

Аддзяленне культуралогіі і духоўных сувязей суседніх народаў
Міжнароднай Акадэміі навук Еўразіі
Міжнародная асацыяцыя беларусістай
Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Францыска Скарыны
пры Міністэрстве адзеканскай Рэспублікі Беларусь

БЕЛАРУСЬ ПАМІЖ УСХОДАМ І ЗАХАДАМ

**ПРАБЛЕМЫ МІЖНАЦЫЯНАЛЬНАГА,
МІЖРЭЛІГІЙНАГА І МІЖКУЛЬТУРНАГА ЎЗАЕМАДЗЕЯННЯ,
ДЫЯЛОГУ І СІНТЭЗУ**

ЧАСТКА 2

**БЕЛАРУСІКА
ALBARUTHENICA**
6

Мінск
Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Ф. Скарыны
1997

УДК 008 (476:100) (043.2)
ББК 71.4 (4 Беи)
Б 43

Рэдактары:
Уладзімір Конан, доктар філософскіх навук;
Адам Мальдзіс, доктар філалагічных навук;
Генадзь Цыхун, доктар філалагічных навук

Падрыхтавана
да друку за сродкі:
Беларускай Фондавай біржы
(прэзідэнт Леанід Шатон)

Тыраж для некамерцыйнага
распаводжання аддрукаваны на сродкі:
Фонда
“Захадне-усходнія сустрэчы”

Заснавана ў 1993 годзе

Б 43 **Беларусіка=Albaruthenica 6.** Беларусь паміж Усходам і Захадам: Праблемы міжнацыян., міжрэлігійн. і міжкультур. ўзаемадзязяяня, дыялогу і сінтэзу. Ч. 2 / Рэд. Ул. Конан і інш. — Mn.: ННАЦ імя Ф. Скарыны, 1997. — 362 с.

ISBN 985-6419-04-2 (Ч. 2)

У кнізе змешчаны матэрыялы II Міжнароднага кангрэса беларусістай, які адбыўся ў Мінску ў маі 1995 г. і быў прысвежаны праблеме “Беларусь паміж Усходам і Захадам”.

Разлічана на вучоных, настаўнікаў, студэнтаў, дзяржаўныя органы і грамадскія арганізацыі, якія займаюцца або цікавяцца праблемамі міжнацыянальнага, міжрэлігійнага і міжкультурнага ўзаемадзязяяня, зарубежных беларусістай.

ISBN 985-6419-04-2 (Ч. 1)
ISBN 985-6419-02-6

ББК 71.4 (4 Беи)

© Калектыв аўтараў, 1997

ГІСТАРЫЧНА-КУЛЬТУРНЫЯ
ЎЗАЕМАДАЧЫНЕННІ

Mіхась Піліпенка (Мінск)

Беларуская традыцыйная культура як феномен ёўрапейскай цывілізацыі

Вызначыць месца беларусаў у чалавечай супольнасці, месца іх культуры ў сусветнай культуры — адна з самых актуальных задач беларусістыкі. Для даследавання гэтай праблематыкі найбольшое значэнне мае традыцыйная культура — тая частка нацыянальнай культуры, якая найбольш пашырана сярод этнічнай супольнасці і характэрна для многіх яе пакаленняў. Традыцыйную культуру группы этнасаў у адрозненне ад традыцыйной культуры адной этнічнай супольнасці можна назваць тэрмінам “цывілізацыя”, падкрэсліваючы тым самым шырокі рэгіональныя характеристар такога культурнага комплексу ў сістэме культуры ўсяго чалавецтва.

Адносна беларусаў выказваецца думка, што іх мова і культура — старажытныя азіяцкія з'явы. У сувязі з гэтым неабходна разгледзець месца беларускай культуры ў ёўрапейскай цывілізацыі, тым больш, што і Еўропа — немалая тэрыторыя, падзяляеца на паўночную і паўднёвую, усходнюю, цэнтральную і заходнюю.

Беларуская традыцыйная культура, як і традыцыйная культура іншых этнасаў, па сукупнасці элементаў, з якіх яна складаеца, — шматслойная. Яе асобныя элементы з'явіліся ў розныя гістарычныя перыяды, часта ў выніку змешвання ранейшых культурных супольнасцей, запазычання ў суседзяў.

Калі разглядаць беларускую традыцыйную культуру ў гістарычна-генетычным аспекте, то ўжо самая старажытныя яе элементы маюць ёўрапейскія карані. Яны былі характэрныя для значнай часткі Еўропы і ў гэтым сэнсе з'яўляюцца ёўрапейскімі, а не вузка лакальнymi, мясцовыми.

З'яўленне старажытных элементаў традыцыйной беларускай культуры адносіцца да каменнага веку. Такія элементы ёсць у старажытных занятках (рыбалоўстве і збіральніцтве), у асобных назвах речак і азёр. Яны падобныя да з'яў культуры фінскіх этнічных супольнасцей.

Ёўрапейскага паходжання і тыя элементы беларускай традыцыйной культуры, у якіх выяўляюцца яе гістарычныя сувязі з балцкімі культурамі. Да іх

адносяцца старажытныя рысы земляробства і жывёлагадоўлі, некаторыя назвы рэчак і азёр. Першымі земляробамі і жывёлаводамі на большай частцы тэрыторыі Беларусі былі балты, а яны, як вядома, сфармаваліся і рассяліліся ў Еўропе, у тым ліку і на большай частцы тэрыторыі нашага краю. Спецыфічна еўрапейскіх харктара мае і балцка-фінскі сінтэз, змешванне балцкіх і фінскіх культур, асіміляцыя балтамі фінаў і фармаванне балцкіх культур з фінскімі элементамі. Гэты балцка-фінскі сінтэз часткова ахапіў і тэрыторыю Беларусі, у прыватнасці Падзвінне. У выніку ўзніклі з'явы змешанага балцка-фінскага паходжання, напрыклад называ рэчкі Лынтупка.

Еўрапейскіх харктара мае і самая значная частка элементаў беларускай традыцыйнай культуры, якая адлюстроўвае яе шматбаковыя сувязі з іншымі славянскімі культурамі Еўропы. Як прывабліва і экзатычна ні выглядалі б штучныя супастаўленні славянскіх элементаў беларускай традыцыйнай культуры з азіяцкімі з'явамі, гістарычны падыход да іх сведчыць пра тое, што гэтыя элементы — еўрапейскага паходжання. Славяне, як і балты, сфармаваліся ў Еўропе і рассяліліся ў Еўропе. Што датычыцца тэрыторыі нашага краю, то ў больш старажытны перыяд яны спачатку пасяліліся ў Папрыпяцці, а ў час вялікага перасялення ў раннім сярэдневякоўі рассяліліся па ўсёй яго тэрыторыі і больш цесна звязалі яго насельніцтва з паўднёвымі еўрапейскімі этнічнымі супольнасцямі. З эпохі масавага рассялення славян культурныя працэсы на тэрыторыі Беларусі набываюць, такім чынам, яшчэ больш шырокі еўрапейскі харктар і яшчэ ў большай ступені робяць мясцовыя культуры еўрапейскімі культурнымі феноменамі.

Новыя еўрапейскія культурныя феномены ў раннім сярэдневякоўі на тэрыторыі Беларусі з'явіліся ў выніку славяна-балцкага сінтэзу. Гэтая з'ява харктэрная пераважна для тэрыторыі нашага краю. Менавіта такімі новымі еўрапейскімі культурнымі феноменамі сталі шырока вядомыя летапісныя этнічныя супольнасці — дрыгавічы, крывічы, радзімічы. Пашираны да гэтага часу погляд, што дрыгавічы, крывічы і радзімічы з самага пачатку былі чыста славянскімі этнічнымі супольнасцямі, а не змяшанага паходжання, не мае грунтоўных доказаў. Значна больш аргументаў у карысць таго, што дрыгавічы, крывічы і радзімічы сфармаваліся на тэрыторыі Беларусі, частка славян была толькі адной з груп продкаў кожнай этнічнай супольнасці, а другой групай іх продкаў была частка балтаў. Пра гэта сведчаць дадзенія археалогіі, антррапалогіі, лінгвістыкі. Славяна-балцкі сінтэз меў рашаючэ значэнне ў фармаванні дрыгавічоў, крывічоў і радзімічоў, праз іх паўплываў і на суседня культурныя супольнасці. У выніку славяна-балцкага сінтэзу, напрыклад, узнякла такая рыса гутарковай мовы, як поўнагалоссе, што потым паширылася на суседня ўсходнеславянская землі, размешчаныя на поўначы, усходзе і поўдні ад нашага краю.

Такім чынам, на працягу вялікага гістарычнага часу, з старажытнасці і да пачатку II тысячагоддзя н.э., з пункту гледжання еўрапейскай гісторыі галоў-

ным напрамкам працэсаў, які вызначыў культурныя феномены на тэрыторыі нашага краю, быў сінтэз паўночных і паўднёвых ёўрапейскіх культурных з'яў.

У II тысячагоддзі н.э. характар культурных працэсаў на тэрыторыі Беларусі ўскладніўся. У гэтых час фармаванне і развіццё мясцовага ёўрапейскага культурнага феномена, уласна беларускага, вызначаў не толькі мясцовы ёўрапейскі сінтэз у напрамку поўдзень—поўнач, але ў значнай ступені і новы сінтэз, новы напрамак — захад—усход. Менавіта сінкрэтызмам гэтых напрамкаў, яго вынікам і з'явілася фармаванне, функцыянаванне новага феномена ёўрапейскай цывілізацыі, а менавіта беларускага, беларускай традыцыйнай культуры. Так, у выніку сінтэзу напрамкаў поўдзень—поўнач, захад—усход, сформавалася беларуская мова, у прыватнасці яе лексіка і фанетыка. Адлюстраваннем гэтага сінтэзу з'яўляюцца рэгіональныя асаблівасці беларускай гутарковай мовы, тэрытарыяльны падзел яе, з аднаго боку, на паўночна-усходні, паўднёва-заходні і цэнтральны дыялекты, а з другога, на ўсходнюю і заходнюю зоны. Гэты сінтэз адлюстроўваюць і рэгіональныя зоны традыцыйнай культуры: паўночная, паўднёвая, цэнтральная ў напрамку поўнач—поўдзень, усходняя (Падняпроў'е, Усходнія Палессе) і заходняя (Панямонне, Заходнія Палессе) у напрамку ўсход—захад. Паміж усходнім і заходнім зонамі ўзнікла прамежкавая цэнтральная (Міншчына).

Перапляценне паўднёвых і паўночных, усходніх і заходніх ёўрапейскіх традыцый дэмантструе гісторыя календара ў Беларусі і звязаных з ім свят. Доўгі час, аж да позніга сярэдневякоўя, у нашым краі панавала ўсходняя каляндарная традыцыя — летазлічэнне ад стварэння свету. Пачатак новага года па гэтай традыцыі прыпадаў на вясну і адзначаўся вельмі багатым у мастацкім сэнсе валачобным святам. Пад уплывам заходніх традыцыі ў познім сярэдневякоўі на тэрыторыі Беларусі пашырыўся новы каляндар — летазлічэнне ад нараджэння Хрыста. Па новым календары новы год пачынаўся зімой. У гэты перыяд сформавалася і ўсталявалася ў беларусаў традыцыя адзначаць навагоднія свята зімой. Гэтае свята, зімовыя каляды, набыло асабліва важнае значэнне на поўдні Беларусі, а ранейшае валачобнае свята ў мадыфікаванай форме захавалася пераважна на поўначы. Яно было прымеркавана да хрысціянскага свята Вялікадня, зліося з ім. Такім чынам, у своеасаблівой форме ўсталявалася суіснаванне заходніх і ўсходніх ёўрапейскіх традыцый. У грамадзянскім календары ўжо ў сярэдневякоўі перамагла заходнебеларуская традыцыя (лічэнне гадоў ад нараджэння Хрыста, пачатак новага года зімой).

Узаемадзеянне і сінтэз усходніх і заходніх традыцый найбольш прайвілісія ў рэлігійнай частцы беларускай культуры. Для яе характэрна суіснаванне пра-
васлаўя і каталіцызму. Супярэчнасці, канфлікты паміж каталіцкай і праваслаўнай цэрквамі ў Беларусі, на якія звяртаюць вялікую ўвагу гісторыкі, абу-
моўлены пераважна палітычнымі імкненнімі суседніх дзяржаў або
сацыяльна-еканамічнымі і палітычнымі мэтамі асобных сацыяльных груп. Для

большасці членаў беларускага этнасу праваслаёе і каталіцызм былі культурнымі з'явамі, якія прадэманстравалі магчымасць суіснавання і ўзаємадзеяння, узаемаўпłyву. Узаемаўплыў праваслая і каталіцызму меў сваім вынікам, у прыватнасці, уніяцкую рэлігійную культуру, якая якраз і з'яўляецца яркім узорам сінтэзу ўсходніх і заходніх традыцый.

Паколькі каталіцызм і праваслаёе аказалі значны ўплыў на іншыя часткі беларускай культуры, то менавіта суіснаванне гэтых традыцый абумовіла значную своеасаблівасць многіх складовых частак беларускай традыцыйнай культуры, своеасаблівасць беларускага этнічнага комплексу ў цэлым. Тэнденцыя не заўважаецца гэты сінтэз, ідэнтыфікацыя беларускую культуру або толькі з заходнім, або толькі з усходнім традыцыйнымі сведчыць пра неразуменне беларускай традыцыйнай культуры як феномена ёўрапейскай цывілізацыі. Такі аднабаковы падыход не адпавядае сутнасці беларускай традыцыйнай культуры, не мае канструктыўнага характару.

Значэнне феномена ёўрапейскай цывілізацыі прыдае беларускай традыцыйнай культуры і своеасаблівае перапляценне хрысціянскіх і нехрысціянскіх традыцый. Важнае месца ў ёй займаюць нехрысціянскія формы, багатыя мастацкімі рысамі. Гэтыя вялікі і багаты пласт беларускай культуры яшчэ трэба грунтоўна вывучаць.

Своеасаблівай рысай беларускай культуры як феномена ёўрапейскай цывілізацыі з'яўляецца і надзвычай багатае развіццё непрафесійнай культуры, у прыватнасці фальклору. Гэтым багаццем вуснай народнай творчасці беларуская культура значна вылучаецца сярод іншых.

Беларускую традыцыйную культуру як феномен ёўрапейскай цывілізацыі неабходна захаваць і развіць, надаць ёй класічныя рысы, каб яна была трывалым фундаментам сучаснай як непрафесійнай, так і професійнай культуры.

Валянцін Грыцкевіч (Санкт-Пецярбург)

Сферы і формы гістарычнай культуры

У нашы дні ўплыў сродкаў масавай камунікацыі на фармаванне гістарычных ведаў сярод насельніцтва пацясняе ўплыў навуковых спосабаў іх перадачы, далучаючыся да існуючых па традыціям пазанавуковых спосабаў перадачы ведаў пра мінулае. Гэта вядзе да таго, што павышаецца цікавасць спецыялістаў-гісторыкаў не толькі да традыцыйных навуковых спосабаў таго перадачы, але і да вывучэння імі пазанавуковых — як традыцыйных, так і новых — яе спосабаў. Тут непазбежнае выкарыстанне сучасных звестак сацыялогіі, псіхалогіі, гісторыкі культуры.

У сувязі са сказанным узінкае неабходнасць ахарактарызаваць гісторыю наўкуковую і гісторыю пазанавуковую ці “парагісторыю”. Гісторыя можна

лічыць распавяданне пра мінулае чалавецтва, якое вызначаеца адноснай веградонасцю, храналагічнай уладкаванасцю, унутранай арганізацыяй, размяшченнем у гістарычным кантэксце, якое мае непасрэдныя або апасродкованыя адносіны да гістарычнай рэчаіснасці.

Парагісторыяй можна лічыць распавяданне пра мінулае чалавецтва, якое не адпавядае хоць бы аднаму з пералічаных патрабаванняў. Яе прыкладам могуць служыць міфы, утопіі, пераважная большасць мастацкай літаратуры на гістарычную тэму.

Узнікае патрэба даць уяўленне пра тыя з'явы, што ахопліваюць усе галіны і накірункі гістарычнага мыслення як гістарычную культуру ў шырокім сэнсе гэтага слова. У яе склад уваходзяць:

— гістарычная культура ў вузкім сэнсе слова, гэта значыць комплекс каштоўнасцей і ўзору паводзін, што замацаваліся ў дадзенай групе грамадства ў дадзены перыяд, а таксама твораў, якія звязаны з пазнаннем і “перажываннем” мінулага;

— гістарычна думка, гэта значыць гістарычны ідэі, канцэпцыі, тэорыі, погляды на пэўныя гістарычныя праблемы, падзеі, персанажы, вобразы гістарычнага мінулага, што функцыянуюць у асобныя гістарычныя перыяды;

— гістарычна ідэалогія, гэта значыць гістарычны змест пэўнай палітычнай дактрыны, у тым ліку гісторыя пэўнага палітычнага руху ці арганізацыі, генеталогія гэтага руху (арганізацыі), канцэпцыя гісторыі таго калектыву, на выражэнне метаў якога прэтэндуе дадзены палітычны рух ці арганізацыя;

— гістарычная свядомасць, гэта значыць гістарычныя веды, якія функцыянуюць у чалавечай свядомасці, прасякнуты каштоўнаснымі элементамі і прадвыйзначаны актуальнай сітуацыяй, акрэсленым бачаннем будучыні;

— гістарычна адукцыя, гэта значыць для асоб, якія навучаюць, — дзейнасць з мэтай азнямлення іншых з гісторыяй, а для асоб і груп, якія атрымліваюць адукцыю, — познанне мінулага імі самім з дапамогай іншых;

— гістарычна міфалогія, гэта значыць перадача пэўных гістарычных каштоўнасцей, пажаданняў, надзеі у гістарычнай апратцы, у форме “надчасавых” узору паводзін, якія прыняты і асвечаны яго носьбітамі;

— гістарычна традыцыя, гэта значыць адносіны асобных пакаленняў і сацыяльных груп (у тым ліку этнасай, класаў, лакальных груп, сем'яў) да культурных каштоўнасцей мінулага, іх згода ці нежаданне іх прымаць;

— гістарычны менталітэт, гэта значыць склад мыслення, комплекс меркаванняў ці прымхаў наконт мінулага, якія ствараюць базу мыслення індывіда або сацыяльнай групы і кіруюць гэтым мысленнем.

Пералічаныя сферы гістарычнай культуры ўспрымаюцца асобнымі коламі насельніцтва ў пэўных формах. У склад гэтых формаў уваходзяць:

— гістарыяграфія, якая фіксуе вынікі навуковых даследаванняў і перадае іх спецыялістам гуманітарных дысцыплін, прадстаўляе гэтыя вынікі

настаўнікам, папулярызатарам і аматарам гісторыі (з рысамі прыярытэту пазнавальных мэтаў, арыентацыяй на аб'ектыўную трактоўку падзеяў мінулага і выкананнем патрабаванняў даследчыцкай методыкі);

— гістарычна публіцыстыка як метафорычны спосаб распавядання пра сучаснасць з мэтай выяўлення і фармавання грамадскай думкі (з рысамі прыярытэту практычных мэтаў, моцна развітай “актуалізацыяй” падзеяў мінулага, грэбаваннем патрабаваннямі даследчыцкай методыкі, аднабаковым падборам фактаў, прыданнем ім сімвалічнага характару, насычэннем выкладання эмацыянальнымі элементамі, шматзнакавасцю тэрмінаў, смеласцю суджэнняў, трактоўкай гіпотэз як цалкам даказаных сцвярджэнняў);

— гістарычна навукова-папулярная літаратура, якая перадае неспецыялістам у трансфармаваным і спрошчаным выглядзе складаныя гістарычныя веды з дапамогай навучальнай, зймальнай, мастацкай літаратуры, публіцыстыкі, кінематографа, радыёвяшчання, тэлебачання, відэатэхнікі, фоназапісу;

— гістарычна навучальная літаратура, якая дае перавагу ідэйна-выхаваўчым мэтам, прыстасоўвае змест літаратуры да пазнавальных магчымасцей чытачоў, насычае гістарычнае распавяданне ацэнчынімі меркаваннямі, узмацненне эмацыянальны бок гістарычнага распавядання, яўна ці ўпотай маралізуе, шырока прымяняе факты-сімвалы;

— гістарычна мастацкая літаратура, якая вызначаеца канкрэтнасцю і вобразнасцю, больш чым навуковая літаратура адпавядае актуальнім сацыяльнім патрабаванням, прадастаўляе чытачу большую свабоду ў галіне самастойнай канкрэтызацыі яе зместу, стварае вобразы мінулага не адекватна гістарычнай рэчаіснасці, а ў адпаведной мастацкай форме, арыентуеца не толькі на адзінкавыя факты і агульныя працэсы, але і на канкрэтныя, індывідуальныя падзеі, дае магчымасць чытачу больш лёгка і трывала засвоіць гістарычныя звесткі пра мінулае, чым з навуковага ці папулярнага твора, уводзіць у распавяданне фіктыўныя персанажы і падзеі;

— успаміны, якія апісваюць падзеі праз суб'ектыўнае ўспрыманне іх складальнікаў, валодаюць наступнымі рысамі: фактычнымі недакладнасцямі і памылкамі, пераацэнкай аўтарам крыніцы ўласнай ролі ў апісаных ім падзеях, прадузятасцю аўтара;

— вусная гісторыя, якая ўзнікае спонтанна і з'яўляеца антыэлітарнай формай уяўленняў пра мінулае, якая супрацьстаўляеца афіцыйнай гісторыі.

Разгляд розных сфераў і формаў перадачы гістарычнай культуры дазваляе больш дакладна акрэсліць судносіны навуковых і пазанавуковых гістарычных ведаў у фармаванні ўсё больш блізкіх да ісціны ўяўленняў пра мінулае і сярод спецыялістаў-гісторыкаў і сярод вывучаючай мінулае моладзі, і сярод астатніх, пераважнай часткі насельніцтва.

Генадзь Семянчук (Гродна)

Полацкая зямля ў сістэме палітычных адносін Усходній Еўропы IX–XI стст.

Амаль 150 год раннесярэдневяковай гісторыі Усходній Еўропы разгляда-
еца як гісторыя так званай Старажытнай Русі. Больш таго, яна, “Старажыт-
ная Русь”, часта падаецца як адзіная, нязменная дзяржава, якая ахоплівала
вялікія тэрыторыі Усходній Еўропы з шматлікімі народамі, якія
арганізоўваліся ў такую ж адзіную “старажытнарускую народнасць” (дарэ-
чы, тэрмін гэты ўвёў У.Маўродзін у 1950 г., у сумнавядомай палітычнай
сітуацыі, калі метадалогію вызначалі працы “вялікага гісторыка, філогага і
філосафа” І.Сталіна кшталту “Марксізм и вопросы языкоznания”)¹.

Сённяшні ўзоровень гісторычнай і этналагічнай науку ставіць пытанне пра
перагляд падобнай сталінскай канцепцыі. Яна не вытрымлівае ані метадала-
гічнай, ані факталагічнай крытыкі.

Дзяржаўна-палітычная гісторыя народаў Усходній Еўропы IX–XIII стст.
павінна разглядацца ў дыялектычнай разнастайнасці формаў. Так, момантамі
існавала адзіная сярэдневяковая дзяржава-імперыя з цэнтрам у Кіеве, такса-
ма існавалі шматлікія канфедэрацыі, дыумвіраты ды трыйумвіраты; у іншых
перыядах мы назіраем яскравыя факты канфрантацыі паміж палітычнымі
суб'ектамі і бясспрэчную дзяржаўную самастойнасць этнасаў і тэрыторый.
Менавіта на прыкладзе Полацкай зямлі, яе адносін з іншымі палітычнымі
цэнтрамі, паспрабуем прайлюстраваць сказанае вышэй.

Але спачатку трэба зрабіць адну заўвагу. Сучаснай навуцы вядомы трои
асноўныя адзнакі дзяржавы:

1) размяшчэнне насельніцтва паводле тэрытарыяльнага прынцыпу, а не на
падставе кроўных (свяяцкіх) сувязей, як гэта было пры старой родавай
арганізацыі;

2) наяўнасць публічнай улады, аддзеленай ад асноўнай масы народа;

3) збіранне падаткаў дзеля ўтрымання публічнай улады².

Як адзначае даследчык Л.Кубель, “менавіта сукупнасць гэтых трох харак-
тарыстык дазваляе гаварыць пра тое, што ў дадзеным грамадстве скончыўся
палітагенез і канчаткова стварылася дзяржава... Адсутнасць якой-небудзь з
гэтых прыкмет указвае на незавершанасць працэсу ўтварэння дзяржавы і дазваляе
зрабіць заключэнне пра існаванне толькі элементаў дзяржаўнасці”³.

¹ Фроянов И.Я. Киевская Русь: Очерки отечественной историографии. Л., 1990. С. 6–29.

² Социально-экономические отношения и соционормативная культура. М., 1986. С. 42; История первобытного общества: Эпоха классообразования. М., 1988. С. 226–251.

³ Кубель Л.Е. Очерки потестарно-политической этнографии. М., 1988. С. 132.

Калі кіравацца такімі тэарэтычнымі палажэннямі, перад даследчыкамі не паўстае штучная праблема — чым была Полацкая, Наўгародская ці Уладзіміра-Суздальская землі ў раннім сярэдневякоўі.

Вернемся, аднак, да Полацкай зямлі, якая не без падстаў вылучаецца ў гісторыі Усходняй Еўропы. Працэс генезісу і станаўлення тэрытарыяльнай асновы Полацкай зямлі праходзіў галоўным чынам у Беларускім Падзвінні, арэале расселення летапісных палачан⁴, якіх большасць даследчыкаў лічаць заходніяй часткай усходнеславянскага племені крывівічоў. Як і іншыя летапісныя славянскія плямёны, палачане ў гэты перыяд уяўлялі сабой “саюз сваяцкіх плямён”, якія, на думку расійскага гісторыка І.Фраянава, знаходзіліся на заключнай стадыі развіцця родаплемяннога ладу, што адразнівалася ад папярэдняга часу непараўнальная большай насычанасцю сацыяльных сувязей і складанасцю грамадскіх структур⁵. Час утварэння палачанскага “саюза” непасрэдна звязаны з узнікненнем гарадскіх цэнтраў у Беларускім Падзвінні ў VIII ст. — Полацка, Віцебска, Лукомля, Гарадца на Мнюце.

Нараджэнне “племяннога княжання” палачан паклала пачатак новаму этапу палітычнага развіцця на тэрыторыі Паўночнай Беларусі. Новы ўзровень сацыяльна-еканамічных, палітычных і этнагенетычных працэсаў у гэтым рэгіёне стварыў перадумовы для зараджэння раннефеадальных адносін і фармавання міжплемянных дзяржаўных утварэнняў.

У другой палове IX ст. у Беларускім Падзвінні ўжо існавала вобласць з цэнтрам у Полацку, якая ўваходзіла ў Паўночны Саюз усходніх славян, дзе з 862 г. панаваў вараг Рурык: “В лето 6370 (862 г. — Г.С.). И прия власть Рюрикъ и раздая мужемъ своимъ грады, овому Полотескъ, овому Ростовъ, другому Белоозеро. И по тем городом суть находници варязи, а первии наисельницы в Новегороде словени, в Полотьски кривичи, в Ростове меря, в Беле-озере весь, в Муроме мурома и теми всеми обладаша Рюрикъ”⁶.

Размешчаная на важных усходненеўрапейскіх камунікацыях гістарычная Полаччына амаль ад пачатку свайго існавання стала аб’ектам суперніцтва паміж Ноўгарадам і Кіевам за гегемонію ў днепрадзвінскім рэгіёне. Пазнейшы Патрыяршы, ці Ніканоўскі летапіс пад 865 г. паведамляе: “Того же лета воеваша Аскольдъ и Дир (кіеўскія князі. — Г.С.) Полочанъ и много зла створиша”⁷.

У 80-х гадах IX ст. утвараецца дзяржава з цэнтрам у Кіеве на чале з прадаўжальнікамі справы Рурыка князем Алегам. У яе склад уваходзілі і “палачане”.

⁴ Семенчук Г.Н. Зарождение и становление территориального ядра Полоцкой земли // Гомельщина: Археология, история, памятники. Гомель, 1991. С. 73–75.

⁵ Фроянов И.Я. Мятежный Новгород: Очерки истории государственности, социальной и политической борьбы конца IX – начала XIII столетия. СПб., 1992. С. 22–23.

⁶ Повесть временных лет. М.; Л., 1950. Ч. 1. С. 18 (далей ПВЛ).

⁷ Полное собрание русских летописей. М., 1965. Т. IX–X (Патриаршая, или Никоновская летопись). С. 9 (далей ПСРЛ).

Пра гэта сведчыць змест руска-візантыйскага дагавору 907 г., дзе сярод гарадоў, якія атрымалі кантрыбуцыю, згадваецца Полацк: “И заповеда Олег дати воем на 2000 корабль по 12 гривен на ключь, и потом даяти уклады на русскыя грады: первое на Киевъ, та же на Черниговъ, на Переаславль, на Полтескъ, на Ростовъ, на Любеч и на прочаа города, то тем бо городом сидяху велиции князи, под Олгом суще”⁸. Аднак Русь Алега не з’яўлялася моцнай адзінай дзяржавай. Яна ўяўляла сабой ці “федэрацию княстваў” (А.Навасельцаў), ці асацыяцыю “светлых и величых князей” (Л.Чарапнін), якія ўзначальваліся вялікім князем кіеўскім⁹. Таму, відаць, апошні выконваў аваўязкі галоўнага камандуючага над аўяднанымі войскамі і прадстаўляў інтэрэсы саюзнікаў на перамовах з візантыйскім бокам.

Аднак саюз Кіева з названымі гарадамі (пэўнымі палітычната-тэрытарыяльнымі адзінкамі) быў узаемакарысным. На гэта звяртаў увагу польскі даследчык Г.Лаўмянъскі¹⁰. За падтрымку Кіева ў яго знешнепалітычных акцыях Полацк і іншыя гарады атрымлівалі вайсковую і матэрыяльную дапамогу ад кіеўскага князя Алега пры адзяржаўлівенні ўласных племянных тэрыторый.

Палітычная нетрываласць дзяржавай сістэмы ва Усходній Еўропе ў X ст. праявілася пры пераемніках Алега. Толькі жаданнем адасобіцца ад цэнтра магчыма тлумачыцца паўстанне драўлян супраць кіеўскага князя Ігара, ці не-падпарадкаванне Ноўгарада Кіеву ў 70-х гадах, калі там княжыў Владзімір Святаслававіч¹¹.

Найбольш яскрава палітычная самастойнасць праявілася ў палачан. У сярэдзіне X ст. летапісы называюць палітычна-адміністрацыйную адзінку “княства Рагвалода”: “Бе бо Рогволодъ пришел из-заморья, имаше власть свою в Полотеске...”; “О сих же Вессловичах исце есть яко сказаши ведущии преж яко Рогволоду держащю и княжищю в Полотьскую землю”; “Во дни Святослава Игоревича, отца великого князя Володимера, некий князь прииде из заморья именем Рогволод и седе в Полотьске, княжичи”¹².

На падставе археалагічных дадзеных (картаграфаванне паселішчаў, пахавальных помнікаў і грашовых скарбаў IX–X стст.), прыродна-геаграфічных умоваў Беларускага Падзвіння і гістарычна-сацыялагічных абагульненняў

⁸ ПВЛ. Ч. 1. С. 24.

⁹ Новасельцев А.П. Образование Древнерусского государства и первый его правитель // Вопросы истории. 1991. № 2–3. С. 15; Черепнин Л.В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X – начала XIII вв. // Исторические записки. М., 1972. С. 358.

¹⁰ Łowmiański H. Geneza ziemi Połockiej // Łowmiański H. Studia nad dziejami Słowiańskich w Polsce i Rusi w wiekach średnich. Poznań, 1986. S. 475–476.

¹¹ ПВЛ. Ч. 1. С. 31, 40, 54.

¹² ПВЛ. Ч. 1. С. 54; ПСРЛ. М., 1962. Т. 1. (Лаврентьевская летопись). Слуп. 299; ПСРЛ. М.; Л., 1949. Т. XXV (“Московский летописный свод” конца XV в.) . С. 31.

(маецца на ўвазе роля і значэнне гарадоў у працэсе фармавання дзяржаўных тэрыторый) удалося вызначыць тэрыторыю гэтага княства, якая складала каля 15 тыс.квадратных кіламетраў¹³. Памежныя пункты яе — пры ўпадзенні р.Віцьбы ў Заходнюю Дзвіну — Віцебск; паўночнай яго, на заходнім беразе воз.Усвят, — Всвяч (Усвяты); на поўдзень ад Полацка, на беразе р.Лукомка, — Лукомль; на захад, на рацэ Мнота, — Гарадзец; на поўначы, у раёне азёрнай сістэмы Нешчарда, — археалагічны комплекс каля в.Межава.

Пра самастойнасць і прызнанне “княства Рагвалода” з боку Кіева і Ноўгарада сведчыць летапіснае паведамленне пра сватайство сыноў Святаслава Ігаравіча Яраполка і Уладзіміра да дачкі полацкага князя Рагнеды ў пачатку 70-х гадоў X ст.¹⁴ На самой справе гэта быў адзін з момантаў барацьбы Ноўгарада і Кіева за адзінаўладдзе ва Усходній Еўропе, у якую быў уцягнуты і Полацк. Яе вынік для апошняга быў трагічным. Горад захоплены і разбураны, князь і сыны забіты, дачка Рагнеда гвалтоўна робіцца жонкай Уладзіміра.

Важнай своеасаблівасцю генезісу Полацкай зямлі і яе функцыянавання ў адрозненне ад іншых дзяржаўных утварэнняў Усходній Еўропы з’яўляецца балтыйскі аспект. Залежнасць суседніх неславянскіх народаў ад палітычных цэнтраў усходніх славян зафіксавана ў недатаванай частцы “Аповесці мінулых часоў”, дзе яны пералічваюцца як даннікі Русі¹⁵. Сярод гэтых народаў названы “літва, земігола, корсь (курши), нарома і лібі (лівы)”, з якімі межавалі і сутыкаліся крывічы, Полацкая зямля. Невыпадковая Полацк стаў адным з найбольш актыўных цэнтраў падпарадкавання балцкіх і прыбалтыйскафінскіх плямён. Актыўнасць гэтая набывала дваякую форму: каланізацыйную і палітычную, што добра паказаў Г.Лаўмянскі¹⁶. У IX–X стст. узаемаадносіны Полацка з балтамі і лівамі ён характарызуе як саюзніцкія. За абарону латышскіх плямён ад нарманскіх нападаў Полацк атрымліваў даніну і кіраваў вайсковым і палітычным жыццём гэтых народаў. Саюз роўных плямён змяніў свой характар з канчатковым афармленнем дзяржаўнага апарату ў Полацкай зямлі ў канцы X – першай палове XI ст., калі ён абклуйдзанай як сваё славянскае насельніцтва, так і балцкіх, і фінскіх саюзнікаў¹⁷. Палітычная і вайсковая залежнасць гэтых народаў ад Полацка цягнулася да пачатку XIII ст., з’яўляючыся адной з галоўных крыніц магутнасці апошняга. Іпацьеўскі летапіс пад 1180 г. апавядaea пра паход на Друцк кааліцыі рускіх князёў, у склад якой уваходзіла войска полацкага князя Усяслава Васількавіча, дзе побач з “пала-

¹³ Семяничук Г.М. Пачатковы этап фарміравання тэрыторыі Полацкай зямлі: IX–Х стст. // Весці Акадэміі навук БССР: Сер. грамад. навук. 1991. № 3. С. 69–71.

¹⁴ ПВЛ. Ч. 1. С. 54; ПСРЛ. Т. 1. Слуп. 299–301.

¹⁵ ПВЛ. Ч. 1. С. 13.

¹⁶ Łowmiański H. Geneza ziemi Połockiej. S. 477–483.

¹⁷ Тамсама. С. 483–484.

чанамі” названы “лібь” і “літва”¹⁸. Каталіцкі місіянер Мейнард у 1184 г. просіць і атрымлівае дазвол на сваю рэлігійна-асветную дзейнасць сярод лівай у полацкага “караля” Уладзіміра¹⁹.

Пасля крывавых падзеяў 70-х гадоў лёс Полацкай зямлі пэўны час быў звязаны з адносна адзінай дзяржавай Уладзіміра Святаславіча (978–1015 гг.). Шэршн важных мерапрыемстваў (уніфікацыя, язычніцтва, потым прыняцце хрысціянства ў 988 г. і ўвядзенне інстытута намесніцтва) садзейнічалі яе ўмацаванню і функцыянаванию. Праўда, у гэты перыяд на Полаччыне склалася своеасаблівая сітуацыя. Тут намеснікам кіеўскага князя стаў Ізяслаў, сын Уладзіміра і Рагнеды, унук Рагвалода. Ён, з’яўляючыся прадстаўніком мясцовай княжацкай дынастыі па кудзелі, якая з невялікімі перапынкамі кіравала больш за 200 гадоў, паклаў пачатак чарговаму суверэнітету Полацкай зямлі. Больш таго, на думку С. Тарасава, падпарадкованне Полацка імперыі Уладзіміра было фармальным, без глыбокіх эканамічных і палітычных падстай²⁰. Гэта дазволіла Полацкай зямлі ў пачатку XI ст. хутка адрадзіць у другім пакаленні князёў палітыку дзяржаўнай незалежнасці.

Ужо Брачыслаў, унук Уладзіміра і Рагнеды, упэўнена выступіў супраць кіеўскіх цэнтрысцкіх памкненняў. Больш таго, як мяркуюць некаторыя даследчыкі, у 1018–1020 гг. ён разам з дзядзькам Яраславам Уладзіміравічам быў супрападзелем усіх зямель Кіеўскай Русі²¹. А пасля канфлікту 1021 г., калі Брачыслаў напаў на Ноўгарад, іх адносіны перайшлі ў саюзніцкія²². Дарэчы, пісьмовыя крыніцы (дакладней, „Сага пра Эймунда”) адзначаюць у Полацкай зямлі функцыянаванне побач з князем другога інстытута палітычнай улады — народнага сходу (веча, “тінга”) прадстаўнікоў свабоднага насельніцтва дзяржавы, з якімі раіцца Брачыслаў²³.

Саюзніцкія адносіны паміж Полацкам і Кіевам цягнуліся да сярэдзіны 60-х гадоў XI ст., калі Усяслаў Брачыслававіч быў вымушаны іх парушыць і

¹⁸ ПСРЛ. М., 1962. Т. II. (Ипатьевская летопись). Слуп. 620.

¹⁹ Генрих Латвийский. Хроника Ливонии. М.; Л., 1938. С. 17.

²⁰ Тарасаў С.В. Полацкае княства ў XI ст.: Станаўленне і барацьба за дзяржаўную незалежнасць // Старонкі гісторыі Беларусі. Мн., 1992. С. 39.

²¹ Стависский В.И. Полоцкие князья в системе организации власти над Русской землёй в XI в. // К 1125-летию Полоцка: Тез. конф. “История и археология Полоцка и Полоцкой земли”. Полоцк, 1987. С. 57–58; Ермаловіч М. Старажытная Беларусь: Полацкі і Новагародскі перыяды. Мн., 1990. С. 94.

²² ПВЛ. Ч. 1. С. 99; ПСРЛ. М., 1962. Т. I. Слуп. 63; ПСРЛ. М., 1965. Т. IX–X. С. 77; Головко А.Б. Земли Западной Руси и объединительная политика Киевского государства в X – первой трети XII в. // Киев и Западные земли Руси в IX–XIII вв. Мн., 1982. С. 32–33.

²³ Рыдзевская Е.А. Древняя Русь и Скандинавия IX–XIV вв.: Материалы и исследования. М., 1978. С. 89–104; Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю. Города-государства Древней Руси. Л., 1988. С. 197; Заяц Ю.А. Полоцкие события “Саги об Эймунде” // Полоцкий летописец. 1993. № 1 (2). С. 5–11.

ўступіць у дваццацігадовую канфрантацыю з сынамі і ўнукамі Яраслава. На думку даследчыкаў, галоўнай прычынай гэтага супрацьстаяння з'яўлялася рэакцыя Палацка на ўзмацненне пазіцыі Яраславічаў у раёне яго паўночных межаў, а таксама ў Ніжнім Падзвінні, у раёне заходнедзвінскай гандлёвой камунікацыі, якая ад пачатку існавання знаходзілася пад яго кантролем²⁴. Перыпетыі гэтай барацьбы вартыя асобнага даследавання. Адзначым толькі, што Усяславу супрацьстаялі аб'яднаныя сілы большасці Яраславічаў, а ён выкарыстоўваў толькі свае полацкія магчымасці, а таксама суседніх балцкіх і прыбалтыйскафінскіх народаў.

Да канца XI ст. Палацкая зямля канчаткова ператварылася ў самастойную раннесярэдневяковую дзяржаву, якая характарызавалася наяўнасцю ўсіх неабходных атрыбуутаў і палітычных інструментаў: стабільной тэрыторыі²⁵, вышэйшай улады ў асобе князя, сваёй дынастычнай лініі і вечавога сходу, апарату прымусу і ідэалогіі, рэлігійнай арганізацыі і ўзброеных сіл. Палацкія князі нярэдка праводзілі незалежную ад якога-небудзь цэнтра знешнюю і ўнутраную палітыку. Гэта пацвярджае факт адсутнасці Усяслава Брачыслававіча на княжацкім з'ездзе ў Любечы ў лістападзе 1097 г., дзе Рурыкавічы канчаткова прызналі фактычны падзел Рускай зямлі і замацавалі будучы прынцып уладарання “каждо да держить отчину свою”²⁶. Палацкаму князю, у адрозненне ад іншых, не было неабходнасці што-небудзь дзяліць ці з кім-небудзь дзяліцца.

Генадзь Сагановіч (Мінск)

Палацк і інфлянцкія немцы ў XIII ст.

Нямецкая каланізацыя єўрапейскага Усходу, за якой з мінулага стагоддзя ў славянскай гісторыяграфіі трывала замацавалася азначэнне “Drang nach Osten” (прычым толькі ў пеяратыўным сэнсе), застаецца адной з самых заідэалагізаваных і далёкіх ад бесстаронняга разгляду тэм. Звычайна, у кожнай усходняй ініцыятыве немцаў гісторыкі спышаліся пабачыць спланиваную антыславянскую акцыю, надаць ёй нацыянальную афарбоўку. Каланізацыя, такім чынам, разглядалася як прыхаваная форма агрэсіі з мэтай палітычнага падпарадкавання славянскіх зямель (у якасці прыкладу такіх поглядаў сярод найноўшых прац можна прывесці артыкул

²⁴ Насонов А.Н. “Русская земля” и образование территории древнерусского государства: Историко-географическое исследование. М., 1951. С. 81–87; Головко А.Б. Западные земли Руси и объединительная политика Киевского государства. С. 34–35; Powierski Jan. Kryzys rządów Bolesława Śmiałego. Gdańsk, 1992. S. 11–15.

²⁵ Семенчук Г.И. Формирование и развитие территории Палацкой земли в IX – первой половине XIII в. / Автореф. дисс. канд. ист. наук. Мин., 1993. С. 15–19.

²⁶ ПВЛ. Ч. 1. С. 170–171.

I.Шаскольскага¹⁾), хоць на справе яна такой не была. Нямецкія каланісты праста шукалі лепшага, вальнейшага жыцця, кіруючыся зусім не нацыянальнымі ці палітычнымі інтарэсамі. Нацыянальны антаганізм паміж немцамі і славянамі з'явіўся даволі позна. Прынамсі, для другой фазы нямецкага ўплыву на Усходнюю Еўропу (XIII–XIV стст. паводле Ё.Матля²⁾) ён яшчэ не быў харектэрны. Само азначэнне “Drang nach Osten” у дачыненні да сярэдневяковай нямецкай каланізацыі неканкрэтнае і, як слушна заўважыў польскі гісторык Б.Зентара, непрыдатнае для гістарычнай навукі³. У гэтым пераконвае і вопыт кантактаў Нямеччыны з старожытнабеларускім землямі — Полацкім княствам XIII ст.

Месцам найбольш ранняй сустрэчы розных светаў — рымска-лацінскага (немцы, шведы, датчане), грэка-праваслаўнага (Русь) і паганскаага (лівы, эсты) — з'яўляўся востраў Готланд, які ўжо ў XII ст. стаў важным цэнтрам гандлю ў Балтыскім басейне. У сярэдзіне XII ст. немцы (саксонскія купцы) выйшлі на ўсходняе ўзбярэжжа Балтыкі. Хутка яны дасягнулі і рынкаў Русі. Ёсць звесткі, што каля 1165 г. вестфальцы гандлявалі ўжо “in Ruthia” — хутчэй за ёсць ў Падзвінні. Актыўным быў і другі бок. Вядома, што ў 1188 г. імператар Фрыдрых I даў рутэнам прывілей на гандаль з Любекам. Услед за купцамі на ўсход Балтыкі рушылі нямецкія місіянеры.

Паколькі тэрыторыя Інфлянтаў (Інфлянтамі, або Лівоніяй у XIII–XVII стст. называлі прыбалтыскія землі паміж Дзвінай і Фінскай затокай) кантралявалася тады Полацкам, Псковам і Ноўгарадам (Полацк валодаў басейнам Дзвіны ад яе сярэдняй плыні да Земгальскай гавані, збіраў даніну з ліваў і латгалau), сутыкненне (сустрэча) Захаду і Усходу ў Падзвінні было непазбежным.

Першая ж вядомая нямецкая хрысціянская місія ў Інфлянтах дасягнула поспеху. Гальштынскі канонік Майнгард, прысланы ў 1180-х гадах у вусце Дзвіны брэмэнскім арцыбіскупам Гартвікам II, перш чым пачаць місію сярод ліваў, звярнуўся па дазвол да полацкага князя Уладзіміра і атрымаў яго⁴⁾. Уладзімір Полацкі не толькі дазволіў немцам хрысціць мясцове насельніцтва, але і прыслалі Майнгарду дарункі. Такім чынам, еўрапейская місія ў вусці Дзвіны пачалацца ў поўным паразуменні з Полацкам. Выглядзе, што апошні быў надзвычай зацікаўлены ў сувязях з нямецкімі купцамі. Бесканфліктнасці гэтага кантакту паспрыяла, думаю, і розніца спосабаў панавання: калі полацкія князі збіralі

¹ Szaskolskij I.P. Walka Rusi przeciwko ekspansji niemieckich zakonów rycerskich w XIII w. // Ekspansja niemieckich zakonów rycerskich w strefie Bałtyku od XIII do połowy XVI w. Toruń, 1990. S. 103–119.

² Matl J. Der Deutsche Anteil am Kulturbau Ost- und Südosteuporas // Ostdeutsche Wissenschaft. Bd. 1 (1954). S. 126.

³ Zientara B. Konflikty narodowościowe na pograniczu niemiecko-słowiańskim w XIII–XIV w. i ich zasięg społeczny // Przegląd Historyczny. T. 59 (1968). S. 198.

⁴ Benninghoven F. Rigas Entstehung und der frühlhansische Kaufmann. Hamburg, 1961. S. 110.

даніну і не ставілі на мэце хрысціцу падуладныя плямёны, не ламалі іх даўняга грамадска-палітычнага ладу, дык нямецкія місіянеры, наадварот, на першым плане мелі хрышчэнне, а збор даніны пакідалі ранейшым уладарам.

Пасля Майнгарда ў 1196 г. інфлянцкім біскупам стаў вестфальскі цыстэрсіянец Бертольд, які дзеля абароны маладой хрысціянскай абшчыны ад ліваў пакліаку саксонскіх рыцараў, а пасля смерці апошняга на яго месца быў прысланы брэменскі канонік Альберт фон Букгэўден, дзеянасць якога прынесла найбольш поспехаў нямецкай місіі і каланізацыі ў Падзвінні. Прывлышы ў 1200 г. на чале флатыліі з 23 караблёмі з Любека, Альберт ужо праз год заснаваў Рыгу і пачаў актыўна вербаваць у Нямеччыне пілігрымаў. Яшчэ праз год з мэтай абароны касцёла тут быў утвораны рыцарскі Ордэн братоў Хрыстовых (*Fratres Militiae Christi*), названы пазней Ордэнам братоў па мячы (*Schwertbrüderorden*). З Марыенфельда, што на ўскраі Мюнстэрланда, паклікалі манахаў-цыстэрсіянаў, якія з 1205 г. мелі ўжо ўласны кляштар у Дзюномондэ. Ордэн спачатку складаўся галоўным чынам з вестфальцаў, пазней таксама з рыцарства Цэнтральнай Нямеччыны, Гальштыніі. Колькасць братоў-рыцараў у тыя часы наўрад ці перасягала 180, а ўсе ваенныя сілы немцаў у Інфлянтах вагаліся тады ў межах 1200–1800 чалавек. Дзякуючы раздзелу зямель паміж біскупам Альбертам і рыцарамі (апошняя атрымалі траціну ўсіх уладанняў) у 1207 г. у Інфлянтах з'явілася першая ўласна ордэнская дзяржава, якая стала мадэллю і для тэўтонаў. У цэлым у XIII ст. нямецкае рыцарства складала прыкладна 80 працэнтаў усяго васалітetu Інфлянтаў, а нямецкае мяшчанства — 2/3 жыхароў Рыгі⁵. Падобныя судносіны былі і ў іншых гарадах. Так што менавіта немцы з'яўляліся той сілай, якая вызначала адносіны Інфлянтаў да Русі ў цэлым і да Полаччыны ў прыватнасці. Як жа яны складваліся?

Першая трэць XIII ст., гады біскупства Альберта, падрабязна апісаны ў Хроніцы Генрыха Латыша, таму няма патрэбы дэталёва засяроджвацца на падзеях таго часу. Падкрэслю самае істотнае. Да адкрылага канфлікту паміж Полацкам і немцамі даходзіла двойчы: у 1203 г., калі Уладзімір Полацкі напаў на Йокскюль і Гольм (праўдападобна, прычынай паходу стала нясправная выплата даніны лівамі), але быў адбіты, і зімою 1206/07 г., калі палацане, якіх лівы папрасілі падтрымаць паўстанне, зноў аблажылі ордэнскія ўмацаванні Гольма, але неўзабаве мусілі вярнуцца, і да выправы на Рыгу справа не дайшла.

У хроніцы можам знайсці значна больш прыкладаў паразумення. Генрых Латыш паказвае, што ў Падзвінні ў той час ініцыятыву ўжо перахопліваюць літоўцы. Для біскупа Альберта найбольшая небяспека зыходзіла ад гэтых ваяўнічых паганцаў. Ён імкненца да саюзу з Полацкам і асцерагаеца літоўска-полацкай кааліцыі. Князь Вячка ў 1207 г. сам ідзе ў Рыгу і просіць дапамагчы

⁵ Генрих Латвийский. Хроника Ливонии / Введение, перевод и комментарии С.А. Анинского. М.; Л., 1938. С. 59.

адбіцца ад літоўцаў. А біскуп Альберт не парушае “добрых старых правоў” полацкіх князёў у Падзвінні. Залежныя ад іх правінцыі біскуп спрабуе здавыць не сілай, а на аснове права, праз дамовы — васальныя ці шлюбныя. Гэта з ініцыятывы Альберта ў Полацк прыехалі німецкія паслы ў 1206, а затым і ў 1210 г., якія былі прыязна сустрэты палаchanамі⁶. Падобна, што пасольства Арнольда мела ўжо гатовы праект пагаднення, які і стаў асновай дамовы аб міры. Праўдападобна, ужо “вечны мір” 1210 г., падпісаны ў Рызе, забяспечваў раўнапраўныя гандлёвыя інтэрэсы абодвух бакоў (“чысты шлях” купцоў па Дзвіне). Прадугледжваў ён і супольную барацьбу супраць агульнага ворага — Літвы. Праз два гады ў Герцыке мір быў адноўлены, пры гэтым зноў падкрэслівалася актуальнаясць супольнай абароны ад літоўцаў, на гэты раз полацкім князем⁷. Цяпер даніна з ліваў ужо заставалася немцам. Прычым храніст сцвярджае, што Уладзімір Полацкі сам адмовіўся ад яе. Полацк у 1212 г. упершыню адкрыта прызнаў і пацвердзіў панаванне немцаў над краем ліваў і латгалаў.

Асноўныя моманты герцыкскай дамовы былі ўзноўлены ў 1223 г., пасля бітвы на Калцы, калі ў Рыгу прыехала полацкае і смаленскае пасольства. А ў 1229 г. падпісаны шырокая дамова паміж Смаленскам, Полацкам і Віцебскам, з аднаго боку, і Рыгай, Готландам ды паўночна-німецкімі гарадамі, з другога, вядомая ў гістарычнай літаратуры як “Смаленская гандлёвая праўда”. Яна нармавала ўесь даганзейскі і раннеганзейскі міжнародны гандаль па Дзвіне, захоўваючы прававую моц да часоў Вітаўта.

Да 1260-х гадоў ніякіх сур'ёзных парушэнняў падзвінскіх гандлёвых сувязей не было. У кожным разе з наяўных крыніц пра іх нічога невядома. Надварот, у сярэдзіне XIII ст., калі заняпаў німецкі асяродак у Смаленску, значэнне Полацка як гандлёвага цэнтра ўзрасло. Тут з'явілася сталая ганзейская факторыя. У адрозненне ад Ноўгарада, дзе німецкія купцы праз паўгоду побыту мусілі выязджаць, у Полацку яны маглі жыць пастаянна, хоць і не мелі асобнага двара. Доўгае знаходжанне чужаземцаў у нязменным складзе спрыяла інтэнсіфікацыі іх кантактаў з мясцовымі жыхарамі.

Гэты новы этап развіцця адносін Полаччыны з заходнім светам у палітычным плане мог быць звязаны з укняжэннем у Полацку Таўцівіла (тут ён прыняў праваслаўе і хрысціянскае імя Тэафіл). У 1248 г., калі дайшло да канфлікту з Міндоўгам, каб займець дапамогу рыцараў, гэты князь паабяцаў Ордэну частку бліжэйшых немцам балцкіх зямель, а галоўнае — перайшоў у Рызе у каталіцтва (ахрышчаны рыжскім біскупам Мікалаем пры ўзгодненасці з Ордэнам) ды акрэсліў перспектыву перадачы ўсёй Полаччыны пад юрысдыкцыю рыжскага біскупа. Папа Інакенці IV атрымаў паведамленне пра хрост Таўцівіла ад арцыбіскупа Пруссіі Альберта Сюрбэра, пры-

⁶ Генрих Латвийский. Хроника Ливонии. С. 124.

⁷ Тамсама. С. 140.

значанага легатам у Інфлянты і Русь, і яму ж даручыў займацца справай стварэння новай катэдры.

Для папскай курыі адкрывалася новая перспектыва на Усходзе. У Рыме цешыліся надзеяй на хуткую рэлігійную канверсію абшараў Беларусі. З 1248 г. пачалася актыўная каталіцкая пропаганда, фактычна — першая спроба шырокага мірнага наступу Рыма на ёўрапейскі Усход. Папа накіраваў сюды чатыры пасланні — два для Ордэна, адно для Данілы Галіцкага і адно для Таўцівіла, па хрышчэнню Аляксандра⁸. Верагодна, тады ў Полацку і з'явіўся каталіцкі храм, быў заснаваны каталіцкая дыяцэзія, дакументальна засведчаная папскай булай 1255 г. як біскупства Rutheniensem (адно з дзесяці, падпрадкаваных рыжскаму арцыбіскупу Альберту). На жаль, ніякіх звестак пра яе межы, арганізацію і асобу біскупа няма.

Хоць ужо ў 1251 г., умешваючыся ў канфлікт Таўцівіла з Міндоўгам, Ордэн аддаў перавагу апошняму, адносіны немцаў з Таўцівілам не пагоршыліся. Застаючыся іх саюзнікам, Таўцівіл княжыў у Полацку да сваёй смерці (пачатак 1260-х гадоў).

Пасля забойства Таўцівіла на полацкім пасадзе нейкі час быў Канстанцін (праўдападобна, яго сын), які ў тым жа 1264 г. мусіў уцякаць у Рыгу. Невядома, што пабудзіла яго падараўшы Ордэну шэраг уладанняў Полацка ў Латгаліі. Акт гэтага даравання, пацверджаны булай папы Урбана IV у жніўні 1264 г., вядомы гісторыкам як “Данация Канстанціна”, выклікае контраверсійныя тлумачэнні. Прыкладам, нямецкі гісторык М.Гельман лічыў, што перадачу зямель regnum Polochense ажыццяўі яшчэ Таўцівіл¹⁰. У кожным разе Канстанцін стаў вядомы сваёй пранямецкай палітыкай. У канцы XIII ст. рyzjanе прыгадвалі віцебскому князю Міхаілу, што яго бацька Канстанцін быў спрэядлівы і прыязны да немцаў.

Наогул, у 1260-х гадах нямецкі ўплыў у Полацку быў яшчэ моцны. Тут маглі знаходзіцца клірыкі, прэлаты, ордэнскія рыцары. У канцы 1264 г., ужо пры князі Гердзені, дайшло да падпісання новай дамовы паміж Полацкам і Віцебскам, з аднаго боку, ды Рыгай і Ордэнам, з другога, якая ўключыла ў сябе і ўмовы “данациі Канстанціна”. Цяпер Полацк канчаткова адмаўляўся на карысць немцаў не толькі ад зямель, перададзеных ім Канстанцінам, але і ад усіх іншых уладанняў у Латгаліі, а немцы за гэта адмаўляліся ад усялякага ціску на Полаччыну. Гэтай дамовай фактычна вызначалася трывалая мяжа

⁸ Ammann A. Kirchenpolitische Wandlungen im Ostbalticum zum Tode Alexander Newskii's: Studien zum Werden der russischen Orthodoxie // Orientalia christiana analecta. 1936. T. 105. S. 273.

⁹ Taube M.F.v. Internationale und kirchenpolitische Wandlungen im Ostbaltikum und Russland zur Zeit der deutschen Eroberung Livlands // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 1938. B. 3. S. 39.

¹⁰ Hellmann M. Das Lettenland im Mittelalter. Münster; Köln, 1954. S. 194–195.

паміж Інфлянтамі і Палацчынай. Паслядоўна пільнаваліся ўзаемавыгадныя гандлёвыя інтарэсы, прычым у прыклад ставіліся старыя часы: “... як было пры першых князях полацкіх”. “...Нямецкаму госцю ў Палацкую [зямлю] вольна ехаць гандляваць, купіць і прадаць. Таксама Палачанам і Віцяблянам вольна гасціць у Рызе і на Гоцкім беразе”¹¹.

Размежаванне і адмова немцаў ад місіі асуздзіла на заняпад лацінскі касцёл у Палацку. Біскupsкая рэзідэнцыя была пакінута на волю лёсу і з укняжаннем ваяўнічага паганца Трайдзеня мусіла загінуць. Сярод шэрагу дакументаў пра апошнія сведчыць скарга рыжскага арцыбіскупа папе, які ў 1305 г. дакараў Інфлянцкі ордэн, што гэта дзеля яго неразумнай палітыкі збудаваны раней касцёл у Палацку быў кінуты і разбураны¹². Пра тое ж згадвалася і ў пасланні папы Клімента V.

Яраслаў Ізяславіч у Палацку і Міхайл Канстанцінавіч у Віцебску сталі апошнімі ўсходнеславянскімі князямі гэтых Падзвінскіх зямель. У 1270-х гадах гандлёвыя сувязі сур’ёзна разладзіліся, віной чаму былі, відаць, умышлannі Ордэна. Віцебскі князь скардзіўся тады на ўціск яго купцоў з боку Ордэна, а сам абмежаваў права немцаў, забараніўшы ім займацца транзітным гандлем у Віцебску. Але ў апошнія два дзесяцігоддзі XIII ст. гаспадарчыя сувязі паміж Усходам і Захадам па Дзвіне зноў унармаваліся.

Наогул, можна канстатаваць, што нямецкае місіянерства і каланізацыя ў Ніжнім Падзвінні не ўяўлялі пагрозы для Русі. Немцы тут кіраваліся найперш эканамічнымі інтарэсамі. Да статковая моцная выправы супраць Русі не ладзіліся, бо і сілы рыцараў тут былі абмежаваныя. Палаччына ніводнага разу не была пад ударами Ордэна, як, зрешты, і сама не ажыццявіла ніводнага агульнага паходу на Рыгу. Прасоўванне немцаў у славянскія правінцыі было абумоўлена хутчэй спрыяльнымі акалічнасцямі ды іх разумнай палітыкай, а не сілай. З боку ўсходніх славян гаспадарчыя інтарэсы таксама бралі верх над “ідэяй нацыянальнага адзінства” Русі, аб ролі якой не раз пісалі савецкія гісторыкі. Палацк, Пскоў і Ноўгарад дзейнічалі паасобку, кожны ў сваіх інтарэсах. У сувязі з гэтым дзіўнымі выглядаюць трактоўкі адносін Палацкага княства з Інфлянцкім ордэнам у беларускай гістарычнай літаратуры. Гаворыцца толькі пра нямецкую агрэсію. Прычым, нават у падручніках і дапаможніках сцвярджаецца, што “крестоносцы упорно стремілісь установіць своё господства над северо-западными землями Русі”¹³, што з боку Русі “супраціўленне крыжаносцам узрастала”¹⁴. Шкада, што такія стэрэатыпы, сформаваныя савецкай ідэалогіяй, сустракаем і ў найноўшых выданнях

¹¹ Полоцкія грамоты XIII – начала XVI в. / Сост. А.Л.Хорошкевич. М., 1977. № 2; Russisch-Livländische Urkunden. S.-Petersburg, 1868. Nr. 24a.

¹² Taube M.F.v. Internationale und kirchenpolitische Wandlungen... S. 40.

¹³ История БССР / Ред. В.Чепко, А.Игнатенко. Мн., 1981. Ч. 1. С. 60.

¹⁴ Гісторыя БССР: У 5 т. Мн., 1972. Т. 1. С. 118.

сінтэтычнага характару¹⁵. Між тым нават сам тэрмін “крыжак” неапраўдана ўжываець у дачыненні да рыцараў Ордэна мечаносцаў.

Несумненна, з пункту гледжання далучэння новых народаў да заходній сістэмы культуры і гаспадарання нямецкая каланізацыя на ўсходзе Балтыкі мела пазітыўны змест, які ў нас звычайна не бярэцца пад увагу. Палацкая зямля належала да таго рэгіёна еўрапейскага Усходу, які меў самыя інтэнсіўныя і цесныя контакты з заходне-лацінскім светам. Канкрэтнае выяўленне заходніх упłyваючых тагачаснай культуры Беларусі — прадмет асобных, спецыяльных даследаванняў.

Язэп Юхно (Мінск)

Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 г. і еўрапейскае заканадаўства

Эпоха Адраджэння і гуманізму ў Еўропе характарыздавалася ўздымам свецкай навукі ў розных галінах, у тым ліку і права. Вядучыя дзеячы новага грамадства добра ўсведамлялі, што толькі права можа забяспечыць бяспеку як усяго грамадства, так і асобы. Права аддзяляеца ад рэлігіі. Пачынаючы складацца розныя зборнікі прававых нормаў, што грунтуюцца на судовай практыцы, старажытным рымскім і кананічным праве.

Заканадаўства як крыніца права ў краінах Заходній Еўропы мела другараднае значэнне, у сувязі з чым і выкладанне мясцовага нацыянальнага права пачалося там толькі ў XVII ст. — у Швецыі з 1620 г., у Парыжы — з 1679 г. Выкладанне нямецкага права пачалося ў Вітэнбергу ў 1707 г., англійскага — у Оксфардзе ў 1758 г., Кембрыджы — у 1800 г. У Вялікім жа Княстве Літоўскім выкладанне мясцовага права распачалося ў Вільні ў 1562 г., а ў 1644 г. быў нават створаны ў Віленскай акадэміі, што дзейнічала на правах універсітета, юрыдычны факультэт з чатырох кафедраў — двух кананічнага права і двух цывільнага права.

У XVI ст. у Беларусі склалася самастойная прафесія — юрыст. Узнікла прафесійная адвакатура, былі ўтвораны новыя суды, аддзеленія ад адміністрацыі. Апрача таго, і ўсе службовыя асобы, якія выконвалі розныя адміністрацыйныя і судовыя функцыі, павінны былі ведаць і ўмеець карыстацца мясцовым правам, выкладзеным у шматлікіх граматах (прывілеях) і статутах.

Першыя спробы кадыфікацыі права ў ВКЛ былі зроблены ў сярэдзіне XV ст. у Судзебніку Казіміра 1468 г. Там уводзіліся адзінныя меры крымінальнага пакарання за крадзеж. Аднак змест Судзебніка быў абмежаваны, большасць праваадносін па-ранейшаму рэгулявалася ў кожнай зямлі (ваяводстве або павеце) па-рознаму, у залежнасці ад мясцовага звычаёвага права. Недахопы Судзебніка садзейнічалі распрацоўцы Статута ў ВКЛ.

¹⁵ Нарысы гісторыі Беларусі. Мн., 1994. Ч. 1. С. 97.

Пры падрыхтоўцы Статута 1529 г. яго складальнікі ўпершыню вырашылі шэраг вельмі складаных тэарэтычных і практычных пытанняў: пра размежаванне нормаў права па асобных галінах, размяшчэнне іх у пэўнай сістэме. Увялі шмат новых палажэнняў, раней невядомых праву ВКЛ. Гэты Статут быў першым у Еўропе Зводам законаў, створаным на аснове кадыфікацыі мясцоўлага нацыянальнага права і выкладзеным на беларускай мове.

Статут 1529 г. паклаў пачатак прававой рэформе ў дзяржаве. Хутка ў яго пачалі ўносяцца дадатковыя артыкулы, што ў сваю чаргу выклікала неабходнасць распрацоўкі новага Статута. У 1551 г. была створана спецыяльная камісія па падрыхтоўцы праекта новага Статута, у склад якой былі выбраны дзесяць чалавек. Апрача камісіі ў падрыхтоўцы праекта ўдзельнічалі і іншыя асобы. Усёй працай кіраваў адзін з выдатных дзяржаўных дзеячаў таго часу — канцлер ВКЛ Мікалай Радзівіл Чорны.

Статут Радзівіла Чорнага быў ухвалены на Бельскім сойме 1564 г. Спачатку меркавалася ўвесці гэты Статут ў дзяянне з 11 лістапада 1564 г., але справа зацягнулася, і ён пачаў дзейнічаць з 1 сакавіка 1566 г. Абнародаваны ён быў з дадаткам прывілеяў 1563, 1564 і 1565 гг. Статут падзяляўся на 14 раздзелаў, а раздзелы падраздзяляліся на артыкулы. Усяго ў ім было 367 артыкулаў. Да найбольш важных нормаў, выкладзеных у Статуте, належала нормы дзяржаўнага права, што вызначалі суверэнныя права дзяржавы, яе тэрыторыю, парадак утварэння і дзейнасці дзяржаўных органаў, асноўныя права і прывілеі шляхты і часткова іншых слаёў насельніцтва.

Статуты 1529 і 1566 гг. дзейнічалі параўнальна нядоўга. Яны сталі своеасаблівай папярэдніяй апрабацыяй найбольш вядомага зводу законаў ВКЛ — Статута 1588 г., які дзейнічаў на тэрыторыі Беларусі і Літвы з 1589 г. да 1840 г., г. зн. 251 год — нават 45 гадоў пасля ліквідацыі ВКЛ у 1795 г.

Статут 1588 г. складала цэлая група людзей, якія мелі спецыяльную юрыдычную падрыхтоўку, а таксама службовыя асобы ВКЛ. Усёй работай кіравалі Астрафій Валовіч і Леў Сапега, якія займалі ў той час пасады канцлера і падканцлера ВКЛ.

Статут 1588 г. заканадаўча аформіў захаванне ВКЛ як самастойнай дзяржавы наступрак акту Люблінскай уніі 1569 г., паводле якога меркавалася зліць ВКЛ з Польшчай у адзіную дзяржаву. Аднак на практыцы гэтага не абдылося. Ад ВКЛ былі адарваны Украіна, беларускае Паддяшша і далучаны да Польшчы, астатнія ж часткі ВКЛ сумесна з Польшчай утварылі новую канфедэрacyjную дзяржаву — Рэч Паспаліту, у якой як Польшча, так і ВКЛ працягвалі заставацца суверэннымі дзяржавамі. ВКЛ захоўвала адасобленую тэрыторыю. Больш того, Статут абавязваў вялікага князя “размножати Великое князество Литовское и что бы розобрano и отышло, зась ку нему привернути” (раздел III, артыкул 4). Захоўвалася таксама адасобленасць дзяржаўнага і судовага апарату, заканадаўства, фінансаў, арміі. Толькі ўраджэнцы

Беларусі і Жмудзі мелі права займаць дзяржаўныя і судовыя пасады ў ВКЛ. Агульнымі для абедзвюх дзяржаў былі кароль і сойм, але не было адзінага ўрада. У Статуте 1588 г. не было ніводнай нормы, якая магла бы быць выкарыстана на школу дзяржаўнай самастойнасці ВКЛ.

Сістэматызацыя права, на аснове якой ствараўся Статут 1588 г., рабілася на новых прынцыпах, уласцівых для пераходнай эпохі ад ёўрапейскага сярэдневякоўя да Новага часу і зараджэння буржуазных адносін. Абмяжоўвалася ўлада гасудара, намячалася раздзяленне ўладаў, з-за чаго заканадаўчая замоцоўвалася за соймам, выкананічнай — за вялікім князем і радай. Некаторыя суды аддзяляліся ад адміністрацыі і ўтваралі судовую уладу, абвяшчалася адзінства права для ўсёй дзяржавы і ўсіх паўнапраўных людзей.

Прызнаннне розных ільгот і прывілеяў для пануючых саслоўяў і асобных груп феадалаў і духавенства падрывала агульныя прынцыпы адзінства права. Гэтыя прывілеі — не выключэнне, яны былі састаўной часткай усяго феадальнага права, хоць і не адпавядалі новым прынцыпам, у чым і заключалася ўнутраная супяречнасць феадальнай сістэмы права. Побач з тыповай феадальнымі нормамі права ў Статут 1588 г. былі ўключаны і некаторыя нормы, народжаныя ідэямі Рэфармацыі і гуманізму.

Праз уесь Статут праводзіцца ідэя ўмацавання прававога парадку, пры якім усе дзяржаўныя органы і службовыя асобы абавязаны дзейнічаць толькі ў адпаведнасці з законам. Ідэя прававога парадку была накіравана найперш супраць дэспатызму гасудара, буйных феадалаў і сярэдневяковай тэакратычнай тэорыі паходжання і сутнасці дзяржавы. Адлюстравалася яна ў многіх артыкулах Статута, а таксама была выкладзена Львом Сапегам у яго звароце да ўсіх саслоўяў, што быў надрукаваны як прэамбула да Статута.

Статут 1588 г., як і папярэдні Статуты, быў складзены на тагачаснай беларускай літаратурнай мове, зразумелай пераважнай большасці насельніцтва. А ў Заходній Еўропе тады карысталіся правам, выкладзеным на адзінай лацінскай мове.

Статуты ВКЛ аказалі значны ўплыў на заканадаўства і судовую практику суседніх дзяржаў. Яны былі перакладзены на лацінскую, польскую, рускую і німецкую мовы. Даследчыкі гісторыі польскага права В.Маяёўскі, Т.Астроўскі, Ю.Макарэвіч, Ю.Бардах і іншыя сцвярджаюць, што ў XVII–XVIII стст. у польскіх судах карысталіся Статутам 1588 г. як дапаможнай крыніцай пры адсутнасці патрэбнай нормы ў польскім праве. Статут 1566 г. заставаўся дзеючым законам на тых тэрыторыях Украіны, што былі далучаны да Польшчы пасля Люблінскай уніі 1569 г. Пасля далучэння Левабярэжнай Украіны да Расіі і там захавалася сваё права, аснову якога складалі Статуты ВКЛ. Даследчык гісторыі ўкраінскага права А.Ткач адзначыў, што хадзя афіцыйна Статут быў санкцыянуваны ўрадам як крыніца права толькі ў другой палове XVIII ст., але ён увесь час заставаўся самай аўтарытэтнай крыніцай

украінскага права. Пасля захопу ў 1772 г. Галіцыі Аўстра-Венгрыяй і там (законам ад 2 снежня 1775 г.) Статут прызначаўся як дапаможная крыніца.

Статут 1588 г. выкарыстоўваўся як дапаможная крыніца ў Маскоўскай дзяржаве пры падрыхтоўцы Саборнага ўладжэння 1649 г., што засведчыў даследчык гісторыі рускага права М.Уладзімірскі-Буданаў.

Статуты ВКЛ аказалі значны ўплыў на заканадаўства і судовую практику Усходній Прусіі і Лівоніі, якія былі цесна звязаны з Польшчай і Княствам.

У Статутах упершыню ў Еўропе былі выкладзены нормы канстытуцыйнага права, што ставіла іх вышэй за ўсе тагачасныя ёўрапейскія заканадаўчыя акты. Кароль Рэчы Паспалітай Станіслаў Аўгуст (ураджэнец Беларусі) у выступленні на агульным сойме 11 верасня 1776 г., гаворачы пра Статут 1588 г., адзначаў, што Леў Сапега заслужыў павагу нашчадкаў тым, што і па сённяшні дзень яны “шчасліва” карыстаюцца Статутамі, і многія ваяводствы Польшчы жадаюць, каб і ў іх было падобнае право.

У канцы прамовы ён пажадаў, каб і палякі дасягнулі шчасця мець у Кароне такі Статут, якім ганарыцца Літва. Нават больш чым праз дзвесце гадоў пасля выдання Статут лічыўся, на думку Г.Калантая, “самай дасканалай кніжкай законаў ва ўсёй Еўропе”¹.

Статут 1588 г. карыстаўся пашанай у беларускай інтэлігенцыі XIX ст. Гэта засведчыў Ян Чачот, які ў 1823 г. быў сасланы за ўдзел у студэнцкіх гуртках філаматаў і філарэтаў у глыб Расіі. У прымусове падарожжа ён узяў з сабой Статут 1588 г. У адным з сваіх лістоў Чачот пісаў: “... я па шыно ўжо закапаўся ў Статуте. Чым больш прыдаю яму значэння, чым болей разумею, што ён будзе крыніцай маёй долі [...] тым больш робіцца ён прывабнейшы [...] З ім драмлю, з ім сплю, яго аднаго толькі і трymаюся, яму прысвячаю ўесь свой вольны час [...] Так я заглыблены ў Статут, што калі з Жэготам пачынаем спываць, то ён з кнігі нямецкай, а я са Статута што-небудзь спываю”².

Лявон Калядзінскі (Мінск)

Усходнеславянскія традыцыі і заходненеўрапейскія навацы ў матэрыяльнай культуры гарадоў Беларусі X–XVII стст.

Праблема ўзаемадзеяння ўсходнеславянскай і заходненеўрапейскіх культур у Беларусі хаця і актуальная, але, разам з тым, не з'яўляецца нечакана ўзніклай. Першым, хто звярнуў увагу на спалучэнне ўсходнеславянскіх і заходненеўрапейскіх плыніяў, быў Ф.Скарына. У прадмовах да сваіх выданняў ён арганічна і

¹ Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей. М., 1956. Т. 1. С. 347.

² Чачот Ян. Наваградскі замак. Mn., 1989. С. 252.

непаўторна спалучае як усходнеславянскія, так і заходненеўрапейскія традыцыі¹. Філасофскае асэнсаванне гэтай з'явы даў на пачатку ХХ ст. І.Канчэўскі. Праўда, яго назіранні датычыліся ў асноўным фармавання менталітэту беларусаў. “Беларусь ад X веку і да гэтай пары, — пісаў ён, — з'яўляецца полем змагання двух кірункаў культуры — заходняга і ўсходняга”. “Мы, беларусы, — працягваў І.Канчэўскі, — вагаліся паміж двумя культурнымі тыпамі. Нам падабалася ўсходняя прастата, шчырасць, адпаведнасць выгляду нутранай сутнасці, а з другога боку — большая аб'ектыўнасць і болей чалавечасце захаванне Захаду”². Апошнім часам спецыфіка менталітэту беларусаў зноў прыцягвае ўвагу даследчыкаў, якія адзначаюць, што светаўспрыняцце нашага народа фармавалася на скрыжаванні некалькіх культурных плыняў: славянскай, балцкай і інш.³

Сінтэзу ўсходнеславянскіх традыцый і заходненеўрапейскіх навацый ў большай ці меншай ступені надавалі ўвагу ў сваіх працах беларускія гісторыкі і этнографы З.Капыскі, Е.Карпачоў, В.Мялешка, А.Грыцкевіч, Г.Галенчанка, І.Чаквін. Але іх даследаванні грунтаваліся выключна на пісьмовых крыніцах, а высновы датычыліся, у асноўным, пытанняў грамадскага ладу і духоўнай культуры. Што датычыць апошній, дык тут нельга не адзначыць уклад у распрацоўку гэтага пытання даследчыкаў беларускага выяўленчага мастацтва і музыкі Н.Высоцкай, В.Церашчатаў, В.Скарабагатава, В.Дадзіёмаў, Г.Пікарда.

Назапашаны беларускімі археолагамі матэрыял дае падставы далучыцца і нам да гэтай праблемы, зірнуць на яе скрэз прызму аналізу археалагічных крыніц. Заўажым, што спроба такога роду ўжо рабілася, але чамусыці ахоплівала толькі перыяд позняга сярэдневякоўя⁴. На нашу думку, гэты працэс пачаўся намнога раней, а менавіта адначасова з узнікненнем гарадской матэрыяльнай культуры.

Здаецца мэтазгодным вылучыць чатыры этапы ў станаўленні ўказанага працэсу.

¹ Мальдис А. Франциск Скорина как поборник идей европейского духовного единства // Франциск Скорина и традиции гуманизма в славянской культуре. Мн., 1990. С. 23–25.

² Абдзіраловіч І. Адвежным шляхам: Досьледзіны беларускага съветагляду. Вільня, 1921. С. 8–15.

³ Дубянецкі Э. Унікальны менталітэт беларусаў // Бел. думка. 1994. № 12. С. 6–11; Ён жа. Беларускі менталітэт: Вытокі і гістарычная эвалюцыя // Беларусь: Гістарычны лёс народа і культуры. Мн., 1995. С. 95–98.

⁴ Собаль В.Е., Краўцэвіч А.К. Матэрыяльная культура беларусаў ў часы Францыска Скарыны (канец XV–XVI стст.) // Франциск Скорина и традиции гуманизма в славянской культуре. Мн., 1990. С. 16–18; Краўцэвіч А. Еўропа і Расія: Дзе месца Беларусі? // Культура. 1993. 1 сак.; Трусаў А. Агульныя тэндэнцыі ў гарадской матэрыяльнай культуры Вялікага Княства Літоўскага // Спадчына. 1994. № 6. С. 11–12.

Першы этап, IX–XI стст. (дагарадскі і раннегарадскі). На гэтым этапе гарады вырастаюць з родаплямённых цэнтраў (Полацк, Віцебск, Гомель) або з парубежных крэпасцей (Брэст, Мінск). У матэрыяльнай культуры гарадоў гэтага часу іншым разам заўважаюцца яшчэ этнавызначальныя рысы (спецыфічныя скроневыя кольцы). Заходненеўрапейскія элементы ў матэрыяльнай культуры гарадоў Беларусі на гэтым этапе з'яўляюцца як у выніку гандлёвых контактаў, так і некаторай міграцыі насельніцтва з тэрыторыі Польшчы і Скандинавіі. Канцэнтрацыя знаходак заходненеславянскага паходжання прыпадае, у асноўным, на паўднёва-заходні рэгіён Беларусі (М.Малеўская, В.Пярхайка). Невялікая міграцыя скандынаўскага этнасу назіраецца ў гэты час у Браслаўскім Паазер’і. Пра гэта сведчаць вынікі раскопак на гарадзішчах Маскавічы і Рационкі, дзе знайдзены тыповыя варажскія рэчы: скарлупкападобныя і раўнаплечныя фібулы, а таксама косткі жывёл, на якіх ёсьць рунічны надпіс (Л.Дучыц). Дапускаеца думка аб прысутнасці скандынаўскага насельніцтва ў гэты час і на некаторых паселішчах у Панямонні. Так, у ваколіцах Ваўкавыска знайдзена кап’ё, утулка якога аздоблена срэбнай інкрустацыяй. У Гродна знайдзены меч, на клінку якога ёсьць падковападобнае кляймо. У Слоніме выяўлены шлем з акруглым верхам і наноснікам. Такога рода ўзбраенне часта знаходзілі на скандынаўскіх помніках (Ф.Гурэвіч).

Знаходкі скандынаўскага паходжання ёсьць і ў тагачасных гарадах Полацкай зямлі. Гэта — меч з ваколіц Полацка, на клінку якога ёсьць лацінскі надпіс “Ulfbert” і кап’ё са срэбнай інкрустацыяй з гарадскага некропаля, што паблізу Лукомля. Існуе думка і пра варажскую паходжанне полацкага скарбу залатых рэчаў IX–X стст. (Г.Штыхай).

Адзінкавыя рэчы скандынаўскага паходжання сустракаюцца і на поўдні Беларусі. Так, на гарадзішчы Франопаль Брэсцкай вобласці знайдзены ажурны бронзавы наканечнік ад похваў з выявай жывёлы, у якой выгінаецца цела. Фрагмент ажурнай срэбнай падвескі, дзе відаць выява двух звяроў, якія хапаюць адзін другога, знайдзены на селішчы ў нізоўі р. Убарць. А на селішчы Гарадзішча, што ў 12 км паўночна-ўсходней Пінска, знайдзены жалезны відэлец у выглядзе трохзубца, у якога чаранок загнуты пад прымым вуглом. Падобныя відэльцы насяілі шведскія вікінгі (А.Іоў).

Пералічаныя вышэй рэчы з'яўляюцца прывязнымі. Праіснаваўшы пэўны час у асяродку ўсходненеславянскай культуры, яны засталіся затым ляжаць у культурным пласці паселішчаў або ў курганных насыпах, чакаючы ўвагі археолагаў. Але акрэслены пералік рэчаў, што часам сустракаюцца ў раскопках, дазваляе меркаваць, што ў некаторых з іх мясцове паходжанне відавочна, а сваім узінкеннем яны яўна абавязаны ўплыву заходненеўрапейскай матэрыяльнай культуры. Гэта — жалезнны спражкі з увагнутымі бакамі, крыжападобныя падвескі, спецыфічныя формы касцяныя грабяні (Ф.Гурэвіч). Заслугоўваюць увагі і знаходкі больш дзесятката грузілаў дыскападобнай формы ад

вертыкальнага ткацкага станка, якія былі знайдзены ў пласце IX–X стст. у Віцебску (Г.Штыхай, Л.Калядзінскі, Т.Бубенька). Такія грузілы добра вядомыя ў Швецыі, Нарвегіі, Фінляндіі, на Белым Возерах (Ю.Штакельберг, Л.Голубева). На думку некаторых даследчыкаў, знаходкі такіх грузілаў на славянскай тэрыторыі могуць сведчыць пра тое, што ў гэтым месцы этнас мяшаны (І.Дубаў, В.Сядых).

У цэлым жа матэрыяльная культура гарадоў Беларусі дадзенага перыяду мае адзіна для ўсходнеславянскага горада ablіtcha. Гэта — дрэваземляныя ўмацаванні, драўляная забудова, агульны тып рамесніцкіх і прамысловых прылад працы, рэчаў хатняга ўжытку, падабенства якіх прасочваеца на абшары амаль усяго ўсходнеславянскага свету. Заходненеўрапейскія элементы матэрыяльнай культуры на гэтым этапе яшчэ не праніклі настолькі глыбока ў мясцовую культуру, каб нарадзіць у шырокім маштабе іх перайманне.

Другі этап, XII–XIII стст. (перыяд удзельных княстваў). На гэтым этапе ўзнікаюць новыя гарады, найчасцей як гандлёва-рамесніцкія цэнтры сярод сельскага акуружэння — Пінск, Слуцк, Клецк і інш. (П.Лысенка). Для гэтага перыяду характэрна ўтварэнне складанай гарадской тапаграфічнай структуры: дзядзінец (іншы раз з асобным княжацкім дваром, як у Віцебску), пасад — вакольны горад (Полацк, Віцебск, Мсціслаў, Тураў, Пінск, Слуцк, Клецк, Навагрудак і інш.), сельская акруга і гарадскі некропаль. Адзначаная з'ява была ўласціва амаль усім ўсходнеславянскім гарадам.

У гэты ж час назіраеца павелічэнне заходненеўрапейскага імпарту ў агульной масе рэчаў. Адбываеца і пранікненне заходненеўрапейскіх навацый, перш за ёсё, у інжынерна-фартыфікацыйнай сферы: унутрывальныя канструкцыі Віцебска, Мінска, Полацка, Гродна выкананы ў перакладнай тэхніцы, падобная якой ёсьць у заходнеславянскіх землях. Унутрывальныя ж канструкцыі Пінска, напрыклад, выкананы ў зрубнай тэхніцы і маюць аналаг на шырокай прасторы ўсходнеславянскага свету. Гэта дазваляе меркаваць пра бытаванне ў гарадах Беларусі заходненеўрапейскага і ўсходненеўрапейскага тыпу абарончай сістэмы. Адзначым, між іншым, што дзядзінец Гродна на той час меў поруч з драўлянымі ўмацаваннямі яшчэ і каменныя (П.Рапапорт, М.Ткачоў, А.Трусаў), што, бадай, больш, чым іншыя ўсходнеславянскія гарады, набліжае яго да заходненеўрапейскага сярэдневяковага горада.

У XIII ст. у шэрагу гарадоў Беларусі (Камянец, Навагрудак, Гродна, Тураў, Брэст) ўзнікаюць мураваныя вежы тыпу данжонаў, якія таксама паходзяць з Заходняй Еўропы (П.Рапапорт). Не інакш як пад іх уплывам у іншых гарадах Беларусі (Мсціслаў, Полацк) таксама ўзнікаюць вежы тыпу данжонаў, але ўжо сечаныя з дрэва (Л.Аляксееў).

У другой палове XIII ст. у асобных гарадах Беларусі (Віцебск, Мінск, Гродна, Полацк) з'яўляюцца рамкава-каркасныя канструкцыі. Найчасцей яны служылі асновай крытай галерэі двухпавярховых жылых пабудоў. Адзначым,

што крытыя галерэі слупавай (але не рамкава-каркаснай) канструкцыі добра вядомыя па раскопках, напрыклад, у Кіеве (П. Талочка). Відаць, і ў гэтым выпадку можна гаварыць пра спалучэнне ў гарадах Беларусі ўсходнеславянскай і заходненеўрапейскай будаўнічай тэхнікі.

Па-за межамі ўсходнеславянскіх хатабудаўнічых традыцый засталіся багатыя дамы старажытнага Навагрудка. Сцены навагрудскага жытла атынкаваныя, маюць фрэскавы роспіс (Ф. Гурэвіч). Блізкія да іх па тэхніцы апрацоўкі сцен пабудоў сустракаюцца ў Прыбалтыцы, дзе фармаванне гарадской матэрыяльнай культуры адбывалася пад моцным уздзеяннем заходненеўрапейскіх традыцый, найперш нямецкіх (А. Цаўне). Гэта наводзіць на думку пра запазычанасць такога будаўнічага прыёму і ў Навагрудку.

Заходненеўрапейскі ўплыў прасочваецца і ў храмах пачатку XII ст., напрыклад у Мінску (Э. Загарульскі), Віцебску (М. Каргер, П. Рапапорт, А. Трусаў) і інш. Знамінальная, што ў некаторых гарадах Беларусі (Полацк, Гродна) тады ж узнікаюць першыя камяніцы грамадзянскага прызначэння (І. Чарняўскі). Несумненна, што як і ў большасці ўсходнеславянскіх гарадоў таго часу, пад заходненеўрапейскім уплывам адбывалася ўдасканаленне некаторых відаў узбраення (А. Кірпічнікай). Не без заходненеўрапейскага ўплыву з'яўляюцца і бытуюць шахматныя фігуркі выяўленчага тыпу ў Слуцку, Брэсце, Лукомлі, Гродне, Ваўкавыску (І. Ліндэр, Е. Рыбіна), а таксама шашкі ў Віцебску, Мсціславе, Пінску, Клецку (Г. Карзухіна, Т. Бубенька). Заходненеўрапейскі ўплыў, хаяць і ў нязначнай ступені, адбіваўся і на гарадскім строі насельніцтва Беларусі XII–XIII стст. (Л. Дучыц).

У цэлым жа матэрыяльная культура гарадоў Беларусі XI–XIII стст. мела амаль што адзіны для большасці ўсходнеславянскіх гарадоў характар. Найперш пра гэта сведчаць бытавая забудова, прылады працы і рэчы хатняга ўжытку. На культавае дойлідства і маастацкую творчасць выяўленчага кшталту (мазаіка, фрэскавы роспіс у храмах) у гэты час вялікі ўплыў аказала Візантыйя (І. Хозераў, Н. Высоцкая). Але да XIII ст. паступовае нарастанне заходненеўрапейскага ўплыву прывяло да культурнай пераарыентацыі на Заходнюю Еўропу, што было абумоўлена гістарычнай сітуацыяй таго часу⁵.

Трэці этап, канец XIII–XVI стст. (перыяд Вялікага Княства Літоўскага). Гарадская культура ВКЛ у гэты час канчатковая фармуецца як неад'емная частка заходненеўрапейскай цывілізацыі (А. Трусаў). На гэтым этапе дзядзінцы шэрагу гарадоў (Віцебск, Гродна, Орша) набываюць мураваныя ўмацаванні. Адбываюцца змены ў назвах і функцыянальным прызначэнні частак гарадоў. На месцы дзядзінца ўзнікае Верхні замак, на месцы пасада (вакольнага горада) — Ніжні замак (Полацк, Віцебск, Слуцк, Клецк, Пінск, Мсціслаў і г.д.). Сельскія акругі гарадоў ператвараюцца ў гарадскія слабоды (найчасцей пад

⁵ Ганецкая І. У. Беларусская культура XI–XVII стст. у агульнаеўрапейскім контэксле // Беларусь: Гістарычны лёс народа і культуры. Мн., 1995. С. 87–90.

назваю “пасад”, “новае месца” і інш.). З наданнем гарадам магдэбургскага права палітычны цэнтр перамяшчаецца цяпер у іх на рыначную плошчу з ратушай. Але ў шэрагу выпадкаў назіраеца сусіданаванне двух цэнтраў у гарадах — княжацкай рэзідэнцыі на Верхнім замку і ратушы з гарадскім магістратам на рыначным пляцы (У.Чантурый).

У XIV–XV стст. мураваныя замкі ўзнікаюць у Навагрудку, Лідзе, Крэве, Міры. Прывкладна тады ж з'яўляюцца інкастэльянныя храмы ў Сынкавічах, Малым Мажэйкаве (Мураванцы) і інш. (М.Ткачоў). Будаўнічая тэхніка і будаўнічыя матэрыялы шмат у чым нагадваюць заходненеўрапейскія ўзоры таго часу (А.Трусаў). Кухонны і становы посуд таксама набывае выгляд, падобны да заходненеўрапейскага (Н.Здановіч, В.Собаль, В.Ляўко, А.Трусаў). Такая ж з'ява назіраеца і ў строі, напрыклад, у абутку (С.Тарасаў, Т.Бубенька). Па-шыраюцца металічныя вырабы з клеймамі — сведкамі цэхавай вытворчасці (Віцебск, Мінск, Клецк). Большы дынамізм назіраеца ў вайсковай справе: з'яўляюцца цяжкаўброеная рыцарская конніца, агністрэльная зброя і г.д. (Г.Сагановіч, Ю.Бохан). Аднак масавая забудова, бытавая культура ў большасці сваёй захоўваюць усходнеславянскія традыцыі мінулай пары.

Чацверты этап, XVII ст. (час, калі ВКЛ уваходзіла ў Рэч Паспалітую). Умацаванні гарадоў набываюць, у сваёй большасці, выгляд бастыённых збудаванняў, а арганізацыя іх абароны амаль цалкам капіруе заходненеўрапейскія дасягненні ў гэтай галіне (М.Ткачоў). Цэнтрамі гарадоў становяцца рыначныя пляцы, дзе размяшчаюцца мураваныя ратушы (А.Трусаў). Культавая забудова спалучае ў сабе традыцыі готыкі, рэнесансу і барока (А.Кушнірэвіч).

Незвычайна шырокім становіщча ў гэты час асартымент шклянога і керамічнага посуду. Ускладняеца тэхналогія апрацоўкі керамікі (В.Ляўко, Н.Здановіч). Паліваная кераміка шырока ўваходзіць у штодзённы ўжытак гараджан. Заходненеўрапейскія навацыі пранікаюць нават у такую галіну матэрыяльнай культуры, як харчаванне, на якое пэўны ўплыў аказваюць цяпер нямецкая, вялікапольская і ўрэйская кухні (В.Пахлебкін).

Атрымоўваюць далейшае развіццё ў заходненеўрапейскіх формах металічныя побытавыя рэчы (Г.Сагановіч). Прывозіца шмат прадметаў заходненеўрапейскай вытворчасці (Германія, Галандыя, Італія, Венгрыя, Швецыя). Гэта — шкляны і керамічны посуд, жалезныя вырабы, тканіны. Найбольшым попытам карысталася сукно англійскай або галандской вытворчасці. Запазычанымі з Венгрыі ў той час прыйшлі ў асяроддзе мяшчан і шляхты такія тыпы адзення, як гусарскі плашч, кунтуш, магерка і г.д. (М.Улашчык).

Тым не менш, і на гэтым этапе масавая забудова, большасць прамысловых прылад працы і рэчаў хатняга ўжытку захоўваюць тое ablічча, якое сфармавалася яшчэ ў старажытнарускі час. Падсумоўваючы сказанае вышэй, адзначым, што на працягу ўсяго перыяду, які тут разглядаецца, пранікненне заходненеўрапейскіх навацый больш шырока адбывалася ў абарончай спра-

ве і мураваным дойлідстве. У позняе сярэдневякоё яно ахоплівае і некаторыя бакі бытавой культуры. У той жа час драўляная масавая забудова, большасць рамесніцкіх і прамысловых прылад працы, рэчай хатняга ўжытку захоўваюць формы, выпрацаваныя яшчэ ў часы Кіеўскай Русі. Да сярэдзіны XVII ст. у выніку паступовай дыфузіі заходненеўрапейскіх навацый ва ўсходнеславянскую аснову матэрыяльнай культуры гарадоў Беларусі ўзнікае своеасаблівы тып гарадской культуры, які мае падобныя рысы як з гарадамі Заходняй Еўропы (найперш Польшчы), так і Маскоўскай дзяржавы (Пскоў, Смаленск, Ноўгарад, Москва). Апошніе не павінна насяцярожваць, бо тут праявілася адзіная ўсходнеславянская аснова матэрыяльнай культуры гэтых гарадоў. У той жа час шмат якія элементы матэрыяльнай культуры гарадоў Беларусі XVII ст. мелі свой працяг у традыцыйнай культуры беларусаў XVIII–XIX стст., што дазваляе гаварыць пра завяршэнне к сярэдзіне XVII ст. фармавання ўласна беларускага феадальнага горада ці, дакладней кажучы, яго матэрыяльнай культуры.

Супастаўленне матэрыяльнай культуры беларускага горада XVII ст. з тайкой жа культурай рускага феадальнага горада паказвае, што ў першым заходненеўрапейскія навацыі набывалі больш шырокое распаўсюджанне. Вेрагодна, што гэтае парабінанне будзе выглядаць ідэнтычна і з тагачаснымі гарадамі Украіны (калі не лічыць тэрыторыі Чырвонай Русі, дзе заходненеўрапейскі ўплыў быў значна большы).

Аднак у якой ступені ў матэрыяльнай культуры гарадоў сярэдневяковай Беларусі захоўвалася ўсходнеславянская аснова, а ў якой сюды пранікалі заходненеўрапейскія навацыі, можна будзе больш поўна меркаваць пасля стварэння цэласнага малюнка беларускага феадальнага горада і разгляду яго на агульнаеўрапейскім фоне помнікаў гарадской матэрыяльнай культуры.

Уладзімір Свяжынскі (Мінск)

Мемуары XVII стагоддзя: Праблема супольнай культурнай належнасці

Мемуарыстыка, адзін з асноўных відаў дакументальнай літаратуры, што прыйшоў на змену афіцыйнаму летапісанню, дасягнуў у XVII ст. у Беларусі свайго росквіту. Стваральнікамі мемуараў у гэты час былі выключна прадстаўнікі шляхецкага саслоўя. Тады немагчыма было знайсці такую шляхецкую сям'ю, дзе не вяліся б сямейныя дзённікі¹. У выніку да нашага часу дайшлі дзесяткі створаных у пачатковы, класічны перыяд развіцця айчыннай мемуарыстыкі твораў гэтага жанру. Гэта — і бягучыя нататкі, “справы, вартыя памяці”, каляндарныя “зборы” дзён, памятныя кніжкі, справаздачныя

¹ История белорусской дооктябрьской литературы. Мн., 1977. С. 205–206.

лісты. Аднак, бадай, найбольшую дакументальную і культурную каштоўнасць сярод іх маюць уласна мемуары, або, як іх тады называлі ў Беларусі і Польшчы, дыярыушы, якія вылучаюцца рэтраспектыўнасцю рэляцый. Убачанае і пачутае з гадамі асэнсоўвалася праз прызму пражытых гадоў, у ім выдзялялася найбольш істотнае для аўтара і чытача.

Цяпер вядома каля 30 дыяриушаў, напісаных у XVII ст. у Беларусі, Польшчы, Расіі. Гэты лік не з'яўляецца канчатковым, сюды ўваходзяць толькі выдадзеныя тэксты, зафіксаваныя ў бібліографічным даведніку Э.Малішэўскага². Сярод іх сямейнай хронікай у чыстым выглядзе з'яўляюцца знойдзеная вядомым гісторыкам мінулага стагоддзя Восіпам Бадзянскім у складзе рукапіснага Познанскага зборніка сямейнія ўпісы Уніхойскіх³. Падзеі асабістага жыцця пераважаюць у “Гістарычных запісках” Ф.Еўлашоўскага і ў “Дыяриушы” Я.Цадроўскага.

Значную па абаўшчыне групу дыяриушаў XVII ст. складаюць такія, у якіх адлюстравана нацыянальна-вызваленчая барацьба беларускага народа. Гэта дыяриушы Я.Пачобута-Адляніцкага, І.Будзілы, А.Лавіцкага, Я.Пятроўскага, Б.і С.Максевічаў, П.К.Абуховіча, Я. Сапегі, С. Незабытоўскага, Л.Дзялынскага і інш. Асобнае месца займаюць дзённікі падарожжаў. Прага да падарожжаў, навеяная ідэямі Адраджэння, адчувалася ў Беларусі здаўна. Бадай што першым падарожнікам за мяжу, які пакінуў свае ўспаміны, быў Мікалай Крыштаф Радзівіл Сіротка. Яго “Перэгрынацыя да Святой Зямлі” натхніла на стварэнне аналагічнага твора навагрудскага падсудка Ф.Еўлашоўскага. Апісанні сваіх падарожжаў у розныя краіны і з рознымі мэтамі пакінулі таксама Я.Цадроўскі (Германія, Галандыя, Данія, Францыя, Англія), Марцін з Абораў Лесняволскі (Швецыя), П.К.Абуховіч (Венеція, Москва), А.Каменскі-Длужык (Поўнач Расіі), А.Тараноўскі (Турцыя), Т.Білевіч (Германія, Чехія, Італія, Францыя, Галандыя, Англія) і інш. Знешнюю і ўнутраную палітыку Рэчы Паспалітай, гісторыю Маскоўскай вайны добра вывучаць па “Дыяриушы аб падзеях у Польшчы” Альбрэхта Станіслава Радзівіла.

Принята лічыць, што ў станаўленні новага віду літаратурнай творчасці ў Беларусі, у фармаванні яе жанравай структуры і формы выкладання пэўную ролю адыграла афіцыйна-дакументальная літаратура і, у прыватнасці, пратаколы-дзённікі сеймаў Рэчы Паспалітай, якія ў выніку алітаратурвання трансфармаваліся ў новы жанр. Аднак узорам пры напісанні мемуарных твораў для беларускіх аўтараў была і польская мемуарыстыка, якая ўжо ў папярэдніе, XVI ст. дасягнула свайго росквіту. Ужо тады ўбачылі свет успаміны А.Поляка, Я.Гарыньскага, М.Рывацкага, Ананіма, К.Паўлоўскага, Э.Атві-

² Maliszewski E. Bibliografia pamiętników polskich i Polski dotyczących. Warszawa, 1928.

³ Кіпель Зора. Беларуская мова як культурна-сацыялягічны фактар: На прыкладзе аднай сямейнай хронікі XVI ст. // Беларусіка-Albaruthenica. Мн., 1994. Кн. 3. С. 177–182.

ноўскага, С.Ажахоўскага, Л.Гурніцкага, К.Міхалоўскага⁴. Верагодна, што адным з фактараў узнікнення ў Беларусі мемуарнага жанру быў рост у асяроддзі беларускай шляхты аўтарытэту польскай і наогул еўрапейскай культуры. Нагадаем, што яшчэ Ф.Скарына быў знаёмы з “Хронікай” Г.Шэдэля. Альбрэхт Станіслаў Радзівіл згадвае ў сваім дыярышы імя французскага мемуарыста XV ст. Філіпа дэ Каміна. Так што ў некаторай ступені гэта быў агульны еўрапейскі літаратурны практэс. Акрамя таго, у многіх мемуарах побач з падзеямі ў Беларусі апісваюцца падзеі ў Польшчы і Расіі, і таму яны не могуць не выкарыстоўвацца польскімі ці расійскімі гісторыкамі і літаратарамі. У сваю чаргу мы не можам не карыстацца такімі гістарычнымі крыніцамі, як дзённікі падарожжаў аўстрыйскага дыпламата А.Мейерберга ці расійскага столініка П.Талстога, якія, праезджаючы праз Магілёў, пакінулі пра яго каштоўныя нататкі. Цікавыя звесткі пра Беларусь змяшчаюцца ў дыярышах паляка Я.Х.Паска, украінца І.Іяўлевіча і Д.Тупталы.

На агульнасць мемуарнай спадчыны для Польшчы і Беларусі ўказываюць не толькі змест твораў, але і іх форма. XVII ст. было часам, калі Вялікае Княства Літоўскае на правах канфедэрациі ўваходзіла ў склад Рэчы Паспалітай, у Беларусі, акрамя беларускай і царкоўнаславянскай, усё больш пашыраліся польская і лацінская мовы — у tym ліку і ў сферы мемуарнай творчасці. На польскай мове напісаў свае ўспаміны адзін з першых наших прадстаўнікоў гэтага жанру Мікалай Крыштаф Радзівіл Сіротка. Дробная шляхта яшчэ захоўвала тут некаторы час вернасць роднай мове: пасля Сіроткі на беларускай мове пісалі яшчэ Ф.Еўлашоўскі і А.Філіповіч. Аднак асобныя фрагменты “Гістарычных запісак” Ф.Еўлашоўскага нагадваюць, хутчэй, запісаную кірыліцай польскую мову⁵, паланізмамі перасыпану мову “Дыярыуша” А.Філіповіча⁶, хаця апошні ў адрозненні ад пратэстанта Еўлашоўскага быў гарачым прыхільнікам праваслаўя. Пасля гэтага беларускія мемуарысты канчаткова пераходзяць на польскую ці лацінскую мовы, хаця яны па-ранейшаму лічылі сябе “рускімі” або “ліцвінамі”, як сябе называлі тады беларусы. Характэрна, што навагрудскі шляхціц Рыгор Уніхоўскі пачаў пісаць хроніку свайго роду яшчэ па-беларуску, але яго нашчадкі працягвалі яе ўжо на польскай мове⁷. Трэба, аднак, сказаць, што і дыярышы, напісаныя па-польску, маюць выразныя прыкметы мясцовага паходжання, бо ў іх — не чистая польская мова, а яе “беларускі” варыянт.

Польскія і расійскія гісторыкі і літаратары, якія выдалі яшчэ ў мінульым стагоддзі большасць мемуараў дадзенага перыяду, tym самым сцвердзілі свае права на іх. Масаваму выданню ўспамінаў у Польшчы садзейнічала, безумоўна, даступнасць для выдаўцоў адпаведных арыгіналаў, якія, за рэдкім выключэннем, захоўваюцца ў сховішчах Польшчы. Дзякуючы намаганням польскіх гісторыкаў

⁴ Antologia pamietników polskich XVI wieku. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966.

⁵ Свяжынскі У.М. “Гістарычныя запіскі” Ф.Еўлашоўскага. Mn., 1990. С. 29.

⁶ Жураўскі А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Mn., 1967. Т. 1. С. 347.

⁷ Кіпель Зора. Беларуская мова як культурна-сацыялагічны фактар. С. 179.

і літаратараў М.Балінскага, У.Вуйціцкага, Т.Вяжбоўскага, Т.Любамірскага, Ю.Нямцэвіча, Л.Патоцкага, Г.Плябанскага, А. і Е.Рачынскіх, К.Сянкевіча ў XIX – пачатку XX ст. была выдадзена пераважная большасць указаных крыніц. Гэта творы М.К.Радзівіла, Б.К.Маскевіча, С.Маскевіча, Г.Пельгрымоўскага, С.Паца, І.Лапацінскага, А.Тараноўскага, Я.Пачобута-Адляніцкага, Л.Дзялынскага, Я.Пятоўскага, Я.Радзівіла⁸. У гэты ж час убачылі свет першыя апісанні крыніц Ю.Крашэўскага, Т.Сінко, Я.Быстроня, А.Кавальскай, Х.Мерчынга, У.Хамяntonіўскага, М.Хартлеба⁹. Выданне мемуараў XVII ст. працягваеца ў Польшчы і ў наш час. Дзякуючы новаму пакаленню польскіх археографаў — В.Канапчынскаму, А.Брукнеру, Б.Альшэвічу, С.Дрэўняку, М.Качмарку, Л.Кукульскаму, Я.Чубку і інш.¹⁰ выйшлі новыя, больш дасканалыя ў археаграфічных адносінах выданні мемуараў. Узорам археаграфічнага майстэрства з'яўляюцца, безумоўна, два выданні дыярышу Альбрэхта Станіслава Радзівіла¹¹. Шырокую вядомасць у асяроддзі гісторыкаў набылі тэарэтычныя працы Б.Крулікоўскага і А.Сайкоўскага¹².

Частка мемуараў XVII ст. пра Беларусь была выдадзена ў Рaciі. У першы ж год свайго існавання Віленская археаграфічная камісія выдала пяць дыярыушаў, прысвечаных Смутнаму часу. У зборніку Муханава выйшлі ўспаміны ўраджэнца Беларусі XVII ст. Бжастоўскага. Пазней выйшлі ўспаміны А.Мейерберга, П.Талстога, І.Іяўлевіча. Вядомымі гісторыкамі ВКЛ У.Антановічам

⁸ Peregrynacja do Ziemi Świętej (1582–1584) // Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce. 1925. T. 15. Pielgrzymowski Elias. Diariusz Poselstwa Lwa Sapiehy do Borysa Godunowa w 1600. Grodno, 1846; Łopaciński I. Diariusz życia..., pisarza skarbowego Wielkiego księcia Litewskiego // Biblioteka Warszawska. 1855. T. 3. S. 393–425; Pamiętnik Poczobut-Odnickiego J.W. Warszawa, 1877; Działyński Łukasz. Diariusz oblżenia i zdobycia Wielisz, Wielki Łuk i Zawołocia od dnia 1 sierpnia do 25 listopada 1580 // Acta historica res gestas Poloniae illustrantia. Kraków, 1887. T. 11. S. 203–273; Piotrowski Jan. Oblężenie Pskowa: Dziennik wyprawy St. Batorego pod Psków. Kraków, 1894; Podróże i poselstwa polskie do Turcji. Kraków, 1860 i in.

⁹ Sinko T. Polscy podrożnicy w Grecji i Troi. Kraków, 1925; Bystroń J.S. Polacy w Ziemi Świętej, Syrii i Egipcie. Kraków, 1930; Kowalska A. Z badań nad peregrynacją Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła // Prace polonistyczne. Łódź, 1938. Seria 3. S. 19–54; Merczynk H. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka i jego przyjęcie katolicyzmu w r. 1567 // Przegląd historyczny. Warszawa, 1911. T. 13. L. 1. S. 1–12; Chomętowski W. Pielgrzymki do Ziemi Świętej i sąsiednich krajów. Warszawa, 1874; Hartleb M. Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła pielgrzymka do Ziemi Świętej // Prace historyczne. Lwów, 1934. S. 5–40.

¹⁰ Brückner A. Ein weissrussischer Codex miscellaneus... // Archiv für slawische Philologie. B. 9. S. 345–391; Antologia pamiętników polskich XVI wieku. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966; Radziwiłł M.K. "Sierotka". Podróż do Ziemi Świętej, Syrii i Egiptu 1582–1584. Warszawa, 1962 i in.

¹¹ Radziwiłł Albrecht Stanisław. Memoriale rerum gestarum in Polonia 1632–1656. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968. T. 1; Radziwiłł Albrecht Stanisław. Pamiętnik o dziejach w Polsce. Warszawa, 1980. T. 1–3.

¹² Sajkowski Alojzy. Nad staropolskimi pamiętnikami. Poznań, 1964; Królikowski Bohdan. Pamiętnikarstwo polskie w wieku pamiętników // Pamiętnikarstwo polskie. 1977. №. 1–4.

быў выдадзены дыярыуш Ф.Еўлашоўскага. Хоць па словах знаўцы мемуарных крыніц А.Сайкоўскага, выданні мемуараў, зробленыя ў XIX ст., не могуць лічыцца навуковымі, бо ў іх шмат недакладнасцей, пропускаў, скарачэнняў, абумоўленых цэнзурай. Нягледзячы на гэтыя недахопы і тэндэнцыйны падыход выдаўцоў, публікацыя твораў, арыгіналы якіх страчаны ў агні войнаў і рэвалюцый XX ст., ператварыла іх у першакрыніцы.

Паколькі ў Беларусі XIX ст. было адным з самых цяжкіх у гісторыі кнігадрукавання, а расійскія і польскія выданні сталі з цягам часу цяжкадаступнымі, указаныя абставіны і абуровілі тое, што Беларусь безнадзейна адстала ў сцвярджэнні свайго права на мемуарыстыку XVII ст. Таму пераважная большасць названых крыніц застаецца да апошняга часу невядомай нашым чытачам і даследчыкам. Публікацыя і вывучэнне мемуараў, асабліва XVII ст., знаходзіцца ў нас, па сутнасці, у пачатковым стане. У свой час ушчыльную да іх падышоў вядомы беларускі крыніцазнавец М.Улашчык, аднак смерць не дала яму магчымасці здзейсніць задуманае. У сваёй цікавай працы, прысвечанай летапісам, ён згадвае некаторыя з мемуараў. Праца над мемуарамі была таксама разгорнута вядомым беларускім медыевістам А.Коршунавым¹³. Ён паспей выдаць забяспечаныя каментарыямі і прадмовамі мемуары Б.К.Маскевіча, А.Каменскага-Длужыка, Я.Цадроўскага, Ф.Еўлашоўскага. У апошні час у выдавецтве “Мастацкая літаратура” выйшаў яшчэ пераклад на беларускую мову мемуараў М.К.Радзівіла і Т.Білевіча¹⁴.

Такім чынам, багатая мемуарная спадчына XVII ст., аднаго з бурных перыядоў нашай гісторыі, пакуль што не стала ў поўнай меры здабыткам беларускай культуры і гістарычнай навукі. Між тым асваенне мемуарнай цаліны гэтага, як і іншых часоў, нам, несумненна, неабходна, бо без гэтага матэрыялу практычна немагчыма пазнанне нашай велічнай і трагічнай гісторыі.

Людміла Хмяльніцкая (Віцебск)

Культурна-мецэнацкая дзеянасць князёў Агінскіх на Віцебшчыне

Прадстаўнікі княжацкага роду Агінскіх на працягу некалькіх стагоддзяў адыгрывалі значную ролю ў жыцці Вялікага Княства Літоўскага, усёй Рэчы Паспалітай. Імёны дзяржаўных дзеячаў, ваяроў, мецэнатаў, музыкантаў, што

¹³ Коршунов А.Ф. Афанасий Филиппович. Жызнь і творчество. Мн., 1965; Ён жа: “Дыярыуш” Багуслава Казіміра Маскевіча // Беларуская літаратура і літаратуразнаўства. Мн., 1975. Вып. 3; Ён жа: “Дыярыуш” Адама Каменскага Длужыка // Беларуская літаратура і літаратуразнаўства. Мн., 1974. Вып. 2; Ён жа: Успаміны Яна Цадроўскага // Беларуская літаратура і літаратуразнаўства. Мн., 1977. Вып. 5; Помнікі мемуарнай літаратуры Беларусі XVII ст. Мн., 1983.

¹⁴ Кніга жыцці і хаджэння. Мн., 1994.

паходзілі з гэтага роду, складаюць гонар і славу Беларусі. Аднак пра асобных прадстаўнікоў роду, канкрэтныя вынікі іх дзеянасці ў дачыненні да розных рэгіёнаў Беларусі вядома няшмат. Гэта найперш стасуецца да Віцебшчыны. Таму пастараюся, абапіраючыся на розныя крыніцы, пераважна архіўныя, запоўніць указаны прагал.

Не маючы мажлівасці падрабязна разглядаць дыслакацыю і эканамічны стан маёнткаў князёў Агінскіх на Віцебшчыне, адзначым толькі, што пераважная большасць іх размяшчалася ў паўночна-ўсходній Беларусі, у межах колішняга Віцебскага і часткова Полацкага ваяводстваў. Першы ўладанні на Віцебшчыне — Мікулінскую і Гарадзішчансскую воласці на ўсходзе Віцебскага павета (цяпер тэрыторыя Pacii) — як жончын пасаг атрымаў троцкі падкаморы Багдан Агінскі (1590—1625) пасля шлюбу ў 1583 г.¹ На працягу XVII—XVIII стст. прадстаўнікі тых галін роду, што паходзілі ад троцкага стольніка і цівуна Льва Самуэля Агінскага (1595?—1657), а таксама яго сыноў Сымона Кароля (1620?—1699) і Яна Яцака (1625?—1684), шляхам гандлёвых аперацый, выгадных шлюбаў, вайсковай службы і г.д. атрымалі шматлікія ўладанні на Віцебшчыне (маёнткі Стараселле, Круглае, Цяцерын, Пушча, мястэчкі Бобр і Бялынічы ў Аршанскім павеце; маёнткі Лёзна, Рудня, Калышкі, Марцыянава, Вымна ў Віцебскім павеце; Бешанковіцкае графства; Бабінавіцкае, Веляшковіцкае, Усвяцкае и Казъянскае староствы і інш.). Пераважная большасць з іх была секвестравана пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай. Невялікай часткай ўладанняў Агінскія пасля 1772 г. атрымалі дазвол карыстацца, аднак асноўную частку іх назаўсёды страцілі за адмаўленне прынесці прысягу новай уладзе і ўздел у вызвольных паўстаннях 1794 і 1831 гг.

У сувязі з tym, што многія маёнткі Агінскіх на Віцебшчыне знаходзіліся ва ўладанні прадстаўнікоў роду не вельмі працяглы тэрмін, часта прадаваліся, абменьваліся або пераходзілі ва ўласнасць нашчадкаў па жаночай лініі, сталых рэзідэнций Агінскіх у рэгіёне было мала. Да таго ж, звесткі ў гісторычных крыніцах пра іх вельмі абмежаваныя і павярхойныя, яны не адлюстроўваюць у поўнай меры лад жыцця ў гэтых рэзідэнцыях, што былі асяродкамі развіцця мастацтваў, прайяўлення асабістай высокай культуры прадстаўнікоў аднаго з знакамітых магнацкіх родаў Беларусі.

Менш за ўсё звестак захавалася пра сядзібы Агінскіх, якія існавалі на Віцебшчыне ў XVII ст. На сённяшні дзень вядома толькі адна з іх — так званы дом або палац Агінскіх у Віцебску. Яго выява захавалася на “Чарцяжы места Віцебска 1664 года”, які быў складзены ў час акупацыі горада расійскімі войскамі і асадзлены ў Москву да цара Аляксея Міхайлавіча. У гэтым доме жылі прадстаўнікі як мінімум чатырох пакаленняў князёў Агінскіх, нашчадкаў троц-

¹ Насевіч В.Л. Генеалагічныя табліцы старадаўніх княжацкіх і магнацкіх беларускіх родаў XII—XVIII стагоддзяў. Мн., 1993. С. 37-38; Polski Słownik Biograficzny. Wrocław etc., 1978. Т. 23. З. 98. С. 600.

скага стольніка Льва Самуэля Агінскага. Доўгатэрміновасць існавання княжацкай рэзідэнцыі ў Віцебску была засведчана ў гарадской тапаніміце: адна з вежаў Дольнага замка, што размяшчалася на супраць будынка, насыла назму Княжай. Як можна меркаваць па выяве, змешчанай на “Чарцяжы”, дом Агінскіх у Віцебску ўяўляў сабой арыгінальнае драўлянае палацаўае збудаванне з рысамі готыкі і рэнесансу. Як своеасаблівы архітэктурны сімвал Віцебска палац Агінскіх у пачатку XVIII ст. быў паказаны на “Чарцяжы Захоўнай Дзвіны”.

Пабудовы віцебскай рэзідэнцыі Агінскіх былі знішчаны ўжо к канцу XVIII ст. У першае дзесяцігоддзе XIX ст. побач або нават часткова на падмурках былога палаца Агінскіх быў узведзены мураваны будынак езуіцкага вучыліща, дзе апрача класаў і кабінетаў у круглай зале верхняга паверха знаходзіўся тэатр². У час археалагічных раскопак 1989 г. на месцы былога сядзібы Агінскіх у Віцебску былі адкрыты рэшткі некалькіх гаспадарчых пабудоў комплексу, дзе знайшлі вялікую колькасць сцинной каробчатай тэракотовай і паліванай кафлі XVII ст. з выявамі гербаў Агінскіх, а таксама інталію да пячаткі-пярсцёнка з пазалочанай профільнай выявай мужчыны ў кептане і пaryку. У час раскопак 1982 г. на Дольным замку ля падмуркаў дамініканскага касцёла быў знайдзены фрагмент шклянога посуду з геральдычным кляймом Агінскіх³. На жаль, гэтym знаходкамі практична і абмяжоўваецца камплект прадметаў матэрыяльнай культуры, якія сталі сведкамі існавання рэзідэнцыі Агінскіх у Віцебску.

Рэканструяваць працэс культурнага і эканамічнага развіцця Віцебскага краю часта даводзіцца на падставе толькі пісьмовых сведчанняў, ускосных дадзеных ці аналогій. Так, сведчаннем існавання презентабельнай магнацкай рэзідэнцыі Агінскіх у Віцебску ў XVIII ст. з'яўляюцца звесткі пра дзеянасць пры двары віцебскага ваяводы Марцыяна Агінскага (1672–1750) інструментальнай капэлы. Паводле паведамленняў газеты “Kurier Polski”, капэла віцебскага ваяводы абслугоўвала сямейныя і гарадскія ўрачыстасці. У 1730 г. яна іграла на прыёме, наладжаным з нагоды прызначэння князя Марцыяна на пасаду віцебскага ваяводы; у жніўні 1731 г. — на ўрачыстасці ўнісэння абрэза Св.Юзафа ў Віцебскі езуіцкі касцёл; у 1742 г. — на прыёме з нагоды атрымання сынам ваяводы Станіславам ордэна Белага Арла; у 1744 г. — на вяселлі дачкі Марыянны⁴.

У апошняе дзесяцігоддзе існавання Рэчы Паспалітай род Агінскіх у Беларусі па заможнасці і ўплыве на палітычнае жыццё мог парайнацца толькі з Радзівіламі. Як і Радзівілы ў Нясвіжы, віцебскі ваявода Марцыян Агінскі зрабіў

² РДГА ў Санкт-Пецярбургу, ф. 733, вол. 62, спр. 1, арк. 236–237.

³ Віцебскі абласны краязнаўчы музей (далей — ВАКМ), кп 20795/6.

⁴ Дадиомова О.В. Музыкальная культура городов Белоруссии в XVIII веке. Минск, 1992. С. 18, 28, 71.

фамільную грабніцу ўзведзеным на яго фундуш Віцебскім езуіцкім касцёле ў гонар Св.Юзафа. Можна меркаваць, што ў свой час у ёй знаходзіліся мармуровыя нагробкі Агінскіх — высокамастацкія ўзоры мемарыяльнай пластыкі Беларусі эпохі барока, аналагічныя тым, што захаваліся да нашага часу ў царкве мястэчка Круоніс ля Каўнаса (былы праваслаўны манастыр у Кронах) і належалі Багдану і Самуэлю Агінскім, родным дзеду і прадзеду князя Марцыяна.⁵ Ніяма сумненняў, што ў касцёле віцебскіх езуітаў захоўваліся пахавальныя партрэты Агінскіх, што былі найбольш распаўсюджаным тыпам сярэдневяковага сармацкага партрэта. Князь Марцыян Агінскі памёр 29 кастрычніка 1750 г., пахавальныя ж урачыстасці адбыліся толькі 14–17 лютага 1751 г.⁶ Адтэрміноўка пахавання нябожчыка на некалькі месяцаў або нават гадоў ад моманту смерці была традыцыйнай для таго часу. Гэта ў сваю чаргу выклікала неабходнасць хация б штучна (у выглядзе партрэта) “уваскрасіць” нябожчыка, каб з ім маглі развітацца родзічы, што прыезджали здалёку. У час пахавальнай цырымоніі партрэт памерлага, які звычайна мацаваўся на тарцы ў нагах труны, аказваўся не проста выявай, — ён у пэўнай меры замяшчаў нябожчыка. У касцёле віцебскіх езуітаў былі пахаваны таксама дзве жонкі Марцыяна Агінскага: Тарэза з Бжастоўскіх, якая памерла ў 1721 г., і Хрысціна з Абрамовічаў, якая супачыла ў 1738 г.⁷ У 1775 г. да гэтых трунаў дадалася яшчэ адна — віленскага кашталяна Ігнація Агінскага (1698?–1775), сына князя Марцыяна і Тарэзы з Бжастоўскіх. Жонка Ігнація княгіня Алена з Агінскіх, якая пасля смерці мужа стала жыла ў Варшаве, дзе мела палац на рагу Рымарскай і Электаральнай вуліц, пасля смерці ў 1790 г. была пахавана таксама ў віцебскіх езуітаў⁸. На жаль, ніводзін з партрэтаў князёў Агінскіх з Віцебскага езуіцкага касцёла да нашага часу не захаваўся, як і сам касцёл, узарваны ў 1957 г.

Пытанне пра лакалізацыю рэзідэнцыі, якія мелі Агінскія на Віцебшчыне ў XVIII ст., яшчэ патрабуе дэталёвага вывучэння, мэтанакіраванага пошуку. Нам удалося высветліць, што апрача дома ў Віцебску ваявода Марцыян Агінскі меў палацы ў размешчаных недалёка ад горада Лукішках і Марцыянове. Лукішкі былі фальваркам, які належалі Віцебскаму замку, таму князь Марцыян і яго сын Станіслаў карысталіся ім у той час, калі займалі пасады віцебскага ваяводы і кашталяна⁹. У маёнтку Марцыянова, які першапачаткова называўся Сідараўшчынай і быў улюблёным месцам жыхарства Марцыяна Агінскага ў канцы яго жыцця, знаходзіўся “двор”, аднак звестак пра тое, як ён выгля-

⁵ Выявы нагробкаў гл.: Янулайтис К.А. По Неману в Литве. М., 1979. С. 75–78.

⁶ Polski Słownik Biograficzny. T. 23. Z. 3. S. 623.

⁷ НА РБ, ф. 694, вол. 1, спр. 20, арк. 8.

⁸ Таксама.

⁹ Рэканструкцыю забудовы сядзібы паводле інвентара XVII ст. гл. у кн.: Якимович Ю.А. Зодчество Белоруссии XVI—середины XVII вв.: Справочное пособие. Мн., 1991. С. 195–196.

даў, мы не маем. У таставенце віцебскага ваяводы 1744 г. згадваецца таксама “двор” Агінскіх у Малькаўскім лаўніцтве (маёнтак Мікуліна), аднак больш пра яго пакуль нічога невядома¹⁰.

Найбольш верагодна, што “двары” ў маёнтках Агінскіх на Віцебшчыне функцыянальна ўяўлялі сабой тып або загараднай магнацкай рэзідэнцыі, прызначанай для палявання і забаў, або вытворчага комплексу кшталту фальваркаў, якія аблугоўвалі галоўныя рэзідэнцыі роду. Да першага тыпу трэба аднесці “двор Тадулін”, які знаходзіўся на землях маёнтка Вымна ў Віцебскім ваяводстве і належалі сыну Марціяну Трокскаму ваяводзе Тадэвушу Агінскому (1712–1783) і яго нашчадкам. Пра тонкі густ Тадэвуша Агінскага, выхаванага на лепшых узорах єўрапейскай архітэктуры XVIII ст., сведчыць узведзены ў 1756 г. у яго маёнтку Ганута на Міншчыне ракайльны мураваны палац, аўтарам праекта якога, верагодна, быў віленскі архітэктар-езуіт А.Гену¹¹.

Уяўленне пра тое, як выглядаў “двор Тадулін”, мы можам скласці на падставе выявы, змешчанай на карце, якая была прыкладзена да фундушовага запісу Тадэвуша Агінскага і яго першай жонкі Ізабелы з Радзівілаў, зробленага ў 1743 г. на карысць Тадулінскага базыльянскага кляштара¹². Сядзіба ўяўляла сабой комплекс хутчэй за ўсё драўляных жылых пабудоў з каморамі, якія былі згрупаваны ў цэнтры двара і злучаліся паміж сабой пераходамі. Двор няправільнай геаметрычнай формы па перыметры быў абнесены доўгімі нізкімі будынкамі гаспадарчага прызначэння з фрагментамі агароджы паміж імі. Крыху ў баку ад жылых пабудоў на невялікім узвышэнні стаяла драўляная двух’ярусная званіца. Уезд у двор ажыццяўляўся праз браму, увянчаную трохкутным франтонам. Па сваёй планіроўцы і ўжытых тыпах пабудоў гэта была дастатковая харэктэрная для свайго часу рэзідэнцыя, якая адлюстроўвала пэўны этап у развіцці сярэдневяковай феадальнай сядзібы Беларусі. Адсутнасць належнай колькасці гаспадарчых і вытворчых пабудоў указвае на магчымасць выкарыстання “двара Тадуліна” пераважна як месца забаў і адпачынку. Газета “Kurier Polski” у 1741 г. паведамляла пра наладжанае ў Тадуліне паляваннё і баль, на якім іграў аркестр Тадэвуша Агінскага¹³.

Разам з маёнткам Ганута Альжбета Пузына адпісала ў 1755 г. Тадэвушу Агінскаму і маёнтак Лучай у Віленскім ваяводстве (ципер Пастаўскі раён Віцебскай вобласці). Трэба адзначыць, што месціслаўская кашталянка Альжбета Магдалена Пузына, якая паходзіла з дому Агінскіх (была дачкой гетмана

¹⁰ Историко-юридические материалы. Витебск, 1888. Вып. 18. С. 341.

¹¹ Morełowski M. Zarysy syntetyczne sztuki wileńskiej od gotyku do neoklasycyzmu. Wilno, 1938–1939. S. 311–313.

¹² Арыгінал фундушовага запісу захоўваецца ў фондах Віцебскага абласнога краязнаўчага музея. ВАКМ, кп 7298/1.

¹³ Дадиомова О.В. Музыкальная культура городов Белоруссии в XVIII веке. С. 21, 28.

Рыгора Агінскага і Тэафілі з Чартарыскіх), была надзвычай адукаванай жанчынай. У яе рэзідэнцы ў Лучаі ў 1760-х гадах праводзіліся астронамічныя назіранні для вызначэння геаграфічнага заходжання мясцовасці. Альжбета Пузына прычынілася да заснавання астронамічнай абсерваторыі пры Віленскай езуіцкай акадэміі. На ахвяраваны ёю гроши вядомы вучоны Марцін Адляніцкі-Пачобут закупіў у Англіі астронамічныя інструменты. Паводле звестак Гуга Калантая, дзеля гэтай мэты Пузына прадала свае маёнткі ў Сандамірскім ваяводстве¹⁴.

У 1766 г. Альжбета Пузына фундавала сродкі на мураваны касцёл езуітаў у Лучаі. Аднак будаўніцтва касцёла было скончана толькі ў 1776 г., ужо пасля смерці фундатаркі, Тадэвушам Агінскім. Архітэктурае ablічча касцёла спалучала ў сабе рысы адыходзячага барока і надыходзячага класіцызму. Паводле меркавання прафесара М.Маралёўскага, аўтарам праекта Лучайскага касцёла быў італьянскі архітэктар Спампані, дзеянасць якога ў той час была цесна звязана з Віленскай езуіцкай акадэміяй¹⁵. Касцёл у Лучаі існуе да нашага часу, якраз з яго паходзяць два жывапісныя партрэты — Альжбеты Пузыны і яе мужа меціслаўскага кашталяна Антона Пузыны, якія захоўваюцца ў зборах Віцебскага абласнога краязнаўчага музея¹⁶. На адным з іх прадстаўлена жанчына з валявымі рысамі твару, тонкімі, уладарна сціснутымі вуснамі, у багатым убрannі з перакинутым праз плячо футрам гарнастая. На другім намаляваны пажылы лысы мужчына з дабрадушным тварам і гумарам у вачах.

Абодва творы адносяцца да тыпу сармацкага партрэта, які быў адной з самых яркіх праяў мастацкай культуры XVII–XVIII стст. у Рэчы Паспалітай. Генетычны міф пра паходжанне шляхты ад ваяўнічых сармацкіх плямёнаў выліўся ў стварэнне спецыфічнай канцэпцыі асобы, якая была перш за ўсё носьбітам свайго сацыяльнага статуса. Партрэты мужа і жонкі Пузынаў былі зроблены ўжо ў канцы развіцця сармацкага жывапісу і стылістычна шмат у чым пераймаюць знешнія прыкметы тагачаснага єўрапейскага параднага партрэта. У той жа час у іх прысутнічае выразная генетычна сувязь з магутным пластом сармацкай культуры, якая праяўляеца перш за ўсё ў сімвалічных элементах на адзенні персанажаў, а таксама выявах гербаў з надпісамі, змешчаных у левым верхнім куце кожнага партрэта. Партрэты Пузынаў уяўляюць сабой тып партрэтаў фундатараў, якія звычайна развесжаліся на сценах храмаў. На жаль, гэта адзінкавы выпадак захавання аналагічных выяў да нашага часу, хаця князі Агінскія былі фундатарамі шэрагу храмаў на Віцебшчыне.

Сярод найбольш вядомых рэзідэнций Агінскіх на Віцебшчыне варта таксама адзначыць палацава-парковыя комплексы ў мястэчках Бешанковічы і Бялынічы.

¹⁴ Polski Słownik Biograficzny. Wrocław etc., 1986. T. 24. Z. 3. S. 503.

¹⁵ Morelowski M. Zarysy syntetyczne sztuki wileńskie... S. 293.

¹⁶ Выявы партрэтаў гл. у кн.: Алексеев Л.В. По Западной Двине и Днепру в Белоруссии. М., 1974. С. 78–79.

Як можна меркаваць па ўскосных дадзеных, палац у Бешанковічах існаваў ужо на пачатку XVIII ст.: у 1708 г. тут амаль цэлы месяц жыў расійскі імпера-тар Пётр I¹⁷. У XVII – першай палове XVIII ст. побач з палацам быў закладзены рэгулярны парк з тэррасамі, якія спускаліся да Заходній Дзвіны¹⁸. У 1770-я гады, калі Бешанковічы належалі гетману Міхалу Казіміру Агінскаму, чия галоўная рэзідэнцыя знаходзілася ў Слоніме, тут быў пабудаваны новы мураваны палац, які захаваўся да нашага часу. Гэта было П-падобнае ў плане збудаванне, якое складалася з трох узаемазвязаных карпусоў і мела дастаткова сціплы архітэктурны дэкор. У канцы XVIII – першай палове XIX ст. парк быў перапланаваны ў пейзажны, пабудаваны аранжарэі, пасаджаны сады і разбіты кветнікі¹⁹.

Тыя ўплывы, што вылучалі рэзідэнцыі князёў Агінскіх у іншых рэгіёнах Рэчы Паспалітай, знаходзілі свой водгук і на Віцебшчыне. У гэтай сувязі можна прасачыць працэс уздзеяння кніжнай прадукцыі Еўінскай друкарні віленскага Святадухаўскага брацтва на ўзоры кафлянай вытворчасці ў Віцебску.

Як вядома, пасля часовай забароны дзейнасці брацкай Святадухаўскай друкарні ў Вільні манахі праваслаўнага брацтва знайшлі прытулак у маёнтку Её каля Вільні, уладанні троцкага падкаморыя Багдана Агінскага. Яны заснавалі тут друкарню, з якой на працягу 1610–1646 гг. выйшла больш за 25 выданняў²⁰. Гэта былі надрукаваныя кірыліцай праваслаўныя літургічныя кнігі, якія вызначаліся высокімі мастацка-паліграфічнымі якасцямі, своеасаблівым арнаментам і гравюрамі. Найбольшую цікавасць для нас уяўляюць геральдычныя гравюры з гербамі Агінскіх — фундатараў некаторых выданняў, якія звычайна змяшчаліся на адвароце тытула кнігі. Гравюры з выявамі гербаў князя Багдана Агінскага, а таксама яго сыноў Яна і Аляксандра былі змешчаны ў такіх еўінскіх выданнях, як “Новы Запавет з Псалтыром” (1611), “Дыёптра” (1612), “Апалагіён” (1612), “Евангелле вучыцельнае” (1616), “Граматыка” Мялеція Сматрыцкага (1619), “Фрынограф, або Жалобнае апісанне жыцця, тастаменту і смерці Багдана Агінскага” (1625) і інш.

Разгляд дрэварытаў з гербамі Агінскіх, выявы якіх былі даступны нам пры правядзенні дадзенага даследавання²¹, дазваляе адзначыць перш за ўсё іх дэкаратыўнасць і тонкасць гравіроўкі. Па кампазіцыі ўсе гравюры ўяўляюць сабой чатырохчасткавыя геральдычныя шчыты з выявамі гербаў у акаймаванні стылізаванага лісця і кірылаўскіх літар, якія азначалі імёны і тытулы

¹⁷ Рябинин И.С. Местечко Бешенковичи (Витеб. губ.) // Полоцко-Віцебская старина. Вітебск, 1912. Вып. 2. С. 219.

¹⁸ Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі: Віцебская вобласць. Мн., 1985. С. 122.

¹⁹ Таксама.

²⁰ Францыск Скарына і яго час: Энцыклапедычны даведнік. Мн., 1988. С. 333.

²¹ Гл. рэпрадукцыі ў кн.: Прадмовы і пасляслоўі паслядоўніка Францыска Скарыны. Мн., 1991. С. 196, 217, 258, 302.

ўладальнікаў гербаў. Кожны шчыт увянчаны рыцарскім шлемам з каронай і трывма пер'ямі.

Аналагічную геральдычную кампазіцыю мы сустракаем і на пласцінах гербавай кафлі, знайдзенай у час археалагічных раскопак сядзібы Агінскіх у Віцебску. Эта кафля была зроблена ў сярэдзіне XVII ст. па заказу віцебскага падкаморыя Сымона Каала Агінскага, роднага ўнука заснавальніка Еўінскай друкарні. Дастатковая блізкасць тэхналагічных працэсаў вырабу кафлі і ксілаграфіі (у абодвух выпадках выкарыстоўваецца разная драўляная форма) дазволіла мясцовым кафлярам без асаблівых цяжкасцей пераняць асноўныя выяўленчыя і кампазіцыйныя прыёмы, выпрацаваныя ў жанры кніжнай гербавай гравюры. Схема геральдычнага малюнка ў інтэрпрэтацыі майстроў рамеснікаў атрымлівала і далейшае развіццё. Яна або спрашчалася, або да-паўнялася асобнымі вынесенымі ў куты кафлі геральдычнымі шчытамі невялікіх памераў; кірылаўскі шрыфт замяняўся на лацінскі (іншы раз ён выконваўся без уліку люстронога адбітка літар). На адным з узороў кафлі з гербамі Сымона Каала Агінскага і яго жонкі, Тэадоры з Корсакаў, сустракаем акаймоўку геральдычнага шчыта ў выглядзе не абстрактнай расліннасці, а стылізаваных лістоў дуба, які лічыўся ў беларусаў святым дрэвам²².

Разглядаючы культурна-мецэнацкую дзеянасць Агінскіх на Віцебшчыне, нельга пакінуць па-за ўвагай іх уклад у развіццё сакральнага мастацтва, перадусім культулага будаўніцтва.

Паводле родавага падання, сваё паходжанне Агінскія вялі ад Рурыкавічаў — уладальнікаў Казельскага княства ў Чарнігаўскай зямлі, на падставе чаго дадавалі да прозвіща вызначэнне “з Казельска”. Былі праваслаўнымі. Переход у XVII ст. прадстаўнікоў роду ў каталіцтва параджаў шматлікія маргінальныя з’явы. Так, “Казанне” на смерць троцкага падкаморыя Багдана Агінскага, заснавальніка Еўінскай друкарні і паслядоўнага абаронцы праваслаўя, было прамоўлена “руским языком”, аднак пазней перакладзена на польскую мову. Па-польску ў Еўі быў выдадзены таксама “Фрынограф, або Жалобнае апісанне жыцця, тастаменту і смерці Багдана Агінскага” (1625)²³. Спецыфічнае спалучэнне польска-каталіцкай і візантыйска-праваслаўнай культурных традыцый мы сустракаем у праграме тэатральнай пастаноўкі “Трыумфальная брама пану Богу неспасціжнаму...”, якая адбылася ў канцы 1680-х гадоў і была напісана мінскімі езуітамі ў гонар патрона калегіі канцлера ВКЛ Марцыяна Агінскага (1632–1690)²⁴. Галоўнымі дзеячымі асобамі п’есы з’яўляюцца адны з самых шанаваных праваслаўных святых Барыс і Глеб, аднак п’еса пабудава-

²² Гл.: Бубенька Т.С., Хмяльніцкая Л.У. Кафля з гербамі Агінскіх з Віцебска // Гісторычна-археалагічны зборнік. Мн., 1994. № 3. С. 115–121.

²³ Гл.: Анушкин А. На заре книгопечатания в Литве. Вильнюс, 1970. С. 188.

²⁴ Лабынцаў Ю. Першая п’еса Менскага тэатра // Шляхам гадоў. Мн., 1990. С. 358–370.

на паводле заходніх узоруў, а асноўнай мовай у ёй выступае польская. У Віцебску віцебскі падкаморы Сымон Караль Агінскі, які каля 1680 г. перайшоў у каталіцтва, спецыяльнай граматай у 1687 г. пацвердзіў ахвяраванне, зроблене яго бацькамі праваслаўнаму Віцебскаму Маркаву манастыру. Прыймом у адным з пунктаў дакумента ішла гаворка пра тое, што ў выпадку адыходу кіраўніцтва манастыра ад “релеi нашай старожитнай греческой” у каталіцтва або уніяцтва манастыр цалкам пазбавіцца ласкі і падтрымкі фундатара²⁵. Пасля пажару 1690 г. князь Сымон Караль выдаў гроши на аднаўленне манастирскіх келляў і ўзвядзенне драўлянай саборнай царквы ў гонар Св. Троіцы.

У XVIII ст. Агінскія былі паслядоўнымі прыхільнікамі каталіцызму. Раней намі ўжо згадваліся некаторыя фундацыі Агінскіх на каталіцкія касцёлы і кляштары. Да гэтага трэба дадаць, што віцебскі ваявода Марцыян Агінскі, напрыклад, фундаваў у Мікуліне касцёл у гонар Св. Антонія, пры якім заснаваў бернардзінскі кляштар. 2000 бітых талераў ён ахвяраваў Віцебскаму дамініканскаму кляштару і такую ж суму — Віцебскай езуіцкай калегії²⁶. Яго сын Ігнацій Агінскі ў 1760 г. фундаваў мураваны касцёл у мястэчку Бобр, а жонка апошняга княгіня Алена паклапацілася пра ўладкаванне пры ім другога ксяндза, які павінен быў заніцца арганізацыяй парафіяльнай школы²⁷. Трокскі кашталян Тадэвуш Агінскі разам з жонкай Ядвігай з Залускіх у 1722 г. перабудаваў касцёл у мястэчку Сянно, пасля чаго ён стаў самай вялікай парафіяльнай святынняй у ваколіцы. У Сенненскім касцёле захоўваліся мошчы Св. Фартуна-тата, якія Тадэвуш Агінскому падараваў папа Клеменс XIV²⁸.

Амаль ніводзін з названых храмаў не захаваўся да нашага часу. Толькі частка з іх вядома сёння паводле фота- і графічных выяў. Большасць фундаваных Агінскімі мураваных касцёлаў (Бялыніцкі кармеліцкі, Віцебскі і Лучайскі езуіцкія) уяўлялі сабой трохнефавыя дзвюхвежавыя крыжова-купальныя базілікі з трансептамі. Такая схема храма была традыцыйнай для позняга беларускага барока, якое развівалася як самастойная плынь у рэчышчы агульнаеўрапейскай традыцыі. Інтэр'еры касцёлаў былі багата аздоблены драўлянай і стукавай скульптурай, а таксама сюжэтнымі размалёўкамі ў тэхніцы грызайль і а сэка.

Вялікую цікавасць уяўляюць узведзеныя на гроши Агінскіх драўляныя храмы, якія часцей за ўсё адлюстроўвалі праявы мецэнатаўства ў сферы народнай культуры. На сёння вядомы два такія храмы: праваслаўная Троіцкая царква Віцебскага Маркава манастыра (1690) і уніяцкая царква Св. Троіцы на Пескаўціку ў Віцебску (каля 1761). Фундатарамі храмаў былі родныя дзед і ўнук: віцебскі падкаморы Сымон Караль і троцкі ваявода Тадэвуш Агінскія. Абе-

²⁵ Сапунов А.П. Вітебская старина. Вітебск, 1883. Т. 1. С. 251–255.

²⁶ Историко-юридические материалы. Вып. 18. Док. № 63, 64, 69; Polski Słownik Biograficzny. T. 23. Z. 3. S. 623.

²⁷ Słownik geograficzny. T. 1. S. 258; Polski Słownik Biograficzny. T. 23. Z. 3. S. 594.

²⁸ Słownik geograficzny. T. 10. S. 566.

дзве цэрквы былі ўзведзены мясцовымі майстрамі-цеслярамі ў традыцыях віцебскай школы драўлянага дойлідства.

Троіцкая царква Маркава манастыра ўяўляла сабой крыжова-цэнтрычны чатырохзрубны храм, кожны са зрубаў якога быў накрыты асобным шатровым дахам. Увесь будынак акружайся абходнай галерэй на разных слупках з ганкам пры ўваходзе. На пачатку XVIII ст. унутраная прастора храма была распісана. Роспіс пакрываў сцены царквы ад падлогі да самых верхніх месцаў купала і быў выкананы на палатне, наклееным на сцены. Архіўныя дакументы захавалі імёны двух аўтараў роспісу — Паўла Ігнатовіча і адпушччана-га на волю прыгоннага муляра Івана сына Сяргеева²⁹. Як адзначае М. Кацар, у нескладанай кампазіцыі, простанародным характары тыпаў размалёўкі царквы, імкненні да дакладнай жыццёвой трактоўкі асобных персанажаў можна пабачыць сувязь з народнай творчасцю — роспісамі, якія сустракаюцца на прадметах побытавага ўжытку і прыладах працы. Адметнасцю царквы быў таксама драўляны трох'ярусны іканастас, выкананы рэзчыкамі Я. Паддубцам і К. Кацарам з Чарэi, І. Магілёўцам з Магілёва, а таксама А. Маркевічам і І. Галубковым з Віцебска³⁰. Усе ярусы іканастаса былі скампанаваны з разных каронаў з капітэлямі і складаных карнізаў, якія ўтваралі прыгожыя аблімоўкі для абразоў. Царква была разбурана ў 1920-я гады. Асобныя ўзоры драўлянай пластыкі з яе іканастаса захоўваюцца ў Нацыянальным мастацкім музеі Рэспублікі Беларусь.

Віцебская Троіцкая царква на Пескаўцыку ўяўляла сабой пяцізрубны храм крыжова-цэнтрычнай кампазіцыі. Цэнтральны зруб быў завершаны светлавым васьмерыком і накрыты пакатым шатром з купалам. Астатнія зрубы былі накрыты двухсхільнымі дахамі з трохкутнымі франтонамі на тарцах. Да царквы прылягалі вялікая шматгранная ў плане абходная галерэя і двух'ярусная званіца з шатром пры ўваходзе. У 1927 г. у царкве абырнуўся спарахнелы ад старасці дах сядодкрыжжа, пасля чаго яна ўжо больш не аднаўлялася.

Падсумоўваючы сказанае, адзначым, што прадстаўнікі роду князёў Агінскіх, якія ў XVII–XVIII стст. жылі на Віцебшчыне, аказалі прыкметны ўплыў на культурнае развіццё рэгіёна. Агінскія, прадстаўнікі арыстакратычнай эліты, выхаванай на лепшых узорах єўрапейскай культуры, самі, як правіла, былі носьбітамі гэтай культуры, глыбока асэнсаванай і засвоенай праз уласны вопыт. Iх рэзідэнцыі на Віцебшчыне з'яўляліся тымі асяродкамі, праз якія адбывалася трансляцыя єўрапейскай культурнай традыцый на мясцовую гле-бу. Перш за ўсё гэта тычылася палацава-паркавага і культавага будаўніцтва, выяўленчага, дэкаратыўна-ўжытковага і музычнага мастацтва. Культурная дзейнасць Агінскіх аказвала ўплыў на развіццё мясцовай рамесніцкай вытворчасці (кафляrstва, выраб шклянога посуду). Мецэнацкая дзейнасць

²⁹ Капер М.С. Искусство Белоруссии // Искусство народов СССР. Искусство конца XVII–XVIII в. М., 1976. Т. 4. С. 241, 431.

³⁰ Тамсама. С. 245.

Агінскіх на Віцебшчыне выяўлялася і ў падтрымцы народнай культуры, галоўным чынам у галіне драўлянага дойлідства і сакральнага мастацтва.

Прадстаўленае даследаванне далёка не поўнасцю ахоплівае праявы культурна-мецэнацкай дзейнасці Агінскіх на Віцебшчыне. Мэтанакіраваны пошук перш за ёсё ў архіўных і музейных сховішчах Польшчы можа даць багаты фактычны матэрыял, апрацоўка якога дазволіць рэканструяваць новыя невядомыя старонкі з гісторыі знакамітага роду.

Мікола Смяховіч (Мінск)

Палітычныя ўзаемаадносіны Усходу і Захаду ў Беларусі ў час паўстання 1830–1831 гг.

У XVII–XVIII стст. на Усходзе завяршилася фармаванне таталітарнай сістэмы самадзяржаўнага тыпу. Але адносна маладая імперыя з цяжкімі намаганнямі ўсё ж здолела кінуць позірк і на Захад. Убачыўшы там цывілізацыю, развіты гандаль, выдатную прамысловасць і дабрабыт насельніцтва, імперыя па сваёй азіяцкай звычыні працягнула руку і запатрабавала: “Дай!”. Аднак здзіўленню кіруючых колаў не было мяжы, калі яны ўбачылі, што на шляху да Еўропы стаіць ганарыстая Рэч Паспалітая, якая і не зіралася выконваць іх пажаданні.

Цесныя сувязі Рэчы Паспалітай з Францыяй, іншымі краінамі Еўропы хутка фармавалі ў яе грамадстве еўрапейскія традыцыі, звязаныя з дэмакратыяй, дабрабытам насельніцтва. Садзейнічала таму і уніяцкая царква, якая ў Беларусі ўсе больш становілася нацыянальнай.

У другой палове XVIII ст. Расія зразумела, што больш надзеіны шлях да Еўропы ляжыць не праз мора, што тое маленъкае пяtraўskae “акенца” трэба ператварыць у широкую дарогу, а дарога гэтая ішла праз Мінск, Вільню і Варшаву. Тому знешнепалітычная лінія, імкненні і намаганні Расійскай імперыі ў апошній трэці XVIII ст. мелі ярка выражаны агрэсіўныя характеристары. Шырокамаштабная экспансія была накіравана на захоп зямель суседній Рэчы Паспалітай. За кошт суседзяў імперыя імкнулася падтрымаць сваю эканоміку, даць ёй новы імпульс шляхам інтэнсіфікацыі гандлю, уключэння сваёй прамысловасці ў сістэму міжнароднага падзелу працы. Менавіта гэта і было асноўнай прычынай падзелу Рэчы Паспалітай.

Расія спадзявалася, што насельніцтва былога Вялікага Княства Літоўскага, а потым і Польшчы з цягам часу страціць імкненне да незалежнасці, сваю гістарычную спадчыну. Такі палітычны разлік меў пэўныя гістарычныя падставы. Прыйгадаем, што насельніцтва Казанскай і Астраханскай дзяржав, якое трапіўшы ў склад Расіі, на працягу 220 гадоў (калі лічыць да 1772 г.) ні разу не ўзнімалася на барацьбу за сваю незалежнасць.

Аднак гэтаму разліку ў адносінах да Польшчы, Літвы і Беларусі не суджана было здзейсніцца. І прычына тут была адна. Беларускі народ доўгі гістарычны перыяд жыў у іншых умовах, меў зусім іншыя ўяўленні пра грамадскія каштоўнасці. Выразніцай інтэрэсаў Беларусі стала шляхта. З'яўляючыся носьбітам дэмакратычных традыцый і нацыянальных каштоўнасцей, шляхта не міралася з стратай незалежнасці. Інкарпарацыі шляхты ў склад правячых колаў Расіі не адбылося і не магло адбыцца з той прычыны, што імкненні да свабоды і самаўладства былі несумішчальнымі паводле сваёй прыроды.

Гістарычна барацьба беларускага народа за свободу была напоўнена цяжкімі выпрабаваннямі. Пакутнымі, Хрыстовымі крыжамі адзначаны на гэтым шляху паўстанні 1794, 1830–1831, 1863–1864 гг.

Пачатак падрыхтоўцы да паўстання 1830–1831 гг. паклала прысяга шляхты ў Варшаве, калі ў 1821 г. самаадданыя патрыёты далі слова ахвяраваць дзеля свабоды і незалежнасці Айчыны свою маё масць і жыццё. З ціагам часу колькасць патрыётаў імкліва павялічвалася. Новы патрыятычны рух атрымаў гарачую падтрымку і ў Беларусі. Толькі ў Мінскай губерні ў 1821 г. налічвалася каля 800 шляхціцаў, якія далучыліся да новага руху. Прычым 30 працэнтаў з іх складалі вайскоўцы, прадстаўнікі творчай інтэлігенцыі, 20 — узначальвалі шляхецкія судовыя ўстановы, 50 — належалі да землеўласнікаў.

Мэты паўстання былі блізкімі і зразумелымі для ўсіх, аднак рыхтаваць яго было вельмі складана. Па ўсёй Беларусі дзейнічала агенцтура Бенкендорфа. Вось чаму спачатку камітэты руху былі створаны ў Парыжы і Рыме. Ужо гэты факт сведчыў аб процілеглых інтэрэсах Усходу і Захаду ў адносінах да Беларусі, Жамойці і Польшчы. Імкненне Захаду было адно: садзейнічаць вызваленню зямель былога Рэчы Паспалітай і Вялікага Княства ад імперыі, вяртанню гэтих народаў у єўрапейскую сям'ю і єўрапейскую цывілізацыю. Менавіта гэтага не магло прыніць самаўладдзе. Бо перамога народаў Беларусі, Жамойці і Польшчы паклала б пачатак краху імперыі ўвогуле. Еўропа зразумела гэта пасля 1812 г. Як паказала гісторыя, ніякая агрэсія не магла разбурыць Расійскую імперию.

Паўстанне ва ўсходніх губернях Беларусі планавалася распачаць уnoch з 29 на 30 сакавіка 1831 г. 29 сакавіка адбыліся тайныя сходы шляхты ў Барысаве, Клімавічах, Ашмянах, Вілейцы, Дзісне, Віцебску, Полацку, Рэчыцы. Шляхта рыхтавала зброю, харчы, амуніцыю, складала спісы прыхільнікаў. 30 сакавіка паўсталі Ашмяны і Свянцяны. Ужо праз тыдзень гэтыя паветы мелі свае вайсковыя харугвы ў складзе 300–400 чалавек. 11 красавіка 1831 г. паўсталі Дзісна. У гэтым павеце ўзнікла некалькі вайсковых аддзелаў у складзе чатырох тысяч чалавек, 13–14 красавіка паўсталі Вілейка. Потым інсургенты накіраваліся ў Лепель, які 20 мая 1831 г. быў заняты імі.

Шляхта дзейнічала герайчна. На месцах ствараліся вайсковыя атрады, у склад якіх уваходзіла і сялянства. Праводзілася агітацыя сярод расійскіх вайскоўцаў.

Напрыклад, шляхціц Жукоўскі, выконваючы абавязкі паштовай службы, часта наведваў расійскія армейскія каманды. Яму ўдалося перацягнуць на свой бок некалькі салдат сапёрнага батальёна. Арыштаваны за сістэматычную антыўрадавую агітацыю, Жукоўскі быў прысуджаны да сібірскай катаргі. Шляхціц Марцыноўскі ўзбройў вясковых сялян-добраахвотнікаў. Шляхціц Акуловіч з вёскі Прыбарткі стварыў такі ж атрад у складзе 30 чалавек, а шляхціц Ігнат Візбарг з сваім больш буйным атрадам знішчыў эскадрон казакаў, забіўши 11 чалавек. Гэтыя падзеі адбываліся на Віцебшчыне і Міншчыне.

Дзеяннямі паўстаўшых кіравалі такія асобы, як Міхал і Ян Ходзькі, браты вядомага Леанарда Ходзькі. Ян Ходзька ў 1812 г. удзельнічаў у паходзе на Москву, а ў 1831 г. кіраваў паўстанцамі ў Вілейцы. Усе трох яго сыны — Станіслаў, Міхал і Фелікс узначальвалі харугвы. Значную ролю ў паўстанні адыгралі Антон Бжастоўскі — палкоўнік кавалерыі, Ігнат Лапацінскі — былы вілейскі павятовы маршалак, Міхал Валадковіч — маршалак Вілейскага павета, Станіслаў Незабытоўскі — паручык, Ян Жылінскі — капелан Мінскай гімназіі, Станіслаў Радзішэўскі, Ігнат Адахоўскі, Ціт Пуслоўскі, Ігнат Скірмунт і інш. Толькі ў Мінскай губерні ў спісы актыўных арганізатаў і ўдзельнікаў паўстання царскія органы занеслі больш чатырох тысяч чалавек з складу шляхты¹.

Улады жорстка дзеянічалі ў дачыненні да паўстанцаў і насельніцтва Беларусі. Пасля таго, як быў захоплены Лепель, урад Расіі адчуў рэальнью пагрозу, бо паўстанне магло ахапіць усю Усходнюю Беларусь. Таму ў Лепель была тэрмінова накіравана чацвёртая гусарская дывізія пад камандаваннем генерал-лейтэнанта Каблукова. Павет быў разбіты на 32 квадраты, і пачалася сумесная гусарска-жандарская карная аперацыя па вызваленні павета ад паўстанцаў. На працягу тыдня ішлі масавыя аблавы, што дазволіла “ачысціць Лепельскі павет ад мяцежнікаў”². Гэтак жа дзеянічалі карнікі і ў іншых паветах. Сялянам за зраду паўстанцам выдаваліся грашовыя ўзнагароды, непакорных жа секлі цэлымі вёскамі.

Перамагчы ў такіх умовах было вельмі складана. Мікалай I яшчэ ў самым пачатку паўстання загадаў жандарам і вайсковаму камандаванню звярнуць асаблівую ўвагу менавіта на Беларусь. Бенкендорф пра гэта пісаў так: “Найперш была звернута ўвага на Віцебскую і Магілёўскую губерні [...] Галоўнай мэтай такой меры было даказаць палікам, што гэтыя старадаўнія нашы заваяванні заўсёды і непадзельна далучаны да складу імперыі і што адараўаць іх Польшчы можна было б толькі, разбіўши нашу ўладу”³. Гэтыя мэты і акрэслівалі ўсю далейшую палітыку самаўладдзя ў Беларусі.

¹ НАРБ, ф. 561, вол. 1, спр. 1–5.

² Тамсама, ф. 1297, вол. 1, спр. 5506, арк. 4, 34, 36, 49.

³ Из записок графа А.Х.Бенкендорфа: Николай I в 1830–1831 гг. // Русская старина. СПб., 1896. Т. 88. С. 84.

Такім чынам, палітычныя мэты Усходу і Захаду ў час паўстання 1830–1831 гг. у Беларусі былі супрацьлеглымі. Гэты фактар і вызначаў харктар іх узаемадзеяння, барацьбы — як у час паўстання, так і ў 40–60-я гады XIX ст. У сваю чаргу паўстанне 1830–1831 гг. у Беларусі было менавіта антыімперскім. Народ Беларусі змагаўся за сваю незалежнасць і свабоду.

Юрый Лабынцаў (Масква)

Нямецкая духоўная культура на сумежжы Цэнтральнай і Усходняй Еўропы: Падляшская зямля і Супрасль да пачатку XX ст.

Гісторыя ўзаемадносін нямецкамоўнага і ўсходнеславянскага светаў на-
лічвае больш за тысячагоддзе. Працэс гэты быў цяжкім, часам трагічным.
Да сёння даследчыкі надавалі ўвагу пераважна палітычнаму боку дадзенага
працэсу, проблемам палітыкі і геапалітыкі. Услед ішлі тэмы, звязаныя з
эканамічнымі адносінамі. Культуры, тым больш духоўнай, увагі надавалася
мала. З таго нямногага, што было напісана пра культурнае ўзаемадзеянне,
асноўная частка прац прысвечана асобным з'явам, імёнам, творам або яко-
му-небудзь непрацягламу перыяду ў гісторыі культурных контактаў нашых
народаў.

На жаль, з такіх фрагментаў агульная карціна працэсу пакуль не складва-
еца, ды і сама пытанне пра такую маштабную працу пакуль, здаецца, не
ставілася. Разам з тым, ужо цяпер, карыстаючыся зробленымі напрацоўкамі,
можна прасачыць у агульных рысах, а часам і больш дэталёва, гісторыю па-
добрнага ўзаемадзеяння на працягу многіх стагоддзяў у адной з контактных
зонаў нямецкамоўнага і ўсходнеславянскага светаў на сумежжы Цэнтраль-
най і Усходняй Еўропы — на Падляшскай зямлі і, у прыватнасці, у знакамітым
Супраслі, вядомым славістам усіх краін. Гэта робіцца магчымым дзякуючы
Міжнароднаму даследчыцкаму праекту “Slavia Orthodoxa et Slavia Romana:
Узаемадзеянне славянскіх светаў: Духоўная культура Падляшша”, які дазволіць
на прыкладзе аднаго вялізнага рэгіёна ў дастатковай паўноте прасачыць амаль
тысячагодовую гісторыю ўзаемадзеяння заходняга і ўсходняга хрысціянскіх
светаў, раскрыць яго сутнасць і механизмы, харктэрныя для ўсёй Цэнтраль-
на-Усходняй Еўропы, стварыць унікальную базу з крыніц — аснову далей-
шых тэарэтычных даследаванняў. Пры гэтым славяна-германскім культурным
контактам адводзіцца сваё, асобае, месца, яны складаюць асобныя проблемны
блок праекта.

Падляшша — найбольшая частка сярэдзіннага пагранічча Цэнтральнай і
Усходняй Еўропы, размешчаная ў асноўным на тэрыторыі некалькіх ваявод-
стваў Польшчы, — з'яўляецца сапраўдным гістарычным запаведнікам

славянскіх і балтыйскіх культур, вялізней, існуючай стагоддзі лабараторыяй іх узаемапранікнення. Менавіта тут культуры славянскага Захаду, Поўдня і славянскага Усходу таксама, як і заходненеўрапейскія і ўсходнеславянскія культуры, прыходзілі ў непасрэднае, самае шчыльнае ўзаемадзеянне на працягу стагоддзяў. Нарэшце, Падляшша — гэта крайняя заходняя вобласць распаўсюджання ўсходнеславянскіх культур, заходняя мяжа іх існавання. Гісторычна склалася так, што ў Падляшшы (Супраслі) утворыўся адзін з буйнейшых сусветных цэнтраў праваслаўя, цэнтраў славянскай кніжнасці, усходнеславянскіх духоўных культур, шчыльна звязаны не толькі з такімі апорамі грэка-візантыйскай традыцыі, як, напрыклад, Кіеў, але і Афонам, Маскоўскай Русью, Малдавіяй, Сербіяй і іншымі балканскімі землямі.

Гэтая роля старажытнага Супрасля, Супрасльскага Благавешчанскага манастыра, аднаўляеца ў нашыя дні дзякуючы намаганням духовенства і міран Полацкай праваслаўнай царквы, а таксама пры дапамозе хрысціян замежжа, у tym ліку розных арганізацый Германіі.

Праект прадугледжвае даследаванне найперш пісьмовай, кніжнай культуры Падляшша, якая ўяўляе сабой найбольш канцэнтраванае выяўленне галоўных рысаў духоўных культур некалькіх народаў Еўропы, якія звязаны з лёсамі гэтага краю і належаць да заходняга і ўсходняга светаў.

У выніку працы над праектам, побач з тэарэтычнымі даследаваннямі, мяркуеца стварыць арыгінальнае шматтомнае выданне энцыклапедычнага тыпу, якое ўключала б практична поўную інфармацыю аб усіх баках культурнага працэсу ў Падляшшы. Асновай даследавання стане унікальная ў сваёй сукупнасці база праекта, складзеная з многіх тысяч разнастайных крыніц (рукапісы і старадрукі, акты, граматы, дзелавыя дакументы і інш., што захоўваюцца ў розных краінах), арганізаваная як асобая інфармацыйная сістэма, куды ўваходзяць розныя тыпы базаў звестак. Гэтая сістэма, што распрацоўваецца на аснове найноўшых камп'ютэрных тэхналогій, у tym ліку праграмнага забеспечэння нямецкіх вучоных (сярод іх неабходна адзначыць доктара Манфрэда Талера з Гетынгенам, презідэнта Міжнароднай асацыяцыі “History & Computing” і яго сістэму KLEIO), будзе ўяўляць сабой інтэгральную сістэму гісторычнай інфармацыі і прадугледжваць падключэнне да глабальных сетак перадачы звестак (Internet) і многамэтавае выкарыстанне СО-КОМ.

Бадай, лепшым эпіграфам да гэтага даклада, аналізуячага асноўныя этапы шматвяковага ўзаемадзеяння нямецкай духоўнай культуры з светам Slavia Orthodoxa ў самым крайнім, заходнім, яго цэнтры — у Супраслі, маглі бы стаць слова, напісаныя амаль чатыры стагоддзі таму дыяканам Супрасльскага манастыра Афанасіем Сялецкім: “Утверди нас, Господи, у веры стояти, а от Востока к Западу не отступати...”

Працытаваныя вершаваныя радкі ўпершыню з’явіліся ў 1610 г. у вялікім рукапісным зборніку, які захоўваецца цяпер у Кіеве. Яны служаць ключом

да разумення асноўных механізмаў тысячагодовага працэсу, дынаміку якога яшчэ давядзеца высвяляць вучоным многіх краін. Айцец Афанасій меў тады на мэце не толькі каталіцызм і яго духоўную культуру, асабліва ў сувязі з прынятай уніяй праваслаўнай і каталіцкай цэркваў і пашыраючымся грэка-каталіцызмам, але і ўесь Захад, у тым ліку і немцаў — як католікаў, так і пратэстантаў, уплыў нямецкай духоўной культуры, які распаўсюджваўся тут, у прыватнасці, і праз польскае пасрэдніцтва. Заўсёды адчувалася ўсімі славянамі, балтыскімі народамі і плямёнамі гэтых зямель, найперш старажытнымі прусамі, блізкасць нямецкіх ордэнскіх дзяржаўных утварэнняў — водгалас гэтага матыву чуеца і ў словах дыякана Афанасія Сялецкага. Першыя пісьмовыя сведчанні пра непасрэдны контакт жыхароў Падляшскай зямлі з нямецкай культурай адносяцца да рубяжа X і XI стст. Яны датычацца дзейнасці нямецкіх каталіцкіх місій сярод прускіх плямён. Так, у 1009 г. вядомы місіянерскі архіепіскап Бруон з Кверфурта (св. Баніфацый) накіраваўся на поўнач Падляшша, да язвягаў, дзе быў імі забіты разам з 18 іншымі спадарожнікамі. Цяпер Бруон з Кверфурта шануецца як галоўны патрон Ломжынскай каталіцкай епіскапіі Польшчы. У XII–XIII стст. цэнтральнае Падляшша з старажытнымі пабужскімі гарадамі, найперш Драгічынам, дзе паводле падання легат папы Інакенція каранаваў князя Данілу Раманавіча, становяцца месцамі найбольш інтэнсіўных контактаў з нямецкай культурай. Непрацяглы час, у першай палове XIII ст., Драгічынам і навакольнымі тэрыторыямі валодалі нямецкія рыцары. Па р. Буг праходзіў адзін з важных гандлёвых шляхоў з Русі ў Памор’е, да Данцига (Гданьска) і іншых гарадоў нямецкамоўнага сярэдневяковага свету. Пасля ўтварэння Ганзы падобныя сувязі яшчэ больш умацаваліся, у тым ліку і з ўсімі ганзейскімі гарадамі па р. Вісла, у якую ўпадае Буг. У гэты перыяд асноўнымі цэнтрамі ўзаемасувязей нямецкай духоўнай культуры з усходнеславянскай становяцца княжацкія двары, нярэдка звязаныя з аналагічнымі аўстрыйскімі і германскімі саюзамі, ад ваенных да сваяцкіх. Напрыклад, князь Раман Данілавіч быў жанаты з Гертрудай Бабенберг. Тады ж умацоўваюцца сувязі ўсходнеславянскіх князёў з прускімі рыцарамі, пра што пісьмовых сведчанняў захавалася нямала. Некаторыя ўсходнеславянскія князі, найперш Баляслава-Юрый, могуць лічыцца свайго роду германафіламі, бо падтрымлівалі цікавасць да нямецкамоўнага свету ў самым шырокім сэнсе гэтага вызнання, уключаючи і духоўную культуру, у асяродку *Slavia Orthodoxa*. Ён жа пачынае інтэнсіўныя дзеянні па рассяленні нямецкіх каланістаў на сваіх землях. Дакументы малююць Баляслава-Юрыя як аднаго з першых усходнеславянскіх дзеячаў, што сталі на шлях актыўнага збліжэння заходняга і ўсходняга светаў, за што, у рэшце рэшт, князь падвергся абвінавачванням з боку сваіх падданых, якія забілі яго ў 1340 г. Заходнія хронікі сведчаць пра значнасць маштабаў падобнага збліжэння ў сферы ду-

хойнай культуры і дынастычную палітыку ў гэтым князя Баляслава-Юрыя, які запрашаў да сябе з розных краін каталіцкіх святароў і багасловаў, жадаючы даолучыць рускіх (Ruthenorum) да “ісціннай веры”. Адначасова з княжацкімі дварамі каналамі распаўсяджання нямецкай духоўнай культуры становіцца каталіцкія парафіі і місіі. Перадрэфармацыя і Рэфармацыя сталі свайго роду новым этапам у гісторыі дадзеных узаемасувязей. На гэты раз у асяродку *Slavia Orthodoxa* з'яўляюцца даволі шматлікія ўласныя носьбіты заходнега єўрапейскай духоўнай культуры, у тым ліку і нямецкай; яны часам значна ўзбагачалі яе дасягненні. Да іх ліку належыць і знакаміты першадрукар і гуманіст доктар Францыск Скарына з Полацка, які аказаў пэўныя ўплывы на многіх дзеячаў єўрапейскай Рэфармацыі, у чымсьці апярэдзіўшы нават свайго равесніка Марціна Лютэра, з якім таксама, як і з яго бліжэйшым паплечнікам Філіпам Меланхтонам, “настаўнікам Германіі”, магчыма, нават меў зносіны ў перыяд знаходжання ў Вітэнбергу. Францыск Скарына і яго духоўная спадчына паўплывалі, у прыватнасці, на дзеянасць многіх пратэстантаў-лютэранаў і кальвіністаў, звязаных з пропагандай сярод усходніх і паўднёвых славян. Асабліва прыкметна гэта ў дачыненні да такіх вядомых дзеячаў Рэфармацыі, як лютэранскі прапаведнік з Славеніі Прымус Трубер, які выдаваў у Цюбінгене кнігі для паўднёвых і частковая ўсходніх славян дзяякоў фінансавай падтрымцы аўстрыйскага барона Ганса Унгнада; а таксама ўраджэнца Падляшша, энцыклапедычна адукаванага Сымона Буднага і шляхціца-кальвініста Васіля Цяпінскага. Падляшша і Супрасль не толькі аказаліся ў сферы нямецкіх уплываў, але і сталі ледзь не галоўным фарпостам на шляху іх пранікнення ў свет *Slavia Orthodoxa*. Супрасль захаваў для нас і многія помнікі духоўнай культуры, якія дэталёва адлюстравалі ўесь гэты працэс. Да ліку самых унікальных з іх належыць тыя, што разглядаюць пытанні розных пратэстанцкіх вучэнняў, найперш лютэранства. Можна гаварыць пра асобную школу супрасльскіх палемістаў, якія пісалі разнастайныя крытычныя творы супраць “Люфтарава вучэння”; яно імі разглядалася ў такіх працах, як “О поклонении святым иконам”, “О крестопоклонении”, “О церквях”, “О молитве святых и их похвале”, “О молебнах и исповеди”, “О приносех и о попах”, “О поминках по умерших”, “О правилах”, “О чернечестве”, “О постах и мясоедении”, “О науке”, “О вере” і інш. Значную цікавасць уяўляюць захаваныя ў супрасльскіх спісах творы, звязаныя з адлюстраваннем гісторыі распаўсяджання лютэранства ў Еўропе, найперш у Венгрый (“Послание прота св. Горы Афонской Гавриила к королю Янушу”, 1534). Дарэчы, венгерская і чэшская пасрэдніцтва ў распаўсяджанні нямецкай культуры, у першую чаргу веравызнаўчай, асабліва заўважалася ў Падляшшы і ў Супраслі ў першай палове – сярэдзіне XVI ст. Тады ж Падляшша становіцца асабліва спрыяльнай тэрыторыяй для распаўсяджання пратэстантызму, свайго роду запаведнікам Рэфармацыі, якая пусціла ва

ўсходненеўрапейскім асяродку глыбокія карані, што пазней адбілася на некаторых абставінах увасаблення культурнай палітыкі Пятра I да збліжэння Pacii з Захадам і, у прыватнасці, з нямецкай духоўнай культурый.

Услед за Францыскам Скарынам у сярэдзіне XVI ст. у Супрасльскім манастыры яго архімандрит Сергій Кімбар “выпраўляе” Новазапаветныя кнігі, што было якраз у духу часу, у духу тых навацый, якія вольна ці міжвольна прынесла Рэфармацыя ў свет Slavia Orthodoxa. Крыху пазней ужо пераклад розных царкоўных кніг на “простую мову” спрабаваў ажыццяўіць падляшскі магнат Рыгор Хадкевіч, ктытар Супрасльскага манастыра. Асаблівая роля ў распаўсяджанні нямецкай духоўнай культуры належыць адной з самых багатых сем’яў Еўропы — князям Радзівілам, многія з якіх вучыліся ў розных нямецкіх універсітэтах і доўгі час жылі сярод немцаў, былі зроднены з вядомымі нямецкімі сем’ямі, акружаны нямецкімі настаўнікамі, дарадцамі і г.д. Прыкладам можа служыць уладальнік многіх маёнткаў у Падляшшы, у тым ліку і ў ваколіцах Супрасля, князь Януш Радзівіл, які ў бытнасці сваю ў Германіі стаў нават рэктарам акадэміі ў Ляйпцигу (1629). Раней іншы Радзівіл — Мікалай, старэйшы сын вядомага дзеяча Рэфармацыі Мікалая Радзівіла, празванага “Чорным”, ажыццяўі досыць важную пасрэдніцкую місію паміж Цюбінгенам, у прыватнасці Прымусам Труберам і яго аўстрыйскімі і нямецкімі мецэнатамі, і Падляшшам. Сведчання гэтых контактаў захавалася нямала, праўда, яны ў большасці сваёй мала або зусім не даследаваныя.

XVII і асабліва XVIII ст. робяць контакты з нямецкай духоўнай культурый амаль звычайнімі ў самых шырокіх пластах усходнеславянскага свету — як у Падляшшы ўвогуле, так і ў Супрасльскім манастыры, які падтрымліваў рэгулярныя дзелавыя сувязі з нямецкамоўным светам, у прыватнасці з Памор’ем, ніжнім Павіслем і Гданьскам, адкуль у манастыр трапляюць нямецкія кнігі, а сярод іх — нямецкамоўныя Бібліі, тэалагічныя і іншыя творы; предметы культаўага прызначэння і многае іншае.

Апошні, трэці, падзел Рэчы Паспалітай наблізіў, або, дакладней, зблізіў межы Аўстрыі, Пруссіі і Pacii, стык якіх аказаўся ў Падляшшы; паўднёвая яго частка адышла да Аўстрыі, заходняя з Супраслем — да Пруссіі, а ўсходняя — да Pacii. Усё гэта прадвызначыла новыя ўмовы для пранікнення нямецкай духоўнай культуры ва ўсходнеславянскае асяроддзе, сведчаннем чаму служаць хачыя б вопісы Супрасльскага манастыра, якія фіксавалі нават асобную “Бібліятэку нямецкую”, якая затым папаўнялася аж да закрыцця манастыра ў пачатку XX ст. У XIX ст. да нешматлікіх нямецкіх сем’яў, што жылі ў Супраслі, далучаецца вялікі паток бежанцаў з Брандэнбургіі і Усходній Пруссіі. У Супраслі, пераўтвораным ледзь не ў прымысловую сталіцу, што развівалася пад уплывам фабрыкантаў нямецкага паходжання, найперш барона Фрыдэрыка Вільгельма Захерта, які стаў уладальнікам часткі манастырскіх маёнткаў і будынкаў, узводзіцца ў 1885 г. евангеліцка-лютеранская кірха. Галоўную праваслаўную святыню Супрасля,

абраз Супрасльскай Божай Маці, шануюць, па словах архімандрыта манаstryра, і многія лютэране, якія прыходзяць пакланіцца ёй як цудатворнай, што сведчыць пра значнае збліжэнне светаўспрымання нават у сферы рэлігійной культуры, пэўнай адаптациі культур.

Падводзячы кароткі вывад сказанаму, неабходна прыгадаць пра тры асноўныя этапы ўзаемадзеяння нямецкамоўнага і ўсходнеславянскага светаў у Падляшшы і ў Супраслі, арыентуючыся на шырокія колы грамадства. Па-першае, гэта перыяд свайго роду контркультурнай рэакцыі або контэррэакцыі на пранікненне нямецкай культуры, што працягваўся аж да XVI ст. Затым — перыяд адаптациі да яе праяў і ўспрымання яе дасягненняў (XVI—XVIII стст.). Нарэшце, час паралельнага суіснавання дзвюх культур на рэгіянальным узроўні, іх узаемаўзбагачэння, які завяршыў гэты шматвяковы працэс да пачатку XX ст.

Анджэй Хадубскі (Гданьск)

Цывілізацыйная роля беларусаў на Каўказе ў XIX — першай палове XX ст.

На пачатку XX ст. Каўказ знаходзіўся ў полі зроку розных дзяржаў свету. Гэты рэгіён прыцягваў увагу сваімі карыснымі выкапнямі,магчымасцямі іх эксплуатацыі, а таксама лёгкасцю за кароткі тэрмін зрабіць кар'еру. Там павялічвалі свой капітал самыя багатыя людзі свету, у тым ліку браты Нобелі, сям'я Ротшыльдаў. Там знаходзілі працу беднякі Расійскай імперыі¹.

Аблічча рэгіёна змянялася хуткімі тэмпамі. Яшчэ да Першай сусветнай вайны на Каўказе процістаялі адзін аднаму феадальна-патрыярхальны і капиталістычны ўклады. Усюдыснымі былі так званыя цывілізацыйныя шумы. Пашыралася нават такая думка, што за адзін дзень тут можна стаць мільярдрам або страціць набытак усяго жыцця, і нават само жыццё².

Сярод такога наплыwu людзей значным быў удзел беларусаў. Напярэдадні Першай сусветнай вайны колькасць выхадцаў з Беларусі дасягала тут 10 тысяч чалавек. Груповаліся яны пераважна ў гарадскіх цэнтрах — Баку, Грэзным, Тбілісі, у асноўным працавалі на пераапрацоўчых прадпрыемствах, будаўніцтве, у рамесніцтве і іншых галінах гаспадаркі. Значную частку сярод эмігрантаў складала інтэлігенцыя. Часта гэта былі выпускнікі вышэйших навучальных установ, якіх накіроўвалі сюды на працу. Распачаўшы яе, яны ўжо не хацелі пакідаць гэты рэгіён; кіраваліся прытым рознымі інтарэсамі, у тым

¹ Фадеев А.В. Россия и Кавказ в первой трети XIX века. М., 1960; Lankamer T. Słoneczne Zakaukazie. Warszawa, 1979; Miłoszowie G. i A. Kaukaz. Warszawa, 1979.

² Lankamer T. Słoneczne Zakaukazie. 122–127; Chodubski A. Aktywność kulturalna Polaków w Azerbajdżanie w 19 i na początku 20 wieku. Gdańsk, 1986. S. 23–68.

ліку і шырокім магчымасцямі прафесійнага самавыражэння, і адноснай свабодай дзеяняյу, і наяўнасцю ўмоў добра падзарабіць³.

Вынікі дзеянасці інжынераў, урачоў, настаўнікаў, якія паходзілі з Беларусі, часта мелі рашаючае значэнне ў развіцці цывілізацыі рэгіёна. У XIX ст. славуюную старонку ў гэты летапіс упісаў Юзаф Ходзька (1800–1881)⁴. Геадэзіст і тапограф па прафесіі, у час даследавання тэрыторыі Каўказа ён выкарыстаў метад трыангulaцыйных вымярэнняў. У 1850 г. упершыню ў свеце пакарыў пік гары Аракат. Зробленыя ім эскізы і карты не страцілі сваёй актуальнасці і сёння. Дарэчы, у 20-я гады, яшчэ да паездкі на Каўказ, ён праводзіў трыангulaцыйныя вымярэнні таксама ў Гродзенскай і Мінскай губернях.

Падобную ролю ў развіцці цывілізацыі Каўказа адыграў і яго брат Аляксандр Ходзька (1804–1891)⁵. Па спецыяльнасці ён быў усходазнаўцам і славістам. Займаючыся ў 1830 г. дыпламатычнай дзеянасцю ў Персіі, вывучаў азербайджанскі фальклор. Крыху пазней апублікаваў кнігу народнай паэзіі. Яго даследаванні садзейнічалі распаўсюджанню арыентальнаага фальклору ў Заходній Еўропе. Менавіта яму належыць першынство ў галіне сістэматызацыі і папулярызацыі каўказскага фальклору.

У XIX ст. шмат прадстаўнікоў Беларусі былі сасланы на Каўказ. Яны адбывалі вайсковую службу амаль ва ўсіх кутках гэтай зямлі⁶. Многія беларусы загінулі ў час ваенных дзеяняў. Некаторыя з іх праявілі сябе як творчыя людзі. Напрыклад — Тадэвуш Лада-Заблоцкі (1813–1847)⁷. Паходзіў ён з Віцебшчыны. За літаратурную дзеянасць быў асуджаны на 24 гады катаргі, якую павінен быў адбываць радавым салдатам на Каўказе. У час службы давялося яму пабываць у розных населеных пунктах. Яго літаратурны талент зацікавіў перадавую каўказскую інтэлігенцыю, сярод якой неабходна назваць Абаса Кулі Ага Бакіханава (азербайджанца), Біртвіловіча Туманішвілі, Мелітановіча Брацішвілі (грузін). Яны змаглі ацаніць талент і здольнасці выслannіка. Бакіханаў нават даверыў яму пераклад сваёй фундаментальнай працы “Гісторыя ўсходніх часткі Закаўказскага краю”. А Туманішвілі прадставіў яму матэрыялы для напісання нататак па грузінскай літаратурэ. Ён жа пераклаў на грузінскую мову “Алазансскую даліну” Заблоцкага. Праз дзесяць гадоў з паэта было знята пакаранне. Але ў Віцебск

³ Chodubski A. Aktywność kulturalna... S. 103–110.

⁴ Большаков К., Вейнберг В., Никитин П. Иосиф Иванович Ходко — ученый-геодезист. М., 1960.

⁵ Polski Słownik Biograficzny. Kraków, 1937. T. 3. S. 380–381; Грыцкевіч В. З роду Ходзька // Полымя. 1990. № 5. С. 193–199.

⁶ Janik M. Dzieje Polaków na Syberii. Kraków, 1928; Rejchman J. Kaukaz // Polska i Polacy w cywilizacjach świata: Słownik encyklopedyczny. Warszawa, 1939. T. 4.

⁷ Равіч Е.С. Жыцьць і творчыцтво польскага поэта Тадэуша Лада-Заблоцкага в Грузії. Тбіліси, 1971; Rawicz J.S., Chodubski A. Poeta krain kaukaskich — Tadeusz Łada-Zabłocki // Okolice. 1987. Nr 12.

ён не вярнуўся — узначаліў Упраўленне па здабычы солі ў Кульцах (Арменія). А праз два гады памёр ад халеры.

Многія беларусы эмігравалі на Каўказ у канцы XIX ст., кіруючыся ў асноўным эканамічным інтэрэсамі. Яны ўнеслі значны ўклад у розныя сфери эканамічнага жыцця гэтага рэгіёна, хоць пераважная частка іх была некваліфікаванай ці нізкакваліфікаванай. Але былі сярод іх і адукаваныя людзі — такія, як геолаг Карл Багдановіч (1864–1947)⁸. Ён таксама паходзіў з Віцебшчыны. Выпускнік Пецярбургскага горнага інстытута, у 90-я гады быў накіраваны на Каўказ для правядзення геолагаразведачных даследаванняў паўднёва-ўсходняй часткі галоўнага Каўказскага хрыбта. У час працы ім быў сабраны багаты матэрыял для дысертацыі “Два разрэзы галоўнага хрыбта Каўказа”. Гэтае даследаванне з’яўляецца актуальным і сёння як аснова для вывучэння стратыфікацыі і тэкtonікі паўночна-ўсходняга Каўказа. Багдановіч быў прафесарам Пецярбургскага горнага інстытута. Свае тэрытарыяльныя даследаванні на Каўказе праводзіў аж да пачатку Першай сусветнай вайны. Галоўнай мэтай яго дзеянасці былі пошуки залежаў нафты. Пасля вайны пераехаў у Польшчу, дзе шмат гадоў узначальваў службу краёвай геалогіі. Ім напісаны больш 200 навуковых трактатаў і даследаванняў. Многія з іх мелі наватарскі характар.

Кліматычныя ўмовы Каўказа даследаваў Ота Чачот (1853–1924)⁹. Урач па адукацыі, амаль на працягу 20 гадоў ён займаўся практычнай медыцынай у раёне Каўказскіх мінеральных водаў. Жывучы ў Пяцігорску, побач з чыста медыцынскай дзеянасцю вёў геаграфічна-прыродазнаўчыя даследаванні. Звярнуў увагу на тое, які ўплыў аказвае клімат на вынікі лячэння псіхічна-неўралагічных захворванняў. У яго арсенале было некалькі навуковых прац, прысвечаных кліматычным умовам рэгіёна. Чачот быў ініцыяタрам стварэння “сцежкі здароўя” на пік Бештаў. Гэтае сцежка была названа яго імем.

Заваяваў вялікі давер сярод каўказскіх народаў і Стافан Сцяпур. Гэта быў адзін з заснавальнікаў Таварыства каўказскіх урачоў. Акрамя чыста медыцынскай дзеянасці ён займаўся антрапалагічнымі даследаваннямі. Вёў навуковую працу на адных з найстарэйшых могілак Каўказа — Самтаўрскім некропалі.

У абуджэнні нацыянальнай свядомасці беларусаў вялікую ролю адыграў гісторык і этнограф Мітрафан Доўнар-Запольскі (1867–1934)¹⁰. Сваю адданасць Беларусі, яе гісторыі і культуры ён праявіў яшчэ ў юнацкія гады. Буду-

⁸ Księga pamiątkowa ku czci Prof. Karola Bohdanowicza. Warszawa, 1951. S. 5–17; Historia rosyjsko-polskich kontaktów w dziedzinie geologii i geografii. Warszawa, 1972.

⁹ Zieliński S. Mały słownik pionierów polskich kolonialnych i morskich. Warszawa, 1933. S. 67.

¹⁰ Chodubski A. Mitrofan Downar-Zapolski (1867–1934) — wybitny badacz historii i kultury Białorusi // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 1994. Nr 2. S. 105–114.

чы студэнтам, заўважыў, што беларусы паводзяць сябе надзвычай інертна ў сэнсе нацыянальнай палітыкі. Вучоны быў актыўным абаронцам культурнага і нацыянальнага адраджэння беларускага народа. Праз усе гады жыцця ён заставаўся верным гэтай ідэі. Будучы прафесарам гісторыі і працуочы ў розных навучальных установах, ён даследаваў і папулярызаваў беларусазнаўства. Рэвалюцыйная падзея закінула яго ў Азербайджан. І там ён далучыўся да актыўнага акадэмічнага жыцця. За кароткі перыяд заваяваў павагу сярод новага калектыву. Яму даверылі пасаду прарэктара Бакінскага ўніверсітэта. Яго дзейнасць мела выключнае значэнне для змен у дадзеным рэгіёне. Ён не ўмешваўся ў палітыку, а ўсю сваю ўвагу канцэнтраваў на акадэмічных спраўах, пашырэнні культуры. Доўнар-Запольскі ставіў перад сабой задачу сфармаваць будучае аблічча азербайджанскай прамысловасці і гандлю. Яму як высокакласнаму спецыялісту ў гэтай галіне даручылі кіраўніцтва ўпраўленнем у Народным камісарыяце па прамысловасці і гандлю Азербайджана.

Значнае месца ў цывілізацыйнай дзейнасці на Каўказе займае таленавіты вучоны-гідраэнергетык Юзаф Есьман (1868–1955)¹¹. Ён нарадзіўся ў Вілейцы, дзяцінства і юнацтва правёў у Мінску, вышэйшую адукацыю атрымаў у Пецярбургскім тэхналагічным інстытуце. Працуочы выкладчыкам у Пецярбургскім політэхнічным інстытуце, праявіў сябе як высокакваліфікаваны спецыяліст у галіне гідраўлікі і гідраэнергетыкі. Паралельна з навуковай работай займаўся практычнай рэалізацыяй даследаванняў. На Каўказ трапіў у Першую сусветную вайну. Працаваў на кіруючых пасадах у час будаўніцтва Тбіліскай гідроэлектрастанцыі. Там ён вырашыў назаўсёды звязаць свой лёс з Каўказам. Пазней пераехаў ва Уладзікаўказ, дзе арганізаваў політэхнічны інстытут і адначасова кіраваў Народным камісарыятам па пытаннях працы і прамысловасці.

У 1922 г. Есьмана накіравалі ў Баку, каб арганізаваць Азербайджанскі політэхнічны інстытут. Да 1929 г. ён выконваў функцыі яго рэктара. Тут праявіліся яго здольнасці як надзвычай творчага чалавека, актыўнага грамадскага і палітычнага дзеяча. Акрамя прафесійных абавязкаў займаўся грамадской работай: з'яўляўся старшынёй Азербайджанскага тэхнічнага таварыства, кансультантам па гідраўліцы і гідраэнергетыцы, удзельнічаў у распрацоўцы важных праблем развіцця перапрацоўчай прамысловасці, паралельна вёў заняткі ў некалькіх навучальных установах Азербайджана, Грузіі і іншых рэспублік. У 1925 г. арганізаваў у Тбіліскім політэхнічным інстытуце кафедру гідраўлікі і гідраўлічнага будаўніцтва. Быў ініцыяタрам стварэння ў Тбілісі Закаўказскага інстытута санітарнай тэхнікі. У 1928–1932 гг. старшыня Закаўказскага Савета па пытаннях водных рэурсаў. Есьман быў адказным за прыніципе найважнейшых рашэнняў у ірыгацыйных праблемах і выкарыстанні водных рэурсаў у Закаўказзі. Праявіў сябе як добры спецыяліст у галіне будаўніцтва электрастанцый і вытворчасці гідраўлічнага абсталявання. З

¹¹ Есьман И.Г. 1868–1955: Біблиография. Баку, 1969.

1922 г. прымаў удзел у будаўніцтве амаль усіх электрастанцый і важнейшых трубаправодаў на Каўказе, кантроліраваў будаўніцтва перапрацоўчых заводаў.

Вялікі ўклад Есьман унёс ў развіццё навукі. Ён быў адным з заснавальнікаў Азербайджанскай Акадэміі навук і Грузінскай Акадэміі навук. Навуковая спадчына Есьмана складае больш 130 манографій і навуковых прац. Яны ў асноўным прысвячаны праблемам гідрамеханікі і энергетыкі, былі высока ацнены спецыялістамі. Яго падручнік “Гідраўліка” перавыдаваўся дзесяць разоў. У 1938 г. яго выбралі сапраўдным членам (акадэмікам) АН СССР.

Працуучы ў Азербайджане, Есьман падкрэсліваў сваю сувязь з Беларусью. Ахвотна наведваў Бацькаўшчыну. У сваім асяроддзі ці ў час кантактаў са знаёмымі беларусамі карыстаўся беларускай мовай.

У галіне гуманітарных навук значны след пакінуў Аляксандр Макавельскі (1884–1969)¹². Нараціўся ён у Гродне, там правёў дзіцячыя і школьнія гады. Вучыўся ў Казанскім універсітэце на гістарычным факультэце. Закончыўшы яго на выдатна, застаўся ў ім працаўцаць. Гэта быў здольны і працалюбівы чалавек. Цікавіўся старажытнай філасофіяй. Пасля Каstryчніцкай рэвалюцыі, у перыяд грамадска-палітычных перамен Макавельскі пераехаў у Баку. У 1920 г. атрымаў званне прафесара Бакінскага універсітэта. Адначасова працаўваў у некалькіх навучальных установах, у заснаванні якіх браў актыўны ўдзел. Перад ім стаяла важная арганізацыйная і дыдактычная задача — правядзенне занятку па псіхалогіі. Гэта быў новы накірунак у адукацыі мусульманскай моладзі.

Як выкладчык Макавельскі чытаў наступныя дысцыпліны: гісторыю філасофіі, гісторыю грамадска-палітычных навук, логіку, эстэтыку, педагогіку. Надзвычай папулярнымі былі яго лекцыі па дыдактыцы сярод студэнтаў і прадстаўнікоў розных прафесійных і грамадскіх калектываў. Гэта быў надзвычай творчы чалавек. Шмат займаўся старажытнай філасофіяй. Апублікаваў многа каштоўных і цікавых кніг па філасофіі. Асноўнае месца ў яго навуковай спадчыне займае гісторыя грамадска-палітычнай думкі Азербайджана, творчасць вядомага дзеяча XII ст. Г.Нізамі (1141–1203). Важным навуковым дасягненнем Макавельскага з’явілася даследаванне “Авесты” — старажытнага помніка культуры і філасофіі Усходу.

Шмат увагі вучоны надаваў праблемам падрыхтоўкі педагогічных кадраў. Пад яго навуковым кіраўніцтвам атрымалі навуковыя званні на працягу 1940–1965 гг. многія азербайджанская гуманітарыі, пісалі свае навуковыя працы педагогі, філосафы, псіхолагі з усіх куткоў Каўказа, рэспублік Сярэдняй Азіі і іншых рэгіёнаў Савецкага Саюза.

У 1946 г. Макавельскі быў абрани ў членам-карэспандэнтам АН СССР. Стаяў першым акладэмікам Азербайджана ў галіне гуманітарных навук. У 1949 г. яго выбралі правадзейным членам АН Азербайджана. Макавельскі толькі ў ся-

¹² Маковельский А.О. Библиография. Баку, 1964; Chodubski A. O zasługach Aleksandra Makowelskiego dla rozwoju nauki i oświaty w Azerbajdżanie // Kultura i Edukacja. 1994. Nr. 2–3. S. 149–158.

мідзесяцішасцігадовым узросце адышоў на пенсію. Апошнія гады яго жыцця былі вельмі цяжкімі, бо ён страціў зрок. Яго навуковая праца залежала ад жонкі і дачкі, якія знаёмілі яго з навуковымі навінкамі, запісвалі думкі. Ён надалей падтрымліваў контакты з Бацькаўшчынай, з замілаваннем успамінаў гады, праведзенны ў Гродне.

Вакол вядомых вучоных і грамадскіх дзеячаў часта групаваліся іншыя беларусы. Шмат іх было сярод выкладчыкаў вышэйшых навучальных установ, асабліва ў Азербайджанскім універсітэце¹³, а таксама ў дзяржаўных установах і войску¹⁴. Значны ўплыў аказалі беларусы на фармаванне ўсходніх беларусаў. Асабліва гэта заўважальна ў галіне матэрыяльнай і духоўнай культуры. Пры іх пасрэдніцтве сюды пранікалі лепшыя ўзоры грамадска-палітычных адносін і падводзін. Несумненна вялікім у гэтым сэнсе быў аўтарытэт вучоных і іншых вядомых дзеячаў, але такі працэс ішоў таксама і знізу. Вялікім даверам карысталіся на Каўказе ўраджэнцы Віцебска, Мінска, Гродна, а таксама іншых месц Беларусі. Іх цацілі за шчырасць, добразычлівасць, бескарысную дапамогу іншым, цалкам прымаліся іх традыцыі, а таксама беларуская кухня. Беларусаў часта там успрымалі як носьбітаў пераходных каштоўнасцей, якія ўтрымлівалі ў сабе элементы заходненемецкай і ўсходненемецкай (расійскай) цывілізацыі. Беларусь у той час успрымалася як мост, які меў стратэгічнае значэнне.

Падсумоўяочы сказанае, мы яшчэ раз падкрэслім, што беларусы ўнеслі значны ўклад у развіццё цывілізацыі на Каўказе ў XIX і XX стст. Яны рэфармавалі яго гаспадарку па ўсходненемецкіх узорах, будавалі новыя грамадска-палітычныя адносіны. Неабходна адзначыць, што прафесіянальная і грамадская актыўнасць не былі самамэтай для беларусаў. Прыйехалі яны туды як палітычныя выгнаннікі або ў пошуках працы ці ўмоў для самарэалізацыі. Нягледзячы на тое, што беларусы адразу далучаліся да бурнага грамадскага і прафесійнага жыцця на Каўказе, прысвяцілі яму свой талент і здольнасці, яны не забывалі пра сваю радзіму.

(Пераклада з польскай мовы Ганна Цішук)

Уладзімір Сакалоўскі (Мінск)

Беларускае адраджэнне і далучэнне нямецкіх вучоных да даследавання беларускай культуры

На хвалі паслярэформеннага руху ў Беларусі, паўстання 1863 г. пад кіраўніцтвам К.Каліноўскага спаквала праобразіся заглушаныя царскім рэжымам кволыя парасткі нацыянальнага адраджэння. Крывавыя падзеі тых гадоў рэ-

¹³ Алимирзоев Х.О. Азербайджанский государственный университет за 50 лет: Исторический очерк. Баку, 1969.

¹⁴ Краснознаменный Закавказский: Очерки истории Краснознаменного Закавказского военного округа. М., 1969.

хам пракаціліся па Еўропе. Яны абудзілі цікавасць да лёсу беларускага народа, яго духоўнага свету не толькі сярод мясцовай інтэлігэнцыі, навукоўцаў рускай і польскай арыентацый, але і далёка на Захадзе, дзе да гэтага часу не было пэўных уяўленняў пра Беларусь.

Тыя змены ў Беларусі, што адбываліся пад уздзеяннем народніцкага руху, развіцця новай беларускай літаратуры, а пазней дзяякуючы рэвалюцыйным падзеям 1905–1907 гг., ажыўленню беларускай прэсы, у значнай ступені садзейнічалі фармаванню беларускай інтэлігэнцыі, развіццю нацыянальнай сасмасвядомасці народа, узінкненню тых фактараў, якія на пачатку XX ст. галоўным чынам і абумовілі даволі інтэнсіўны працэс беларускага нацыянальнага адраджэння. Дзяякуючы гэтаму руху і спалучэнню шэрагу гістарычных акалічнасцей — такіх, як Першая сусветная вайна, палітыка немцаў у дачыненні да народаў ускраін, якраз і праявілася актыўная цікавасць да Беларусі з боку маладой нямецкай славістыкі.

Адраджэнне беларускай культуры, развіццё новай беларускай літаратуры, станаўленне ў Заходніяй Еўропе славістыкі, працы польскіх, рускіх, а затым заходненеўрапейскіх вучоных пра Беларусь — вось тыя найбольш значныя фактары, якія садзейнічалі ўжо ў XIX ст. наступоваму пранікненню звестак пра беларускую культуру ў Нямеччыну. Друкаваліся яны ў часопісах “Альтпройзіш монатшрыфт”, “Глобус”, “Ост унд Вест”, “Славонка” і інш., але галоўным чынам у вядомым славістичным часопісе “Архів фюр славіш філологі”, заснаваным у 1875 г. у Берліне выдатным харвацкім вучоным В.Ягічам. Значная ўвага на яго старонках была ўдзелена пытаннямі старажытнай беларускай літаратуры. Да іх звярнуліся тады вядомыя славісты А.Брукнер, В.Ягіч, Р.Абіхт, М.Мурко, А.Лескін і інш. У “Архіве” рускім і заходненеўрапейскім вучонымі А.Весялоўскім, А.Брукнерам, М.Мурко былі прарэцэнзаваны лепшыя публікацыі таго часу па беларусістыцы: працы “Агляд гукаў і формаў беларускай мовы” Я.Карскага, “Доктар Францыск Скарына. Яго пераклады, друкаваныя выданні і мова” П.Уладзімірава, дэталёва прааналізаваны чэшскімі славістамі М.Мурко і Ю.Поліўкам найбольш папулярныя зборнікі беларускага фальклору “Гомельскія народныя песні” З.Радчанка, “Беларускі зборнік” Е.Раманава, “Матэрыйалы для вывучэння быту і мовы рускага насельніцтва Паўночна-Заходніга краю” П.Шэйна, першыя выпускі грунтоўнай этнографічнай працы М.Федароўскага “Люд беларускі на Русі літоўскай”.

Нават кароткі агляд публікаций “Архіва” пераконвае нас, што на яго старонках разгледжаны шматлікія праблемы беларускай філалогіі. І хаця ў ім не знайшло адлюстравання развіццё новай беларускай культуры, тым не менш яго дзейнасць мела выключнае значэнне для знаёмства з беларусістыкай на Захадзе.

Асабліва хацелася б звярнуць увагу на нямецкамоўную спадчыну па беларускай філалогіі славутага польскага філолага А.Брукнера, які стала жыў у

Берліне. Яго першай і найбольш значнай публікацыяй у гэтай галіне стаў разгляд выдатнага помніка старажытнага беларускага пісьменства “Беларускі “кодэкс місцелянэўс” з бібліятэкі графа Рачынскага ў Познані”¹, куды ўвайшлі Літоўская хроніка, беларускія пераклады сярэдневяковых аповесцей: “Апавесць пра Трышчана”, “Апавесць пра Баву”, “Гісторыя пра Атылу, карала ўгорскага”. І хадзя ўказаны кодэкс ужо ўпамінаўся О.Бадзянскім, аднак упершыню яго найбольш шырока і грунтоўна ахарактарызаваў якраз А.Брукнер, прыдаўшы яму такім чынам значэнне важнейшага помніка беларускай мовы і літаратуры. Акрамя таго, ён указаў на крыніцы перакладу і даў даволі падрабязную характарыстыку мове. Прааналізаваўшы мову кодэksa, Брукнер з упэўненасцю пісаў: “Нягледзячы на гэта, важнейшыя характэрныя рысы мовы (Познанская кодэкс.) у гуках, формах і словах — беларускія, яны пасрэднічаюць паміж мала- і велікарускімі, аднак ні з першымі, ні з другімі не супадаюць; калі б спатрэбілася, то можна было б толькі на аснове гэтага помніка пераканаўча даказаць самастойнасць беларускай мовы”².

Пазней з’явіліся іншыя цікавыя даследаванні Брукнера па беларусістыцы: “Апавесць аб трох каралах-валхвах па-руску” і “Страсці Хрыстовы на польскай і рускай мовах”³, “Бачанне Тундала ў чэшскім і рускім перакладзе”⁴, “Польска-рускія інтэрмеды XVII стагоддзя”⁵, “Руска-літоўская царкоўная унія і яе літаратурныя помнікі”⁶ і шмат іншых. І калі разгледжаныя ім “Страсці Хрыстовы” былі ўжо вядомыя рускім даследчыкам, то ў выпадку з “Тундалам” Брукнер быў адкрывальнікам рукапісу, што засведчыў Я.Карскі ў публікацыі “Аб мове так званых літоўскіх летапісаў”, які кампетэнтна сцвярджаў, што гаворка тут ідзе пра рукапіс са збору Свідзінскага з бібліятэкі Красінскіх. Гэты тэкст быў пададзены не поўнасцю, а толькі ва ўрыўках. Усе звесткі пра яго беларускую версію, якія маюцца сёння, засноўваюцца на артыкуле Брукнера, і каштоўнасць яго павялічваецца, бо, як мяркуюць даследчыкі, рукапіс загінуў у час Другой сусветнай вайны.

¹ Brückner A. Ein weißrussischer Codex miscellaneus der Gräflich-Raczyńskischen Bibliothek in Posen // Archiv für slavische Philologie. 1886. Bd. 9. S. 345–391.

² Тамсама. С. 346.

³ Brückner A. Die Dreikönigslegende russisch: Passio Christi, polnisch und russisch // Archiv für slavische Philologie. 1888. Bd. 11. S. 619–622.

⁴ Brückner A. Die Visio Tundali in böhmischer und russischer Übersetzung // Тамсама. 1891. Bd. 13. S. 199–212. I.A.Брукнер і У.Сакалоўскі ужываюць тут слова “рускі” ў польскім яго значэнні — г. зн. як усходнеславянскі. —Рэд.

⁵ Brückner A. Polnisch-russische Intermedien des XVII Jahrhunderts // Тамсама. 1891. Bd. 13. S. 224–236, 398–417, 938.

⁶ Brückner A. Die russisch-litauische Kirchenunion und ihre literarischen Denkmäler // Тамсама. 1897. Bd. 19. S. 189–201.

⁷ Карский Е. Труды по белорусскому и другим славянским языкам. М., 1962. С. 211.

Яшчэ больш цікавым і значным сярод публікацый А.Брукнера стаў разгляд польска-рускіх інтэрмедый. У ім даследуюцца дзесяць пецярбургскіх рукапісаў са збору братоў Залускіх, дзе прадстаўлены камедыі, трагедыі, інтэрмеды і вершы на польскай, беларускай, украінскай, літоўскай і іншых мовах. З разнастайных матэрыялаў даследчык выбраў пераважна школьнія інтэрмедыі, якія ўяўляюць сабой яркія ўзоры беларускай народнай мовы XVII–XVIII стст.

Нават пералік публікаций сведчыць, што Брукнер разгледзеў шматлікія праблемы старажытнай беларускай філагогіі: паказаў, што ўжо ў XVI ст. у Беларусі існавала ўласная школа перакладу, перакладаліся іншаземныя творы не толькі з польскай, але і з лацінскай, чэшскай, сербскай, іншых моваў. Асаблівае значэнне мела тое, што “Брукнер з самага пачатку разглядаў беларускую мову не як рэгіянальны варыянт рускай ці нават польскай, а як самастойную, трэцюю ўсходнеславянскую мову побач з рускай і ўкраінскай, якая мела ўласную старажытную літаратурную форму. Брукнер называў харктэрныя адзнакі беларускай літаратурнай мовы, што ўжо існавалі ў XVI ст. і якія адразнівалі яе ад велікарусской літаратурной формы: гэта поўнае вызваленне ад царкоўнаславянскай — не толькі ў галіне лексікі, але і марфалогіі, ад многіх лексічных паланізмаў”⁸.

Калі ж далучыць да філагічнай спадчыны А.Брукнера яго нямецкамоўную публіцыстыку, прысвежаную Беларусі, якая змяшчалася ў час Першай сусветнай вайны ў часопісах “Полен”, што выдаваўся ў Берліне, “Польнішэ блетэр”, які выпускаўся ў Вене, ці тое, што з'яўлялася асобнымі выданнямі, дзе вучоны не толькі абдужаў цікавасць да Беларусі, але і рэзка крытыкаваў Літву за яе прэтэнзіі на беларускія тэрыторыі, паказваў, што Вялікае Княства Літоўскае па сваёй сутнасці беларуская дзяржава, а Літоўскі статут — помнік беларускай дзяржаўнай і юрыдычнай думкі, то становіцца яшчэ больш відавочным яго надзвычай плённы ўклад у беларусістыку, які, на жаль, да сёння па-сапрайднаму не вывучаны.

З гэтай нагоды звернем увагу на выказанне вядомага нямецкага мовазнаўцы К.Гутшмідта, які пісаў: “Як вядома, гэта ён (Брукнер. — У.С.) выка-наў дзеля гісторыі польскай мовы самую адказную падрыхтоўчую філагічную працу. Значна менш вядомымі і ўсё яшчэ недастатковая ацэненымі з'яўляюцца яго здабыткі ў даследаванні старажытнай беларускай мовы і літаратуры. Ён быў не толькі першым славістам па-за межамі тагачаснай Расіі, а адным з першых славісташаў наогул, які ўзняў беларускую мову, гісторыю беларускай літаратуры і культуры на ўзроўні самастойнага предмета даследавання ітым самым садзейнічаў развіццю гэтай галіны славянскай філагогіі”⁹.

⁸ Gutschmidt K. Zur belorussischen Philologie // Zeitschrift für Slawistik. 1980. Bd. 25. H. 2. S. 267–268.

⁹ Gutschmidt K. Zur belorussischen Philologie. S. 264.

Яшчэ больш значнае далучэнне нямецкай навуковай грамадскасці да гісторыі нашага краю адбылося пазней, у час Першай сусветнай вайны, калі кайзераўскія войскі захапілі частку Беларусі. Тады, пасля многіх стагоддзяў забароны, нарэшце афіцыйна была прызнана (1916) беларуская мова, адкрыты першыя беларускія школы, праводзілася значная культурна-асветная праца. Нягледзячы на жорсткі акупацыйны рэжым, Нямеччына ў пэўнай меры спрыяла развіццю нашай нацыянальнай свядомасці, асабліва сваёй палітыкай вызвалення “народаў ускрайні”. Значны ўклад у развіццё беларусазнаўства ўнеслі тады нямецкія вучоныя прафесар Р.Абіхт, доктар А.Іпель, публіцыст В.Егер і інш.

Тады ж беларуская культура знайшла шырокое адлюстраванне ў нямецкіх перыядычных выданнях “Цайтунг дэр цэнтэ Армее”, “Гродноер Цайтунг”, “Дойчэ Крыгс-Цайтунг фон Барановічы”, “Новогродэкер Крыгсцайтунг”, “Пінскер Цайтунг”, “Бялостокер Цайтунг”, “Вільнаэр Цайтунг”, “Дзі Вахт ім Остэн” і інш., што выдаваліся на акупаванай тэрыторыі. На іх старонках у раздзеле “Мясцовыя навіны” змяшчаліся шматлікія артыкулы, рэцензіі, паведамленні, эсэ, апавяданні, вершы, малюнкі, а таксама пераклады з беларускай літаратуры і вуснай народнай творчасці. Акрамя матэрыялаў пра тэатр (“Беларускі тэатр”¹⁰ В.Егера), кнігадрукаванне (“Першая беларуская Біблія”¹¹, “Кнігадрукаванне ў Вільні”¹² В.Студніцкага), мастацтва¹³, гісторыю¹⁴, рэлігію¹⁵, этнографію¹⁶, друкаваліся вершы (“Баранавічы”¹⁷, “Май у Баранавічах”¹⁸ Б.Веры), асобыны паэтычны зборнік “Альбом паэзіі пра Шчару”¹⁹, проза (серыя апавяданняў “Ля Шчары”²⁰) Паўля Цымермана, нарысы (“Пеўчыя птушкі Беларусі”, “Кветкі Беларусі”²¹ Р.Геселя), успаміны (“Аб баях за Баранавічы”²²), малюнкі В.Фэста і Ф.Шорлінга. Чатыры аб’ёмныя выпускі былі прысвечаны жывёльнаму і расліннаму свету Белавежскай пушчы²³.

¹⁰ W[alter] J[äger]. Weissrussisches Theater // Zeitung der 10 Armee. 1917. 21 Febr.

¹¹ Die erste weissruthenische Bibel (1517–1917) // Тамсама. 1917. 12 Juli.

¹² Studnicki W. Die Buchdruckkunst in Wilna // Тамсама. 1917. 10 Juli.

¹³ Ausstellung neuer Kunst // Тамсама. 1918. 3 Nov.

¹⁴ Das Fürstengeschlecht der Radziwill // Тамсама. 1917. 1, 2 Sept.

¹⁵ Die Reformation in Weissruthenien // Das Land Ober. Stuttgart; Berlin, 1917. S. 29–32.

¹⁶ Curschmann F. Volkskundlichen Beobachtungen zur materiellen Kultur der Weissruthenen // Der Beobachter: Beilage zur Armeezeitung. 1918. 16 Jan.

¹⁷ Baranowitschi: Gedicht // Deutsche Kriegszeitung von Baranowitschi. 1916. 8 Juli.

¹⁸ Werra B. Mai in Baranowitschi: Gedicht // Тамсама. 1916. 3 Mai.

¹⁹ Schrifte D. Unser “Schtschara-Poesie-Album” // Тамсама. 1916. 7 Juni.

²⁰ Zimmermann P. An der Schtschara // Ёўропа. 1916. 21 Okt.; 1, 4 Nov.; 2, 16 Dez.

²¹ Hessel R. Die Singvögel Weissrussland; Blumen Weissrussland // Deutsche Kriegszeitung von Baranowitschi. 1916. 27 Mai, 9 Aug.

²² Aus den Kämpfen um Baranowitschi // Тамсама. 1916. 16, 20 Sept.

²³ Bialowies in deutscher Verwaltung / Hrsg. von Militärforstverwaltung Bialowies. Berlin, 1917. H. 1–2; 1918. H. 3–4.

Найбольш значныя заслугі ў даследаванні беларускай культуры ў брэслаўльскага (вроцлаўскага) славіста Рудольфа Абіхта. У 1916 г., ва ўзросце 66 гадоў ён актыўна ўзяўся за вывучэнне беларускай мовы і хутка авалодаў ёй. Абіхт быў першым замежным вучоным, які ў 1916 г. распачаў у Брэслаўлі (Вроцлаве) чытанне універсітэцкага курса лекцыяў па беларускай мове для студэнтаў і чыноўнікаў нямецкай адміністрацыі ў Беларусі. А ў 1917–1918 гг. выкладаў яе для беларускіх навучэнцаў у настаўніцкай семінарыі ў Свіслачы. У 1918 г. разам з Я.Станкевічам ён выдаў лемантар “Просты спосаб стацца ў кароткім часе граматным”²⁴, які быў прызначаны для тых, хто хацеў хутка авалодаць беларускай мовай (вялікія літары ў ім дзеля адметнасці прапанавалася змяніць малымі).

Абіхт першым сярод нямецкіх вучоных усталяваў цесныя і шырокія контакты з прадстаўнікамі беларускай інтэлігенцыі, органамі беларускай прэсы. Яго пяру належалі шматлікія пераклады і артыкулы як на нямецкай, так і беларускай мовах, што публіковаліся ў “Гомане”, у нямецкіх часопісах і газетах. Найбольш значны яго гістарычны агляд “Са старой і новай гісторыі Беларусі”²⁵. Нямецкі славіст прасачыў у ім лёс беларускага народа ад часоў Кіеўскай Русі да 1918 г.

Абіхт таксама прыняў актыўны ўдзел у выданні першай на нямецкай мове кнігі пра наш край “Беларусь”, падрыхтаваўшы для яе раздзелы “Духоўная культура”, “З беларускай літаратуры”, “З беларускай вуснай народнай творчасці”²⁶, куды ўвайшлі таксама перакладзенія ім мастацкія творы Я.Купалы, Я.Коласа, Я.Баршчэўскага, нізка беларускіх народных песень і падборка лепшых беларускіх казак. Акрамя таго, нямецкі славіст падрыхтаваў і меў намер выдаць на нямецкай мове беларускую граматыку і гісторыю беларускай літаратуры, аднак смерць (1921) перашкодзіла здзяйсненню намераў.

На жаль, беларусазнаўчая дзеянасць Р.Абіхта не знайшла да апошняга часу належнай ацэнкі ні ў беларускай філалогіі, ні ў заходніх славістычных. Гэта справядліва падкрэслена ў “Новай нямецкай біяграфіі”: “Усе працы высакароднага вучонага дзяякані ў іх дакладнасці, багаццю ведаў і глубокім, самастойным, часам смелым думкам заслугоўваюць больш увагі, чым яны выклікалі да гэтага часу”²⁷.

Не меншы ўклад у даследаванне беларускай культуры ўнёс і нямецкі мастактвазнаўца Альберт Іпель. Менавіта ім былі арганізаваны не без дапамогі

²⁴ prosty sposab stacca u karotkim čase hramatnym / napisali pr. dr. rudolf abicht u breslawi i janka stankewič u wilni. breslau, 1918.

²⁵ Abicht R. Aus der alten und neuen Geschichte Weissrutheniens // Der Beobachter: Beilage zur Armeezeitung. 1918. 26, 29 Sept.

²⁶ Die geistige Kultur; Aus dem weissruthenischen Schrifttum; Aus der weissruthenischen Volksdichtung // Weissrutheni von W.Jäger. Berlin, 1919. S. 69–88, 97–113, 114–140.

²⁷ Abicht Rudolf // Neue deutsche Bibliographie. Berlin, 1953. Bd. 1. S. 4.

віленскіх беларускіх інтэлектуалаў дзве буйнейшыя выставы па беларускім мастацтве ў Вільні і Мінску, зроблены шэраг значных публікаций. Гэта се́рыя артыкулаў (больш дзесяці) “Выставка Вільня–Мінск”²⁸, прысвечаных мінскай краёвай выставе старасвежчыны і мастацтва, а таксама такія артыкулы мастацтвазнаўчага хараکтару, як “Мінская краёвая выставка”²⁹, “Магілёўскі царкоўны музей”³⁰, “Гомель”³¹. Акрамя таго, ім напісана і выдадзена некалькі значных даследаванняў: “Вільня–Мінск: Старасвежчына і мастацтва”³², у якім апісаны шматлікія творы беларускага старажытнага і народнага мастацтва, “Даведнік Мінскай краёвой выставы”³³, што быў выдадзены на чатырох мовах (нямецкай, беларускай, польскай і рускай), і раздзел у кнізе “Беларусь” “Аб беларускім мастацтве”³⁴. Артыкул Іпеля — першая спроба паказаць беларускае мастацтва ў ёўрапейскім кантэксьце і асабліва ў параўнальнym супастаўленні з нямецкім і аntyчным. Гэтая публікацыя адыграла ў свой час прыкметную ролю ў гісторыі беларускага мастацтвазнаўства, не згубіла сваёй актуальнасці і да сёння, пра што сведчыць нядавняя публікацыя В.Шматава “Ля вытокаў”³⁵. Нездарма праца нямецкага вучонага не раз перакладалася на беларускую мову, атрымала многія добразычлівія водгукі ў беларускай прэсе 20-х гадоў. Першы раз яна была перакладзена ў 1921 г. М.Байковым і надрукавана ў часопісе “Вольны сцяг”. У 1924 г. М.Каспяровіч выступіў з вялікім артыкулам “Беларускае мастацтва і яго даследчыкі”, дзе высока ацаніў артыкул А.Іпеля і публікацыі іншых нямецкіх вучоных, асабліва прафесара П.Вебера, адзначаючы, што “ў цяжкіх абставінах вайны і акупацыі яны зрабілі вялікую працу зборання і распрацоўкі матэрыялаў у галіне беларускага мастацтва [...] З патрэбнаю эрудыцыяй і падрыхтоўкаю нямецкія вучоныя, асабліва Іпель, ставіць проста і аб'ектыўна пытанні беларускага мастацтва ...”³⁶ А ў 1925 г. М.Каспяровіч і З.Грабавец у другі раз пераклалі артыкул Іпеля і выдалі асобнай брашурай, далучыўшы да яго змястоўную прадмову. Менавіта ў ёй яны і паспрабавалі акрэсліць ролю працы Іпеля ў беларускім мастацтвазнаўстве: “Артыкул Іпеля мае бяспрэчна выключнае значэнне, як першы, што асвятляе беларускае мастацтва”.

²⁸ Ippel A. Die Ausstellung Wilna–Minsk // Zeitung der 10 Armee. 1918. 13, 16, 18–20, 25–28, 30 Juni.

²⁹ Ippel A. Die Minsker Länderausstellung // Тамсама. 1918. 17, 18 Sept.

³⁰ Ippel A. Das Mohilewer Kirchenmuseum // Тамсама. 1918. 5, 7 Nov.

³¹ Ippel A. Homel // Тамсама. 1918. 1 Nov.

³² Ippel A. Wilna–Minsk: Altertümer und Kunstgewerbe. Wilna, 1918.

³³ Ippel A. Führer durch die Minsker Landesausstellung: Altertümer, Kunstgewerbe. Minsk, 1918.

³⁴ Ippel A. Zur weissruthenischen Kunst // Weissruthenien. Berlin, 1918. S. 89–96.

³⁵ Спадчына. 1993. № 2. С. 4–12.

³⁶ Сав. Беларусь. 1924. 27 жн.

тва ад яго пачатку ў сувязі з месцам яго развіцця і рознымі ўплывамі на яго. Затым ён павінен быць крыніцаю, адкуль можна чэрпаць першапачатковыя веды аб розных галінах беларускага мастацтва”³⁷.

Але найбольш дасведчаная і кампетэнтная ацэнка як працы самога Іпеля, так і яе выдання на беларускай мове была дадзена вядомым беларускім мастацтвазнаўцам М.Шчакаціхінам: “Праца гэтая, нягледзячы на нязначнасць яе памераў і нават вядомую павярхоўнасць зместу, мае ў гісторыі вывучэння беларускага мастацтва асаблівае значэнне. Артыкул Іпеля з’явіўся ў свой час першым прыкладам цалкам аб’ектыўнага, пазбаўленага ўсякай тэндэнцыі падыходу да правільнай пастаноўкі праблемы беларускага мастацтва, прыкладам тым болей цікавым, што ён належыць пяру чужаземца і да таго ж быў вынікам парабойнай кароткага і неглыбокага азнямлення аўтара з адпаведным матэрыялам. Тым часам, аднак, не без удзелу, праўда, некоторых беларускіх культурнікаў, Іпель здолеў сур’ёзна і правільна намеціць шляхі даследавання гэтага матэрыялу і першы нават адважыўся ўвесці ў літаратуру раней невядомыя тэрміны: “беларускае мастацтва” і “беларуская школа малярства”³⁸.

Хацелася б звярнуць яшчэ ўвагу на дзве значныя публікацыі таго часу — артыкул Ф.Куршмана “Беларусы: Абуджаная славянская сялянская нацыя”³⁹ і кнігу публіцыста В.Егера “Беларусь”⁴⁰. Першы з іх належыць пяру вядомага нямецкага славіста з Берлінскага ўніверсітэта, які падобна прафесару Абіхту ў час Першай сусветнай вайны праявіў цікавасць да Беларусі, яе матэрыяльной і духоўнай культуры. Будучы афіцэрам культурнага аддзела Обер Ост, ён не раз выступаў перад нямецкімі вайскоўцамі з лекцыямі, а ў прэсе з артыкуламі па беларускай этнографіі. Адной з першых значных яго публікаций стаў артыкул “Этнаграфічныя назіранні над матэрыяльнай культурай беларусаў”⁴¹, які раскрываў своеасаблівасць быту мала вядомага немцам народа. Аднак найбольш вядомая яго праца “Беларусь”, у якой даюцца даволі падрабязныя і каштоўныя для свайго часу звесткі пра тэрыторыю, насельніцтва, палітычнае і культурнае жыццё Беларусі. Дэталёва ахарактарызаваны ў артыкуле беларускі перыядычны друк XX ст., раскрыты роля і значэнне беларускіх газет “Наша Доля” і “Наша Ніва”.

Але, безумоўна, найбольш важнай працай таго часу стала кніга В.Егера “Беларусь” — першая на нямецкай мове кніга, цалкам прысвяченая нашаму краю. Яна ахоплівае значны перыяд гістарычнага развіцця Беларусі — ад старажытнасці да ўтварэння БНР. Шырокі і разнастайны дыяпазон праблем зак-

³⁷ Д-р Іпель. Беларускае мастацтва. Віцебск, 1925. С. 10.

³⁸ Шчакаціхін М. Віцебскія мастацкія выданні // Польмія. 1926. № 7. С. 177–178.

³⁹ Curschmann F. Die Weissruthenen: Ein erwachendes slawisches Bauernvolk // Deutsche Rundschau. 1918. Bd. 176. N. 12. S. 273–296.

⁴⁰ Weissruthenien: Land. Bewohner. Geschichte. Volkswirtschaft. Kultur. Dichtung. Berlin, 1919.

⁴¹ Curschmann F. Volkskundischen Beobachtungen zur materiellen Kultur der Weissruthenen // Der Beobachter: Beilage zur Armeezeitung. 1918. 16 Jan.

рануты ў раздзелах “Край”, “Насельніцтва”, “Гісторыя”, “Народная гаспадарка”, “Духоўная культура”, “Аб беларускім мастацтве”, “З беларускай літаратуры”, “З беларускай вуснай народнай творчасці”.

Выдадзеная ў час бурных рэвалюцыйных падзеяў у Германіі кніга В.Егера не была заўважана нямецкай грамадскасасцю, занятай вырашэннем вострых унутраных праблем. У Беларусі ж на выданне з’явілася некалькі водгукаў. Гэта паведамленне беларускага лінгвіста М.Байкова “Кніга аб Беларусі на нямецкай мове”⁴² і яго ж рэцэнзія ў часопісе “Вольны сцяг” пад той жа назвой, дзе кніга В.Егера разгледжана больш падрабязна. Тут прааналізаваны і гісторыя яе ўзнікнення, і структура, і змест, дадзена ацэнка ўсяго выдання: “Чаго-небудзь новага дзеля беларускага чытача, асабліва таго, каму вядомы творы Я.Карскага, П.Шэйна, Е.Раманава і інш., зборнік не прадстаўляе, аднак трэба аддаць справядлівасць немцам, яны старанна сабралі тое, што з’яўляеца найбольш прыкметным у розных галінах жыцця беларускага народа”⁴³.

Значна пазней, у 1925 г., да кнігі В.Егера звярнуўся Я.Карскі. У артыкуле “Беларуская філалогія за апошніх дзесяць гадоў” ён пісаў: “Гэта кампіляцыйная, спехам складзеная пасля 1917 года праца, без каментарыяў. Вінеткі, узятыя з маёй “Палеаграфіі”, у некаторых месцах надрукаваныя надварт [...] Адсутнічае ў гэтай кнізе размеркаванне паміж агульнарускім, рускім і беларускім”⁴⁴. Выказанне вядомага спецыяліста ў галіне беларускай філалогіі, як бачым, даволі крытычнае. Аднак з выવадамі Я.Карскага не зусім можна пагадзіцца. Вучоны глядзеў на кнігу В.Егера як на працу, што павінна была стаць вышэйшай ступен'кай у беларусазнаўстве наогул. Мы ж лічым, што яе неабходна разглядаць як папулярнае выданне, зыходзячы з таго намеру, якім кіраваўся пры ўкладанні сам аўтар: даць немцам агульнае ўжыццё пра “амаль зусім невядомы ім беларускі народ”.

Нават беглы агляд далучэння нямецкай славістыкі, нямецкіх навукоўцаў да беларускай культуры ў перыяд ад заснавання першага славістычнага часопіса “Архів фюр славішэ філологі” да падпісання Рапальскага пагаднення паміж Беларуссю і Веймарскай рэспублікай (1875–1922), сведчыць пра абуджэнне ў нямецкіх славістах цікавасці да Беларусі, да духоўнага жыцця яе народа, пра ўсталяванне першых сталых контактаў у галіне культуры, нарастанне іх дынамікі. Гэтае супрацоўніцтва было адным з важнейшых фактараў развіцця беларуска-нямецкіх культурных сувязей.

⁴² Школа і культура Савецкай Беларусі. 1921. № 1–2.

⁴³ Байкоў М. Кніга аб Беларусі на нямецкай мове // Вольны сцяг. 1921. № 1–3. С. 21.

⁴⁴ Karski E. Die weissrussische Philologie in den letzten zehn Jahren // Zeitschrift für slavische Philologie. 1925. Bd. 1. S. 430.

Андрэй Нарбут (Масква)

Генеалогія Беларусі:

Станаўленне, перспектывы, першыя вынікі

Генеалогія займаеца вивучэннем, складаннем радаводаў, высвятленнем паходжання асобных родаў, сем'яў і асоб, выяўленнем іх роднасных сувязей, фактаў біяграфіі. Аднак з генеалогій непарыўна звязаны сістэмы сацыяль-нага этикету, што існуюць у дадзенай дзяржаве ў дадзеную эпоху; сістэмы чыноў, званняў, тытулаў, узнагарод, знакаў адзнакення і г.д. Да генеалогіі вельмі блізкая і геральдыка — наука, асноўным аб'ектам якой з'яўляецца герб — сімвалічны знак адзнакення асоб, родаў, а таксама гарадоў, дзяржаў. Такім чынам, вакол генеалогіі збіраеца вялікая колькасць дадатковага, неабходнага для генеалогіі матэрыялу.

Працы па вивучэнні і складанні радаводаў беларускай шляхты ажыццяў-ляюць вучоныя ў Беларусі і за мяжой. Я сам падышоў да працы па генеалогіі Беларусі ў 1990 г., маючи ўжо значныя вопыт працы з радаводамі Літвы, Польшчы, Расіі, сформуляваўшы зыходныя прынцыпы і план працы¹.

Якраз у 1990 г., у сувязі са зрухамі ў былым СССР у бок дэмакратызацыі грамадства, пры Усесаюзным фондзе культуры была арганізавана Усесаюзная рада па генеалогіі, адроджаны Пецярбургскае (Расійскае) генеалагічнае і Маскоўскае гістарычна-радаводнае таварысты. Здавалася, што ўжо настаў час, каб неадкладна і энергічна пачаць працу па аднаўленні генеалогіі, што з'яўляецца часткай працы па адраджэнні духоўнасці нашага грамадства. Відаць, мэтазгодна было б стварыць рабочыя групы, кожная з якіх займалася б асобным рэгіёнам у некалькіх губернях былой Расійскай імперыі. Я тады ўзяўся за генеалогію Беларусі. Якраз у гэты ж час адбыўся распад СССР з абвяшчэннем незалежнасці былых саюзных рэспублік, што павялічыла значнасць прац па рэгіянальнай генеалогіі.

Што ж павінна з'яўіцца ў выніку працы над генеалогіяй Беларусі? Перш за ўсё — зборнік зыходных матэрыялаў, прызначаных для шырокага кола чы-тачоў: гісторыя Беларусі па біяграфічных звестках асоб правячых дынастыі, апісанне сістэмы пасад і званняў, асаблівасці фармавання дваранства (шляхты) і іншыя раздзелы, што складаюць асновы генеалогіі. Сюды ж могуць уваіцці кароткія радаводы (фармалізаваныя дрэвы і звесткі пра выдатных асоб) княжацкіх і магнацкіх родаў Беларусі. Увесь гэтыя матэрыял складзе значныя па аб'ёму тэкст, таму мэтазгодна публікаваць яго асобнымі выпускамі.

Акрамя таго, неабходна ўзнавіць дваранскія радаводы роспісу родаў, запісанных на пачатак XX ст. у радаводных кнігах беларускіх губерняў, і выдаць гэтыя роспісы ў шматтомной радаводнай кнізе беларускай шляхты. А гэта

¹ Нарбут А. Да пытання пра стварэнне і станаўленне генеалогіі Беларусі: Даклад на “Усебеларускай канферэнцыі гісторыкаў”. Мінск, 3–5.02.1993.

вельмі вялікая праца, якая не пад сілу аднаму чалавеку. Для яе эффектыўнага выканання неабходна стварыць некалькі груп, кожная з якіх займалася б сваёй часткай дваранскіх родаў, напрыклад, па асобных беларускіх губернях быў Расійскай імперыі.

Такім чынам, вызначаюцца два этапы. На першым этапе — выданне некалькіх выпускаў серыі “Генеалогія Беларусі”. Першапачаткова меркавалася ўсе выпускі выдаць на беларускай мове ў выдавецтве “Беларуская Энцыклапедыя”, куды рукапіс першага выпуску быў адасланы ў жніўні 1991 г., другога — у красавіку 1992 г. Аднак з іх выданнем адбылася затрымка. Затое з’явілася магчымасць выдання іх на расійскай мове. Заставацца спадзявацца, што не ў той час ужо далёкай будучыні “Генеалогія Беларусі” выйдзе і на беларускай мове.

Пакуль што ўдалося выдаць другі выпуск “Генеалогіі Беларусі” (у лістападзе 1994 г.) і першы выпуск (у лютым 1995 г.). Задзены ў друкарню і, відаць, выйдзе ў канцы мая трэці выпуск. Пачалася праца над выпускам чацвёртым. У дваранскіх радаводах Беларусі былі вылучаны наступныя іерархічныя групы: правячая дынастыя — княжацкія роды —магнацкія роды — іншыя тытулаваныя роды — старажытныя дваранскія роды, што ўвайшлі ў шостую частку радаводных кніг — іншыя дваранскія роды. З гэтых груп трэба вылучыць у асобны раздзел радаводы правячых дынастый, што дазваляе, без прэтэнзіі на глыбокія абагульненні, выкласці гісторыю Беларусі і суседніх зямель праз гісторыю правячых дынастый. У гэтым выпадку ўяўляецца карысным і ўдалым падзел гісторыі Беларусі на наступныя этапы: 1) пачатковая эпоха — да IX ст.; 2) эпоха Рурыкавічаў — IX—XII стст.; 3) эпоха Гедымінавічаў — XIII—XVI стст.; 4) Беларусь у складзе Рэчы Паспалітай — XVI—XVIII стст.; 5) у складзе Pacii — канец XVIII ст. — 1917 г. Адпаведна трэба вылучыць для Беларусі тры сістэмы сацыяльнага этикету і службовых асоб, адпаведных 1) ранняму перыяду — да канца XIV ст. (сістэма, што склалася ў княствах Кіеўскай Русі); 2) перыяду саюзаў з Польшчай — канец XIV ст. — канец XVIII ст. (сістэма, што ў асноўным склалася ў Польшчы); 3) перыяду знаходжання ў складзе Pacii — канец XVIII ст. — 1917 г. (расійская сістэма).

У першы выпуск (да XVI ст.) “Генеалогіі Беларусі” ўвайшлі тры першыя этапы гісторыі Беларусі з радаводнымі табліцамі Рурыкавічаў і Гедымінавічаў (пачатковых частак), а таксама Палемонаў, Доўспрунгаў, Пястаў, Ягелонаў, князёў Полацкіх і князёў Тураўскіх; сістэма службовых асоб эпохі Кіеўскай Русі; агульныя пытанні, звязаныя з генеалогіяй; аналіз складу князёў Вялікага Княства Літоўскага і радаводы нашчадкаў надзеленых князёў літоўскіх, што кіравалі да XIII ст. (пяць прозвішчаў), радавод Ф. Скарыны.

У другі выпуск (XVI—XVIII стст.) “Генеалогіі Беларусі” ўвайшлі чацвёрты этап гісторыі Беларусі (у складзе Рэчы Паспалітай); сістэма службовых асоб у ВКЛ і ў Рэчы Паспалітай; княжацкія радаводы нашчадкаў Гедыміна (13

прозвішчаў), князёў Полацка-Віцебскіх (14 прозвішчаў); магнацкія радаводы (восем прозвішчаў).

У трэці выпуск (XIX–XX стст.) “Генеалогіі Беларусі” ўвайшлі пяты этап гісторыі Беларусі (у складзе Расіі і СССР) з радаводам Раманавых; чыны, ордэны, дваранскае заканадаўства ў Расійскай імперыі; княжацкія радаводы нашчадкаў князёў Пінска-Тураўскіх (14 прозвішчаў), Смаленскіх (16 прозвішчаў), Чарнігаўскіх (18 прозвішчаў), прыбыльных ад татар і чэркесаў (два прозвішчы); магнацкія радаводы (дзеяньць прозвішчаў).

Такім чынам, у гэтых трох выпусках цалкам выкладзены звесткі па гісторыі Беларусі і па ўсіх трох сістэмах сацыяльнага тыпу і службовых асоб. З княжацкіх родаў, згодна з І. Вольфам², засталіся толькі дзве групы, што не ўвайшлі ў гэтыя тры выпускі: прыбыльных з Масквы і невядомага паходжання. А з 35 магнацкіх родаў засталося 13 родаў (пяць родаў прыйшлі ў раздзелах нашчадкаў князёў).

У плане разгортвання прац па генеалогіі Беларусі ўсталяваны контакт з абласнымі бібліятэкамі Беларусі, атрымана іх згода на ўдзел у гэтай працаёмы-кай справе. Аднак дзеля таго, каб працягваць працу, патрэбныя сродкі, а іх, на жаль, у нас пакуль няма.

(Пераклада з расійскай мовы *Святлана Сачанка*)

Аляксандр Лакотка (Мінск)

**Дзяржаўны ландшафтна-этнаграфічны
запаведнік “Менка” ў сям’і скансенаў свету**

Роля помнікаў культуры і побыту як носьбітаў і ўласаблення самасвядомасці была зразумелай на ўсіх этапах развіцця грамадства. Аднак значэнне гістарычна-культурнай спадчыны як адной з важнейшых этнаграфічных прыкмет рэзка ўзрасло ў ўсходнеславянскіх краінах у эпоху Рэнесанса. Да таго часу ў многіх з іх закончыўся працэс фармавання цэнтралізаваных дзяржаў і зацікаўленні з сферы ўнутранай палітыкі сталі пераарыентуюцца на зовнешніюю. Высвяляліся адносіны паміж магутнымі нацыянальнымі дзяржавамі, рынак шукаў шляхоў да далёкіх краін і стымуляваў вялікія геаграфічныя адкрыцці. Знаёмствы з экзатычнымі культурамі іншых кантынентаў абудзіла яшчэ большую цікавасць да спадчыны народаў Старога Свету.

Да XVIII ст. музейныя калекцыі нагадвалі рознапрофільныя зборы пераважна экзатычнага зместу. Такія зборы насілі назму кунсткамер. У XVIII ст. у ўсходнеславянскіх кунсткамерах пачынаюць вылучацца асобныя зборы (калекцыі) узору традыцыйных рамёстваў, дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва. Аднак ужо тады стала зразумела, што прадметы традыцыйнага побыту, пазбаўле-

² Wolff I. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895.

ныя натуральнага асяроддзя, губляюць прэзентатыўнасць. Так упершыню і, магчыма, падсвядома ўзнікла разуменне таго, што ўзоры традыцыйна-бытавой культуры арганічна знітаваны з асяроддзем праўбывання яго стваральніка. І таму экспазіцыю нацыянальных строяў розных рэгіёнаў Даніі ў замку Фрэдэнсберг зрабілі тады ў паркавым асяроддзі. Швейцарскі пісьменнік Ч.Бастэтэн убачыў у ёй увасабленне ідэі музея пад адкрытым небам. Яму прыйшла думка стварыць на беразе мора ў цяністым лесе англійскі парк, дзе стаялі б дамы лапландцаў, дамы з фарэрскіх астрavoў, пакрытыя саломай, пазелянелія дамы ісландцаў з хатнімі прадметамі і прыладамі працы.

Эпоха Асветніцтва і XIX стагоддзе паклалі пачатак шырокаму стварэнню этнографічных выстаў, калекцый, музеяў. У большасці з іх прадметы традыцыйна-бытавой культуры падаваліся на манекенах, дапаўняліся макетамі пабудоў (этнографічная выставка ў Маскве 1867 г., вядомая потым як Дашкоўская калекцыя) і нават рэканструяванымі сядзібамі і фрагментамі забудовы (сусветная выставка ў Парыжы 1867 г. і ў Вене 1873 г.).

Гістарызм у мастацтве і грамадскіх адносінах не толькі абуровіў адраджэнне эстэтычных ідэалаў у архітэктуры і мастацтве, але і выклікаў новую хвалю ў сферы музейнай справы. У сапраўдны край музеяў ператварылася Скандинавія. У канцы XIX ст. тут існавала не толькі некалькі соцень этнографічных і гістарычна-краязнаўчых музеяў, але і прыватныя калекцыі помнікаў драўлянага дойлідства. У 1880 г. у Стакгольме па ініцыятыве лінгвіста і этнографа Артура Хецэліуса адкрываецца буйнейшы ў гэтым рэгіёне Еўропы Паўночны музей. Аснову яго склала сабраная Хецэліусам так званая скандинавская этнографічная калекцыя. Вандруючы па аддаленых правінцыях Швецыі, А.Хецэліус убачыў, што ў многіх цяжкадаступных мясцінах схаваны ад людскога вока унікальныя помнікі драўлянай архітэктуры — часам XVII і нават XVI ст. Захаванне іх і ўключэнне ў сістэму грамадскіх адносін не ўяўлялася магчымым. Таму Хецэліус прыняў рашэнне стварыць спецыфічны музей пад адкрытым небам. У 1891 г. каля Стакгольма, на востраве Дзюгардэн, у прадмесці Скансэн (“востраў акопаў”) такі музей быў адчынены. У 1897 г. адкрываецца нацыянальны музей пад адкрытым небам у Даніі, у 1904 — у Нарвегіі, у 1912 — у Галандыі, у 1913 — у Фінляндыі. На працягу XX ст. буйныя скансэны адкрываюцца ў Бельгіі, Вялікабрытаніі. Шматлікія скансэны з'явіліся да сярэдзіны бягучага стагоддзя ў Польшчы, Чэхіі, Славакіі, Венгріі, Балгарыі, Румыніі, былым СССР. На сённяшні дзень нацыянальных музеяў-скансэнаў існуе ў свеце каля шасцісот, дробных жа — тысячы.

І ўсё ж найбольш натуральнымі музей-скансэны сталі на паўночным усходзе Еўропы, у краінах са складаным ландшафтам, ніzkай шчыльнасцю насельніцтва, рэдкай камунікатыўнай інфраструктурай, канцэнтрацыяй асноўнай культурна-асветніцкай дзеянасці ў буйных гарадах. Натуральным для гэтых краін было і тое, што з развіццём прамысловасці і канцэнтрацыяй

насельніцтва ў гарадах найбольш аддаленых правінцыі прыходзілі ў заняпад, значныя тэрыторыі выключаліся з актыўнай грамадскай бытнасці, а разам з імі і помнікі. Але нават і пры такіх умовах, сцвярджаў А.Хецэліус, адрыў помніка ад гістарычнага асяроддзя не мае маральнаага апраўдання. Тому першыя аб'екты пераводзіліся ў скансэн разам з іх жыхарамі і гаспадаркамі.

Калі мода на скансёны трапіла на амерыканскі кантынент, то ў Злучаных Штатах і Канадзе пайшлі іншым шляхам. Тут музей пад адкрытым небам ствараліся пераважна на падставе і ў асяроддзі існуючых помнікаў. Дарэчы, такую ідэю музеefікацыі драўлянай архітэктуры прапаноўваў у свой час вядомы даследчык Ю.Ушакоў для рэгіёнаў Рускай Поўначы. У другой палове бягучага стагоддзя ідэя музея-запаведніка, створанага на падставе сапраўдных помнікаў, паступова пачала афармляцца ў самастойны напрамак музейнай дзейнасці — новае музэязнаўства. Гэты напрамак, грунтуючыся на единасці экалогіі прыроды і экалогіі культуры, прадугледжвае захаванне разам з помнікам асяроддзя, грамадскага жыцця і побыту наосьбітаў традыцый і актыўнай грамадска-культурнай дзейнасці ў гэтым асяроддзі.

Стварэнне беларускага нацыянальнага музея народнай архітэктуры і побыту ў самым пачатку пайшло па шляху запаведніка. Была выбрана унікальная тэрыторыя, амаль у цэнтры Мінскага ўзвышша — каскаду ледавіковых пагоркаў ля вышэйшага пункта (345 м каля Фаніпаля), ад якога ва ўсе бакі рэспублікі разыходзіцца, нібы промні, грады ўзвышшаў: Лагойскага, Ашмянскага, Навагрудскага, Капыльскага. Сярод амфітэтрапу старажытных лагчын утульна распасціраюцца рэчышчы легендарнай Пцічы і славутай Менкі. Непадалёк ад іх сутоку, там, дзе ў Менку ўпадае ручай Дунай, знаходзіцца помнік старажытнаславянскай архітэктуры XI—XII стст. — старажытнае Гарадзішча. Яго акаляюць ланцугі курганных магільнікаў з дрыгавіцкім пахаваннямі, абазначаючы напрамкі старажытных шляхоў у бок Мінска і Заслаўя.

Актыўнае жыццё, гаспадарчая і гандлёвая дзейнасць пакінулі па сабе памяць у навакольных паселішчах амаль у кожным стагоддзі. Вёскі Воўчкавічы, Азярцо, Новы Двор, Пціч, Старое Сяло вядомыя з XV—XVI стст. як буйныя панскія ўладанні. Вёска Гарадзішча, якая ўзнікла каля знакамітага дзядзінца, у XVI ст. была мястэчкам з карчмой, кірмашнай плошчай, царквой, панскім маёнткам. У непасрэднай блізкасці з музейнай экспазіцыяй — вёска Строчыца. Балцкі корань яе назвы сведчыць, што гэтае месца на Пцічы было заселена яшчэ да прыходу дрыгавічоў. У дакументах XVI ст. паведамляеца пра строчыцкія фальварак і пасеку, дубовы гай і бабровыя гоны, ловы звярыныя і слуцкую дарогу. Перасячэнне дарог з Слуцка на Заслаўе і з Мінска на Койданава спрыяла інтэнсіўнаму жыццю наваколля Строчыцы.

Буйны маёнтак графаў Чапскіх, што непадалёку, у Прылуках, у XIX ст. уключачаў шматлікія тутэйшыя паселішчы, у тым ліку Строчыцу і Воўчкавічы.

Намаганнямі Чапскіх у Воўчкавічах на пачатку бягучага стагоддзя быў збудаваны цагляны неагатычны касцёл. Яшчэ ў XVIII ст. у Гарадзішчы ўзведзена драўляная Свята-Мікалаеўская царква, ля скрыжавання дарог, на гары каля строчыцкага фальварка, пасярод старых могілак некалі стаяла драўляная капліца, а пад гарой — карчма. На жаль, указаныя помнікі не захаваліся да нашага часу, але на старых могілках у навакольных вёсках яшчэ стаяць камяні XIX і нават XVIII ст.

Комплексная музеефікацыя мясцовых помнікаў гісторыі і культуры была прадугледжана яшчэ на этапе тэхніка-еканамічнага абгрунтавання, калі быў распрацаваны праект турыстычнага маршрута “Старажытнае кальцо горада Мінска”. Згодна з ім у межах Мінскага раёна меркавалася знітаваць сядзібу Чапскіх у Прылуках, музей народнай архітэктуры і побыту, Заслаўе, Ратамку і інш. Амаль адначасова распрацоўваўся праект музеефікацыі гарадзішча на Менцы.

У якасці навуковых прынцыпаў стварэння беларускага скансэна былі абраны тыя, што склаліся ў падобных музеях канца XIX – пачатку XX ст. у Еўропе. Галоўны з іх — этнографічны. Ён, па сутнасці, і абумовіў структурную будову музея, бо за яе адзінку браўся экспазіцыйны сектар, што адлюстроўваў культуру і побыт часткі нацыі, пэўнага гістарычна-этнографічнага рэгіёна (сектары Шлезвіт, Ютландыя, Зеландыя у Дацкім скансэні; Відземэ, Курземэ, Земгале, Латгале — у Латышскім; Дзукія, Аўкштайція, Судава, Жэмайція — у Літоўскім і г.д.). Аднак да моманту стварэння беларускага скансэна гістарычна-этнографічнае рапнаванне Беларусі адназначна акрэслена не было. Асобныя даследчыкі (Л.Малчанава, Э.Сабаленка) прытырмліваліся канцэпцыі трох рэгіёнаў: заходняга, паўночна- і паўднёваўсходняга. Стварэнне музея паскорыла распрацоўку канцэпцыі гістарычна-этнографічных рэгіёнаў. Інстытут мастацтвазнаўства, этнографіі і фальклору АН Беларусі ў канцы 70-х гадоў выкананы адпаведнае даследаванне. У выніку структурная будова музея стала адпавядзець шасці рэгіёнам: Паазер’е, Падняпроўе, Цэнтральная Беларусь, Усходніяе і Заходніяе Палессе і Панямонне. Як асобныя сектары дадатковая вылучаліся “Старое мястэчка” і “Унікальныя помнікі”. Аднак праведзеныя затым даследаванні па шэрту асобных этнографічных фактараў паказалі, што далёка не па ўсіх іх прынятае этнографічнае рапнаванне адпавядае рэчаінасці. Дыскусія на гэтую тэму, мабыць, будзе мець працяг.

Больш драматычна складвалася сітуацыя з распрацоўкай генеральнага плана музея. Прычынай таму стала парадаксальнае рапнаванне, прапанаванае ў выкананым раней тэхніка-еканамічным абгрунтаванні (1980), якім прадугледжваўся знос вёскі Строчыцы і размяшчэнне на яе месцы ўваходных комплексаў, глядзельнай пляцоўкі і экспазіціі ўнікальных помнікаў. У выніку будаўніцтва музея, распачатае ў 1982 г., праводзілася паводле ўчасткаў зямлі, адведзеных пад трох экспазіцыйных сектары: Паазер’е, Падняпроўе, Цэнтральная Бела-

русь. Прыняцце ж канчатковага рашэння па генеральнаму плану зацягнулася амаль на дзесяць гадоў. За гэты час у распрацоўцы канцэпцыі прынялі ўдзел многія спецыялісты, а таксама Мінскпраект, Беларускі рэстаўрацыйна-праектны інстытут (БРПІ). У якасці генеральнага плана па выніках шырокага грамадскага абмеркавання было прынята архітэктурна-будаўнічае рашэнне, выкананае БРПІ ў 1988 г. Галоўная каштоўнасць гэтай распрацоўкі заключалася ў тым, што стварэнне музея грунтавалася на прынцыпах ландшафтна-этнографічнага запаведніка, з безумоўным захаваннем помнікаў прыроды, ландшафту, гісторыі і культуры. Помнікі, якія перавозіліся, меркавалася арганічна ўпісаць у існуючае асяроддзе. У выніку запланаваная тэрыторыя музея павялічылася з 80 га (ТЭА) да 250, а ў запаведныя тэрыторыі ўвайшлі Гарадзішча на Менцы, курганы, гістарычна забудова вёскі Строчыцы з тэрыторыямі фальварка, карчомнага двара і старых могілак, гістарычныя дарогі.

Паўстала неабходнасць прыняцця заканадаўчых рашэнняў па ахове помнікаў мясцовага значэння і зацвярджэння ахойных зон музея. Па першым пытанні ў 1992 г. было прынята адпаведнае рашэнне Мінаблізыканкама і ў гэтым жа годзе распрацаваны ахойная зона, зона абмежавання забудовы і зона аховы ландшафту (БРПІ). Стварэнне запаведніка запатрабавала і навуковай арганізацыі земле- і водакарыстання, лесаахоўнай праграмы. Адпаведныя праекты паводле заказу музея былі распрацаваны ў 1993 г., тады ж акрэсліся камунікацыйна-гаспадарчая і сацыяльная інфраструктура асяроддзя.

Рэзкія змяненні ў сацыяльна-еканамічнай, прававой і маёмаснай палітыцы паставілі ў апошнія гады перад стваральнікамі музея новыя праблемы. Прыватызацыя зямель, катэджнае будаўніцтва, з'яўленне на землях суседніх калгасаў шматлікіх дробных прадпрыемстваў паставілі пад пагрозу захаванне гістарычна-культурных ландшафтаў. Мясцовыя ўлады і кіраўнікі прадэманстравалі свою незацікаўленасць у выкананні рэжымных патрабаванняў ахойных зон. У выніку на музей з розных бакоў пачалі наступаць металічныя ангары кааператываў, шарэнгі новых вуліц і пасёлкаў (Воўчкавічы), катэджы. У такіх умовах адзінным выхадам з сітуацыі з'яўляецца юрыдычнае замацаванне за музеем статуса ландшафтна-этнографічнага запаведніка. Падставы для прыняцця Урадам рэспублікі такога рашэння закладзены ў навуковым абрэгунтаванні, распрацаваным спецыялістамі Экалагічнай камісіі АН Беларусі, Белдзяржуніверсітэта, Інстытута гісторыі АН Беларусі, устаноў землеўладкавання і інш.

Тэматычна-экспазіцыйным і генеральным планамі музея прадугледжана для поўнага ўкамплектавання архітэктурна-этнографічнай экспазіцыі перавезці каля 250 помнікаў народнага дойлідства, сабраць звыш 50 тысяч экспанатаў. Пазначаная колькасць помнікаў павінна сфармаваць прыкладна 45–50 сядзібных комплексаў, якія ў свою чаргу групуюцца ў зоны-сектары, фрагменты гістарычных тыпаў паселішчаў пэўных рэгіёнаў. Такім чынам, па-

водле маштабу экспазіцыі, музей-запаведнік “Менка” аналагічны шведскаму Скансэну, экспазіцыя якога налічвае 49 сядзібных комплексаў.

Сёння, напярэдадні дваццатігоддзя з дня прыняцця ўрадавай пастановы (снежань 1976 г.), на яго тэрыторыі адрестаўравана і знаходзіцца ў стадіі рэстаўрацыі каля 35 помнікаў народнай архітэктуры сектараў “Паазер’е”, “Падняпроўе”, “Цэнтральная Беларусь”. Найбольш прадстаўнічы экспазіцыйны сектар “Цэнтральная Беларусь”. Яго ўтвараюць уніцкай царквой XVIII ст. з вёскі Логнавічы Клецкага, карчма XIX ст. з вёскі Хвоева Нясвіжскага, школа пачатку XX ст. з вёскі Калодчына Вілейскага, грамадскі свіран XIX ст. з вёскі Касарычы Глускага раёнаў, а таксама традыцыйныя лінейныя (пагонныя) двары канца XIX – пачатку XX ст. з вёсак Ісерна і Агароднікі Слуцкага, Садавічы Капыльскага, Заброддзе Стайбцоўскага раёнаў. У канцы сектара — кузня пачатку XX ст. з вёскі Клачкова Маладзечанскага і вятрак з вёскі Даматканавічы Клецкага раёнаў. Сектар “Падняпроўе” ўзначальвае Праабражэнская царква 1704 г. з вёскі Барань Аршанскае раёна. Побач — замкнутыя (круглыя, вяночныя) двары з Чавускага, Дубровенскага раёнаў. Забудова “Паазер’я” прадстаўлена царквой і званіцай XVIII ст. з вёскі Вялец Глыбоцкага раёна, вяночнымі сядзібамі, гуменнымі пабудовамі, ветраком тыпу пальтрак з сегментнымі, спаранымі махамі. Унізе, каля ракі — хутар пачатку XX ст. з вёскі Цімошкава Міёрскага раёна.

Пакроўская царква з вёскі Логнавічы, што ў Цэнтральнай Беларусі, па дамове з беларускім экзархатам, сёння дзейнічае: тут спраўляюцца набажэнствы, царкоўныя абрэды. У астатніх помніках створаны экспазіцыі побыту і гаспадаркі, а таксама тэматычныя выставы: школьні клас пачатку XX ст. (Калодчына), традыцыйныя дрэваапрацоўчыя механізмы (Агароднікі), ступы і жорны (Садавічы), транспартныя сродкі (Паазер’е), помнікі этнографіі з рэгіёнаў, пацярпелых ад Чарнобыльскай АЭС (Заброддзе) і інш. Мяркуеца стварыць экспазіцыйны сектар “Стары горад”. Ужо перавезены некалькі помнікаў традыцыйна-гістарычнай драўлянай забудовы мінскіх прадмесцяў: Ракаўскага, Грушавскага. Ля люстэрка Пцічы, сярод поплаву, запланавана стварэнне экспазіцыі старой прыстані і водных транспартных сродкаў, а сярод сухадолаў можна будзе пабачыць дарогі, гасцінцы, сцежкі нашых прадзедаў.

У сям’і скансэнаў свету склалася традыцыя даваць музеям назвы паводле мясцін, у якіх або ля якіх яны ствараюцца: Скансэн (Стакгольм), Рок-аль-Марэ (Талін), Брыўдабас-музей (Рыга), Санак (Польшча) і г.д. Гэта надае прадстаўнічасць асяроддзю, у якім існуе музей як культурны комплекс нацыянальнага ці рэгіянальнага маштабу. Бездухоўныя, адміністрацыйна-пратакольныя назвы музеям пад адкрытым небам надаваліся, бадай, толькі ў быльш СССР (музеі народнай архітэктуры і побыту Украіны, Беларусі, неажыццёўлены музей народнай архітэктуры і побыту народаў СССР пад

Масквой і інш.). Настаў час, каб імя легендарнай Менкі, помніка нацыянальнай гісторыі, заняло дастойнае месца ў назве беларускага ландшафтна-этнаграфічнага запаведніка.

На сённяшні дзень відаць, што ў Беларусі фармуецца свая, нацыянальная “сям’я” музеяў драўлянага дойлідства. Яе ўтвараюць шматлікія мемарыяльныя сядзібы (Вязынка, Ляўкі, Акопы, Харужніцы, Ракуцёўшчына, Мікалаеўшчына, Альбуць, Акінчыцы), лакальныя музеі пад адкрытым небам (Глуша, Дудуткі), асобныя музеі-помнікі (Гудзевічы, Моталь), экспазіцыі гістарычна-культурных запаведнікаў (Заслаўе). Перспектыва тут бачыцца ў рэстаўрацыі і музефікацыі помнікаў драўлянай архітэктуры ва ўласным прыродна-гістарычным асяроддзі (рэгенерацыя гістарычнай забудовы вёсак, мястэчак, гарадоў). Усё гэта стане важным крокам да паступовага адраджэння аўтэнтычнага асяроддзя прабывання этнасу.

Леанід Ціханаў (Мінск)

Канцэпцыя сучаснай нацыянальнай адукцыі ў кантэксле ўзаемаадносін Усходу і Захаду

Станаўленне і развіццё незалежнай Беларусі, уключэнне яе ў якасці падъ-
намоцнага суб'екта міжнароднага права ў эканамічныя, палітычныя і куль-
турныя стасункі з іншымі краінамі, асабліва єўрапейскімі, робіць неабход-
ным перагляд падыходаў да праблем адукцыі. Адметныя рысы сучаснай
сістэмы адукцыі ў свеце на яе вышэйших ступенях характарызуюцца
мабільнасцю студэнтаў і выпускнікоў. Мабільнасць студэнцкай моладзі ад-
крывае шырокія перспектывы авалодання перадавымі педагогічнымі
тэхналогіямі без дадатковых выдаткаў, хуткае ўкараненне іх у сістэму
адукцыі. Тым самым будуть пераадолены негатыўныя наступствы
дзесяцігоддзя замкнутасці і адарванасці ад сусветнага вопыту, адкрываецца
магчымасць выкарыстаць нацыянальныя мадэлі вышэйшай педагогічнай
адукцыі.

Станаўленне і развіццё нацыянальнай сістэмы педагогічнай адукцыі —
адна з адметных рысаў нацыянальнай палітыкі дзяржавы ў сацыяльна-куль-
турнай сферах. У аснову канцэпцыі нацыянальнай палітыкі Рэспублікі Бела-
русь пакладзены прынцыпы свабоднага выбару нацыянальнай ідэнтычнасці.
Гэтае палажэнне зафіксавана ў законе “Аб адукцыі ў Рэспубліцы Беларусь”,
дзе сцвярджаецца важнасць нацыянальнай культурнай адукцыі, свабода выбо-
ру мовы выкладання. Тым самым устанаўліваецца, што вышэйшая
педагагічная школа не можа і не павінна быць этнічнай.

Сучасная вышэйшая педагогічная школа Беларусі па сутнасці безнацыя-
нальная. Выключаная з сістэмы нацыянальнай культуры, яна арыентавана на
абслугоўванне не столькі нацыі, колькі таго вялікага маргіналізаванага слоя
насельніцтва, што ўзнік у выніку масавых сацыяльных і нацыянальных зру-
хаў у часы звышцэнтралізаванага кіравання адукцыяй.

Адарванасць нацыянальнай школы ад нацыянальных патрэб, дысгармонія
паміж канкрэтным нацыянальным ідэалам выхавання і аднабаковым сацыяльным
стэрэатыпам, які рэалізуецца ў вышэйшай школе, прыводзяць да збяд-
нення эмакультурнай сферы моладзі, да маральнага рэзяльтывізму. Пры ўдзе-

ле вышэйшай школы, адлучанай ад нацыянальнай культуры, выраслі пакаленні людзей без роду і племя, не абцяжараных аніякай адказнасцю.

Вяртанне ўсёй сістэмы падрыхтоўкі педагогічных кадраў на глебу нацыянальнай культуры — вось галоўная сучасная задача педагогічнай тэорыі і практикі. Толькі на гэтай аснове можа быць узведзены будынак асабістай і агульначалавечай культуры.

У кантэксле ўзаемаадносін Усходу і Захаду ў галіне адукцыі не менш значным з'яўляецца і, натуральна, педагогічны бок справы. Вядома, што новыя гістарычныя і палітычныя рэаліі, дэйдзялагізацыя і гуманізацыя навукова-выхаваўчага працэсу, мэтавая пераарыентацыя падрыхтоўкі педагогічных кадраў ставяць перад сістэмай адукцыі Рэспублікі Беларусь задачы выхавання педагога, які здольны самастойна і свабодна выбіраць тэхнолагіі навучання і выхавання, свядома і адказна прымаць рашэнні. Існуючая ж сістэма па-ранейшаму накіравана на падрыхтоўку педагога, які здольны толькі рэтрансляваць веды, уменні і звычкі. Між тым сучасная агульнаадукцыйная школа патрабуе настаўніка-прафесіянала іншай фармацыі, з іншым мысленнем, з іншым разуменнем жыцця, які абапіраецца на вопыт, што назапашаны дзесяцігоддзямі падзвіжніцкай дзейнасці некалькіх пакаленняў выкладчыкаў, супрацоўнікаў вышэйшай педагогічнай школы Беларусі. Гаворка ідзе аб руху наперад, аб прывядзенні сістэмы вышэйшай педагогічнай адукцыі ў адпаведнасць з новымі патрабаваннямі жыцця, а гэта значыць перш за ўсё — з новым сацыяльным заказам грамадства.

Якія ж, на нашу думку, найбольш прыкметныя рысы новай сістэмы вышэйшай педагогічнай адукцыі?

Па-першое, яна нацыянальная, арыентаваная на адраджэнне Бацькаўшчыны. У гэтым сэнсе наша сістэма павінна быць унікальнай, своеасаблівой, бе-зумоўна, не можа страціць нічога каштоўнага з таго, што было назапашана ў мінулым як беларускай і саюзной вышэйшай школай, так і сусветным супольніцтвам. Да ліку нацыянальных каштоўнасцей беларускага народа не-абходна аднесці чалавечую асобу з яе нацыянальнай ментальнасцю, мову, культуру, асобыя традыцыі мыслення, дзяржаўнасць, сям'ю. Разам з тым мы лічым, што далейшы росквіт беларускай культуры засноўваецца на дыялогу з сусветным цывілізацыйным працэсам — як з Захадам, так і з Усходам.

Па-другое, папярэдняя і сучасная вышэйшая школа, у тым ліку і педагогічная, усё яшчэ — не школа мыслення, а школа запамінання і ўзнаўлення інфармацыі. Гэтаму падпарадкована ўсё — ад методыкі чытання лекцый, правядзення практичных і семінарскіх заняткаў да здачы экзаменаў: логіка авалодвання прадметам заменена логікай (тактыкай) яго здачы (здачы экзамена). Новая парадыгма патрабуе пераўтварэння яе ў школу творчасці, лабараторью мыслення. У даследаваннях апошніх гадоў, звязаных з праблемамі падрыхтоўкі педагогічных кадраў, даволі часта даводзіцца сутыкацца з ідэяй неабходнасці пераходу да пазнання еўрапейскай мета-

кантынентальнай культуры і нават фармавання сістэмы адукцыі планетарнага маштабу.

Пагадзіцца з такімі думкамі ніяк нельга, паколькі іх аўтары блытаюць дыялектыку агульначалавечага і нацыянальнага.

Агульначалавече — гэта не абстрактна-чалавече, уласцівае ўсім людзям. Агульначалавече праяўляецца як індывідуальна чалавече, асабістасе. Калі гаварыць пра агульначалавече як асабістасе, то культура — мастацтва, філасофія, тэарэтычнае мысленне чалавека, кожная сфера духоўнай дзейнасці — ёсць феномен пераадолення зыходнай, сацыяльнай, класавай, эканамічнай дэтэрмінацыі, ёсць феномен знаходжання агульначалавечага і індывідуальнага, асабістага сэнсу. Прыход Рэспублікі Беларусь на сусветную арэну актыўна ўключаете беларускую культуру і нацыянальныя традыцыі ў сістэму сусветнага абмену ідэямі і маральнymi каштоўнасцямі, стварае новыя ўмовы для іх дыялогу. Дыялог розных культур ставіць праблему пошуку агульначалавечых асноў да ўзаемаразумення. Жыццё чалавека ў новым свеце патрабуе пастаняннага пошуку згоды, умения, сутыкаючыся з рознымі культурнымі традыцыямі і сістэмамі маральных каштоўнасцей, не адваргніць іх, а застаючыся на глебе сваёй традыцыі, сваёй культуры, разам з тым паважаюць і разумеюць іншую традыцыю. Пастаноўка праблематыкі агульначалавечых каштоўнасцей узімае як адказ на выклік часу.

Ідэя агульначалавечых каштоўнасцей увайшла ў апошнія гады ў нашу грамадскую свядомасць як ідэя, што супрацьстаіць меркаванням, якія грунтуюцца на класавых інтарэсах. Агульначалавечыя каштоўнасці супрацьстаіць класавым інтарэсам і каштоўнасцям не самім па сабе, паколькі яны з'яўляюцца рэальнасцю духоўнага жыцця сучаснага грамадства, а той пэўнай устаноўцы, якая лічыць іх вышэйшымі (або адзінымі). У гэтым плане важна вызначыць і судносіны нацыянальнага і агульначалавечага. У генезісе нацыі праяўляецца логіка руху сучаснай цывілізацыі, якая пачынае свой шлях з узнікнення нацыянальнай культуры, дзяржаўнасці, эканомікі і працягвае, у рэшце рэшт, усеагульны абмен матэрыяламі і духоўнымі каштоўнасцямі паміж рознымі народамі. Нацыя — гісторычна своеасаблівая форма пераходу ад этнічнага да агульначалавечага, ад асобнага да ўсеагульнага (В. Сцёпін, А. Гусейнаў).

У адрозненне ад этнасу (народа) нацыя аб'ядноўвае людзей як некаторую сацыякультурную, гісторычную супольнасць, што не зводзіцца да чиста этнічных асаблівасцей, хоць часцей за ўсё і звязаную з пэўным этнасам. Граніца паміж этнасам і нацыяй — гэта граніца паміж тым, што не залежыць ад чалавека, не з'яўляецца яго асабістай заслугай і абумоўлена толькі фактам яго нараджэння, і тым, што патрабуе ад яго пэўнага асабістага намагання і свядомага выбару. Калі да этнічнага людзі далучаюцца калектыўна, з прычыны сваёй належнасці да пэўнага этнасу (на аснове традыцыйнага, лакальнага, ананімнага

характару культуры), то да нацыянальной культуры яны далучаюцца, звычайна, індывідуальна і насуперак свайму этнічнаму паходжанню.

Толькі ў якасці індывіда чалавек можа ўзняцца да ўзроўню таго, што аб'ядноўвае яго з усімі іншымі людзьмі, незалежна ад яго і іх групавой належнасці. Паводле свайго сэнсу агульначалавечасе супадае з індывідуальным, тым, што блізка і зразумела кожнаму чалавеку, да якога класа, партыі, ідэалогіі або народа ён сябе не далучаў бы. Агульначалавечасе прайўляеца ў маштабе не асобнай групы або ўсіх іх разам, а ў якасці індывідуальнага быцця кожнага чалавека, гэта значыць заўсёды канкрэтнай чалавечай асобы.

Такі наш падыход да абгрунтавання нацыянальнай педагогічнай адукатыўнай кантэксле ўзаемаадносінай Усходу і Захаду.

Аснова дзейнасці любой вышэйшай педагогічнай установы, яе вынікаў працы — гэта ўдалае спалучэнне прафесійных ведаў, уменняў і звычак і асабістых якасцей і характеристык будучага настаўніка.

Увядзенне ў кантэксле прафесійна-педагагічнай падрыхтоўкі шматузроўневай сістэмы такіх паняццяў, як “бакалаўр”, “магістр”, у спалучэнні з універсітэцкай (акадэмічнай) сістэмай адукатыўнай дае шырокія магчымасці для новых падыходаў у вышэйшай педагогічнай адукатыўнай кантэксле.

Спецыфіку універсітэцкай падрыхтоўкі педагогаў мы бачым у тым, што прынцыпавым падставамі становяцца навуковасць, функцыянальнасць, прафесійная накіраванасць, глубока насычаныя гуманістычным зместам. Навуковасць адукатыўнай ні ў якім разе не азначае забыццё функцыянальнай насычанасці, як і фундаментальнасць не азначае толькі тэхналагічную падрыхтаванасць. У сваю чаргу, прафесійная накіраванасць не адрывае адукатыўнай педагога ад індывідуальнай гуманізацыі навучання на аснове яго гуманітарызацыі.

Параадыгма, якая апісвае асобу і дзейнасць педагога і якая пачынае складвацца ў грамадстве ў апошнія гады, уключае ў сябе варыятыўнасць, креатыўнасць, крытычнасць, дыялогавасць, тэхналагічнасць і г.д., але тым не менш не адводзіць практику педагогічнай адукатыўнай стварыць “цэласную” мадэль спецыяліста праз паэтапнае фармаванне асобы.

Пабудова будучай прафесійнай дзейнасці на прынцыпах новай аснове патрабуе адыходу ад ранейшых стэрэатыпаў і фармавання новага бачання педагогічных проблем. Але гэта немагчыма без распрацоўкі зместавых падыходаў да навуковага тлумачэння сутнасці сучасных вучэбна-выхаваўчых практиксаў на ўсіх узроўнях функцыянавання дапаможнікаў і распрацовак новага пакалення. Пры гэтым трэба звярнуць увагу на павелічэнне долі прыкладных формаў дзейнасці, іх дробязнасць — на шкоду тэарэтычна-метадалагічнаму развіццю будучага педагога.

Вырашэнне ўказаных проблем магчыма толькі на падставе сістэматычнага падыходу, які ўўяляе сабой канкрэтны варыянт дыялектычнай методыкі. Ён грун-

туеца на комплекснай узаемасувязі пазнання разнастайнасці. Разглядаючы сістэму адукцыі і як цэласнасць, мы зыходзім з таго, што асаблівасці яе гарманічнага развіцця заключаюцца не ў забыцці законаў дыялектыкі, а ў найбольш аптымальнай іх рэалізацыі, калі кампаненты сістэмы аб'ядноўваюцца, калі існуе лагічны пераход ад старога да новага без перапынку ў руху і звароту да мінулага стану. Гарманічнае развіццё сістэмы адукцыі да больш дасканалай ёсьць дыялектычны рух праз перапынкі бесперапыннасці да ідэальна цэласнай сістэмы, праз стварэнне ідэальнага цэласнага педагогічнага працэсу.

Новая мадэль педагогічнай адукцыі, пра якую ідзе сёння гаворка, асабліва з улікам універсітэцкай шматузроўневай сістэмы падрыхтоўкі настаўніцкіх кадраў, павінна быць не толькі школай прадуктыўнага мыслення, але і школай развітой чуласці. Без развітой культурна і навукова пабудаванай чуласці рэзка абмежавана і прадуктыўнасць творчага, зўрыстычнага мыслення, не кажучы ўжо пра адмоўныя сацыяльныя вынікі аднабаковага развіцця асобы наогул.

Для таго, каб вырашыць паставленую задачу, неабходна зусім па-іншаму падысці да пытання гуманітарызацыі адукцыі. У пераважнай большасці выпадкаў пытанне аб гуманітарызацыі адукцыі звязваюць з павелічэннем гадзін грамадазнаўчых (гуманітарных) дысцыплін, а таксама з увядзеннем новых тэарэтычных курсаў (па сацыялогії, гісторыі і тэорыі культуры). Усё гэта даволі важна і неабходна ва ўмовах педагогічнай адукцыі. Аднак павінны быць знайдзены і навукова абронутаваны судносіны паміж цыклам гуманітарных, сацыяльных, псіхолага-педагагічных дысцыплін і, нарэшце, наогул паміж агульнаадукацыйным блокам і блокам спецыяльных дысцыплін. Гэта тым больш важна пры шматузроўневай падрыхтоўцы педагогаў ва ўмовах педагогічнага універсітэта. Але павінна быць і глыбокае разуменне таго, што гуманітарызацыя ажыццяўляецца не толькі праз лекцыі па тэорыі мастацтва і маралі, а і праз сутыкненне з самім мастацтвам і маральнымі сітуацыямі. Сама ж вышэйшая школа не зможа паспяхова вырашыць гэтую задачу, калі такая проблема не стане аб'ектам увагі на больш ранніх ступенях адукцыі. Пра гэта сведчыць вопыт адукцыі як Усходу, так і Захаду.

Прапэц разбурэння асобы, які мы часта ціпер назіраем, шмат у чым быў абумоўлены і тым, што наша сістэма адукцыі адарвалася ад нацыянальна-гістарычных каранёў, дакладней, не ўлічвала асаблівасцей тыпу культур, якія з'яўляюцца асновай узнаўлення духоўнасці.

Такім чынам, праблема гуманітарызацыі адукцыі павінна быць прадметам асаблівай увагі пры распрацоўцы новых падыходаў да педагогічнай адукцыі; ёй павінен быць адведзены адпаведны змест у распрацоўцы новай мадэлі падрыхтоўкі кадраў розных накірункаў ва ўмовах універсітэта.

Але гэта толькі адзін бок справы. Другі яшчэ больш важны і складаны — гэта мадэрнізацыя базавай падрыхтоўкі студэнта па спецыяльнасці. Тут

узнікаюць праблемы іншага плана. Перад намі з усёй вастрынёй стаіць пытанне, як ва ўмовахуніверсітэта аптымальна спалучыць навуковую падрыхтоўку фізікаў, матэматыкаў, філолагаў і г.д. з падрыхтоўкай педагогічнай, псіхалагічнай, метадычнай. Відавочна, што скараачэнне спецыяльной навуковайуніверсітэцкай па ўзоруні падрыхтоўкі немагчыма. Існуе другі шлях, які найбольш праглядаецца ў сістэме адкуацыі Захаду. Я маю на ўвазе ўзбагачэнне навуковай адкуацыі педагогічнай накіраванасцю. Пры гэтым фундаментальнную навуку варта вывучаць не толькі як комплекс ведаў, але і як від дзеянасці, узбагачаючы навучанне рашэннем праблем эўрыстычных пытанняў і даследчых задач і развіваючы ў студэнтаў здольнасці, якія неабходны настаўніку.

Сам вучэбны працэс вауніверсітэце павінен быць для студэнтаў узорам навучання выбранай імі навуцы, павінен вучыць прафесійнай мове.

Уесь мінулы вопытуніверсітэцкай адкуацыі сведчыць пра тое, што высакаякасны спецыяліст нараджаецца, як правіла, не толькі на базе класічных ведаў, што прадугледжаны вучэбнымі планамі і з'яўляюцца абязвязковымі для студэнта, але і на нетрадыцыйных, так званых дадатковых, але пажаданых для той ці іншай спецыяльнасці.

У сувязі са сказанным на першай ступені, якая засноўваецца на базе агульнай і сярэдняй спецыяльнай адкуацыі, здзяйсняеца падрыхтоўка настаўніка для базавай і пачатковай школы, выхавацеля дашкольных установу з правам выкладання дысцыплін у адпаведнасці з атрыманай спецыяльнасцю. У педагогічнай падрыхтоўцы фундаментальны і прыкладны матэрыял суадносіцца як адзін да трох. Да першай ступені прыроўніваецца заканчэнне педагогічнага вучыліща.

Першая ступень вышэйшай педагогічнай адкуацыі забяспечыць шырокапрофільную і агульнанавуковую падрыхтоўку будучых педагогаў. Трэба ўлічваць, што ў бліжэйшы час у адпаведнасці з законам Рэспублікі Беларусь “Аб адкуацыі ў Рэспубліцы Беларусь” скороціцца колькасць навучэнцаў у X–XI класах, а таму патрэбна большуніверсальная сістэма падрыхтоўкі настаўніка базавай школы. Неабходна таксама мець на ўвазе, што ў такіх тыпах школ з’яўляцца інтэграваныя курсы, напрыклад, прыродазнаўства, грамадазнаўства, выкладчыкі якіх павінны мець іншую, комплексную падрыхтоўку.

На другой ступені рыхтецца педагог агульнаадкуацыйнай сярэдняй школы. У педагогічнай падрыхтоўцы фундаментальная і прыкладная дысцыпліны маюць аднолькавую вагу, на іх выдзяляецца роўная колькасць гадзін. Па выніках атэстациі прысвойваюцца ступені бакалаўра адкуацыі ці навуки. Бакалаўр, педагог з базавай вышэйшай педагогічнай адкуацый, дасканала вядомы роднай і, як мінімум, адной замежнай мовай. Яго характарызуе адданасць нацыянальнаму Адраджэнню, прыхільнасць да агульначалавечых каштоўнасцей, шырокая агульная культура, сістэмнае бачанне чалавека, прыродных і сацыяльных пракцэсаў. Сацыяльная актыўнасць і высокое пачуццё

ўласнай годнасці грунтуюцца на навуковым светапоглядзе. Дасканалы прафесіяналізм дазваляе паспяхова працаўнікам базавай і сярэдняй школы.

Асноўныя модулі падрыхтоўкі бакалаўра:

1. Нациянальная гісторыя і сучаснасць.
2. Сусветная і беларуская культура.
3. Філософія адукацыі, педагогіка і псіхалогія.
4. Палітыка і права.
5. Эканоміка і рынкавыя адносіны.
6. Сацыяльная псіхалогія, сацыяльная структура і інстытуты.
7. Экалогія і экалагічная культура.
8. Чалавек і тэхніка.
9. Працэс інфарматызацыі грамадства.
10. Колькасныя параметры з'яў і працэсаў.
11. Цэласны педагогічны працэс.
12. Псіхолага-педагагічныя тэхналогіі навучання.
13. Выхаванне як кампанент цэласнага педагогічнага працэсу.
14. Кіраванне цэласным педагогічным працэсам.

Канкрэтныя базавыя дысыпліны, якія забяспечваюць гэтыя модулі, а таксама спецыяльная і дадатковая падрыхтоўка бакалаўраў вызначаюцца саветамі факультэтаў.

Дысыпліны вучэбнага плана падрыхтоўкі бакалаўра ўключаюць гуманітарныя, прыродазнаўчыя, псіхолага-педагагічныя, сацыяльна-палітычныя цыклы. З улікам і апорай на сусветны досвěд на предметы гуманітарнага цыкла пры падрыхтоўцы бакалаўраў варты адвесці 25 працэнтаў вучэбнага часу, прыродазнаўчыя — 15 працэнтаў, псіхолага-педагагічныя — 20, спецыяльныя — 40, сацыяльна-палітычныя — 10 працэнтаў. На такім узроўні завяршаецца базавая вышэйшая педагогічная адукацыя.

Характэрны рысай вучэбнага плана падрыхтоўкі магістра з'яўляецца наікіраванасць на фармаванне спецыяліста пэўнага накірунку. На трэцій ступені падрыхтоўкі настаўнікі гімназій, каледжаў, выкладчыкі інстытутаў, сярэдніх спецыяльных навучачальных установ, педагогі-даследчыкі, магістры адукацыі. Суадносіны паміж прыкладнымі і фундаментальнымі ведамі змяняюцца на карысць фундаментальных у пропорцыі трох да аднаго. Па выніках атэстациі прысвойваецца ступень магістра адукацыі ці навукі. Ступень магістра можа быць выкарыстана як крытэрыяльны ўзровень у адукацыйнай іерархіі для супрацоўніцтва з еўрапейскімі ўніверсітэтамі. У якасці нарматыўнай асновы распрацоўкі вучэбных праграм у сістэме падрыхтоўкі будучых педагогаў па шматузроўневай сістэме выступаюць адукацыйныя стандарты, якім як ва ўсходній, так і ў заходній школах надаецца вельмі вялікая ўвага. У стандартах падаецца афіцыйна прызнаны мінімальны ўзровень адукаванасці выпускніка ВНУ, які забяспечвае яму магчымасць адаптавацца да сацыяльна-

эканамічных умоў працы і прафесійную кампетэнтнасць яго дзейнасці. У той жа час стандарты выступаюць у ролі эталона, з дапамогай якога можна меркаваць пра узровень уласнай адукцыі і якасць навучання ў той або іншай педагогічнай ВНУ. Уласна кожучы, па-за стандартам захаванне і развіццё нацыянальнай культурнай спадчыны немагчыма.

Стандарты фармуюцца ў працэсе практыкі падрыхтоўкі і прафесійной дзейнасці педагогаў.

Шматуздоўневая сістэма падрыхтоўкі педагогічных кадраў адкрывае шырокія магчымасці ў рацыяналізацыі вучэбна-выхаваўчага працэсу ў вышэйшых педагогічных навучальных установах. Нарэшце становіцца магчымым у аптымальнym варыянце спалучаць фундаментальную і прыкладную падрыхтоўку.

Даследаванне, якое было праведзена намі ў БДПУ, грунтавалася на палажэнні, у адпаведнасці з якім індыўідуальная асаблівасці развіцця вызначаюць асаблівасці індывідуальнага стылю педагогічнай дзейнасці, з аднаго боку, і дыферэнцыянувана ўплываюць на розныя паказчыкі эфектыўнасці прафесійной дзейнасці — з другога. Мы акцэнтавалі ўвагу яшчэ і на tym, што негатыўныя сацыяльна-псіхалагічныя рысы могуць быць абумоўлены дыспрапорцыяй у развіцці матывацыйнага і інтэлектуальнага кампанентаў творчай асобы, а менавіта ніzkім узроўнем сфармаванасці мыслення пры высокім узроўні пераўтваральнай патрэбнасці.

Ідэі, якія мы тут выказалі, патрабуюць даследчыцка-эксперыментальнай праверкі. Для яе ажыццяўлення намі распрацавана шырокамаштабная програма, якая цяпер паступова здзяйсняецца.

Моніка Банькоўскі-Цюліг (Цюрых)

Студэнты і студэнткі з Беларусі у швейцарскіх універсітэтах (XVI – пачатак XX ст.)

Што можа дакладчык са Швейцарыі сказаць змястоўнае ці хоць бы цікавае наконт асноўнай тэматыкі кангрэса — “Беларусь паміж Усходам і Захадам”? Паміж Беларуссю і Швейцарыяй, здаецца, ні ў мінулым, ні ў сучасным німа асаблівых сувязей. Праўда, здараліся контакты і сутычкі, але на іх падставе не ўзнікалі сувязі; былі яны занадта эпізадычны і мелі свае прычины хутчэй у вонкавых акалічнасцях, чым у добрахвотных імкненнях.

На-іншаму справа выглядае ў сферах вышэйшай адукцыі або, дакладней, студэнцкіх вандраванняў з Беларусі, што мелі мэтай азняймленне ці нават абмен з духам і культурай чужой краіны. За выключэннем Базельскага, швейцарскія універсітэты не карысталіся такой вядомасцю, як некаторыя здаўна вядомыя заходні- сярэдні- і паўднёваўрапейскія. Затое яны неаднаразова ў сваёй гісторыі з'яўляліся прыцягальнымі пунктамі якраз для студэнцкай моладзі з усходні- і паўднёва-ўсходніх Еўрапейскіх краін.

Пачатак такой з'явы можна аднесці да часоў Гуманізму і Рэфармацыі, калі Базельскі ўніверсітэт (заснаваны ў 1460 г.) і адчынены ў XVI ст. рэфармацкія “высокія школы” і акадэміі ў Жэневе, Лазане і Цюрыху прыцягвалі студэнтаў з Вугоршчыны, Трансільваніі, Чэхіі, Польшчы і Вялікага Княства Літоўскага. Гэтая “хвала” зменшылася ў сярэдзіне XVII ст. у выніку Контррэфармацыі і Трыццацігадовай вайны, а часткова і з-за занядпаду прэстыжу згаданых устаноў.

Паўторны ўздым швейцарскія вышэйшыя школы зазналі ў выніку стварэння ліберальнай саюзной дзяржавы ў 1848 г., якое паспрыяла развіццю навучальнай сістэмы. Параўнальная свабодны клімат рэспубліканскай Швейцарыі, доступ жанчынам да вышэйшай адукацыі і прывілеі для чужаземцаў (да 1870-х гадоў ад іх патрабаваўся не атэстат сталасці, а толькі пасведчанне аб добрых паводзінах!) прываблівалі да вышэйшых навучальных устаноў перадавую інтэлігенцыю ўсходненіяўрапейскіх краін. Напярэдадні Першай сусветнай вайны ў іх вучыліся больш за дзве тысячы расійскіх грамадзян, што складала трэцюю частку агульнай лічбы студэнтаў.

Дадзенае даследаванне не прэтэндуе на вызначэнне ролі вышэйшай адукацыі ў Швейцарыі для беларускай інтэлігенцыі. Яго мэта — звярнуць увагу на адну забытую старонку беларускага “заходніцтва”.

Пра беларускасць ці ўсведамленне сябе беларусамі студэнцкай моладзі з 1550 да 1917 года больш-менш станоўча можна выказацца толькі тады, калі побач са скупымі звесткамі ўніверсітэцкіх матрыкуулай, на якія я апіраюся галоўным чынам, удалося б выявіць метрыкі, аўтабіографічныя сведчанні і іншыя крыніцы. Пад акрэсленнем “з Беларусі” я маю на ўвазе Беларусь не ў яе гістарычных межах або этнічным пашырэнні, а абшар сучаснай дзяржавы. Зразумела, што пры такім падыходзе выпадаюць з поля зроку “сапраўдныя” беларусы з Вільні, Беластока, Бельска, Смаленска і Дзвінска. Затое сярод улічаных мной студэнтаў з Беларусі, безумоўна, трапляюцца і небеларусы, бо пры інскрыбцыі ці ўпісванні ў матрыкуул заносілася не нацыянальнасць студэнта, а яго дзяржаўная належнасць. Апрача таго, не ва ўсіх матрыкуулах паслядоўна аддзелены графы “месца паходжання” і “месца папярэдняга жыхарства”.

Падставай для майго даследавання служылі друкаваныя матрыкуулы Базельскага ўніверсітэта за 1460–1818 гг.¹ і Жэнеўскай акадэміі за 1559–1878 гг.², а таксама скамп’ютэрыйзаваныя матрыкуулы Цюрыхскага ўніверсітэта за 1833–1917 гг. Ва ўніверсітэтах Берна, Фрыбура (Фрайбурга) і Нэшатэля (Нойен-

¹ Die Matrikel der Universität Basell / Im Auftrage der Universität Basel hrsg. Von H.G. Wackernagel. Basel, 1951–1980. Bd. 1–5. Выкарыстана і праца Włodarski. Polsko-bazylejskie więzi kulturalne i literackie w XVI wiek u. Kraków, 1987 (Rozprawy habilitacyjne UJ, 124).

² Le Livre du Recteur de l'Académie de Genéve (1559–1878) / Publié sous la direction de S. Stelling-Michaud. Genéve, 1959–1980. T. 1–6. (Travaux d'Humanisme et Renaissance, 33).

бурга) адсутнічаюць друкаваныя выданні матрыкулаў, а пры праглядзе няпоўнага пераліку студэнтаў Лазанскай акадэміі “беларускія сляды” не выявіліся. Акрамя матрыкуулаў быў выкарыстаны спіс студэнтак Бернскага універсітэта за 1871–1914 гг.³ Улічваючы сціплую факталаґічную базу, якую, бяспрэчна, належала б дапоўніць дадзенымі з арыгінальных, рукапісных матрыкуулаў, студэнцкіх і зямляцкіх спісаў рознага тыпу, каталогаў доктарскіх прац і подобных крыніц, наступныя высновы маюць пераважна ілюстрацыйную каштоўнасць.

Першыя ў Швейцарыі студэнты з Беларусі вучыліся ў Базельскім універсітэце. Дзякуючы знакамітым выкладчыкам-гуманістам (Баніфацием Амербахом, Кандратам Пэліканам, Бэрнусам Рэнанусам, Іаганам Экалямпадам, а перадусім Эразмам Ратэрдамскім) ён стаў у канцы XV і на пачатку XVI ст. духоўным цэнтрам, які значна спрыяў і росквіту кнігадрукавання. Што тычыцца замежных студэнтаў, у прыватнасці, з усходне- і сярэдне-ўсходненіяропейскіх краін, дык базельскія матрыкуулы таго часу іх паходжанне акрэсліваюць толькі агульна накшталт “Pannonius”, “Silesius”, “Polonus”, “Ruthenus”, “Lituanus” і г.д., што не заўсёды адпавядала сапраўднасці.

Першым “рутэнам”, зарэгістраваным Базельскай “Альма матэр”, быў студэнт 1553 г. Васіль Дравінскі, валынскі шляхціц, у будучым каралеўскі сакратар. Да славутых родаў належалі і ўпісаныя ўслед за ім “ліцвіны”. У 1560 г. паступіў ва універсітэт Фёдар Скумін-Тышкевіч, літоўскі падскарбі і навагрудскі ваявода, а ў 1563 г. — Ян Кішка, сын віцебскага ваяводы. Я.Кішка пасяліўся ў доме Курыйёнэ, але неўзабаве, па рэкамендацыі гаспадара, пераехаў у Цюрых, да рэфарматара Булінгера. Заняткі ён наведваў са шматлікай світай, частка якой таксама ўключана ў спіс студэнтаў. Знаходзіўся ў ёй Кышыштаф Зяновіч, сын чачэрскага старосты, у будучым брэсцкі ваявода.

Потым спыніўся прыліў “рутэнаў” і “ліцвінаў” амаль на трыццаць год. Толькі з паступленнем у Базельскі універсітэт Яна Скуміна-Тышкевіча, сына Фёдара, пазнейшага ваяводы мсціслаўскага, троцкага і віленскага, у канцы XVI ст. распачалася новая хвала з Беларусі. Услед за Тышкевічам і матрыкууляваліся двое Радзівілаў — Ежы і Януш, абодва з лініі “на Біржах і Дубінках”, першы з іх — ваяводзіч навагрудскі і староста мазырскі, а другі — ваяводзіч віленскі і староста барысаўскі. Як Тышкевіч, так і Радзівілы завіталі са шляхецкай світай, што за імі запісалася ў базельскі матрыкул. Януша супрадажаў яго настаўнік, будучы паэт Данііл Набароўскі, які ў Базелі крыйху раней, у 1595 г., атрымаў годнасць доктара медыцыны. Відавочна, княжычы наведвалі не толькі выклады ў Калегіум Медыкум, але і секцыйныя курсы славутага анатама Каспра Баугінуса, што скіліла апошняга да прысвячэння Радзівілам свайго твора “Anatomes” (1597).

³ Bachmann B., Bradenahl E. Medizinstudium von Frauen in Bern 1871–1914. Bern, 1990.

На медыцynскім факультэце вучыліся таксама Самуэль і Войцех (Адальберт) Нарушэвічы, сыны смаленскага кашталяна, абодва кальвінісцкага веравызнання. Раней яны слухалі лекцыі ў Вроцлаве, Гейдэльбергу і Страсбургу. Адначасова з імі паступіў ва ўніверсітэт Станіслаў Валовіч, сын слонімскага старосты⁴. “Базельскі паход” ліцвінаў на пераломе XVI і XVII стст. завяршылі брэсцкі падкаморы Мікалай Шуйскі, падляскі ваяводзіч Ян Радзімінскі, брэсцкі ваяводзіч Мікалай Зяновіч, тэолаг і затым міністр кальвінісцкіх збораў у Літве Бальтазар Красневіч, урэшце Кшыштаф Радзівіл, у асобе якога мы, мабыць, маем справу з народжаным у 1585 г. будучым віленскім ваяводам і польска-літоўскім гетманам.

У адрозненне ад базельскай, Жэнеўская вышэйшая школа ці акадэмія, заснаваная ў 1559 г. Кальвінам, аж да XIX ст. не карысталася прыхільнасцю студэнтаў з Усходняй і Сярэдне-Усходняй Еўропы, хаця кальвінізм, вядома, якраз там цешыўся папулярнасцю. Прычынай, можа, быў факт, што яна аддавала перавагу выхаванню пастараў і абаронцаў веры. Толькі ў XVIII ст., пад уплывам асветніцкіх ідэй, тут былі заснаваны іншыя факультэты. Ужо ў год ўзнікнення ў акадэмію паступілі два “рутэны”, а на схіле стагоддзя іх было троє: прыбылы з Базеля падляскі ваявода Ян Радзімінскі, ураджэнец Драгачына Даніла Язерскі і будучы бельскі ваявода Рафал Ляшчынскі. Пасля 1605 г. у Жэнеўскую вышэйшую школу не паступалі ні “рутэны”, ні “ліцвіны”, што магло б сведчыць і пра знікненне гэтых назваў. Нельга выключыць, што сярод нешматлікіх жэнеўскіх “Poloni” і “Polonais” XVII і XVIII стст. трапляліся і беларусы.

Хаця жэнеўскія і базельскія друкаваныя матрыкулы ўяўляюць сабой навуковыя выданні, насычаныя падрабязнай інфармацыяй, атрыманню якой, дарэчы, пасадзейнічалі і супрацоўнікі Польскай Акадэміі навук, усё ж у іх сустракаецца нямала памылак, недакладнасцей. Тычацца яны, у першую чаргу, студэнтаў-ураджэнцаў “крэсаў”, а часам нават і вядомых рускіх дзеячаў, тоеснасць якіх складальнікам выдання не ўдалося ўстанавіць. Калі абысці ўвагай грунтоўна даследаваных палякаў з “Кароны”, а таксама прозвішчы, гучанне якіх выразна сведчыць пра вялікарускае паходжанне, дык якраз застанецца той “астатак”, у якім могуць быць беларусы⁵.

Дзе-нідзе пададзеныя ў матрыкульных каментарыях звесткі пра студэнтаў з Беларусі адносяцца, вядома, да прадстаўнікоў вядомых польскіх ці спольшчаных родаў. Напрыклад, у 1832–1833 гг. на філасофскім факультэце вучыўся

⁴ Гл.: Die Matrikel der Universität Basel. Bd. 2 (1532/33–1600/01). S. 446 (“Stanislaus Wolowitz, c[onsiliarius] s[ecretus], Lituanus baro, nomen suum professus 24. Ianuarii 1597, eiusdem mensis die 29 peste obiit”).

⁵ Мяркуючы па анамастычных қрытэрыях, “беларусамі” маглі быць наступныя студэнты (напісанне паводле жэнеўскіх матрыкуулаў): Kléofas Depusza (1847), Adam Szurma (1859), Telesfor Belianowski (1860), Joseph Tschigewitsch (1863), George Kanonowitsch (1869), Marie Glinski (1874), Laure Gabrilovitsch (1875), Nadejda de Patzevitsch (1876).

Канстанты Грабоўскі, сын апошняга канюшага Вялікага Княства Літоўскага, які потым стаў памешчыкам Гродзенскай губерні і памагатым Мураўёвавешальніка. А пра нашчадка славутага роду з Гродзеншчыны Шарля Юндзіла сказана, што ён быў сынам натурализаванага ў швейцарскім Фрайбургу булага мінскага намесніка, вучыўся дакладным навукам спачатку ў Лазанскай, а потым, у 1845–1846 гг., у Жэнеўскай акадэміі, затым, стаўшы супрацоўнікам пазітыўіста Агюста Конта, урэшце здабыў прафесуру матэматыкі ў Парыжы.

Сярод дакументаў ёсць біяграфічная даведка пра пісьменніка Альгерда Абуховіча. Даследчыкі, мусіць, пераблыталі яго з аднафамільцам Юліянам, пазнейшым інспектарам маскоўскай чыгункі. “Наш” Абуховіч у якасці вольнага слухача ўвосень 1858 г. запісаўся на прыроду- і літаратуразнаўчы факультэт. Прабыў ён у Жэневе не “тры-чатыры гады”, як меркаваў яго біёграф Р.Родчанка⁶, а ўсяго толькі восем месяцаў. Паводле актаў жэнеўскай паліцыі, тая, на падставе пашпартта, выдадзенага 14 мая 1858 г. у Вільні, дала ў жніўні Абуховічу права на прабыванне ў Жэневе. Але ўжо ў красавіку наступнага года слуцкі вандроўнік перабраўся ў Францыю⁷.

У 1883 г. у Жэнеўскім універсітэце, які ўзнік у 1873 г. на месцы акадэміі, абараніла дысертацию па медыцыне віцяблінка Анрыэта Жудра (1855–1928). Тэма яе працы — “Да пытання аб клінічным даследаванні шуму галопа”⁸. Аўтар разгледзела шкодныя вынікі тагачаснага вулічнага руху даволі яшчэ ціхай Жэневы. Паводле даследавання “Вышэйшая адукацыя жанчын у швейцарскіх універсітэтах”, Жудра выйшла замуж за жэнеўскага лекара Шарля-Эжена Сало (Saloz) і, мяркуючы па той жа крыніцы, “як першая жанчына-лекар на працягу сарака гадоў яна развівала плённую дзеянасць, выконваючы яе з глыбокім веданнем справы, пачуццём аваязку і годнасці”. Пасля таго, як у 1867 г. першая студэнтка на кантыненце здала ў Цюрыхскім універсітэце доктарскі экзамен па медыцыне, швейцарскія вышэйшыя школы сталі магнітам для жанчын, прагных ведаў, у прыватнасці жыхарак Расійскай імперыі, якім універсітэцкая вароты на радзіме заставаліся зачыненымі да 1913 г. Большасць іх складалі яўрэйкі. Швейцарскімі школамі карысталіся і значная колькасць яўрэяў мужчынскага полу, шансы якіх паступіць у расійскія універсітэты з-за скандальных працэнтных нормаў рэзка зменшыліся. Пераважная частка расійскіх яўрэяў і яўрэек, вядома, паходзіла з “мяжы аселасці”, г.з.н. перш за ўсё з беларускіх і ўкраінскіх зямель.

Дзеля кароткага разгляду гэтай з’явы прывядзём некалькі дадзеных з матрыкуулаў Бернскага і Цюрыхскага універсітэтаў.

⁶ Родчанка Р. Альгерд Абуховіч-Бандынелі: Нарыс жыцця і творчасці. Мн., 1984. С. 88.

⁷ Archives d’Etat, Republique et Canton de Genéve, Registre Etrangers, Dh 13, f. 113.

⁸ de Joudra Henriette: Contribution à l’etude clinique du bruit de galop. Genéve, 1883. 220 p.

⁹ Das Frauenstudium an den Schweizer Hochschulen = Les Etudes des femmes dans les universités suisses. Hrsg. vom Schweiz. Verband der Akademikerinnen. Zürich, 1928. S. 146 f.

Адчынены ў 1834 г. Бернскі універсітэт у апошній чвэрці мінулага стагоддзя дзякуючы сваім ліберальным умовам паступлення і нядрэннай навуковай рэпутацыі стаў улюблёным вучылішчам расійскіх студэнтаў, а таму атрымаў найменне “школы рускіх дзяўчат”. Паводле даследавання аб пачатках бернскай вышэйшай адукцыі жанчын¹⁰, медыцынскі факультэт у 1871–1914 гг. налічваў 1625 асоб жаночага полу. Каля дзесятак часткі іматрыкуляваных, а менавіта 163 жанчыны пі дзяўчыны, паходзілі з Беларусі. Месцы іх нараджэння — Мінск, Віцебск, Магілёў, Гродна, Гомель, але таксама і меншыя гарады і мястэчкі (Горкі, Даўгінава, Друя, Лепель, Лоеў, Уваравічы, Шклов, Янавічы і інш.). На працягу ўказаных 44 гадоў доктарскі экзамен па медыцыне тут здавала 461 кандыдатка, з якіх 45 паходзіла з Беларусі. Дзве беларускія выпускніцы 1910 г., мінчанка Сара Шкловская і віцблянка Цылія Беленькая, здалі яго на выдатна. Амаль усе дысертациі абавязаліся на швейцарскі матэрыял, значыць, былі накіраваныя на распазнанне і лячэнне хвароб, распаўсюджаных сярод швейцарскага насельніцтва¹¹. Выходзіць, да развіцця і дасягнення ў тагачаснай медыцынскай навукі ў Швейцарыі ўнеслі свой уклад і студэнткі з Беларусі.

Аднак нямногія з ураджэнак Беларусі здабылі сабе імя або ў Швейцарыі, або ў іншых замежных краінах. Да выключэння, напрыклад, адносіцца гамельянка Соф'я Гяцова, прызначаная ў 1912 г. прыват-дацэнтам кафедры эксперыментальнай паталагічнай анатоміі ў Бернскім універсітэце, а пазней запрошаная ў новаўтвораны Іерусалімскі універсітэт.

Былі выдатныя “бернскія” выпускніцы і па другіх навуковых дысцыплінах. Гэта сёстры Іда і Любоў Аксельрод з Дунілавіч. Абараніўшы дысертациі ў 1902 г., абедзве яны пісалі філософскія і літаратуразнаўчыя працы і адыгралі прыкметную ролю ў меншавіцкай фракцыі РСДРП. Малодшая Іда нейкі час загадвала літаратурнай часткай бернскага сацыял-дэмакратычнага органа “Бернер Тагвахт”. Яна аўтар пасмяротна выдадзенага даследавання пра творчасць Готфрыда Келера¹².

Шырокай вядомасцю ў Швейцарыі карысталася філосаф Ганна Тумаркіна (1875–1951), ураджэнка Дуброўны. Доктарскую (кандыдацкую) ступень Бернскага універсітэта яна атрымала ў 1895 г., а трэх гады пазней там жа абараніла і габілітацийную працу. Яна была першай жанчынай-прафесарам не толькі ў

¹⁰ Bachmann B., Bradenahl E. Medizinstudium von Frauen in Bern 1871–1914. Bern, 1990.

¹¹ Прыклады могуць быць такія: “Аб спадзе сухотаў на працягу апошніх трох дзесяцігоддзяў — у адносінах да прафесіі і полу” (Дзіна Зандберг з Пінска, 1890), “Статыстыка ўсіх смяротных выпадкаў у Швейцарыі з 1900 да 1908 г., выкліканых вушнымі захворваннямі” (Лідзія Тан-Цімурава-Трэкіна з Слуцка, 1909) і інш.

¹² Аксельрод И.И. Готфрид Келлер // Аксельрод И.И. Литературно-критические статьи. Мн., 1923. С. 37–81.

Берне, але і ва ўсёй Швейцарыі, ды нават (калі выключыць яе суайчынніцу С.Кавалеўскую) — ва ўсёй Еўропе. У сваіх навуковых працах яна аддавала перавагу пытанням філасофіі рамантызму, эстэтыкі, псіхалогіі, а таксама адметнасці і своеасаблівасці швейцарскай філасофскай думкі¹³. Апрача таго, яна прымала актыўны ўдзел у швейцарскім жаночым руху. Імя яе ў Беларусі, здаецца, невядома. Як, зрешты, і імя яе папярэдніка на бернскай кафедры Роберта Зайчыка (1868–1965), ураджэнца Мсціслава. Пасля дацэнтуры ў Бернскім універсітэце ў 1895–1914 гг. Зайчык узнічальваў кафедру “сучасных літаратур” Федэральний політэхнічнай школы ў Цюрыху, а потым, да 1925 г., выкладаў філасофію і эстэтыку ў Кельне. Вярнуўшыся ў Швейцарыю, ён плённа працаў як пісьменнік, закранаў філасофска-палітычныя, грамадска-культурныя, мастацкі і літаратуразнаўчыя пытанні агульнаеўрапейскага абсягу¹⁴. У сваім даследаванні “Майстры швейцарскага пісьменства XIX стагоддзя” (1894) Р.Зайчык адным з першых адстойваў тэзіс пра самастойнасць швейцарскай літаратуры.

Шмат ураджэнцаў Беларусі вучылася ў Цюрыхскім універсітэце. З 1833 г., даты яго заснавання, да 1917 г. у ім вучыліся больш за тры тысячи “расійцаў”, што складаўосьмую частку цюрыхскіх студэнтаў таго часу. У іх ліку — прыблізна 360 студэнтаў і студэнтак з Беларусі. Хаця ў цюрыхскіх матрыкулах і ўказываюцца месцы, адкуль паходзяць навучэнцы, але не ва ўсіх выпадках можна вызначыць дакладна — або яны не ўпамінаюцца ў атласах і геаграфічных слоўніках XIX ст.¹⁵, або іх нельга адрозніць ад аналагаў на других абшарах Расійскай імперыі. Сярод беларускіх гарадоў вядучае месца зноў займаюць Мінск, Магілёў, Віцебск, Гродна, Гомель, Пінск, Бабруйск. Двумачатырма студэнтамі прадстаўлены Быхаў, Ветка, Дрыса, Жлобін, Койданава, Ляды, Нясвіж, Радашковічы, Сіроціна, Чэркау. Як у выпадку з Бернскім універсітэтам, частка, што прыпадае на ўсходнія студэнтства, была вельмі значнай — 91 працэнт.

Першы студэнт з Беларусі з’явіўся ў Цюрыхскім універсітэце ў 1859 г. У 1880-я гады колькасць навучэнцаў з Беларусі прыкметна ўзрасла і дасягнула

¹³ Tumarkin Anna. Wesen und Werden der schweizerischen Philosophie. Frauenfeld, 1948; Herder und Kant (Diss., Bern, 1896); Die romantische Weltanschauung. Bern, 1920; Prolegomena zu einer wissenschaftlichen Psychologie. Leipzig, 1923; Die Methoden der psychologischen Forschung. Leipzig, 1929.

¹⁴ Гл.: Saitschick Robert. Die Weltanschauung Dostojewkis und Tolstois. Neuwied, 1893; Menschen und Kunst der italienischen Renaissance. 2 Bd. Berlin, 1903–1904; Die geistige Krise der europäischen Menschheit. Zürich, 1924; Austieg und Niedergang des Bolschewismus. Zürich, 1952.

¹⁵ Для ўдакладнення няпэўных тапонімаў выкарыстыны: Andrees Allgemeiner Handatlas in 126 Haupt- und 137 Nebenkarten, nebst vollständigem alphabetischem Namenverzeichnis. Bielefeld, Leipzig, 1899; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. I–XV. Warszawa, 1880–1902 і інш. Значную дапамогу аказаў даведнік Beider A. Dictionary of Jewish Surnames from the Russian Empire. N.Y., 1993.

сваёй вяршыні ў 1913 г. (39 “беларускіх” іматрыкуляцый). Спакуса расказаць пра некалькіх выпускнікоў падрабязнай вельмі моцнай. Аднак трэба тут абмежавацца кароткім пералікам імён. Часам уражанні ад цюрыхскай вучобы ці Швейцарыі наогул знайшлі сваё адлюстраванне ў тагачасных “рэпартажах” ці пазнейшых успамінах. Прыгадаю хатця б мемуары віцебскага філосафа Мікалая Лоскага і артыкулы магілляўчаніна Рыгора Гурэвіча ў рускамоўных яўрэйскіх часопісах¹⁶.

Сярод жаночай часткі цюрыхскіх студэнтаў належыць назваць мінчанку Тацяну Разенталь (1884–1920), вучаніцу Карла Густава Юнга, адну з першых расійскіх псіхааналітыкаў, а таксама пінчанку Хану Вейцман, выдатнага біяхіміка, сястру першага презідэнта Ізраіля Хайма Вейцмана. Больш чым упамінання заслугоўваюць мінчанкі Юзэфа Кодзіс-Кшыжаноўская (1865–?), будучая загадчыца філософскай кафедры Чыкагскага юніверсітэта¹⁷, і ўраджэнка Гродна Фейга Ліфшыц (1878–1964, замужам Фрыш), якая пазней, уцёкшы з фашистыкай Германіі ў Швейцарыю, перакладала на нямецкую мову шматлікія шэдэўры рускай літаратуры¹⁸. Адна беларуская студэнтка, урэшце, увайшла ў швейцарскую літаратуру: лідская матэматычка Кацярына Германіская, якая ў Цюрыху выйшла замуж за аўстрыйскага сацыял-дэмакрата і пазнейшага палітычнага забойцу Фрыца Адлера, паслужыла прататыпам рэвалюцыянеркі Каці ў рамане “Швейцарскае люстра” Мейнрада Інгліна (1838)¹⁹.

Спадзяюся, што мае заўвагі, хай сабе і павярхоўныя, засведчылі, што замежная вучоба беларусаў і іх суайчыннікаў іншых нацыянальнасцей заслугоўвае з боку даследчыкаў большай увагі, чым яна карысталася дагэтуль. З-за таго, што ў Беларусі да 1921 г. амаль адсутнічалі вышэйшыя навучальныя ўстановы, беларуская інтэлігенцыя была вымушана здабываць сабе веды ў блізкім ці далёкім замежжы. Як бачна на прыкладзе Швейцарыі, яна нярэдка спрычынялася да развіцця навукі ў іншых краінах — ці то дысертацыямі і іншымі даследаваннямі, ці то сваёй практычна-прафесіянальнай дзейнасцю. Тая ж частка яе, што вярнулася пасля заканчэння вучобы дамоў, шмат што са здабытага за мяжой з плёнам прымяніла на радзіме. У рамках даследаванняў аб фармаванні беларускай інтэлігенцыі ці, дакладней, інтэлігенцыі ў Беларусі і яе духоўных арыенціраў, нельга не браць пад увагу тэму “студэнцкіх вандраванняў”.

¹⁶ Лосский Н.О. Воспоминания: Жизнь и философский путь. Мюнхен, 1968; Гуревич Г.Е. Среди революционеров в Цюрихе // Еврейская летопись. Т. 4, Л.; М., 1926; Шур Шейна-Хася [студэнтка з Магілёва]. Воспоминания. Курск, 1928 [аб вучобе ў Жэнеўскім і Бернскім універсітэтах].

¹⁷ У 1893 г. яна здабыла ступень доктара Цюрыхскага юніверсітэта.

¹⁸ Пра Ф.Ліфшыц-Фрыш гл.: Riggenbach H. Fega Frischrussische Uebersetzerin im Schweizer Exil // Asyl und Aufenthalt. Die Schweiz als Zuflucht und Wirkungsstätte von Slaven im 19 und 20 Jahrhundert. Hrsg. von M. Bankowski, P. Brang, C. Goehrke. Basel, 1994. S. 173–189.

¹⁹ Leisi I. Die beiden Fassungen von Meinrad Inglins “Schweizerspiegel” // Neue Zürcher Zeitung. 1972. 3 dec.

Вольга Гапоненка (Мінск)

Ураджэнцы Беларусі ва ўніверсітэтах Усходний і Заходній Еўропы

Гісторыя грамадства — гэта гісторыя развіцця яго сацыяльнага і навуко-ва-тэхнічнага быцця. Погляд на яе як на гісторыю інтэлектуальнай дзейнасці, а не як на паслядоўны працэс класавай барацьбы з непазбежнымі сацыяльнымі рэвалюцыямі — падстава для асэнсавання многіх праблем мінулага і сучаснага. Таму ва ўмовах нацыянальна-культурнага адраджэння асаблівую актуальнасць набывае вывучэнне гісторыі навуковай думкі і арганізацыі науки ў Беларусі. Гэта праблема з'яўляецца адным са звеняў разумення таго, як ішло фармаванне гістарычнай свядомасці і самасвядомасці беларускага этнасу.

Гісторыя айчыннай вышэйшай адукацыі і навуковых даследаванняў — гэта гісторыя ўзлёту навуковай думкі, гісторыя знішчэння здабыткаў культуры і адраджэння лепшага на новай ступені. Нібыта ў люстэрку, тут адбіліся ўсе змены, што адбываліся ў сацыяльна-палітычным і эканамічным жыцці краіны. Беларусь сёння — гэта краіна з высокім інтэлектуальным патэнцыялам. Яе навуковыя школы ў галіне тэарэтычнай і лазернай фізікі, оптыкі і спектр-раскалі, алгебры і тэорыі лічбаў ужо даўно прызнаны ў навуковым свеце. Значных поспехаў дамагліся біёлагі, хімікі, медыкі.

Багатая і своеасаблівая навуковая школа Беларусі творча ўвабрала ў сябе вопыт розных школ і краін. Яе стваралі не толькі беларусы, але і рускія, паліакі, немцы, французы, італьянцы, яўрэі. Тут працаўвалі арыгінальныя мысліцелі, умелыя хірургі і тэрапеўты, таленавітыя вучоныя і даследчыкі. Шэраг выдатных дзеячаў навукі, літаратуры, мастацтва, палітыкаў дала свету Беларусь. Знайсці узаемасувязь і ўзаемаўплыў гэтых працэсаў, далучыць навуковую і культурную спадчыну, пакінутую ўраджэнцамі Беларусі, да беларускай культуры як яе неад'емную частку — задача, актуальнасць якой пацвярджается часам.

У дадзенай працы ўпершыню праводзіцца гістарычна-навуковы аналіз ролі ўніверсітэтаў Заходній і Усходній Еўропы ў адукацыйных працэсах ў Беларусі, разглядаецца ўклад ураджэнцаў Беларусі — прафесараў і выкладчыкаў замежных ўніверсітэтаў — у развіццё фундаментальнай навукі, тэхнікі і медыцыны свету, у культурнае жыццё розных краін. Многія з імёнаў вучоных і дзеячаў адукацыі тут упершыню ўводзяцца ў навуковы ўжытак, звязаюцца з беларускай нацыяй¹.

¹ Артыкул падрыхтаваны па матэрыялах біяграфічных даведнікаў “Polski słownik biograficzny”, “Słownik biologów polskich”, “Słownik polskich pionierów techniki”, “Русского биографического словаря”, матэрыялаў С.-Пецярбургскага аддзялення архіва АН,

Значны ўздым у навуцы і вышэйшай адукцыі ў Расійскай імперыі, у склад якой пад назовам “Паўночна-Захоўні край” уваходзіла і Беларусь, прыпаў на пачатак XIX ст. Прычины таго былі ў сацыяльна-еканамічным і палітычным жыцці краіны, а таксама ў натуральным ходзе развіцця навуковай думкі.

Гэта быў час буйных зрухаў у сусветным прыродазнаўстве. Да статкоў прыгадаць такія факты, як апублікаванне “Паходжання відаў” Ч.Дарвіна (1859), адкрыццё рэнтгенаўскіх промняў (1895), радыёактыўнасці (1896) і радыю (1889). Ідэя эвалюцыі, якая ўзнікла ўжо ў папярэднюю эпоху, атрымала поўную перамогу. Перыядычны закон, тэорыя хімічнай будовы спрыялі ўмацаванню дыялектычнага разумення з'яў прыроды. Законы электрамагнітнага поля, сформуляваныя Дж.Максвэлам, паклалі пачатак новаму перыяду ў гісторыі фізікі. На мяжы XIX–XX стст. вучоныя адкрылі невядомыя раней дыскрэтныя элементы матэрыі. Супольнымі намаганнямі матэматыкаў і фізікаў былі значна пашыраны ўяўленні класічнай механікі аб руху, просторы і часе.

Развіццё капіталістычных адносін, патрабаванні эканомікі з'явіліся магутным штуршком для выкарыстання дасягненняў навукі і тэхнікі. Стварэнне новых галін, рост дзяржаўнага апарату запатрабавалі павелічэння колькасці адукаваных людзей. Прагрэс навукі і развіццё формаў яе арганізацыі вызначаліся не толькі эканамічнымі патрабаваннямі. На пашырэнне навуковых даследаванняў істотна паўплывалі і ўнутраныя заканамернасці развіцця самой навукі. Логіка яе развіцця вылучала праблемы, якія можна было вырашыць толькі праз пашырэнне і ўдасканаленне арганізацыі навуковых устаноў, падрыхтоўку большай колькасці вучоных. Вынікам стала пашырэнне сеткі навучальных устаноў.

Да старэйшых, Маскоўскага і Дэрптскага універсітэтаў былі дададзены Пецярбургскі (1819), Віленскі (1801), Харкаўскі (1805), Казанскі (1804), Кіеўскі (1834), Наварасійскі (1861) і Томскі (1888) універсітэты. З'явіліся новыя для расійскай вышэйшай школы тэхнічныя інстытуты — Харкаўскі тэхналагічны (1885) і політэхнічны ў Рызе (1896), Кіеве (1899) і Томску (1900).

Цэнтральная гісторычнага архіва Ленінградскай вобласці, гісторычных архіваў ў Мінску і Гродні, кніг: Рождественский В. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII–XIX вв. СПб., 1912; Биографический словарь преподавателей и профессоров Императорского С.-Петербургского университета за 1869–1894. Т. 1–2. СПб., 1896, 1899; Биографический словарь преподавателей и профессоров Императорского Московского университета: 1755–1855. Ч. 1–2. М., 1855; Биографический словарь преподавателей и профессоров Юрьевского, бывшего Дерптского университета: 1802–1902. Т. 1–2. Юрьев, 1902; Биографический словарь преподавателей и профессоров университета Святого Владимира: 1834–1884. Киев, 1884; Загоскін Н.П. Биографический словарь преподавателей и профессоров Казанского университета. Ч. 1–2. Казань, 1902; Биографический словарь преподавателей и профессоров Харьковского университета. Т. 1–4. Харьков, 1902–1908.

Вучэбным і адміністрацыйным цэнтрам Віленскай навучальнай акругі, у склад якой уваходзілі Віцебская, Гродзенская, Мінская і Магілёўская губерні, на пачатку XIX ст. становіцца Віленскі ўніверсітэт. Ён адыграў выключочную ролю ў культурным развіціі Беларусі, распаўсюджанні прыродазнаўчай адукцыі, падрыхтоўцы настаўнікаў для гімназій Віленскай навучальнай акругі і самога ўніверсітэта. У выніку ўдзелу выкладчыкаў і студэнтаў ўніверсітэта ў лістападскім паўстанні, якое ахапіла і беларускія землі, урадавым указам 1832 г. ён быў зачынены. За гады свайго існавання ён даў свету многіх таленавітых навукоўцаў. У першую чаргу згадаем М.Пачобута-Адляніцкага — заснавальніка віленскай астронамічнай школы і першага дырэктара Віленскай абсерваторыі, І.Дамейку — геолага, прафесара ўніверсітэта ў Сант'яга, С.Горскага, будучага дырэктара Батанічнага сада Віленскага ўніверсітэта, чые наўковыя даследаванні значна ўзбагацілі веды пра флору Беларусі, паэта А.Міцкевіча, заснавальніка фізічнай школы ў Вільні В.Міцкевіча, лаўрэата дзяржмідаўской прэміі М.Ястржэмбскага — аўтара першага ў Расіі дапаможніка па будаўнічай механіцы “Курс практичнай механікі” (1837), І.Гайдэталя — інжынера, генерал-маёра, кіраўніка работамі па ўдасканаленні канала Агінскага, юрыста С. Казакевіча, лекара і батаніка, доктара медыцыны і хірургіі Дэрпцкага ўніверсітэта Ё.Лібошыка, дэкана фізіка-матэматычнага факультэта Віленскага ўніверсітэта М.Палінскага і многіх іншых.

Праз трыццаць гадоў такі самы лёс напаткаў першую ў Расіі навучальную ўстанову сельскагаспадарчага профілю — Земляробчы інстытут у Горках (Магілёўская губерня). Беларусь засталася без сваёй вышэйшай навучальнай ўстановы і была фактычна ператворана ў калонію. “Адсталая ўскраіна царскай Расіі” — такая пашираная характарыстыка замацавалася за Беларусью не на адно дзесяцігоддзе, хаця ўзворень пісьменнасці тут быў вышэйшы, чым у Маскоўскай губерні і няшмат саступаў Пецярбургскай. Выхаванцы гімназій вымушаны былі працягваць вучобу за яе межамі — у наўковых цэнтрах свету.

Аналы старадаўніх ўніверсітэтаў Заходняй Еўропы ў Берліне, Гэйдэльбергу, Гётынгене, Стакгольме, Парыжы, Празе, Кракаве, Варшаве захоўваюць звесткі пра ўраджэнцаў Беларусі, якія тут атрымалі вышэйшую адукцыю. Сярод выхаванцаў Берлінскага ўніверсітэта трэба згадаць імёны аднаго з заснавальнікаў фізікі нізкіх тэмператур, прафесара і загадчыка фізічнага інстытута Ягелонскага ўніверсітэта Ж.Урублеўскага і першай жанчыны-сябра Акадэміі навук, прафесара Стакгольмскага ўніверсітэта С. Кавалеўскай, якая ўнесла значны ўклад у вывучэнне механікі цвёрдага цела, прафесара Ветэрынарнага інстытута ў Дэрпце А.Краеўскага, лекараў І.Юндзіла і Ф.Негалеўскага. У Парыжскай Сарбоне атрымаў грунтоўныя веды па медыцыне адкрывальнік метаду фармавання адбіткаў жывой прыроды ва ўмовах электрычнага разраду Я.Наркевіч-Ёдка. У ёй вучыліся лінгвіст Р.Каліна, бу-

дучы прафесар Віленскага універсітэта астроном В.Каршэўскі, хімік і публіцыст, прафесар Тэхналагічнага інстытута ў Томску А.Асяндойскі.

Стажыроўку ў Гэйдельбергскім універсітэце меў хімік Эдвард Урублеўскі. Курс Варшаўскага універсітэта скончыў трэці з братоў Урублеўскіх — Станіслаў, які кіраваў на пачатку XX ст. вайсковай прамысловасцю Польшчы, літаратар Л.Каратынскі, адвакат Л.Папецкі, гісторык і географ, прафесар Варшаўскага політэхнічнага інстытута Т.Ліпінскі. Страсбургскі універсітэт скончыў стваральнік тэоріі нелінейных ваганняў Л.Мандэльштам. У Кёнігсбергскім універсітэце вучыўся, а потым быў прафесарам у Гётынгенскім універсітэце Г.Мінкоўскі, якому належыць распрацоўка матэматычнай інтэрпрэтацыі спецыяльнай тэорыі адноснасці ў межах уяўленняў аб чатырохмернай прасторы-часе.

Лекцыі вядомых вучоных Еўропы ў Берліне, Гэйдельбергу, Гётынгене, Вене і Кембрыджы слухалі В.Ермакоў, з імем якога звязаны фундаментальныя даследаванні ў галіне тэорыі радоў, дыферэнцыйных раўнанняў, тэорыі функцый і алгебры, У.Садоўскі — адкрывальнік эфекту вярчальнага ўздзеяння паліярызаванай светлавой хвалі на пласціну, праз якую ён праходзіць, І.Яркоўскі, выпускнік Пецярбургскага тэхналагічнага інстытута, які яшчэ да адкрыцця электрону працаваў тлумачэнне перыядычнасці ўласцівасцей хімічных элементаў праз падабенства атамных структур.

Міграцыя інтэлігенцыі ў навучальныя ўстановы была нешматлікай і складала толькі некалькі працэнтаў у агульным эміграцыйным працэсе. Асноўнымі месцамі, дзе ўраджэнцы Беларусі маглі атрымаць вышэйшую адукацыю, заставаліся універсітэты Усходняй Еўропы. У розныя перыяды з іх ліку тут вучылася ад 5 да 10 працэнтаў агульнай колькасці студэнтаў расійскіх універсітэтаў. Сярод выхаванцаў гэтых установу былі вучоныя, чые імёны трывала ўвайшли ў біяграфічныя даведнікі і слоўнікі.

Базавай навучальнай установай для беларускіх губерняў становіща ў 30-я гады XIX ст. Кіеўскі універсітэт Святога Уладзіміра, куды былі накіраваныя частка бібліятэкі, калекцыя манет і медалёў, прылады фізічнага кабінета, абсталяванне хімічнай лабараторыі і мінералагічны кабінет Віленскага універсітэта. Сярод яго выхаванцаў прыгадаем імёны вядомых вучоных фізіка Ж.Урублеўскага, матэматыка В.Ермакова, астронома і геафізіка О.Шмідта, дзеяча асветы, выкладчыка гімназій у Рызе, Вільні і Варшаве У.Ліхтаровіча і многіх іншых.

Асаблівыя прэстыж меў у тыя часы Пецярбургскі універсітэт. Толькі яму было дазволена рыхтаваць “выкладчыкаў для ўсіх навучальных установ Імперыі”, а не для пэўнай навучальнай акругі. Пецярбургскі універсітэт скончылі прафесар Дэрпіцкага універсітэта А.Садоўскі, прафесар Пецярбургскага тэхналагічнага інстытута, аўтар кніг па механіцы І.Яўневіч, рэктар Казанскаага універсітэта Д.Дубяга, заснавальнік савецкай школы тэарэтычнай

электратэхнікі У.Міткевіч, піянер-канструктар электрычных машын, сябра Міжнароднага таварыства электрыкаў В.Речнеўскі, арганізатар аптычнай прамысловасці Расіі Аляксей Гершун і яго сын, заснавальнік савецкай гідраоптыкі Андрэй Гершун. Тут складваліся першыя навуковыя школы ў розных галінах ведаў — матэматыцы, фізіцы, хіміі². Неабходныя прадумовы для ўзнікнення навуковай школы былі звязаны з актыўным развіццем навуковых даследаванняў і вышэйшай адукцыі.

Выхаванцамі Маскоўскага ўніверсітэта былі дзеяч аховы здароўя Польшчы М.Ласкі, матэматык М.Пагарэльскі, прафесар Варшаўскага ўніверсітэта, адзін з стваральнікаў тэорыі аналітычных функцый В.Ермакоў. В.Ермакоў прымаў актыўны ўдзел ў арганізацыі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, з'явіўся аўтарам першага вучэбнага плана фізіка–матэматычнага факультэта. У савецкі час студэнтамі Маскоўскага ўніверсітэта былі акадэмікі Расійскай Акадэміі навук фізікі В.Гальданскі і Я.Зельдовіч, акадэмікі АН Беларусі М.Ярмоленка і М.Паўлючэнка.

Значную ролю ў падрыхтоўцы вучоных і прафесараў ўніверсітэтаў Расіі адыграў Дэрпцкі ўніверсітэт. Вышэйшую адукцыю ў сценах гэтай навучаль-най установы атрымалі акуліст, ардынатар Інстытута афтальмалогіі ў Варшаве Вітаўт Наркевіч-Ёдка, мастак і фатограф Л.Крашэўскі, гісторык і архівіст, супрацоўнік бібліятэкі Варшаўскага ўніверсітэта М.Круповіч, батанік У.Ро-зэт. Шмат з яго выхаванцаў працавалі настаўнікамі беларускіх гімназій (М.Рэ-чынскі, Р.Кунцэвіч, П.Вагнер, І.Галаўацкі, А.Сцяпанані і інш.), а таксама Палацкага кадэцкага корпуса (П.Іваноў, К.Тэйхман, Г.Штукеў).

Казанскі ўніверсітэт скончыў настаўнік Шляхецкага інстытута ў Вільні К.Чаховіч — адзін з пачынальнікаў спектраскапіі атамаў і малекул ва ўзбуджаным стане. У Харкаўскім ўніверсітэце вучыўся археолаг і філолаг, прафесар таго ж ўніверсітэта Ю.Юргевіч.

Задача ўніверсітэтаў не абмяжоўвалася толькі падрыхтоўкай кваліфікованых настаўнікаў. Асноўнае бачылася ў распрацоўцы сістэмы падрыхтоўкі ўласнай навуковай школы. Найбольш таленавітая моладзь заставалася ва ўніверсітэтах для падрыхтоўкі да навуковай ступені. Тут яе прадстаўнікі мелі магчымасць сфармавацца як вучоныя, дасягнуць значных поспехаў ў навуковых даследаваннях.

² Апошнім часам праблеме “навуковая школа” слушна надаецца шмат увагі, бо менавіта навуковыя школы адыгралі кіруючу роль ў развіцці навуки. Аднак разгляд гэтага пытання пакуль абмяжоўваецца аналізам навуковой спадчыны лідэра школы і некаторых найболыш выдатных яе прадстаўнікоў. Але толькі праз фізічную школу Ф.Петрушэўскага ў Пецярбургскім ўніверсітэце за гады яе існавання прайшло амаль 3,5 тыс. чалавек. Многія з іх былі ўраджэнцамі Беларусі і пасля заканчэння ўніверсітэта выкладалі ў беларускіх гімназіях. У сувязі з гэтым здаецца цікавым у перспектыве падрыхтаваць поўныя спісы студэнтаў з Беларусі. Адзначым, што вопыт складання падобных спісаў ужо ёсьць ў прыбалтыскіх дзяржавах.

Многія з прафесараў універсітетаў таксама былі беларускага паходжання. Яны ўнеслі істотны ўклад у развіццё сістэмы вышэйшай адукацыі і праводзілі цікавыя навуковыя даследаванні. У Пецярбургскім універсітэце батаніку выкладаў В.Баранецкі, мовазнаўства — У.Гіргас, астрономію — Д.Дубяга, гісторыю — Я.Замыслоўскі, заалогію — А.Кавалеўскі, геалогію — У.Кавалеўскі. Сярод прафесараў Маскоўскага універсітета — фізік І.Весялоўскі, хімік Р.Гейман, матэматык П.Пагарэльскі, анатам Л.Сяўрук.

Рэкторам Дэрпіцкага універсітета быў А.Будзіловіч. Фізіку чытаў прафесар А.Садоўскі, гісторыю права — прафесар А.Змачынскі. Прапрэдтарам Дэрпіцкага анатамічнага інстытута быў абранны А.Вішнеўскі.

Пэўную долю ў адукацыю моладзі ўнеслі прафесары універсітета Св. Уладзіміра ў Кіеве І.Абламовіч, С.Багенскі, С.Выжэўскі, В.Дамброўскі, С.Зяновіч, І.Лазарэвіч, Р.Чугаевіч, І.Станкевіч, прафесары Харкаўскага універсітета Я.Рагоўскі, А.Шагін, А.Міцкевіч, Л.Лазарэвіч, прафесары Казанскага універсітэта В.Кавалеўскі, П.Вагнер і многія іншыя.

Кожны універсітэт меў неблагую навуковую базу. Гэта дазваляла прафесарам і выкладчыкам праводзіць навуковыя даследаванні. Лабараторыі, навуковыя кабінеты, абсерваторыі, клінікі універсітетаў Вільні, Казані, Дэрпта, Пецярбурга, Масквы і інш. з'явіліся месцамі ўзнікнення новых галінаў ведаў, навуковых адкрыццяў³. Менавіта таму многія адкрыцці ў той час былі зробленыя ў сценах універсітетаў, а прафесары і ад'юнкты вышэйшых навучальных установ папаўнялі шэрагі сапраўдных сяброў Пецярбургскай Акадэміі навук.

Згодна з Рэгламентам Пецярбургскай Акадэміі навук кожны з абранных сябру ў акадэміі “павінен быў быць вядомы ў навуковых колах сваімі адкрыццямі ці вынаходніцтвамі”. Толькі ў XIX ст. яе сябрамі былі абранны ўраджэнцы Беларусі батанік К.Мейер, заолаг А.Кавалеўскі, мовазнаўца І.Кавалеўскі, матэматыкі В.Ермакоў і В.Энгельгард, астроном В.Вішнеўскі, гісторыкі Я.Замыслоўскі і М.Кутарга⁴.

Шмат ураджэнцаў Беларусі паспяхова вывучаюць таямніцы прыроды ў вядучых навуковых установах Усходній і Заходній Еўропы і сёння. Професарам Брусьельскага універсітета, дырэктарам Міжнароднага інстытута фізікі і хіміі з’яўляецца член Бельгійскай Акадэміі навук, лаурэат Нобелеўскай прэміі

³ У другой палове XIX ст. Расія значна ўступала заходнім еўрапейскім краінам па колькасці універсітетаў, навуковых таварыстваў, навуковых лабараторый і метэастанцый. Поступі навуковых даследаванняў былі дасягнуты ў гэты перыяд не за кошт арганізацыйных мерапрыемстваў, а часам насуперак ім. Далейшы ўздым універсітэцкай навукі з’яўлюецца вынікам не дзеяння новых статутаў універсітетаў, а агульна-сацыяльнага развіція грамадства, таленавітасці, самаадданасці прафесараў, іх улартасці і настойлівасці ў пераадоленні перашкод.

⁴ Гл.: Модзалевскій Б.Л. Спісок членов Императорской Академии наук: 1725–1907. СПБ., 1902.

I.Прыгожын. Віцябліяніну, акадэміку Расійскай АН В.Гальданскаму належыць адкрыццё з'явы двухпратоннай радыёактыўнасці. Сярод стваральнікаў атамнай бомбы ёсьць імя А.Брыша. Квантава-электрадыманічную тэорыю тэрмічнага выпраменяньня стварыў ураджэнец Ліды акадэмік РАН А.Мігдал. Выкладчыцкую дзейнасць ў філіі Мэрылендскага універсітэта ў Франкфурце-на-Майне вядзе ўраджэнец Навагрудчыны былы дырэктар Віленскай беларускай гімназіі Б.Кіт.

Навука інтэрнацыональная, але кожны вучоны мае сваю радзіму. Для Жыгімonta і Эдварда Урублеўскіх, Уладзіміра і Аляксандра Кавалеўскіх, Івана Яркоўскага і Ігнація Дамейкі і многіх-многіх іншых гэта — Беларусь. Шматпакутная, яна паступова вяртае сабе гістарычную памяць, а разам з ёй і імёны сваіх сыноў. Вывучэнне іх навуковай спадчыны — справа нялёгкая, але вартая намаганняў.

Рэм Сіманаў (Масква)

“Арыфметыка” Я.Накцыяновіча (1759 г.) як крыніца па гісторыі матэматыкі Беларусі, Літвы і Расіі

У старажытнасці людзі прыдумалі абак — прыстасаванне для лічэння з дапамогай дробных дапаможных прадметаў: каменьчыкаў, пладовых костачак, бабоў, спецыяльных жэтонаў і да т.п. Спосаб патрабаваў дастатковай колькасці лічыльных элементаў, роўнай паверхні (зямля, стол, лава, асобая дошка) і пэўных вылічальных здольнасцей. Грэчаская назва “абак”, відаць, узыходзіць да старажытнаяўрэйскага слова “пыл”. Гэтае значэнне, хутчэй за ўсё, звязана з маляваннем лічыльных элементаў на пяску або пыле, у выглядзе рысачак, крыжыкаў, кружкоў, якія сціралі ў працэсе лічэння¹.

У рымскую эпоху ўзнікла мадыфікацыя абака з выемкамі ў дошцы-аснове, па якіх рухалі забяспечаныя галоўкай штыфцікі. Апісанне такога абака-прыбора прыводзіцца, напрыклад, у кнізе Э.Кольмана². Ужо ў старажытнасці існавалі тыпы абака, што не выкарыстоўвалі лічыльную дошку. Пры гэтым вылічэнні маглі весціся дапаможнымі дробнымі рэчамі або спецыяльнымі жэтонамі. Знайсці археалагічнае пацверджанне безжэтоннаму спосабу цяжка, бо ён пакідае мала слядоў. Больш “перспектыўныя” археалагічна “жэтонныя” спосабы падліку на абаку. Напрыклад, узікненне “лічэння на лініях”, якое атрымала шырокое распаўсюджанне ў єўрапейскіх краінах з канца XV ст., дзякуючы археалагічным знаходкам жэтонаў, адносяць да XIII ст.³

¹ Выгодский М.Я. Арифметика и алгебра в древнем мире. М., 1967. С. 238.

² Кольман Э. История математики в древности. М., 1961. С. 181–182.

³ Юшкевич А.П. История математики в средние века. М., 1961. С. 358–359.

Гісторык матэматыкі В.Бабынін, які першы прааналізавуў многія помнікі старажытнарускай матэматычнай культуры, разглядаў магчымасць выкарыстання на Русі абака тыпу “лічэння па лініях”, што называўся ў рускіх рукапісных арыфметыках XVII ст. “лічэннем косткамі або пенязі”⁴. Важнае значэнне для вырашэння названых пытанняў мела даследванне І.Спаскага па гісторыі рускіх лічэнняў⁵.

“Пенязі”, “пенязі” — гэта русіфікованая назва нямецкіх лічыльных жэтонаў. І.Спаскі паведамляе, што асноўным ці адзіным прызначэннем лічыльных жэтонаў, што ўвозіліся ў Расію, было служыць абменным таварам для гандлю з Сібір’ю. Ён лічыў, што апісанне “лічэння на лініях” трапіла ў “Цыфірную лічыльную мудрасць” з заходнегерманскага падручніка пры яго перакладзе на рускую мову. Рускі перакладчык, бачачы агульнасць паміж “лічэннем на лініях” і рускім арыгінальным “лічэннем косткамі”, мог аб’яднаць у загалоўку абодва паняцці. Такім чынам, паводле І.Спаскага, “лічэнне на лініях”, што не выкарыстоўвалася рускімі, было выпадкова названа “лічэннем косткамі” — называй спрадвечна рускага архаічнага абака. Гэтая выснова не была падмацавана І.Спаскім звесткамі пра тое, якім у сапраўднасці быў арыгінальны старажытнарускі абак.

Апрыёры нельга выключаць магчымасць выкарыстання ў “лічэнні на лініях” пладовых костачак замест асобых жэтонаў. Але ці магло гэта адбыцца ва ўмовах Pacii? Такога меркавання прытымліваецца А.Юшкевіч: “У Pacii яны (лічыльныя жэтоны. — Р.С.) называліся пенязямі або пенязамі (ад нямецкага Pfennig) і канкуравалі з мясцовымі фішкамі-костачкамі (ад сюль рускі тэрмін “лічэнне косткамі ці пенязі”)”⁶. Але ў такім выпадку засцяаюцца нявытлумачанымі асаблівасці выказванняў іншаземцаў пра рускае наглядна-інструментальнае лічэнне XVI—XVII стст. Калі яны назіралі ў рускіх “лічэнне на лініях” з выкарыстаннем пладовых костачак, то заставаліся няяснымі дзве акаличнасці. Чаму рускія выкарыстоўвалі два гатункі костачак, тады як у “лічэнні на лініях” дастатковая аднаго? Чаму іншаземцы прама не адзначылі, што рускія выкарыстоўваюць вядомы ў Захадній Еўропе спосаб лічэння? Генрых Штадэн (другая палова XVI ст.), які служыў у Івана Грознага апрычнікам, будучы выхадцам з Германіі, мог ведаць толькі шырокая распаўсюджанае ў краінах Захаду “лічэнне на лініях”. Адам Алеарый (першая палова XVII ст.) як буйны вучоны свайго часу не мог яго не ведаць, паколькі такому спосабу лічэння навучалі школьнікай. Таму той факт, што А.Алеарый не атаясамлівае рускае лічэнне костачкамі з

⁴ Бобынин В.В. Очерки истории развития физико-математических знаний в России. М., 1886. Вып. 1. С. 53–56.

⁵ Спасский И.Г. Происхождение и история русских счётов // Историко-математические исследования. М., 1952. Вып. V. С. 269–420.

⁶ Юшкевич А.П. История математики в средние века. С. 359.

“лічэннем на лініях”, заслугоўвае асаблівай увагі як магчымасць таго, што ён назіраў у Рэсіі арыгінальнае лічэнне.

Важней крэйніцай для ўстанаўлення выгляду старажытнарускага “лічэння косткамі”, адрознага ад “лічэння на лініях”, з’яўляецца падручнік матэматыкі Я.Накцыяновіча, створаны на латыні для Віленскай акадэміі ў 1759 г. У ім выкладанне вучэбнага матэрыялу даецца па Хр.Вольфу, папулярнаму ў XVIII ст. нямецкаму вучонаму (у яго, дарэчы, вучыўся ў Марбургскім універсітэце М.Ламаносаў). Падручнік дапоўнены раздзелам “Калкуляторная арыфметыка”, прысвежаным аднаму з відаў архаічнага абака для лічэння дробнымі дапаможнымі рэчамі (*calculos* — лічыльны “каменьчык”)⁷. Структура гэтага абака адрозніваецца ад “лічэння на лініях” tym, што “каменъчыкі”-пяцёркі размяшчаліся ў ім не паміж лініямі, а на адной лініі з “каменъчыкамі”-адзінкамі злева, на некаторай адлегласці ад іх.

Калі дапусціць, што Я.Накцыяновіч узnavіў структуру архаічнага лічэння, якое выкарыстоўвалася ў сярэдневяковай Беларусі і на суседніх землях, то больш зразумелым становіцца згадванне іншаземцамі рускага лічэння костачкамі. Н.Беспамятных адзначыў, што ў Хр.Вольфа адсутнічае раздзел пра “калкуляторнае лічэнне”, які прыводзіцца ў кнізе Я.Накцыяновіча. Пры гэтым ён памылкова “калкуляторнае лічэнне” атаясаміў з “лічэннем на лініях”⁸. Я.Накцыяновіч, відаць, выкарыстаў этнографічны матэрыял пра “жывы” спосаб народнага лічэння, які яшчэ захоўваўся ў Беларусі ў сярэдзіне XVIII ст. Яго ў выглядзе “лічэння косткамі” і мог назіраць А.Алеарый каля ста гадоў да гэтага ў Москве.

Важней крэйніцай па ўстанаўленні старажытнарускага лічэння костачкамі з’яўляецца запіс, які атаясмляеца паводле тыпу з “калкуляторным лічэннем”, на прасліцы з Белавозера XIII ст., знайдзены археолагамі⁹. Надпіс уяўляе сабой группы крапак, падзеленых на няроўныя чатыры часткі лініямі: у левых частках прадстаўлена па адной кропцы, у правых — пяць (унізе) і чатыры (уверсе). Калі дапусціць, што на прасліцы даецца запіс лічбы паводле тыпу “калкуляторнага лічэння”, то ёй можа быць лічба сто. Ніжні рад крапак у такім выпадку абазначаў лічбу дзесяць: адна крапка злева — пяцёрка і яшчэ пяць крапак справа. Верхні рад адлюстроўваў 90: адна крапка злева, чатыры крапкі справа — чатыры дзесяткі. Разам: 1 дзесятак + 9 дзесятак = сто.

Ад “калкуляторнага лічэння” запіс на прасліцы адrozніваецца tym, што адзінкі прадстаўлены купкамі, а не выцягнуты ў рад, як у кнізе Я.Накцыяновіча. Мажліва, “купнасць” была адной з асаблівасцей лічэння

⁷ Nakcyanowicz I. Praelectiones mathematica ex wolfianis elementis adornatae... Vilnae, 1759. S. 149–151.

⁸ Беспамятных Н.Д. Математическое образование в Белоруссии. Мин., 1975. С. 36.

⁹ Голубева Л.А. Граффиты и знаки пряслиц из Белоозера // Культура средневековой Руси. Л., 1974. С. 19.

костачкамі на Русі. Вішнёвыя костачкі не раскладвалі па адной у лінейку, а клалі трима пальцамі ў квадраці разграфленай “сеткі”. Гэта паскарала лічэнне, бо эканоміла час, затрачаны на выраўноўванне “строю” костачак.

Найбольш важнай пісмовай крыніцай для рэканструкцыі выгляду старажытнарускага абака з’яўляеца дадатак матэматычнага характару, уключаны ў XV ст. у склад “Рускай праўды” — юрыдычнага старажытнарускага помніка. Дадатак уяўляе сабой зборнік своеасаблівых арыфметычных задач, звязаных з падлікам прыплоду ад жывёлы, пчол і прыбыткаў ад пасеваў за шэраг (9–12) гадоў¹⁰. У задачах вызначаюцца кошты статкаў жывёлы і прадуктаў жывёлагадоўлі ў старажытнарускай грашовай сістэме. Адным з першых гэтыя звесткі прааналізаваў М.Карамзін, які сформуляваў яе структуру: 1 грыўна = 20 нагатам = 50 рэзанам¹¹. У 80-х гадах мінулага стагоддзя артыкулы-задачы “Рускай праўды” вывучаліся В.Бабыніным. Ён звярнуў увагу на тое, што лічбы аб прыплодзе жывёлы ці прыбытку ад пасеваў “у большай або меншай ступені недакладныя”, а звесткі пра грашовы кошт “зусім дакладныя”¹². У 70-я гады акад. Б.Рыбакоў выказаў здагадку, што артыкулы-задачы з “Рускай праўды” мелі вучэбнае прызначэнне¹³. Адзіная памылка ў грашовым выніку задач сведчыць пра тое, што пераразлік натуры на гроши рабіўся пры дапамозе абака тыпу “калкуляторнага лічэння” або адпаведнага “лічэння косткамі”. Гэты адзіны памылковы вынік дапушчаны ў задачы пра пчол. Тут гаворыцца, што 256 раёў пчол коштам у падгрыўны за рой з мёдам будуть каштаваць 124 грыўны. Няцяжка падлічыць, падзяліўшы 256 на два, што ў сапраўднасці кошт роўны 128 грыўнам. У гістарыяграфіі разыходжанне ў лічbach тлумачыцца арыфметычнай памылкай (“памылка ў множанні”) без вытлумачэння¹⁴. Аднак падлік мог быць зроблены правільна, а вось “зняцце” вынікаў з абака тыпу “калкуляторнага лічэння” або “лічэння косткамі” магло быць недакладным, абумоўленым “зліццём” падліковага элемента-пяцёркі з адзінкамі, пры якім восьмёрка пераўтварылася ў чацвёрку.

Магчымасць наглядна-інструментальнага лічэння на Русі паставіла задачу яго археалагічнага пацверджання. З гэтай мэтай у 1975 г. былі сформульованы варыянты археалагічных знаходак, у прыватнасці, з пладовымі

¹⁰ Гл.: Правда Русская. М., 1940. Т. 1. Тексты. С. 352–354, 377–380; Памятники русского права. М., 1952. Вып. I. С. 207–210.

¹¹ Карамзин Н.В. История государства Российского. СПб., 1818. Т. II. Примечания. С. 49.

¹² Бобынин В.В. Состояние математических знаний в России до XVI века // Журнал Министерства народного просвещения. 1884. № 4. С. 197.

¹³ Рыбаков Б.А. Просвещение // Очерки русской культуры XIII–XV вв. М., 1970. Ч. 2. С. 180.

¹⁴ Памятники русского права. Вып. I. С. 218.

костачкамі, якія можна було б разглядати як сведчання існавання старожитнарускага абака¹⁵.

На аснове “калкуляторнага лічэння”, апублікованага Я.Накцыяновічам, і запісу на прасліці з Белавозера XIII ст. была распрацавана верагодная мадэль старожитнарускага “лічэння костачкамі”. У ёй для адкладвання разрадных пяцёрак не выкарыстоўваліся шпацы (прамежкі паміж лініямі), як у “лічэнні на лініях”. Пяцёркі, па-старожитнаруску, выяўляліся слівовымі костачкамі і знаходзіліся злева ад вішнёвых, якія абазначалі разрадныя адзінкі. Такая форма ўзгадняеца з апісаным іншаземцамі способам лічэння двумя гатункамі плядовых костачак¹⁶.

Важней крыніцай для ўстанаўлення выгляду старожитнарускага “лічэння косткамі”, адрознага ад “лічэння на лініях”, з’яўляеца каляндарна-арыфметычны трактат “Учение им же ведати человеку числа всех лет” Кірыка Ноўгарадца, напісаны ў 1136 г. Тут выкладзены звесткі, якія дазваляюць зрабіць выснову, што старожитнарускі вучоны валодаў метадам лічэння з вялізнымі лічбамі парадку некалькіх мільёнаў. Сам Кірык нічога не гаворыць пра метады сваіх падлікаў. В.Бабынін на гэты конт заўважаў: “З гэтай прычыны мы пазбаўлены магчымасці што-небудзь паведаміць пра іх”¹⁷. Выкарыстанне Кірыкам “лічэння на лініях” выключана, бо яно яшчэ не існавала ў XII ст.; выходзіць, ім магло выкарыстоўвацца арыгінальнае “лічэнне косткамі”. Таму сляды інструментальна-нагляднага лічэння, што адлюстраваліся ў “Учении”, вельмі важныя для рэканструкцыі выгляду старожитнарускага лічэння костачкамі.

Ва ўказанных адносінах мае цікавасць арыгінальная форма запісу Кірыкам вялікіх лічбаў. Запіс лічбаў да соценъ-тысяч у “Учении” з’яўляеца агульнаўжывальным у старожитнарускай практицы, а для мільёнаў сустракаецца толькі ў “Учении”, з выкарыстаннем слова “несъведа”, што азначае “незлічоны”¹⁸. Можна заключыць, што пры Кірыку, у XII ст., “лічэнне косткамі” мела “каштоўнасныя” абазначэнні да шостага ўзроўню, г.зн. да соценъ тысяч (“легіёнаў”). Усе лічбы, якія “змяшчаліся” на лічыльным полі шасціўзоўневага абака, залічваліся традыцыйна, а тыя, што выходзілі за яго межы, Кірык вымушаны быў запісаць па-новаму, г.зн. з дабаўленнем слова “несъведа”. Выходзіць, асобая форма запісу вялікіх лічбаў у “Учении” з ужываннем слова “несъведа” можа сведчыць пра тое, што Кірык выкарыстоўваў абак архаічнага тыпу, што меў шэсць вylічальных узроўняў,

¹⁵ Симонов Р.А. О проблеме наглядно-инструментального счёта в средневековой Руси // Сов. археология. 1975. № 3. С. 92–93.

¹⁶ Симонов Р.А. Запись чисел на древнерусском абаке // Древняя Русь и славяне. М., 1978. С. 413–420.

¹⁷ Бобынин В.В. Состояние математических знаний. С. 191.

¹⁸ Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. СПб., 1895. Т. 2. С. 428.

якія ён вымушаны быў павялічыць на два, каб зрабіць свае больш складаныя, чым звычайна, разлікі¹⁹.

Дакладна датаванае 1136 г., “Учение” напісана да ўзнікнення (XIII ст.) заходнегурапейскага “лічэння на лініях”, прычым разлікі Кірыка добра мадэлююцца з даламогай рэканструкцыяванага абака тыпу “калкуляторнага лічэння” Я.Накцыяновіча або “лічэння косткамі”, але ў тэксле помніка не гаворыцца, як яны атрыманы аўтарам. Іншыя крыніцы адносяцца да часу, калі ўжо магло існаваць або было распаўсядженая ў Заходнім Еўропе “лічэнне на лініях”. Таму праблема пошуку археалагічных слядоў выкарыстання арыгінальнага старажытнарускага “лічэння косткамі” мае важны храналагічны аспект, які заключаецца ў тым, што трэба не проста адшукаць доказ лічэння костачкамі, але знаходка павінна адносіцца да перыяду ранейшага, чым XIII ст. “Сігналам” магчымасці такой знаходкі з’яўлялася жаночае пахаванне прыкладна сярэдзіны XI ст., раскапанае ў пачатку 80-х гадоў у вёсцы Бор Акулаўскага раёна Ноўгарадскай вобласці (ласкава паведамлена В.Мільковым). Малюнак гэтай знаходкі апублікаваны²⁰. Каля пояса пахаванай захаваўся тлен кашалька, у якім знаходзілася некалькі вішнёвых і слівовых костачак, што адпавядае назіранням іншаземцаў аб лічэнні рускімі ў XVI–XVII стст. плодовымі костачкамі. Праўда, яны не адзначалі, што падлікі выконваліся таксама жанчынамі. Акрамя ўсяго, костачкі з пахавання былі праколаты. Гэта наводзіць на думку, што ў кашальку яны знаходзіліся не ў россыпі, а нанізаны ў выглядзе ружанцаў, бранзалета ці каралаў. Значыць, прызначэнне костачак магло быць не абвязкова вылічальным, а нейкім іншым, звязаным з жаночым наборам пахавальных прадметаў. Але вылічальнае прызначэнне костачак не выключаеца, бо яны трymаліся ў кашальку, а не на целе або побач з ім (у выпадку выкарыстання костачак для ўпрыгожвання або ружанца). У сувязі з гэтай знаходкай асобае значэнне набыло пытанне пра спадарожны матэрыйял, які з верагоднасцю дазволіў бы вызначыць наяўнасць костачак, звязаных з лічильнымі аперацыямі. Калі ўлічыць, што старажытнарускі абак, мяркуючы па артыкулах-задачах “Рускай прауды”, быў запраграмаваны ў грашовай сістэме, то можна прыйсці да высьновы, што спадарожны лічильным костачкам матэрыйял акажацца фінансавым па характеристы. Паколькі сярэдневяковое плацёжнае серабро было разнародным, то фінансавыя разлікі вяліся на вагу. Тому спадарожнымі лічильнымі костачкамі маглі быць шалі, гіркі, манеты, сярэбраныя зліткі. Калі ў пахаванні разам з плодовымі костачкамі сустракаліся б такога роду прадметы, то можна з упэўненасцю меркаваць пра лічильнае прызначэнне костачак.

Нядайона стала вядома пра адпаведную археалагічную знаходку. У 1985 г. археолагі пад кірауніцтвам М.Сядовой і М.Сабуравай каля вёскі Навасёлкі

¹⁹ Симонов Р.А. Кирик Новгородец — учёный XII века. М., 1980. С. 73–74.

²⁰ Введение христианства на Руси. М., 1987. С. 251.

Сузdal'скага раёна правялі раскопкі славянскіх пахаванняў XI ст. У адным з іх быў знайдзены шкілет маладога мужчыны, у якога на ўзору пояса знаходзіўся невялікі скрураны кашалёк, упрыгожаны двумя бронзовымі бляшкамі, з наступнымі прадметамі: жалезнай гіркай, чвэрцю сярэбранага германскага дэнарыя XI ст. і пладовымі костачкамі — трывма вішнёвымі і адной слівовай²¹. Набор прадметаў сведчыць, што нябожчык меў адносіны да фінансавых або гандлёвых спраў, пры гэтых лічыльныя аперациі выконваў з дапамогай лічыльных костачак. Пасля гэтай знаходкі не застаецца сумненняў, што ўжо ў XI ст. існавала на Русі “лічэнне косткамі”, зафіксаванае ў XVII ст. у якасці назвы аднаго з відаў архаічнага абака (“Арыфметыка” Я.Накцыяновіча 1759 г. дае яго апісанне). Пісьмовыя крыніцы сынліся з матэрыяльнымі помнікамі, сумесна “высветлішы” дзіўосны феномен старожытнарускай культуры — выкарыстанне сярэдневяковага калкулатора-абака ў Беларусі, Расіі і, магчыма, Літве.

(З рускай мовы пераклаў Эдуард Дубянецкі)

Анфіса Ляднёва (Мінск)

Беларуская нацыянальная школа на эміграцыі

Эміграцыя з Беларусі існавала з дауніх часоў. Розныя сілы штурхалі людзей здымашца з родных наследжаных мясцін і адпраўляюцца на пошуку шчасця ў іншыя краіны. Беларуская нацыянальная дыяспара склалася ў выніку трох масавых эміграцыйных хваляў: на рубяжы XIX–XX стст., у міжваенны перыяд і пасля Другой сусветнай вайны.

Паспрабуем вызначыць месца беларускай школы ў азначаныя перыяды. Першая хвала была выкліканая ў асноўным эканамічнымі прычынамі. Развіццё капіталістычных адносін стрымлівалася прыгонніцкім перажыткамі, панавала малазямельле, лішак працоўнай сілы. Збядненне асноўнай масы сялян штурхала іх шукаць працу за межамі Бацькаўшчыны. Ехалі на некалькі гадоў, каб зарабіць гроши, а затым, вярнуўшыся дадому, падтрымаць сем'і ці, калі лёс паспрыяе, абзавесціся ўласнай гаспадаркай. Такі адыходніцкі характар эміграцыі вызначаў яе склад. Ехалі пераважна маладыя беларусы ва ўзросце 18–35 гадоў, сяляне, несямейныя. Асноўнымі краінамі іх пасялення сталі Германія, ЗША, Бразілія, Аргенціна, Канада. У большасці непісьменныя ці малапісьменныя, не маючы нацыянальна свядомых лідэраў і духавенства, эмігранты першай хвалі, нягледзячы на значную іх прысутнасць у замежных краінах, асабліва ў Паўночнай Амерыцы, не здолелі стварыць нацыянальна-арганізаванага жыцця. На пачатку стагоддзя іміграцыйныя ўлады амаль усіх

²¹ Седова М.В., Сабурова М.А. Отчёт I № 11196 за 1985 г. // Сабурова М.А. Отчёт о раскопках курганов в Сузdal'ском районе за 1985 г. М., 1986 (рукапіс).

краін не вылучалі беларусаў у асобную этнічную групу, адносілі іх да “рускіх” ці “палякаў”. Гаварыць пра існаванне ў гэты час беларускіх школ або адукатычных курсаў ніяма падстаў.

Першая сусветная вайна, рэвалюцыйны падзея 1917 г., жорсткія ўмовы жыцця ў час акупацыі Беларусі нямецкім і польскім войскамі, падзел беларускай зямлі паводле Рыжскага дагавору 1921 г. выклікалі новую хвалю перасялення за мяжу, якая была таксама працоўнай, але мела ўжо і палітычныя характеристарызацца значным выездам насельніцтва Заходній Беларусі ў ёўропейскія краіны і на амерыканскі кантынент. Як і ў папярэднія гады, эмігранты ўключаліся ў рускія і польскія асяродкі. Але менавіта прадстаўнікі гэтай хвалі сталі пачынальнікамі стварэння нацыянальных арганізацый.

Так, прыбыўшы ў 1922 г. у ЗША, Я.Чарапук разам з Я.Варонкам заснаваў Беларуска-амерыканскі нацыянальны саюз, пры якім пачала дзейнасць і школьнай камісія. Я.Чарапук разам з сябрамі-аднадумцамі спрабавалі вырваць беларусаў з абдымкаў чужых арганізацый, узбудзіць беларускія нацыянальныя ідэі, адчыніць беларускія школы. Але цуда не адбылося. Патрэбна была доўгая выхаваўчая праца, каб прости чалавек адчуў сваё нацыянальнае “я”. Для гэтага Я.Чарапук і Я.Варонка абраўші шлях супрацоўніцтва з рускімі арганізацыямі. Я.Варонка пачаў выдаваць беларускія выданні на рускай мове, пераняў кірауніцтва расійскімі школамі. Каля чатырох гадоў у адной з такіх расійскіх школ для беларускіх дзяцей працаваў настаўнік і Я.Чарапук. Аднак уся гэтая праца міжволі спрыяла русіфікацыі беларусаў, а не іх самавызначенню.

На прыкладзе чыкагскага беларускага актыву бачна, што хаця другая хвала эміграцыі і вызначаеца больш актыўнай нацыянальнай і культурна-асветніцкай дзейнасцю, навучанне беларускіх дзяцей адбывалася ў расійскіх, польскіх і іншых школах, як таго жадалі бацькі. Такое ж назіралася і ў іншых краінах перасялення.

Сапраўдная гісторыя беларускай нацыянальнай школы на эміграцыі пачалася пасля 1945 г. у Нямеччыне, дзе па розных прычынах апынулася каля 400–500 тысяч беларусаў¹. Зразумела, што не ўсе яны засталіся ў чужым краі. Але і не ўсе беларусы, хто застаўся, праяўлялі нацыянальную свядомасць, былі палітычна актыўнымі. Менавіта ў Нямеччыне пачалася разбудова беларускага школьніцтва на чужыне. Гэта была значная з'ява эмігранцкага нацыянальнага жыцця. Меліся і неабходныя людзі, каб паднімць арганізацыю школы. На чужыне апынулася шмат настаўнікаў, якія разумелі, што ў працэсе ўзгадавання і навучання не павінна быць значных перапынкаў. А многія дзеці, асабліва тыя, хто апынуўся ў Нямеччыне як працоўная сіла, па некалькі гадоў не

¹ Максімюк Я. Беларусская гімназія імя Янкі Купалы ў Заходній Нямеччыне: 1945–1950. Нью-Йork; Беласток, 1994. С. 10.

наведвалі школу. Ды і дзеци, што выехалі на эміграцыю сумесна з бацькамі або падлёткі, якія вырашалі свой лёс самастойна, мелі жаданне працяваць вучобу. Акрамя таго моладзь, адлучаная ад роднай мовы і беларускага жыцця, магла вырасці чужой для бацькоў, беларускага асяроддзя. Таму беларускія арганізацыі вызначалі выхаванне маладога пакалення як сваю важнейшую нацыянальна-грамадскую задачу. Ставілася мэта, каб усюды, дзе арганізуецца нацыянальны лагер ці самастойная беларуская група, у першую чаргу пачала працаваць школа.

Неабходна адзначыць, што беларускія пачатковыя школы ў Нямеччыне існавалі крыйху раней, з 1943 г., калі на нямецкіх фабрыках і заводах працавалі тысячы маленькіх беларусаў. Толькі ў фірме “Юнкерс” было занята каля трох тысяч чалавек. Пасля настойлівых намаганняў Беларускай Цэнтральнай Рады нямецкія ўлады пайшлі на адкрыццё школ для дзяцей у працоўных лагерах. Рэферэнтам пачатковай і агульнай асветы аддзела прапаганды, прэсы і культуры БЦР у 1943 г. стаў А. Орса. Пад яго кірауніцтвам у 1944–1945 гг. арганізаваліся два дзесяткі пачатковых беларускіх школ у лагерах працы². Галоўнай мэтай іх было не толькі даць агульную беларускую асвету, але ў першую чаргу вызваліць дзяцей ад непасільнай нявольніцкай працы. Такія ж школы некаторы час існавалі і ў Аўстрыі.

Арганізацыя беларускага школьніцтва ішла па трох напрамках — дашкольным, пачатковым і сярэднім. Дапамогу з памяшканнем, мэблём, пісьмовымі прыладамі і належнасцямі, пераводам настаўнікаў і выхавацеляў з аднаго лагера ў другі аказвалі акупацыйныя ўлады і кірауніцтва ЮНРРА. За настаўніцтвом працу выдаваліся талоны, за якія ў спецыяльных крамах можна было атрымаць вopратку, цыгарэты, цукеркі ці што іншае. Але ўсё ж галоўныя турботы па наладжванні працы дзіцячых садкоў, пачатковых школ, гімназій, курсаў па ліквідацыі непісьменнасці сярод дарослых клаліся на беларускія зонныя камітэты, бацькоў і настаўнікаў.

Дашкольнае выхаванне ахоплівала дзяцей ад трох да шасці гадоў. Дзіцячыя садкі працавалі ў лагерах Ватэнштэт (1945–1948), Вайдэн, Міхельсдорф, Шляйсгайм (1946), Мітэнвальд, Майнлез, Фогенштрайс, Віндзішбергердорф, Остергофен (1947), Гібельштат (1948), Бакнанг і Розэнгайм (1949). Найбольш значнымі былі садкі ў Ватэнштэце, Віндзішбергердорфе, Розэнгайме, дзе папулярна была ісправленія дзяцей, якія не мелі нават пачатковых навыкаў. Праграма заняткаў складалася з гульняў, спеваў, дэкламацыі вершаў, чытання і пераказу апавяданняў, экспкурсій. Выхавацелі імкнуліся даць усебаковае фізічнае і інтэлектуальнае развіццё, падрыхтаваць дзяцей да заняткаў у пачатковай школе.

Пачатковыя школы працавалі ва ўсіх лагерах, дзе ўтвараліся значныя беларускія асяродкі. Яны мелі тры, чатыры і нават пяць класаў. Наведвалі іх

² Вініцкі А. Матэрыялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямеччыне ў 1939–1951 гадах. Лос-Анджэлес, 1969. Ч. 1. С. 49–50.

вучні ва ўзросце ад сямі гадоў. Першыя школкі адчыніліся восенню 1945 г. у лагерах Госляр, Ватэнштэт і Рэгенсбург. У іх выкладаліся беларуская і нямецкая мовы, арыфметыка, геаграфія, гісторыя, прыродазнаўства. Абавязковым быў Закон Божы. Шмат увагі надавалася эстэтычнаму і фізічнаму развіццю вучняў. Яны займаліся спевамі, маляваннем, ручной лепкай, гімнастыкай. Скончышы ў пачатковую школу, вучань быў падрыхтаваны да далейшай навукі ў сярэдняй школе.

Ідэя стварэння сярэдняй школы або гімназіі ўзнікла разам з арганізацыяй пачатковых школ. Значную дапамогу тут аказалі беларускія нацыянальныя камітэты ў амерыканскай і англійскай зонах. У Нямеччыне працавалі тры беларускія гімназіі імя Усевалада Ігнатоўскага, імя Янкі Купалы і ў лагеры Ватэнштэт. Яны былі роўнымі па ведах і правах з нямецкай школай, а выпускнікі без перашкод паступалі ў вышэйшыя навучальныя ўстановы Нямеччыны. Найбольшую вядомасць атрымала Першая беларуская гімназія імя Янкі Купалы, якая працавала на працягу 1945–1949 гг. 44 яе выпускнікі атрымалі права працягваць вучобу ў ВНУ Еўропы і ЗША.

Перацаніць дзеяніасць беларускага школьніцтва ў Нямеччыне немагчыма. На працягу пяці гадоў школьніцтва ўстановы праводзілі навучальную і выхаваўчу работу сярод беларускай моладзі. Настаўнікі, бацькі, грамадскія дзеячы рабілі велізарныя і высакародныя выслікі па выхаванні ва ўмовах лагернага жыцця маладога пакалення ў нацыянальных традыцыях. “Што было б з нашай моладзьдзю, каб мы не мелі сваёй гімназіі”, — адзначаў А. Орса³. Большасць выхаванцаў гімназіі атрымалі вышэйшую адукацыю, дасягнулі значных поспехаў у набытых прафесіях, спрыялі развіццю эканомікі, культуры і навукі краін, грамадзянамі якіх яны сталі, чым заслужылі паshanu з боку грамадства.

У 1951 г. працэс масавага выезду беларусаў з Нямеччыны ў краіны новага пасялення ў асноўным закончыўся. Цэнтр беларускай дзеяніасці перанёсся ў ЗША, Канаду, Англію. Надзвычай важна было не страціць набытыя вопыт адукацыйнай працы, склад педагогічных калектываў і вучняў. Але, на вялікі жаль, іміграцыйныя законы некаторых краін не дазволілі многім беларусам з сем'ямі адначасова выехаць з Нямеччыны і кампактна пасяліцца на новым месцы. Прыстасаванне да новых умоў жыцця не было гладкім. Асноўная маса беларусаў больш дбала пра сваё матэрыяльнае становішча, бытавое ўладкаванне, чым пра нацыянальнае ўзгадаванне дзяяцей, існаванне нацыянальнай школы. Разбудову яе давялося пачынаць нанава. Таму адначасова з гуртаваннем і арганізаваннем беларусаў разгарнулася праца па стварэнні асноў для нацыянальнага самазахавання, суботніх і нядзельных школак, дзе дзеці вучыліся б роднай мове, знаёміліся з гісторыяй і культурай далёкай Бацькаўшчыны, яе багатай спадчынай.

³ Бацькаўшчына. 1949. № 2.

Калі беларускія эмігранты жылі ў лагерах перамешчаных асоб у Нямеччыне і Аўстрыі, узгадаванне моладзі не было такім цяжкім, бо сярод іх было шмат настаўнікаў, а жылі ўсе разам. Пасля расселення беларусаў па краінах свету кожны асяродак імкнуўся сам вырашыць праблемы выхавання дзяцей. Гэтую ношу ўзялі на сябе прадстаўнікі нацыянальна дзейнай часткі эміграцыі, у тым ліку і былыя настаўнікі. “Справа навучання беларускіх дзяцей у беларускіх школах павінна выяўляцца ў такой сіле, як і іншыя важнейшыя праблемы і патрэбы нашага жыцця і дзейнасці на эміграцыі”, — пісала газета “Беларус”⁴.

Першыя дапаўняльныя школкі на эміграцыі ўзніклі ў пачатку 50-х гадоў. Дапамагала царква — як памяшканнем, так і выкладчыкамі. Пазней школы сталі часткай грамадска-культурных цэнтраў, беларускіх дамоў. Зразумела, што не ва ўсіх краінах паселення школьнай справа развівалася аднолькава. Найбольшыя цяжкасці яна сустрэла ў Аўстраліі. Гэта тлумачыцца значнай тэртыярыяльнай адарванасцю беларускіх асяродкаў адзін ад другога і ў цэлым ад суродзічаў у іншых краінах, слабай нацыянальнай актыўнасцю. Толькі як пра часовую з’яву можна гаварыць пра школы ў Сіднєі, Адэлаідзе і Пэрце.

Найбольш моцнымі былі школы ў ЗША, Канадзе і Англіі. Курс навучання ўключаў агульнаадукатыўныя прадметы на беларускай мове, рэлігію, культуру і эстэтычнае выхаванне. З цягам часу заняткі рабіліся больш разнастайнымі — дзеці прывычаліся да мастацкай самадзейнасці, ставілі спектаклі, рабілі пераклады мастацкіх твораў для паказу на сцэне. Кіраунікі многіх школ дзялілі дзяцей на групы: пачынаючых і старэйших, а для кожнай групы была свая навучальнаяная праграма. З прыходам англамоўных дзяцей у працэсе навучання стала ўжывацца і англійская мова.

З канца 70-х гадоў беларуская школа на эміграцыі перажывае крызіс, у яе працы здарыўся перапынкі па некалькі гадоў. Новае пакаленне беларусаў расце ў сваёй большасці англамоўным, адбіваецца і абыякавасць некаторых бацькоў да нацыянальнага ўзгадавання дзяцей. Галоўная перашкода ў дзейнасці школы — невялікая колькасць вучняў. Даводзіцца ўгаворваць бацькоў, каб яны вазілі дзяцей раз у тыдзень на заняткі. У сучасны момант у ЗША назіраецца ажыўленне дзейнасці дапаўняльных школак.

Асаблівая ўвага пры наладжванні школьнай справы надавалася падручнікам, наглядным дапаможнікам. Выязджаючы на чужыну, толькі адзінкі з настаўнікаў бралі з сабой творы любімых пісьменнікаў, кніжкі для навучання дзяцей. Беларусы не ўяўлялі, які цяжкі шлях ім прыйдзеца пры адносіні спачатку па лагерах у Нямеччыне, потым па розных краінах свету. На эміграцыі настаўнікі маглі разлічваць толькі на ўласныя сілы і веды. Спачатку карысталіся кніжкамі, выдадзенымі ў Савецкай Беларусі. Але ў цэлым савецкая кнігі былі непрымальнімі для ўжывання не толькі з-за ідэалагічнай

⁴ Беларус. 1958. № 43.

накіраванасці тэкстаў, а і па прычыне рэфармаванай беларускай мовы. У 1946 г. А.Радкевіч напісала і апублікаўала ў Мюнхене першы на эміграцыі беларускі лемантар, які доўгія гады не губляў сваёй актуальнасці, шмат разоў перавыдаваўся. Недахоп дзіцячай літаратуры ў значнай ступені запаўняў часопіс “Каласкі”, які выходзіў пры газете “Бацькаўшчына”.

У Нямеччыне, у лагерах для перамешчаных асоб метадычнымі цэнтрамі беларускага школьніцтва былі Першая беларуская гімназія імя Я.Купалы і пачатковая школа ў Міхельсдорфе. Тут складаліся навучальныя праграмы, распрацоўваліся падручнікі для ўсіх беларускіх школ. Пасля выезду беларусаў з лагераў цэнтрам педагогічнай думкі сталі ЗША. Адсюль здабыткі настаўнікаў — беларускія чытанкі, граматыкі, гісторычныя тэксты — разыходзіліся па іншых краінах.

У 1958 г. беларуская школа ў Чыкага выдала сваю першую кнігу “Падручнік для чытання ў 2 клас”, складзеную настаўнікам гэтай школы В.Панцуэвічам. Ён жа ў 1959 г. выдаў для першакласнікаў “Першую чытанку”. Абедзве кніжкі добра ілюстраваныя. На жаль, яны былі выдадзены на рататары. У 1957 г. у Мюнхене дзяякоўчы старанням З.Станкевіч у выдавецтве “Бацькаўшчына” ўбачыў свет зборнік беларускіх казак, які доўгі час служыў дапаможнікам пры вывучэнні беларускай мовы на чужынے⁵.

У лагерах Міхельсдорф выдавецкай справай займаліся скаўты. Тут існавала моцная скаўцкая арганізацыя, якой кіраваў В.Кітель. Моладзь вырашыла выдаць неабходныя для школы падручнікі і дапаможнікі. Было арганізавана выдавецтва “Крыніца”, душой якога сталі А.Марговіч і А.Бута. У 1947 г. былі выдадзены напісаныя настаўнікам пачатковай школы М.Міцкевічам чытанкі для дзяцей першых класаў, паэмы Я.Купалы. Для гімназіі прызначаліся падручнікі А.Калубовіча “Паэтычная стылістыка” (у чатырох кніжках) і М.Кунцуэвіча “Лацінская мова”.

У лагерах Ватэнштэт стараннямі настаўнікаў, беларускага дапамогавага камітэта і выдавецкай суполкі “Заранка” былі выдадзены кнігі для чытання О.Уайлъда (“Казкі” і “Шчаслівы прынц” (1947)), Д.Дэфо (“Рабінзон Крузо” (1947)), М.Багдановіча (“Выбраныя вершы” (1947)), С.Каўша (“У калядную ночь” (1947)), В.Дуніна-Марцінкевіча (“Залёты” (1947)); падручнікі “Стары Запавет” (1946), чытанка Я.Гладкага для другога класа “Родны палетак” і чытанка па гісторыі для чацвёртага класа “Малюнкі мінулага”, геаграфія (ч. 1, 1947). У Нямеччыне таксама выйшлі “Арыфметыка” для першага класа, “Роднае слова” і інш. Значная роля ў выданні падручнікаў належала Саюзу беларускіх настаўнікаў у Нямеччыне.

У 1961 г. парафіяльны камітэт праваслаўнай царквы св.Еўфрасінні Полацкай у Саут-Рыверы перавыдаў фотаспосабам “Беларускі лемантар” А.Радкевіч,

⁵ Беларус. 1989. № 355.

задаволіўшы свае патрэбы і аказаўшы дапамогу іншым школам. У тым жа Саўт-Рыверы ў 1961 г. стараннем Злучанага беларуска-амерыканскага дапамогавага камітэта перавыдадзена “Беларуская школа — першая пасля лемантара кніга для чытання” К.Езавітава, складзеная і выдадзеная ў Рызе ў 1926 г. Але змест падручніка не адпавядаў амерыканскім рэаліям, цяжка ўспрымаўся і не знайшоў попыту⁶.

Плённай была праца Юркі Станкевіча, па прафесіі інжынера-электрыка. У 1966 г. ён склаў і выдаў у Нью-Йорку “Падручнік беларускай мовы для II класа: правапіс і развіццё мовы”, а ў 1968 г. у Кліўлендзе выйшаў яго падручнік “Кароткі агляд гісторыі Беларусі”. Для дзяцей, якія нарадзіліся на эміграцыі і дрэнна ведалі мову сваіх бацькоў, прызначаны падручнік настаўніцы беларускай школы ў Таронта Валянціны Пашкевіч з вялікім беларуска-англійскім слоўнікам. У 1968 г. выйшла з друку яе ж “Першая чытанка пасля лемантара”.

У канцы 60-х гадоў у ЗША была зроблена спроба стварыць каардынуючы цэнтр падрыхтоўкі падручнікаў. Пачала дзейнічаць камісія па рэдагаванні кніг для сярэдняй школы на эміграцыі, куды ўваходзілі вядомыя, кваліфікаваныя настаўнікі. Заўчастна смерць А.Орсы, члена гэтай камісіі, не дазволіла яму закончыць падручнік па геаграфіі і кнігу “Думкі аб нацыянальным узгадаванні”.

Прайшло шмат часу, пакуль беларускае грамадства прыступіла да сур'ёзнага абмеркавання спраў выдання падручнікаў. Старшыня Рады БНР В.Жук-Грышкевіч пісаў у 1973 г.: “...Падручнікі перш за ўсё, бо без падручнікаў бадай што нічога нельга навучыцца. А што ж казаць пра вывучэнне беларускай мовы й беларусаведы — жывучы ў чужамоўным акружэнні. З падручніка можна вучыцца ня толькі ў школе, але й самому дома. А беларусаведы трэба вучыцца не толькі дзецям, а й дарослым, бо рэдка хто з нас вучыўся ў беларускай школе. У першую чаргу трэба вучыць беларускай мове дзяцей і моладзь...”⁷ В.Жук-Грышкевіч выступіў ініцыятарам стварэння Фонда беларускіх падручнікаў, які быў 10 лютага 1973 г. заснаваны пры Беларускім інстытуце навукі і мастацтва ў Нью-Йорку і яго філіі ў Канадзе. Дзякуючы фінансавай падтрымцы беларускіх асяродкаў і дапамозе з боку Канадскага федэральнага ўрада, які на запыт Каардынацыйнага камітэта беларусаў выдзеліў 15 тыс. долараў, быў выдадзены англомоўны падручнік В.Пашкевіч “Беларуская мова” ў дзвюх кнігах тыражом 2 тыс. экз. Падручнік быў куплены многімі бібліятэкамі свету, знайшоў попыт у Англіі, Нямеччыне, Бельгіі, Галандыі, Швецыі, Аўстрыйі, Аўстраліі, Паўднёвой Амерыцы.

Значную ўвагу праўдзіваму і поўнаму асвя酌еню беларускай гісторыі ў амерыканскіх падручніках і школах надавалі вядомыя грамадскія дзеячы,

⁶ Запісы Беларускага інстытута навукі і мастацтва ў Нью-Йорку. 1978. Кн. 16. С. 209.

⁷ Жук-Грышкевіч Р. Жыццё Вінцэнта Жук-Грышкевіча. Таронта, 1993. С. 611.

кіраўнікі беларускіх згуртаванняў. Яны аказвалі ўсялякую дапамогу ў распаўсюджанні ведаў пра Беларусь у дзяржаўных і прыватных школах ЗША і іншых краін.

Здабыткі беларускіх эмігрантаў па разбудове школьніцтва на чужыне не засталіся марнымі. Гэта бліскучы прыклад, як трэба для добра нацыі выкарыстоўваць адукаваных, дзяржаўных людзей, іх памкненні і здольнасці для захавання сваёй нацыянальнай самабытнасці. У адрозненне ад старой эміграцыі, якая імкнулася захаваць рэлігію, эмігранты пасляваенны хвалі здолелі захаваць этнічныя карані, культуру, выхаваць сваіх дзяцей добрымі грамадзянамі, знайшлі мажлівасць, каб яны ведалі і любілі Беларусь.

МОЎНЫЯ І
ЛІТАРАТУРНЫЯ
КАНТАКТЫ

Герман Бідэр (Зальцбург)

Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў кантэксле славянскага адраджэння

1. Дыскусія пра моўную рэформу на Беларусі

З 1986 г. да нашых дзён на Беларусі праводзіцца публічная дыскусія пра стан і будуча беларускай літаратурнай мовы. У час гэтай дыскусіі, у якой прымаюць удзел не толькі пісьменнікі, філолагі і публіцысты, але і больш шырокія колы інтэлігенцыі, абміркоўваюцца пытанні, якія датычацца нормы літаратурнай мовы на ўсіх узроўнях. Дыскусія пра ацэнку нормаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы падзяліла інтэлігенцыю краіны на два лагеры — рэфарматараў, якія дамагаюцца грунтоўнага абнаўлення літаратурнай мовы, і традыцыяналістаў, якія абараняюць захаванне літаратурнай мовы ў сённяшній форме¹. За гэтымі рознымі ўяўленнямі нормы мабыць крыюцца розныя моўна- і культурнапалітычныя, а нават агульнапалітычныя ўяўленні, у якіх адбіваецца ситуацыя Беларусі паміж Усходам і Захадам.

Рэфарматары змагаюцца за паўторнае ўвядзенне дарэформавай літаратурнай мовы, якая ўжывалася да 1933 г. у Савецкай Беларусі і да 1939 г. у Заходній Беларусі, пэўны час на працягу Другой сусветнай вайны, а пасля яе заканчэння і далей ужываеца ў Заходній Еўропе і Амерыцы беларускай эміграцыяй. Рэфарматары адхіляюць скажоную і зрусіфіканую літаратурную мову, ablічча якой сфармавана палітычна матываванай моўнай рэформай 1933 г. і мэтанакіраваным распаўсюджваннем беларуска-расійскай двухмоўнасці ў час панавання таталітарызму. Сваім дамаганнем абнаўлення беларускай літаратурнай мовы рэфарматары ідэйна працягваюць моўнае планаванне 20-х гадоў, калі праводзілася нармалізацыя літаратурнай мовы на падставе прыкмет сяроднебеларускіх пераходных гаворак і паўднёвазаходніга дыялекту, адмежаванне нормаў беларускай літаратурнай мовы ад нормаў расійскай мовы і ў меншай ступені — ад польскай мовы. Цяпер рэфарматары дамагаюцца ў

¹ Крывіцкі А. А. Нацыянальная мовавтворчасць і мясцовая гаворкі // Беларусь: Шляхі абнаўлення і развіцця. Матэрыялы навуковай сесіі Аддзялення гуманітарных навук Акадэміі навук Беларусі. Мн., 1993. С. 263–269.

прыватнасці паўторнага ўвядзення арфаграфічна-фанетычных, марфалагічных і словаўтваральных нормаў, якія фіксаваліся падручнікамі Б. Тарашкевіча і братоў Язэпа і Антона Лёсікаў, і патрабуюць перагляду беларускай лексікі, фразеалогіі, тэрміналогіі, а таксама адраджэння беларускай антрапалогіі і тапаніміі. Часам прапанаваныя моўныя змены, асабліва ў галіне лексікі, фразеалогіі і стылістыкі, робяць уражанне адсутнасці яснай канцэпцыі моўнай рэформы.

Традыцыяналісты, з другога боку, апраўдаюць збліжэнне беларускай літаратурнай мовы з расійскай мовай за кошт размывання спецыфікі беларускай мовы. Звычайна яны бачаць сваю галоўную задачу ў захаванні стабільнасці моўнай нормы 30–50-х гадоў і асуджэнні ўсіх пазнейшых спроб змянення нормаў. У прыватнасці традыцыяналісты ажыццяўлялі інтэнсіўнае збліжэнне беларускай лексікі з лексікай расійскай мовы шляхам правядзення кампаній супраць так званай дыялектызацыі літаратурнай мовы, дыскрэдытаўні неалагізмы як штучныя ўтварэнні, выступалі супраць адраджэння старых слоў, паўторных запазычанняў з польскай мовы, у падтрымку лексічнага ўплыву расійскай мовы. У гэтым духу традыцыяналісты часта тлумачаць познія запазычанні з расійскай мовы як старую агульную спадчыну абедзвюх усходнеславянскіх моваў, у той жа час адмаўляюць усялякую сувязь паміж старабеларускім і новабеларускім моўнымі перыядамі.

Традыцыяналісты папракаюць рэфарматараў ва ўзнікненні крызісу формы і разам з тым блакуюць любыя спробы правядзення моўных рэформаў, што бачна ў запавольненні ўвядзення наспелых змен у арфаграфіі. У духу гэтай старой савецкай моўнай палітыкі традыцыяналісты асуджаюць патрабаванне рэфарматараў самастойнага развіцця беларускай літаратурнай мовы як праяву беларускага нацыяналізму і моўнага пурызму, як спробу паўторнай паланізацыі і мэтанакіраванага аддалення беларускага народа ад расійскага.

Каб паказаць, што такія папрокі традыцыяналістай у адрас рэфарматараў не маюць падстаў, пра што сведчыць вопыт іншых славянскіх культурных рухаў за нацыянальнае адраджэнне, мы паспрабуем ахарактарызаваць тыя ўյёленні і канцэпцыі, што інспіравалі гэтыя рухі народаў па-за межамі царскай Расіі і пазней — Савецкага Саюза, у прыватнасці, на тэрыторыі былой Габсбургскай манархii і яе дзяржаў-наступнікай.

2. Рухі нацыянальна-культурнага адраджэння славянскіх народаў у Габсбургскай імперыі

У шматэтнічнай і шматканфесійнай імперыі Габсбургаў моўная сітуацыя паасобных славянскіх народаў на пачатку нацыянальнага адраджэння ў канцы XVIII і пачатку XIX ст. была даволі своеасаблівая. Чэшская пісьменнасць на працягу XVII–XVIII стст. прыйшла да занядаду, а яе функцыі былі моцна абмежаваныя. Славянская пісьменнасць XVI–XVIII стст. развівалася толькі ў некаторых вузкіх сферах. Харваты ўжывалі некалькі літаратурных моваў, якія

грунтаваліся на розных лакальных дыялектах, але не мелі агульнанацыянальной літаратурнай мовы. Сербы карысталіся толькі сербска-царкоўнаславянскай пісьменнасцю, якая моцна адрознівалася ад сербской народнай мовы. Славакі ўсё яшчэ традыцыйна ўжывалі чэшскую літаратурную мову. Русінская мова, што ўжывалася на той час у Галіцый, ужо не магла выкананы функцыі сучаснай літаратурнай мовы. Толькі палякі захавалі сваю стабільную літаратурную мову і развівалі яе насуперак падзелам краіны.

У XVIII ст. некаторыя славянскія народы ў выніку асіміляцыі страцілі не толькі частку насельніцтва з-за анямечання, але наогул былі вымушаны змагацца за выжыванне ў якасці самастойнага этнасу і захаванне моўнай супольнасці. Толькі ў першай палове XIX ст. паступова палепышылася іх этнічна-моўная сітуацыя, а на працягу другой паловы апошняга стагоддзя ім канчатковая ўдалася забяспечыць сваё існаванне.

У першай палове XIX ст. усе славянскія народы аўстрыйскай манархіі яшчэ стаялі перад праблемай нізкага грамадскага прэстыжу сваіх нацыянальных моваў у параўнанні з нямецкай мовай, якая тады ўжывалася па ўсёй імперыі не толькі ў якасці мовы палітыкі, адміністрацыі і арміі, асветы і навукі, але была таксама мовай вышэйшых грамадскіх слáбóу гарадах ненямецкіх тэрыторый. Нягледзячы на тое, прадстаўнікам амаль усіх славянскіх народоў Габсбургскай манархіі ўдалося з канца XVIII ст. да паловы XIX ст. распрацаваць ясныя канцэпцыі адносна асноў і крыніц літаратурнай мовы, яе нармалізацыі і кадыфікацыі, а таксама яе ўвядзення ва ўсе грамадскія сферы жыцця. У другой палове XIX ст. урэшце шматлікім славянскім народам, якія жылі пера-важна ў розных адміністрацыйных адзінках імперыі, удалося стварыць агульнанацыянальныя культурныя інстытуцыі, распрацаваць агульнанацыянальныя літаратурныя мовы і дамагчыся іх ужывання ў школе, адміністрацыі і палітыцы, у прэсе і белетрыстыцы, і нават у розных галінах навукі. Славянскія нацыянальныя мовы манархіі настолькі развіліся да Першай сусветнай вайны, што яны змаглі функцыянуваць як паўнацэнныя сучасныя літаратурныя мовы і пасля распаду Габсбургскай манархіі.

Як у XIX ст. праводзілася рэалізацыя моўнага планавання, мне хочацца прадэманстраваць на прыкладзе развіцця чэшской лексікі і словаўтварэння Й. Юнгманам. Гэтыя славуты лексікограф выклáу у сваёй працы “Slovesnost” (2-е выд. 1846 г.) прынцыпы стварэння чэшской лексікі, якая тады яшчэ мела вялікія недахопы, у прыватнасці ў галіне абстрактнай і тэрміналагічнай лексікі. У тых выпадках, калі не знаходзілася адпаведнае слова ў пісьмовых помніках XVI ст., залатой пары чэшской культуры, або ў гаворках, Юнгман дапускаў запазычанні з іншых славянскіх моваў ці словаўтваральныя неалагізмы. Неалагізмы або ствараліся свабодна з чэшскіх марфем або рэпрадукавалі кампаненты чужога (звычайна нямецкага ці лацінскага) слова чэшскім моўным матэрыялам (напрыклад, žalozprěv з ням. Klaggesang). У сваім шматтомным

чэшска-нямецкім слоўніку (Прага, 1835–1839) Юнгман змясціў лексіку чэшскай літаратуры залатой пары і ранейших часоў, а таксама свае ўласныя неалагізмы. Для Юнгмана важней спрабай было пазбавіцца тых чужых элементаў, якія маглі прынізіць нацыянальную якасць і годнасць чэшскай мовы. Гэта дасягалася шляхам замены нямецкіх слоў перадусім чэшскімі, або прынамсі славянскімі словамі (напр., *handi* Юнгман замяніў сінанімічным *obchod*; *luft* замяніў русізмам *vzduch*). Пераважная большасць тэрмінаў Юнгмана трывала замацавалася ў чэшскай мове. Была створана спецыяльная наменклатура ў розных галінах навукі, асветы і адміністрацыі, так што з другой паловы XIX ст. можна было пісаць па-чэшску без цяжкасцей пра такія галіны, як хімія, батаніка, музыка, права і г. д. Уяўляе цікавасць, як хутка чэшская літаратурная мова дасягнула полівалентнага статуса і стабільнасці нормаў².

У апошніяй чвэрці XIX ст. у Чэхіі разгарнулася вострая кампанія за ачыстку мовы, асабліва за пазбаўленне ад усяго таго, што якім-небудзь чынам магло нагадваць уплыв нямецкай мовы. Гэтую кампанію арганізавала Чэшская Маціца (*Matice Česká*), якая апубліковала свае асноўныя правілы ў працы “Тачыла чэшскай мовы” (“Brus jazyka českého”) у 1877 г. Так званыя брусічы можа нават з празмерным стараннем начапілі ліквідоўваць апошнія ўплывы нямецкай лексікі і сінтаксісу з чэшскай мовы.

У паслядоўнай дэгерманізацыі чэхі — не выключэнне, бо і іншыя славянскія народы падобным чынам таксама ачысцілі сваю літаратурную мову ад нямецкага ўплыву ў лексіцы, словаўтварэнні і сінтаксісе. Славенскі моўны рэфарматар Ф. Левстык (F. Levstik), напрыклад, у другой палове XIX ст. не толькі адкінуў яўнай лексічныя германізмы, але і абмежаваў уплывы нямецкага словаўтварэння (калькі складаных слоў) і спецыфічныя канструкцыі нямецкага сінтаксісу³.

3. Нацыянальная палітыка ў Аўстра-Венгрыі і яе дзяржавах-наступніках

Развіццё большай часткі славянскіх літаратурных моваў у Аўстрыйскай імперыі не атрымала б такіх спрыяльных магчымасцей, калі б аўстрыйская моўная і нацыянальная палітыка, якая пачала праводзіцца пасля рэвалюцыі 1848 г., і асабліва з 1867 г. — года пагаднення Аўстрыі з Венгрыяй, не была даволі талерантнай. Асноўныя канцэпцыі нацыянальнай палітыкі аўстрыйскай і венгерскай частак імперыі былі, аднак, розныя. У той час, як аўстрыйская канстытуцыя 1867 г. трактавала Аўстрыю як шматэтнічную дзяржаву, венгерскі закон па нацыянальных пытаннях 1868 г. зыходзіў з ідэалу мадзьярскай гамагеннай нацыянальнай дзяржавы. Згодна з аўстрыйскай канстытуцыяй, усе народы дзяржавы былі раўнапраўныя, і кожны меў непарушнае права

² Auty R. Czech // The Slavic Literary Languages: Formation and Development. New Haven, 1980. P. 163–182.

³ Toporišić J. Zur sprachlichen Situation des Polnischen an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert // Zeitschrift für Slawistik. 1984. Bd. 29. H. 6. S. 853–863.

на захаванне сваёй нацыянальнасці і мовы. Аўстрыйская канстытуцыя гарантавала раўнапраўе ўсіх карэнных моваў у школах, установах і грамадскім жыцці. Хоць нямецкая мова ў многіх адносінах дамінавала ў аўстрыйскай частцы імперыі, але яна ўсё ж не мела афіцыйнага статуса дзяржаўнай мовы. У Аўстрыі, акрамя таго, не было моцнага асіміляцыйнага націску; наадварот, паасобныя славянскія народы змаглі не толькі ўтрымаць свой колькасны склад, але нават павялічыць яго за кошт нямецкай мовы. Венгры ж з 1867 г. павялі барацьбу супраць усіх немадзъярскіх моваў у гістарычнай Венгрыі ў мэтах стварэння гамагеннай мадзъярскай дзяржавы⁴.

З-за гэтай неталерантнай палітыкі мадзъярызыцы найбольш цярпелі славакі. Славацкаму нацыянальнаму руху трэба было весці барацьбу на двух франтах: перш-наперш, супраць чэхаў, а затым — венграў. Пасля стварэння і кадыфікацыі славацкай літаратурнай мовы Л. Штурам (L. Štúr) у 1846 г. (тады выйшла яго граматыка *Nauka reči slovenskej*) і прыняцця гэтай мовы моўным пагадненнем славацкіх лютэранаў і католікаў у 1851 г. (так званай рэформай М. Годжы і М. Гаталы), славацкаму нацыянальнаму руху трэба было абараніцца, з аднаго боку, супраць атак чэшскай культурнай і палітычнай эліты (Й. Юнгмана, Ф. Палацкага, К. Гавлічка-Бораўскага), якая лічыла славакаў часткай чэшскай нацыі, а з другога боку, супраць старэйшага пакалення славацкіх лютэранаў (П. Шафарыка, а перадусім Я. Колэара), бо і той і другі лагер асуздзіў так званае адшчапленне славакаў. Пасля аўстрівенгерскай угоды 1867 г. сітуацыя славацкай літаратурнай мовы і культуры пагорышлася радыкальна. У наступныя гады забаранілі Славацкую Маціцу, зачынілі ўсе славацкія школы, усе праявы славацкага нацыянальнага духу жорстка працедаваліся. У 70–80-я гады амаль прыпынілася ўсялякая палітычная дзеянасць славакаў у Венгрыі. Функцыі славацкай літаратурнай мовы да 1918 г. былі абмежаваны толькі белетрыстыкай⁵. Ды і ў міжваенны час славацкая нацыя і мова яшчэ вырашалі праблему свайго існавання. Справа ў тым, што ў канстытуцыі незалежнай Чэхаславакіі 1920 г. гаворка ішла пра адзіную чэхаславацкую нацыю і чэхаславацкую мову, што на практицы азначала адмаўленне існавання славацкай нацыі і славацкай літаратурнай мовы. Тэндэнцыі моўнай уніфікацыі свядома культиваваліся з агульнапалітычных меркаванняў. Гэта знайшло адлюстраванне і ў кадыфікацыі літаратурнай мовы, асабліва ў Правілах славацкага правапісу (*Pravidlá slovenského pravopisu*) 1931 г. Іх аўтар, чэшскі лінгвіст В. Важны, даў перавагу тым формам і варыянтам, якія

⁴ Goebel H. Geschichte lernen und aus Geschichte lernen. Die altösterreichische Sprachenvielfalt und Sprachenpolitik als Modellfall für ein Europa von heute und morgen // Die slawischen Sprachen (Salzburg). 1994. Bd. 39. S. 5–42.

⁵ Durovič L. Slovak // The Slavic Literary Languages: Formation and Development. New Haven, 1980. P. 211–228.

былі бліжэй да чэшской мовы, не зважаючы на тое, ці былі яны наогул прыняты ў славацкай мове, ці не. Ён дапусціў таксама лексічныя варыянты, якія не адпавядалі славацкай літаратурнай мове. Гэтыя правілы славацкага правапісу былі створаны, каб паскорыць зліцце славацкай мовы з чэшской. Тэндэнцыя чэхізацыі славацкай мовы, аднак, выклікала аўтанамістычны супраціўны рух, які кіраваўся моўным узусам Славацкай Маціцы і ўрэшце паспяхова абараніў самастойнасць славацкай літаратурнай мовы. Толькі ў 1945 г. Другая Чэхаславацкая рэспубліка ў кошыцкай урадавай праграме признала існаванне славацкай нацыі з сваёй ўласнай мовай⁶. Прыклад цяжкага развіцця славацкай літаратурнай мовы павучальны тым, што ён мае дакладныя паралелі ў развіцці беларускай літаратурнай мовы.

4. Канцэнцыя далейшага развіцця нормаў беларускай літаратурнай мовы

Гэты кароткі экскурс у гісторыю абнаўлення славянскіх літаратурных моваў у Аўстра-Венгрыі перадусім паказвае, што тыя нацыяналістычныя і пурыйскія тэндэнцыі, у якіх папракаюць сёння традыцыяналісты рэфарматараву, у перыяд адраджэння славянскіх нацыянальных культур былі агульнапашыранымі, паслядоўна рэалізаваныя і апраўдаліся з пункту гледжання задач абнаўлення або стварэння славянскіх літаратурных моваў. Славянская нацыянальная рухі ў XIX ст. змагаліся за самастойнае развіццё сваіх нацыянальных моваў, абараняючыся, з аднаго боку, ад палітычнай і культурнай перавагі нямецкай, а пазней і венгерскай мовы, а з другога боку, правялі размежаванні паміж паасобнымі славянскімі нацыянальнымі мовамі.

Апрача таго, кідаецца ў очы, што беларуская літаратурная мова не была распрацавана мэтанакіравана прадстаўнікамі нацыянальнай інтэлігенцыі на аснове падрабязнай праграмы развіцця мовы, але яе нармалізацыя праводзілася (падобна як у ўкраінцаў) толькі пасля амаль стогадовага развіцця пісьмовай традыцыі ў белетрыстыцы і публіцыстыцы. Прычыны гэтай з'явы, як вядома, у жорсткай русіфікатарскай палітыцы царскай Расіі да 1906 г., дзе афіцыйна ўжывалася толькі расійская дзяржаўная мова і амаль кожная нацыянальная мова была забаронена ў грамадскім жыцці.

Вынікі адсутнасці канцэнцыі развіцця беларускай літаратурнай мовы ў XIX ст. адбіліся на ёй негатыўна, таму што не ўсе магчымыя падставы літаратурнай мовы, у прыватнасці, літаратурныя і публіцыстычныя працы, дыялектныя матэрыялы, народная паэзія і гістарычная пісьменнасць былі выкарыстаны. Паскоранае выданне кароткай версіі беларускага гістарычнага слоўніка, а таксама агульнабеларускага дыялектнага слоўніка ў форме сінтэзу

⁶ Gladrow A. Tendenzen der literatursprachlichen Entwicklung in der Slowakei nach dem Ersten Weltkrieg // Zeitschrift für Slawistik. 1986. Bd. 31. H. 4. S. 552–555.

шматлікіх рэгіянальных дыялектных слоўнікаў змагло б значна палегчыць выпрацу́ку лексічных сродкаў на базе гэтых патэнцыяльных крыніц беларускай літаратурнай мовы.

Шырокое выкарыстанне дыялектных, фальклорных і гістарычных крыніц змагло б прывесці да рацыянальнага ўзбагачэння агульной і абстрактнай лексікі, а таксама неафіцыйнай тэрміналогіі, у той час як афіцыйныя спецыяльныя тэрміналогіі павінны быць распрацаўаны пераважна шляхам выкарыстання міжнароднай лексікі і стварэння неалагізмаў. Аднак трэба было выкарыстаць як гістарычныя і фальклорныя тэксты, так і дыялектныя матэрэялы з пункту гледжання нацыянальнай самабытнасці беларускай лексікі і не разлічваць на пазнейшыя чужыя моўныя напластаванні, у першую чаргу матэрэяльныя запазычанні, а таксама механічныя калькі з суседніх моваў.

Абнаўленне, аднак, павінна закрануць не толькі агульную і тэрміналагічную лексіку, але і прадугледжваць адмаўленне усіх моўных прыкмет, якія ўводзіліся прымусовымі мерамі ў словаўтварэнні, марфалогіі і сінтаксісе, а таксама ў арфаграфіі і ў галіне ўласных назваў.

Канцепцыя абнаўлення нормаў беларускай літаратурнай мовы на ўсіх узорынях можа быць распрацаўвана толькі шляхам супрацоўніцтва кампетэнтных навуковых інстытуцый, упływowых грамадскіх арганізацый, Таварыства беларускай мовы імя Ф. Скарыны і розных парламенцкіх камісій. Відаць, яшчэ больш важнай з'явілася б паслядоўная рэалізацыя такой канцепцыі ў моўнай практицы. На працягу рэформеннага перыяду варты было б адмовіцца ад жорсткай нармалізацыі літаратурнай мовы, каб альтэрнатыўныя лексічныя элементы, флексійныя формы, сінтаксічныя канструкцыі або фанетычна-арфаграфічныя варыянты змаглі свабодна супернічаць. За здзяйсненне такога моўнага абнаўлення ўся патрыятычная беларуская інтэлігенцыя павінна змагацца і выхоўваць шырокія колы насельніцтва ў духу захавання беларускай мовы і культуры.

Леў Ша- (Мінск)

Моўныя арыенціры і словаўтваральны працэс

Кожны адрэзак гісторыі літаратурнай мовы нясе на сабе пэўны адбітак свядомага, мэтанакіраванага ўмяшання грамадства ў працэсы яе ўнутранага развіцця. Грамадства, якое ніколі не застаецца абыякавым да сваёй літаратурнай мовы, імкнецца накіроўваць моўны працэс у пажаданым напрамку, вызначае тыя крыніцы, на якія неабходна ў першую чаргу арыентавацца пры адборы і пашырэнні моўна-выяўленчых сродкаў. Асаблівая ўвага звязртаецца на лексіку — той узровень моўнай сістэмы, што найактыўней

рэагуе на ўсе праявы жыцця, адсюль ускосна — і на словаўтварэнне як галоўны спосаб яе папаўнення.

Словаўтваральная сістэма (падсістэма) беларускай літаратурнай мовы ўвабрала ў сябе напластаванні розных гістарычных эпох. Галоўным напрамкам яе развіцця і ўдасканалення ў кожную эпоху было асваенне і замацаванне ў агульнанацыянальным ужытку тых мадэляў, па якіх узнікалі новыя слова ў жывым народным маўленні. Менавіта гэтыя мадэлі і выяўляюць найбольш ярка нацыянальную спецыфіку беларускага словаўтварэння. Выяўленне і апісанне гэтых мадэляў, тых словаўтваральных сродкаў, пры дапамозе якіх яны афармляюцца, распачалася яшчэ ў мінулым стагоддзі. На сённяшні дзень яны вывучаны даволі грунтоўна. Гэта дае нам магчымасць убачыць ва ўсіх дэталях хараектэрныя адметнасці словаўтварэння ў народна-дыялектнай мове і тым самым глыбей разабрацца ў тых словаўтваральных працэсах, што адбываюцца на ўзоруні літаратурнай нормы.

Ужо ў самых ранніх пісьмовых помніках усходніх славян выяўляюцца такія словаўтваральныя мадэлі, адны з якіх узыходзяць да жывога народнага маўлення, а другія — да кніжных крыніц. Апошнія трапілі ў пісьмовыя помнікі нашых продкаў у выніку перакладу іншамоўнай літаратуры, культурных узаемаабменаў і ўзаемаўплываў, якія заўсёды суправаджаюцца запазычаннем лексічных сродкаў. Утвораныя па гэтых мадэлях слова вызначаюцца і сваёй “кніжнай” семантыкай — гэта па большасці намінацыі абстрактных паняццяў, такіх рэалій, якія былі далёкімі ад паўсядзённых спраў і ўяўленняў простага чалавека. “Іншароднае” паходжанне гэтых слоў выдае і іх марфемная структура. У помніках нямала слоў з афіксамі (прыстаўкамі, суфіксамі) неславянскага паходжання — грэчаскага, лацінскага і г.д., што сведчыць пра шырокія культурныя арыентацыі старажытных пісьменнікаў. Гэтыя афіксы, запазычаныя не самі па сабе, а ў складзе адпаведных слоў, прадуктыўнасці ў старажытныя часы на ўсходнеславянскай глебе не праявілі; не так многа можна прывесці слоў, якія былі б тут утвораны пры іх дапамозе. Тыя з іх, што захаваліся, таксама як і запазычаныя пазней, актыўнізвалі свае словаўтваральныя здольнасці ўжо толькі ў апошнія стагоддзе.

Непараўнальная прадуктыўней выкарыстоўваліся ў старажытныя часы афіксы стараславянскага (царкоўнаславянскага) паходжання. Адрозніць іх ад уласна ўсходнеславянскіх афіксаў не заўсёды лёгка з-за структурнай блізкасці славянскіх моваў. Напрыклад, пэўны час суфіксы *-ость*, *-ств-o*, асабліва *-тель* даследчыкі адносілі да тыпова стараславянскіх, нягледзячы на тое, што яны з даунейшай пары ўжываюцца ва ўсходнеславянскіх гаворках. Выразна адрозніваюцца афіксы з спецыфічнымі для стараславянскай мовы фанетычнымі прыметамі: няпоўнагалосsem, гукамі [жд], [щ] на месцы старажытных спалучэнняў dj і tj і інш. Шэраг іх разам з афіксамі ўсходнеславянскага паходжання ўтваралі судносныя пары, адрознія па фанетычных пры-

метах. Так, у помніках побач з стараславянскімі афіксамі *воз-*, *из-*, *пръ-*, *пръд-*, *раз-*, *со-*, *ie-* ўжываліся ўсходнеславянскія афіксы *въз-*, *вы-*, *пере-*, *роз-*, *-ье*. Некаторыя стараславянскія афіксы не мелі ўсходнеславянскіх адпаведнікаў (-*ание*, -*ение*, *ьствие*, -*нь* і інш.). Руская літаратурная мова захавала гэтыя стараславянскія афіксы і іх словаўтваральную актыўнасць, замацаваўшы за імі пэўныя семантычныя і стылістичныя адзнакі. У беларускай мове яны не атрымалі развіцця. Ужо ў помніках старога беларускага пісьменства іх ужыванне ўвесь час звужалася і паступова зводзілася на нішто. Калі яны і выкарыстоўваліся, то часцей не столькі з-за немагчымасці выказаць змест іншымі сродкамі, колькі ў выніку жанрава-стылістичных патрабаванняў. Тут і выяўляліся школа, мастацкія густы пісьменніка, арыентацыя яго на адпаведныя пісьмовыя традыцыі. У сучаснай беларускай літаратурнай мове на фоне сродкаў “*сваіх*”, народна-гутарковага паходжання, слова з генетычна стараславянскімі афіксамі выглядаюць як бы чужынцамі; яны сігналізуюць пра недастатковое засваенне карыстальнікамі мовы яе ўласных сродкаў.

З іншых славянскіх моваў вялікае ўздзеянне на развіццё беларускай літаратурнай мовы аказала польская. Беларускія пісьмовыя помнікі даволі рана пачалі адлюстроўваць гэтае ўздзеянне. У XVII ст. яны маглі настолькі перапаўняцца матываванымі і нематываванымі паланізмамі, стыль выкладу ў некаторых з іх настолькі “*апалячваўся*”, што, як заўважаюць даследчыкі, адрознівацца ад польскіх яны сталі хіба толькі сваёй кірылаўскай графікай. Аднак на словаўтваральну сістэму беларускай літаратурнай мовы той пары польская мова аказала нязначны ўплыў. Тоё ж можна сказаць і пра пазнейшы час — XIX — першыя дзесяцігоддзі нашага стагоддзя, калі зноў актыўізваліся працэсы запазычанасці з польскай мовы. Афіксай, якія ўпэўнена можна было б залічыць да запазычаных з польскай мовы, у сучаснай беларускай літаратурнай мове зусім нямнога: гэта суфіксы *-изн-(блізна)*, *-иск-(вятыска)*, *-дл-(кавадла)*, *-унак (малюнак)*. Польскае паходжанне некаторых з іх ставіцца пад сумненне. Вылучаюцца яны ў невялікай колькасці слоў традыцыйнай лексікі і не праяўляюць словаўтваральнай актыўнасці.

Нягледзячы на тое, што пасля Другой сусветнай вайны грамадскія функцыі беларускай літаратурнай мовы сталі ўсё больш і больш звужацца, словаўтваральная працэсы ў ёй не затухлі, а, наадварот, атрымалі далейшае разгортванне. І ў абмежаваных умовах на беларускай мове ствараліся разнастайныя тэксты, выходзілі перыядычныя выданні, такія фундаментальныя працы, як 12-цітомная “*Беларуская савецкая энцыклапедыя*” і розныя галіновыя энцыклапедыі, падручнікі для вышэйшай і сярэдняй школы і г.д. Адным словам, жыццё патрабавала няспыннага папаўнення лексічных сродкаў, каб запоўніць адпаведнымі намінацыямі тыя лексічна-семантычныя лакуны, што ўвесь час узнікалі ў лексічнай сістэме беларускай мовы ў сувязі з развіццём

навукі, тэхнікі, культуры. Неабходнасць у такіх сродках асабліва востра адчувалася пры “судатыкненні” беларускай мовы з рускай, якая ў Беларусі выкарыстоўвалася як афіцыйная, дзяржаўная мова і з якой прыходзілася перакладаць разнастайныя тэксты. Недахоп беларускіх адпаведнікаў вельмі адмоўна адбіўся і на якасці тых пасляваенных слоўнікаў (тлумачальных, перакладных, тэрміналагічных), якія хоць і распрацоўваліся старанна, але так і не змаглі ў поўнай меры задаволіць грамадства. Для гэтых слоўнікаў не ставала апрабаванага моўнай практикай лексічнага матэрыялу, і ўкладальнікі іх частва вымушаны былі самі ствараць новыя слова. Пашукі слоў “з гарачай рукі” выклікалі актыўную індывідуальную словатворчасць, якая не заўсёды ўлічвала нацыянальную моўную спецыфіку, нярэдка ажыццяўлялася з аглядкай на рускія ўзоры. У беларускую мову з рускай хлынуў паток запазычанняў, калек і паўкалеk. Папоўнілася і група слоў з фармантамі стараславянскага паходжання. Некаторыя з такіх фармантаў сталі выкарыстоўвацца ў беларускай мове для ўтварэння новых слоў, напрыклад, прыстаўка *прад-* (з стараславянскай *пръд-*), пры дапамозе якой утворана і зафіксавана ў “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” больш дзесятка слоў з іх дэрыватамі (побач з беларускай калькай гэтай прыстаўкі *перад-*).

Вялікую колькасць слоў, што прыйшлі з рускай мовы, складаюць слова, якія яна сама запазычыла з іншых моваў (так званыя інтэрнацыяналізмы і інш.). Многія з іх маюць складаную словаўтваральную структуру, г.зн., што ў адпаведных аднакаранёвых радах і ў супастаўленні з словамі аднатыпнага ўтварэння іншых словаўтваральных радоў у структуры такіх запазычанняў можна вылучыць словаўтваральныя афіксы (тыпу прыставак *анты-*, *дэ-, конт-*; суфіксаў *-іст*, *-ізм*, *-ацы-я*). Гэтыя афіксы пашырыйлі набор словаўтваральных сродкаў беларускай мовы і ў пэўных выпадках выкарыстоўваюцца для стварэння новых слоў, часам і на базе беларускіх каранёў.

Пры ўсіх дадатных і адмоўных баках працэсаў запазычання, яны павыслі словаўтваральны патэнцыял беларускай мовы.

За пасляваенныя гады словаўтваральная сістэма беларускай літаратурнай мовы атрымала даволі ўсебаковую навуковую распрацоўку. У акадэмічных граматыках і курсах беларускай мовы, спецыяльных працах па дэрываталогіі сістэматызаваны і грунтоўна апісаны ўсе магчымыя словаўтваральныя тыпы, адзначаны фармальныя мадэлі іх утварэння, ступень прадуктыўнасці і рэгулярнасці паасобных тыпаў і мадэляў. Выяўлены і ахарактарызованы словаўтваральныя фарманты, як тыя, што ўзніклі на ўласнай моўнай базе, так і ў выніку запазычання, хоць даць дакладны пералік іх немагчыма па прычыне адсутнасці адзінага падыходу да ідэнтыфікацыі марфем. У розных лексікаграфічных працах (найперш у “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы”) зафіксаваны ў кадыфіканай форме найбольш ужывальныя ў сучаснай беларускай літаратурнай мове вытворныя слова. Такім чынам, ёсьць як

бы ўсё для таго, каб сцвярджаць пра дастатковую упарадкаванасць беларускага словаўтварэння, пра тое, што сучасная беларуская мова выпрацавала дасканалыя спосабы і прыёмы стварэння новых лексічных адзінак на ўласнай моўнай базе.

Аднак моўная практыка апошняга дзесяцігоддзя з усёй відавочнасцю выявіла шэраг нявырашаных праблем у галіне беларускага словаўтварэння. Так ці інакш усе яны выцякаюць з імкнення грамадскасці пераарыентаваць развіццё нацыянальнай літаратурнай мовы на шлях умацавання яе самабытнасці, пазбаўлення ад усяго таго, што штучна прышчэплівалася ёй у адпаведнасці з курсам на “*зліцё моваў*”. Павысілася ўвага да самабытнага беларускага слова, якое здольнае замяніць нематываванае запазычанне. З пункту гледжання спецыфікі беларускай мовы ўдакладняеца структура некаторых вытворных слоў. Асабліва часта практыкуецца замена ў слове аднаго афікса на другі (тыпу *абраны* замест *выбраны*, *скрасі* замест *украсі*, *панішчыць* замест *знішчыць*, *прафесійнік* замест *прафесіянал*, *апавяданнік*, *даследнік* замест *апавядальнік*, *даследчык*, *партнэр*, *санэр* замест *партнёр*, *санёр* і г.д.). Часам пры гэтым парушаюцца тыя семантычныя матывацыі, якія складліся паміж вытворнымі ў тых ці іншых словаўтваральных тыпах. Яшчэ адзін прыклад словаўтваральных “падмен” — спрашчэнне ў адных выпадках структуры вытворнага слова, калі адкідаецца мінімум адзін афікс (тыпу *выступ* замест *выступленне*, *выстала* замест *выстаўка*, *параза*, *тэза*, *крыза* замест *паражэнне*, *тэзіс*, *крызіс*), а ў другіх, наадварот, нарашчэнне афіксаў (тыпу *подумкі* замест *думкі*, *напрыканцы*, *заўгодна* і г.д.). Шэраг суфіксаў залічваюцца да непрадуктыўных (напрыклад, *-нн-е*, *-цель*) або зусім адмаўляюцца як неўласцівя беларускай мове (у прыватнасці, дзеяслоўны суфіск *-ip-*, усе суфіксы дзеепрыметнікаў незалежнага стану і залежнага стану цяперашняга часу), хоць у некаторых стылях (так званых кніжных) беларускай літаратурнай мовы калі не ўсе, то частка іх даказала сваю жыццядзейнасць. Увогуле ж за гэтым радыкализмам нельга не бачыць жадання як мага аддаліцца ад рускай мовы, і калі часам гэтага нельга зрабіць за кошт актывізацыі ўнутраных рэсурсаў, то гэта робіцца шляхам пераарыентацыі на іншыя кропніцы запазычання, перадусім на польскія.

У выніку бурнага абнаўлення беларускай літаратурнай мовы, як бачым, не столькі трансфарміруеца яе словаўтваральная сістэма, колькі адбываецца пераразмеркаванне вытворных у межах асобных словаўтваральных тыпаў, змяненяеца традыцыйная шкала прадуктыўнасці некаторых словаўтваральных сродкаў. А наколькі гэтыя змены ў кожным канкрэтным выпадку акажуцца жыццясткімі, пакажа будучыня.

Ларыса Пісарэк (Вроцлаў)

Беларускі моўны этикет на фоне рускага і польскага

У сучасным мовазнаўстве пад моўным этикетам звычайна разумеюць праўлі моўных паводзін, абавязковыя для членаў дадзенага грамадства ў акрэсленых прагматычных сітуацыях¹. Да гэтых нацыянальна спецыфічных правіл адносіцца, між іншым, выбар адпаведных камунікатыўных формул, прызначаных для ўстанаўлення, падтрымання і разрыву моўнага контакту паміж суразмоўнікамі. Да адзінак моўнага этикету належаць формы звароту, прывітання, падзякі, пажадання, парады, просьбы і інш.

Трэба падкрэсліць, што адзінкі моўнага этикету з'яўляюцца акрэсленымі актамі мовы, або ілакутыўнымі (перфарматыўнымі) актамі. Вымаўленне этикетных формул раўназначнае адпаведным дзеянням. Матэрыяльная рэалізацыя гэтых дзеянняў выяўляе нацыянальна-культурную своеасаблівасць моўнага этикету ў кожнай мове, якая вынікае з розных традыцый культуры і звычаяў моўных паводзін.

Прадметам майго невялікага даследавання будзе рэалізацыя ў беларускай мове группы экспрэсіў, г.зн. такога тыпу актаў мовы, які з'яўляецца галоўнай часткай моўнага этикету і выказвае высокую частотнасць у міжлюдскіх моўных адносінах. Ядром экспрэсіў можна лічыць наступныя акты: прывітанні, развітанні, падзякі, перапрошванні, віншаванні, пажаданні, спачуванні². Яны маюць універсальныя характеристики, і як акты, што рэгулююць міжасабовыя адносіны камунікантаў, адыгрываюць важную ролю ў працэсе моўнай камунікацыі³. Вось таму, улічваючы агульную проблематыку нашага кангрэса, нам хацелася б кінуць позірк на моўнае выражэнне беларускіх экспрэсіў у супастаўленні з фактамі дзвюх суседніх моваў — рускай і польскай. Такое паралельнанне мае на мэце выявіць пэўныя тэндэнцыі ў выкарыстанні тых ці іншых моўных формаў пры выражэнні такога тыпу актаў у беларускай мове. Гэтая спроба мае папярэдні, агульныя характеристики.

Перш за ёсё трэба зазначыць, што экспрэсівы, як і іншыя акты мовы, рэалізуюцца ў перфарматыўных выказваннях, г.зн. у эквіакцыянальных, аўтарэферэнтных выказваннях. Гаворачы “Я віншую вас, я жадаю вам, я дзякую” і інш., мы тым самым выконваем адпаведнае дзеянне: віншаванне, пажаданне, падзяку, перапрошванне.

¹ Гл., напрыклад: Формановская Н.И. Речевой этикет // Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990. С. 413; Marcjanik M. Etykieta językowa // Encyklopedia kultury polskiej XX wieku: Współczesny język polski. Wrocław, 1993. S. 271.

² Пісарэк Л. Речевые действия и их реализация в русском языке в сопоставлении с польским (экспрессивы) (у друку).

³ Шиленко Р.В. Регулирование равновесных межличностных отношений в коммуникативном пространстве // Языковое общение: Процессы и единицы. Калинин, 1988. С. 117–118.

Перфарматыўныя выказванні могуць мець рознае аблічча. Так званымі кананічнымі перфарматывамі⁴ з'яўляюцца выказванні, у склад якіх уваходзіць дзеяслоў у форме 1-й ас. адз. л. цяп. часу індыкатыву: *віншую, вітаю, дзякую, жадаю, перапрашаю* і інш. Гэты дзеяслоў называе камунікатыўны намер таго, хто гаворыць, або ілакутыўную мэту выказвання. Такія аўтанамінатыўныя выказванні з'яўляюцца экспліцытна-перфарматыўнымі. А іх галоўная структурная асаблівасць — акрэсленасць граматычнай формы.

Перфарматыўныя выказванні, якія не маюць гэтых рысаў, можна акрэсліць як імпліцытна-перфарматыўныя. Да іх адносяцца розныя камунікатыўныя тыпы сказаў: апавядальныя, пытальныя, пабуджальныя. Хаця яны і эквівалентныя, аднак не з'яўляюцца аўтанамінатыўнымі. Камунікатыўны намер таго, хто гаворыць, у дадзеным выпадку часта можа мець розныя інтэрпрэтацыі⁵.

Як вядома, спосабы выражэння моўных дзеянняў у розных мовах адрозніваюцца. Але нават і тады, калі ў мовах існуюць падобныя рэалізацыі аднолькавых камунікатыўных інтэнцыяў, іх стылістичная маркіроўка, частотнасць, сфера ўжывання бываюць адметнымі⁶.

Параўнанне паказвае, што ў рускай мове пераважаюць імпліцытна-перфарматыўныя рэалізацыі экспрэсіваў. Напрыклад, пры выражэнні падзякі, перапрошвання, прывітання, развітання якраз імпліцытна-перфарматыўныя выказванні з'яўляюцца галоўнай, найбольш частотнай, стылёва нейтральнай рэалізацыяй гэтых актаў: *спасибо вам / тебе за ...; извините / простите меня за...; здравствуйте / прощайте, дорогие друзья, до свидания; до встречи, до завтра*. Магчымасці экспліцытна-перфарматыўнага выражэння існуюць у рускай мове, але часцей за ўсё гэта стылёва маркіраваныя рэалізацыі (ветлівія, афіцыйныя варыянты): *приветствую вас; благодарю за внимание; прошу прощения за беспокойство* і інш. Прычым у некаторых выпадках, напрыклад пры рэалізацыі развітання, экспліцытна-перфарматыўнае выражэнне выступае толькі ў мадыфікацыях: *я хотел(а) бы попроситьъся; разрешите попроситьъся* і г.д.

У польскай мове, у адрозненне ад рускай, пераважае экспліцытна-перфарматыўны тып рэалізацыі разгледжаных экспрэсіваў. Гэта праяўляецца ў магчымасці запаўнення предыкатнай пазіцыі шэрагам перфарматыўных дзеясловаў і их аналітычных эквівалентаў (дапаможны дзеяслоў і дэвербатыў): *witam / żegnam szanownego pana; dziękuję za pomoc / składam podziękowania za pomoc; przepraszam za spóźnienie / proszę o wybaczenie / przebaczenie; gratuluję / winszuję / składam gratulacje / powinszowania; życzę zdrowia / składam życzenia; współczuję bardzo / szczere wyrazy współczucia*.

⁴ Апресян Ю.Д. Перформативы в грамматике и словаре // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. 1986. № 3. С. 211; Богданов В.В. Речевое общение. Л., 1990. С. 59–60.

⁵ Падрабязней гл.: Богданов В.В. Речевое общение. С. 60.

⁶ Wierzbicka A. Podwójne życie człowieka dwujęzycznego // Język polski w świecie. Warszawa, 1990. S. 88.

Такім чынам, заўважаецца функцыянальная тоеснасць імпліцитна-перфарматыўных рэалізацый у рускай мове з экспліцитна-перфарматыўнымі рэалізацыямі ў польскай: *спасибо* — дзіękuję, здравствуй — witam, прощай — żegnam, извините / простите — przepraszam і інш.

Як уяўляеца выражэнне экспрэсіваў у беларускай мове з гэтага пункту гледжання? Неабходна заўважыць, што тыя моўныя дадзеныя, якія знаходзяцца ў падручніках, размоўніках, моўных дапаможніках, слоўніках, не маюць, на жаль, ні стылістычных памет, ні ўказанняў на частотнасць ужывання. Таму сабраны ў іх эмпірычны матэрыйял можа быць выкарыстаны абмежавана. Аднак на аснове гэтых дадзеных, дапоўненых ужываннем іх у тэкстах мастацкай літаратуры і публіцыстыкі, а таксама на падставе ўласных назіранняў і ўласнай моўнай кампетэнцыі мы спрабуем паглядзець на выражэнне адзінак моўнага этыкету ў супастаўленні з тымі тэндэнцыямі, якія можна заўважыць у рускай і польскай мовах.

Безумоўна, і ў беларускай мове ўжываюцца тыя ж сродкі для выражэння экспрэсіваў, як у рускай ці польскай. Да іх належаць:

1) экспліцитна-перфарматыўныя выказванні: *вітаю вас; маё прывітанне шаноўнаму спадарству; сардэчна табе / вам дзякую; я перапрошуаю / перапрашаю вас за ...; прашу прабачыць / выбачыць / прабачэння за ...; жсадаю / жычу / вам / табе поспехаў; віншую вас / цябе са святам; спачуваю вам / табе, ішырае спачуванне;*

2) імпліцитна-перфарматыўныя выказванні: *добраы дзень вам; добры вечар; бывайце здаровы; да пабачэння; да сустрэчы; добраі ночы; дабранач; дзякую / вялікі дзякую; выбачайце; прабачайце, даруйце; каб вы здаровы былі і радаваліся; ітчаслівага Новага года; са святам; з Калядамі; з поспехам і інш.;*

3) мадыфікацыі і варыянты перфарматыўных выказванняў: *маю гонар / я рады вітаць вас; дазвольце вітаць / прывітаць вас і пажадаць ...; дазвольце мне павінішаваць вас з ... і перадаць прывітанне; дазвольце падзякаваць за...; я хачу выказаць слова падзякі і інш.*

Мадыфікацыі перфарматыўных выказванняў і варыянты, у якіх у прэдыкатнай пазіцыі выступаюць аналітычныя формы (*прашу прабачыць; выказваю падзяку і інш.*), як здаецца, маюць у беларускай мове, таксама як і ў рускай ці польскай, стылістычную маркіроўку. Гэта афіцыйныя, больш ветлівія рэалізацыі адпаведных актаў мовы⁷.

На падставе вядомага нам эмпірычнага матэрыйялу можна дапусціць, што ў беларускай мове пры рэалізацыі экспрэсіваў амаль аднолькавае ўжыванне маюць і экспліцитна-імпліцитна-перфарматыўныя тыпы. Таму цяжка пакуль што гаварыць аб пэўнай тэндэнцыі. Нашыя назіранні дазваляюць прыйсці толькі да наступных вывадаў: у беларускай мове пры рэалізацыі прывітання і

⁷ Писарек Л. Реализация акта речи в родственных языках и её стилистическая маркированность // Stylistyczne konfrontacje. Opole, 1994. S. 47–53.

развітання галоўным, найбольш частотным, стылёва нейтральным выражэннем з'яўляецца імпліцитна-перфарматыўны тып (*добраы дзень, бывайце здаровы, да пабачэння*); пры рэалізацыі падзякі экспліцитна-перфарматыўны тып (*дзякую*) можна лічыць галоўным спосабам выражэння; пры рэалізацыі перрапрошвання — імпліцитна-перфарматыўны тып (*выбачайце, прабачайце, даруйце*); пры рэалізацыі віншавання ў і пажадання ў выкарыстоўваюцца частцей імпліцитна-перфарматыўныя варыянты парадыгмы (*усяго добраага, са святам цябе, з Новым годам*), чым экспліцитна-перфарматыўныя варыянты; спачуванні маюць выражэнне экспліцитна-перфарматыўнае (*спачуваю вам, шырае спачуванне*).

Мае папярэдня выведы з'яўляюцца вынікам першай спробы больш шырокага погляду на выражэнне адзінак беларускага моўнага этикету ў супастаўленні з рускім і польскім.

Фёдар Клімчук (Мінск)

Да глотагенезу беларусаў

Паняцце “беларуская мова” ўключае як пісьмова-літаратурную мову, так і народныя гаворкі.

Фармаванне новай беларускай літаратурнай мовы адбывалася з канца XVIII да пачатку XX ст. Склалася яна на аснове беларускіх народных гаворак. У яе фармаванні значную ролю адыграла так званае кайнэ — г.зн. такая разнавіднасць вуснага маўлення, якой карысталіся пры зносінах носьбіты розных блізкіх паміж сабой народных гаворак.

Захавалася вялікая колькасць помнікаў старабеларускай пісьмова-літаратурнай мовы XIII–XVIII стст. Яна склалася ў выніку ўзаемадзеяння беларускіх народных гаворак, старажытнарускай і царкоўнаславянскай моўных сістэм пры вялікім уплыве кніжных традыцый. Пра тыповую старабеларускую пісьмовую мову можна гаварыць не раней канца XIV ст. Мову помнікаў XIII–XIV стст., для якой характэрны асобныя беларускія рысы, часам называюць “палацка-смаленскім дыялектам”. Можна яе называць таксама беларускім варыянтам старажытнарускай пісьмова-літаратурнай кніжнай мовы.

Хоць у аснове старабеларускай кніжнай мовы ляжаць беларускія народныя гаворкі, аднак ад апошніх яна істотна адрозніваецца старажытнарускім, царкоўнаславянскім, нярэдка яшчэ і польскім кампанентамі. У ёй таксама напісанне часта не адпавядае вымаўленню. Напрыклад, такія тыповыя беларускія рысы, як аканне і цеканне-дзеканне ў старабеларускай кніжнай мове, як правіла, на пісьме не адлюстроўваюцца.

Раней, у XI–XIII стст., у эпоху Кіеўскай Русі, на ўсходнеславянскіх землях, у тым ліку і на тэрыторыі Беларусі, функцыянувалі дзве кніжныя мовы: старажытнарускская і царкоўнаславянская. Царкоўнаславянская належыць да

паўднёваславянскіх моваў; яна прыйшла на Русь разам з хрысціянствам. Што да старажытнарускай кніжнай мовы, на якой, у прыватнасці, напісаны “Апавесць мінульых гадоў” (“Повесть временных лет”), “Руская праўда” і іншыя помнікі, дык у ёй відаць два кампаненты — усходнеславянскі і паўднёваславянскі. Ужо такая двухкампанентнасць старажытнарускай пісьмовай мовы, калі розныя кампаненты належаць да розных моўных груп, з’яўляеца яркай прыкметай таго, што гэта мова кніжная, што ад жывога народнага маўлення яна адрозніваецца істотна. Паўднёваславянскі кампанент старажытнарускай кніжнай мовы ўзыходзіць да мовы царкоўнаславянскай. Што датычыцца яе ўсходнеславянскага кампанента, дык ён узыходзіць да пэўных усходнеславянскіх гаворак таго часу. Якія гэта маглі быць гаворкі? Канкрэтныя звесткі пра ўсходнеславянскія гаворкі XI–XIII стст. адсутнічаюць. Але ж пэўныя элементы тагачасных гаворак захаваліся да нашага часу ў гаворках сучасных. Таму супастаўленне сістэм старажытнарускай кніжнай мовы, якая мае фундаментальнаяя навуковыя апісанні, з сістэмамі сучасных гаворак дазволіць зрабіць пэўныя выводы хаця б на ўзоруనі гіпотэзы. Дасць магчымасць выказаць нейкія меркаванні адносна пастаўленага пытання і ўлік палітычнай сітуацыі XI–XIII стст. Як вядома, сталіцай Русі таго часу з’яўляўся Кіеў, а другім па значэнні буйным цэнтрам быў Ноўгарад. Таму можна дапусciць, што на фармаванне старажытнарускай пісьмова-літаратурнай мовы, у прыватнасці яе ўсходнеславянскага кампанента, найбольшы ўплыв аказалі гаворкі Кіеўскай зямлі. Але, відаць, не абыходзілася і без уплыву ноўгарадскай гаворкі. Спрыяла, магчыма, гэтаму тое, што славянскае насельніцтва Ноўгарадскай зямлі ў значнай ступені фармавалася ў выніку міграцый з поўдня па р.Дзясне і верхнім Днепрам.

Калі рабіць супастаўленні сістэм старажытнарускай пісьмова-літаратурнай мовы з сучаснымі гаворкамі, дык выяўляеца наступнае. У старажытнарускай пісьмовай мове адсутнічаюць найбольш яркія рысы сучасных усходнеславянскіх моваў: беларускае цеканне-дзеканне, беларускае і паўднёварускае аканне, украінскі ікавізм і інш. Найбольш блізкія па сваёй структуре да старажытнарускай пісьмова-літаратурнай мовы (перш за ўсё па фанетычных рысах) ўсходнеславянскія гаворкі часцей за ўсё можна сустэрэць на беларуска-украінскім моўным паграніччы, г.зн. у Палессі, зредку таксама і на поўначы Рэспублікі Беларусь. Але такія гаворкі астраўныя. Хутчэй за ўсё, гэта невялічкія “асколкі” некалі буйных масіваў. Чаму гаворкі гэтих масіваў маглі актыўна ўплываць на старажытнарускую кніжную мову? Відаць, таму, што яны ўключалі наваколлі Кіева, сталіцы Русі, і Ноўгарада. Старожытнаруская пісьмова-літаратурная мова хутчэй за ўсё арыентавалася не на ўсе ўсходнеславянскія гаворкі, а на нейкія прэстыжныя дыялекты.

Мову значнай колькасці пісьмовых помнікаў XIII–XIV стст., як ужо гаварылася, нярэдка называюць “палацка-смаленскім дыялектам”. Напісаны яны пераважна на тэрыторыі этнічнай Беларусі. Аснова гэтай мовы тая ж, што і

іншых усходнеславянскіх помнікаў таго часу, напісаных старажытнарускай пісьмова-літаратурнай мовай. Аднак у кніжным “полацка-смаленскім дыялекце” ёсьць беларускія моўныя рысы.

Жывая беларуская народная мова найбольш поўна і багата адлюстравана ў шматлікіх запісах дыялектных тэкстаў XIX–XX стст. Да іх прымыкаюць розныя дыялектныя слоўнікі і апісанні гаворак. Далей ідуць мастацкія творы, напісаныя ў канцы XVIII, XIX і на пачатку XX ст. Мова гэтых твораў блізкая да тых ці іншых народных гаворак. Да і сучасная беларуская літаратурная мова, у першую чаргу мова многіх мастацкіх твораў, не вельмі адрозніваецца ад беларускіх народных гаворак, у першую чаргу цэнтральных.

Беларуская мова інтэрмедый XVI–XVIII стст. — гэта фактычна жывая народная гаворка з невялікай стылізацыяй¹. Адрозненне гэтай мовы ад мовы дыялектных тэкстаў XIX–XX стст. нязначнае.

Існуе багатая літаратура XVI–XVIII стст. на беларускай народнай мове, пісаная арабскім пісьмом². Стварылі яе беларускія (беларуска-літоўскія) татары, якія рана згубілі татарскую мову і перайшлі ў большасці на мову беларускую.

Такім чынам, самая старадаўня зафіксаваная ўзоры тыповай народнай беларускай мовы адносяцца да XVI ст. З таго часу прайшлі чатыры стагоддзі, а беларуская народная мова практычна не змянілася. Праўда, для нашага часу гэта датычыцца традыцыйнай гаворкі. Мы не ўлічваем разнавіднасцей так званай трасянкі, якая цяпер шырока бытуе не толькі ў горадзе, але і ў вёсцы.

Калі за апошнія чатыры стагоддзі ў беларускай народнай мове не адбылося якіх-небудзь глабальных змен, дык можна меркаваць, што падобнае назіралася і ў папярэднія 400 гадоў (XII–XV стст.), і ў ранейшыя 400 гадоў (VIII–XI стст.).

“Рэвалюцыі” магчымы толькі ў пісьмова-літаратурнай мове. Адбываюцца яны дзякуючы розным “рэформам”, знешнім уплывам, аўтарытэтам культурных дзеячаў і г.д. У народнай мове такіх “рэвалюцый” не можа быць. Народнай мовай карыстаецца абсалютная большасць людзей таго ці іншага населенага пункта, таго ці іншага рэгіёна, прычым паўсядзённа. Прымусіць гэтых людзей рэзка змяніць структуру сваёй гаворкі немагчыма. Калі ў нейкай мясцовасці жыве адно і тое ж насе́льніцтва, што змяніеца ў пакаленнях, дык змены ў яго гаворцы адбываюцца вельмі павольна. Унукі ледзь заўважаюць розніцу ў сваім маўленні і маўленні сваіх дзядоў. Хутчэй можа

¹ Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі. Мн., 1985. Т. 2. С. 590; Мальдзіс А.І. На скрыжаванні славянскіх традыцый. Мн., 1980. С. 148–208; Lewin P. Intermedia wschodniosłowiańskie XVI–XVIII wieku. Wrocław etc., 1967.

² Антонович А.К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система. Вильнюс, 1968; Антонович А.К. Краткий обзор белорусских текстов, писанных арабским письмом // Полесье: Лингвистика. Археология. Топонимика. М., 1968. С. 256–299.

адбыцца замена адной мовы другой мовай, чым утварыцца нейкая зусім новая асаблівасць у гаворцы.

Аднак народныя гаворкі, хоць і павольна, але мяняліся. У сувязі з гэтым паўстае пытанне: якія гаворкі, што існавалі на тэрыторыі Беларусі ў старадаўнія часы, можна назваць беларускімі?

Прыведзём аналогіі з нашага часу. Гаворкам Тураўшчыны не ўласціва такая беларуская моўная рыса, як аканне. Тым не менш даследчыкі без усякіх агаворак адносяць іх да беларускіх, паколькі абсалютная большасць іх рысаў тая ж, што і ў іншых гаворках асноўнага масіву беларускай мовы. У некаторых гаворках паўднёвой часткі Нараўлянскага раёна адсутнічае цеканне-дзеканне, хоць для іх характэрна аканне і іншыя тыповыя беларускія моўныя рысы. Гэтыя гаворкі таксама ўсе даследчыкі адносяць да беларускіх. На поўдні Жыткавіцкага раёна ёсць гаворкі, у якіх адсутнічае як аканне, так і цеканне-дзеканне. Але па асноўных рысах гэтыя гаворкі аб'ядноўваюцца з гаворкамі асноўнага масіву беларускай мовы. Таму даследчыкі звычайна адносяць гэтыя гаворкі да беларускіх.

Такі крытэрый мы можам перанесці і на мінулае. Беларускімі мы будзем лічыць тых старажытных гаворкі, якія хоць і адрозніваліся істотна ад сучасных, але, па-першае, паводле комплексу рысаў аб'ядноўваліся з сучаснымі беларускімі гаворкамі, а, па-другое, таксама па комплексах рысаў адрозніваліся ад сінхронных ім роднісных дыялектных груп на тэрыторыі асноўнай часткі Украіны і асноўнай часткі Рaciі.

Якія ж рысы, характэрныя для сучасных беларускіх гаворак, існавалі ў старадаўніх беларускіх гаворках, а якія не? Адказаць на гэтае пытанне не можам з-за адсутнасці канкрэтных звестак пра старадаўнія гаворкі. Каб даць хоць частковы адказ, патрэбны шматлікія навуковыя даследаванні, якія былі б прысвечаны асобным моўным з'явам, асобным словам і г.д. Між тым няма яснасці нават у многіх кардынальных пытаннях. Напрыклад, такія характэрныя для беларускай мовы рысы, як аканне і цеканне-дзеканне, адны даследчыкі лічаць з'явамі параўнальна позняга часу, другія, наадварот, дапускаюць, што яны ў частцы гаворак паўстали яшчэ ў праславянскі час. Тым не менш адсутнасць у старадаўніх гаворках на тэрыторыі Беларусі пэўных рысаў, якія сучасным беларускім гаворкам уласцівы, і наяўнасць у іх рысаў, якія для сучасных гаворак не характэрны, не заўсёды даюць падставы для таго, каб гэтыя гаворкі беларускімі не лічыць.

Як вядома, кожная пісьмова-літаратурная мова так ці інакш узыходзіць да мовы народнай. Таму гаворачы пра ўзнікненне беларускай мовы, як мовы этнасу ці субэтнасу, мы павінны мець на ўвазе перш за ўсё ўзнікненне беларускай мовы як сістэмы гаворак.

Як ужо гаварылася, самыя раннія звесткі пра некаторыя асаблівасці беларускай мовы мы знаходзім толькі ў помніках XIII ст., а больш-менш іх сістэмны

комплекс — толькі з канца XIV ст. Але канец XIV ст. — гэта ўжо пройдзены этап, беларуская мова як сістэма ўжо зафіксавана. Народная ж мова мяньяецца павольна. Таму час канчатковага выдзялення беларускай моўнай сістэмы з усходнеславянскага моўнага кантынууму мы павінны аднесці на некалькі стагоддзяў раней.

Удакладніць жа некаторыя моманты ранняга беларускага этна- і глотагенезу нам, магчыма, дапаможа аналіз розных экстраглосыйных фактаў.

Як вядома, паскараюць моўнай працэсы і змены міграцыйныя рухі і змешванне на адной і той же тэрыторыі разнамоўнага і рознадыялектнага насельніцтва. На тэрыторыі Беларусі здаўна, на працягу стагоддзяў адбываліся контакты славян і балтаў. У рэшце рэшт тут перамог славянскі моўны камплемент. І ёсё ж асіміляцыя балтаў адбывалася даволі павольна. На працягу апошніх двух тысячагоддзяў найбольш інтэнсіўныя міграцыйныя рухі на беларускай этнічнай тэрыторыі характэрны для двух перыядоў: сярэдзіны I тыс. н.э. і VIII–X стст. Сярэдзіна I тыс. н.э. — гэта канец эпохі Вялікага перасялення народаў. Пазней, у V–VIII стст., на асноўнай частцы тэрыторыі Беларусі ў сумежных рэгіёнах наступіла пэўная стабільнасць — тут склалася археалагічная супольнасць банцараўскага ці калочынска-банцараўска-тушамлянскага тыпу³. Міграцыі VIII–X стст. на тэрыторыі Беларусі адбываліся галоўным чынам у двух напрамках⁴. Першы — з сярэдняга Надпрыпяцця (раён Турава – Мазыра) на поўнач, у раён Слуцка, Мінска, Барысава, адсюль, з поўнача на поўдзень — з раёна Пскова ў раён Полацка, затым на Барысаў і Магілёў. Першы накірунак звязаны з фармаваннем дрыгавічоў, другі — з фармаваннем крывічоў. Ёсць падставы меркаваць, што адзначаныя міграцыйныя рухі VIII–X стст. адыгралі пэўную ролю ў будучым дзяленні беларускага моўнага арэалу на два асноўныя дыялекты — паўночна-ўсходні і паўднёва-заходні.

Найбольш пашыраны пункт гледжання навуковай і вучэбнай літаратуры адносна паходжання беларускай мовы як сістэмы гаворак наступны. У эпоху Кіеўскай Русі амаль поўнасцю сцёrlіся былыя адрозненні паміж усходнеславянскімі гаворкамі. Новыя рысы, якія адразніваюць сучасныя ўсходнеславянскія мовы, узніклі пазней. Беларуская мова як сістэма гаворак склалася ў XIV–XVI стст., у эпоху Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага. Зараджэнне ж асобных беларускіх моўных рысаў адбылося не раней, чым другая палова XIII ст. Тэорыя гэтая, на нашу думку, спрошчаная. Па-першае, паводле яе, фактычна атаясамліваюцца кніжная і

³ Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. Мн., 1993. С. 72–73, 297, 570–571, 619; Седов В.В. Восточные славяне в VI–XIII вв. // Археология СССР. М., 1982. С. 29–41; Чарняўскі М.М. Славяне, неўры, гуты, балты // Народн. газ. 1991. 19 сак.; Ён жа. Неўры, гуты, балты, славяне // Эўрыка: Нарысы. Мн., 1993. С. 3–11.

⁴ Седов В.В. Восточные славяне в VI–XVIII вв. С. 46–58, 114–116, 119–122.

народная мова ўсходніх славян часоў Кіеўскай Русі і больш позніх. Па-другое ж, яна зводзіцца ўсяго да адной прычыны, якая быццам бы вычленіла з ўсходнеславянскага кантынууму беларускі моўны арэал — да адасаблення часткі ўсходніх славян у межах Вялікага Княства Літоўскага. Эпоха гэтая, безумоўна, вельмі важная ў гісторыі Беларусі. У гэты час завяршыўся працэс фармавання беларускай народнасці, склалася старабеларуская пісьмовалаітаратурная мова, у нейкай ступені можна гаварыць і пра завяршэнне фармавання беларускай мовы як дыялектнай сістэмы. Аднак нельга згадзіцца з тым, што на працягу ўсяго толькі аднаго стагоддзя, уключаючи другую палову XIII і першую палову XIV ст., на тэрыторыі Беларусі, як і на тэрыторыі Украіны і Расіі, адбыліся нейкія “рэвалюцыйныя” ці “глабальныя” змены — замест адной старажытнарускай мовы ўтварыліся не толькі тры пісьмовалаітаратурныя, але і тры народныя ўсходнеславянскія мовы — беларуская, руская і ўкраінская. Згодна з дадзенай тэорыяй, у эпоху Кіеўскай Русі ўсходнеславянскія гаворкі адрозніваліся паміж сабой зусім нязначна. Але ці ёсьць падставы для такога сцвярджэння? Многія вучоныя тыя працэсы, якія адбываліся ў старажытнарускай пісьмовалаітаратурнай мове, апрыёры пераносяць на ўсходнеславянскія гаворкі таго часу. Між тым старажытнаруская пісьмовалаітаратурная мова і ўсходнеславянская гаворкі IX—XIII стст. — гэта розныя рэчы. Пра апошнія (народныя гаворкі) мы ведаем мала. Гэта, па-першае, ўсходнеславянскі кампанент у старажытнарускай пісьмовалаітаратурнай мове, які арыентаваўся пераважна толькі на некаторыя, прэстыжныя ў той час гаворкі, а па-другое — гэта ўсходнеславянізмы ў царкоўнаславянскіх тэкстах.

Нам, у прыватнасці, імпануе думка тых даследчыкаў, якія гавораць, што нельга катэгарычна сцвярджаць, нібы ўсходнеславянская гаворка часоў Кіеўскай Русі адрозніваліся паміж сабою менш ці больш, чым ўсходнеславянская гаворка нашага часу.

Зноў вяртаемся да эпохі Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага. У XIV—XVI стст. у яго склад уваходзілі ўсходнеславянскія землі, дзе жылі нашчадкі крывічоў, дрыгавічоў, радзімічаў, вяцічаў, севяран, палян кіеўскіх, улічаў, паўднёвых бужан, валынян. Калі б адзінай прычынай вычлянення беларускага этнасу з ўсходнеславянскага кантынуума з’яўлялася адасабленне той часткі ўсходніх славян, якія жылі ў межах Вялікага Княства Літоўскага, дык на ўсіх адзначаных землях былі б пашыраны беларускія гаворкі. Гэтага, аднак, не адбылося. Беларускі моўна-этнічны кантынуум у асноўным абmezаваўся бытлымі землямі дрыгавічоў, крывічоў і радзімічаў. Як вядома, збліжаюцца, кансалідуюцца ў першую чаргу тыя кампаненты, якія і раней былі блізкімі. Гэта прымушае думаць, што гаворкі крывічоў, дрыгавічоў і радзімічаў уяўлялі сабой пэўную блізкароднасную групу, якая супрацьстаўлялася іншым усходнеславянскім гаворкам.

Такому сцвярджэнню, аднак, нібы супярэчаць звесткі археалогії⁵. Так, паводле дадзеных археалагічнай навукі, крывічы, дрыгавічы і радзімічы не ўтваралі нейкую блізкароднасную группу ўнутры ўсходнеславянскага арэала. Культура крывічоў харктарызавалася значнай спецыфікай. Радзімічы былі блізкія да вяцічаў і севяран. Дрыгавічы ж уваходзілі ў адну группу (паўднёва-заходнюю ці паўднёвую) разам з драўлянамі, кіеўскімі палянамі і валынянамі.

Археалагічны факты, а таксама дыялектныя рысы паўднёва-заходняга беларускага дыялекту (шэраг яго асаблівасцей з'яўляюцца агульнымі і для паўночнаўкраінскіх гаворак) прывялі некаторых вучоных да думкі, што продкі носьбітая паўднёва-заходняга дыялекту беларускай мовы і паўночнаўкраінскіх гаворак у мінулым складалі адно цэлае — так званую паўднёвую зону старожытнарускай мовы⁶. І толькі потым, у часы Вялікага Княства Літоўскага, гаворкі паўднёва-заходняй Беларусі быццам былі асімільваны ўласна беларускім гаворкамі паўночна-ўсходняй Беларусі. Ці магло такое адбыцца? На нашу думку, гэта немагчыма. У часы Вялікага Княства Літоўскага паўночна-ўсходняя Беларусь не займала нейкае прывілеяванае становішча ў адносінах да Беларусі паўднёва-заходняй. А калі і займала б, дык паўднёва-заходняя Беларусь — гэта вялікая тэрыторыя, і моўная асіміляцыя ў параданальна кароткі час тут была б немагчымай.

Матэрыяльная культура, духоўная культура, мова — гэта ўсё розныя рэчы. У арэальнym плане яны могуць істотна адрознівацца. У якасці прыкладу можна назваць паўночную галіну данскіх казакоў і разансікі расіян у XIX ст. — гаворкі амаль аднолькавыя, а матэрыяльная і духоўная культуры адрозніваюцца вельмі істотна. Усё гэта сведчыць у карысць думкі, што гаворкі крывічоў, радзімічаў і дрыгавічоў былі блізкія і маглі ўтвараць пэўную еднасць ва ўсходнеславянскім кантынууме, хоць па археалагічных прыкметах гэтая плямёны адрозніваліся паміж сабой істотна.

Што ж магло прывесці да супольнасці крывіцкіх, дрыгавіцкіх і радзіміцкіх гаворак, якая хутчэй за ўсё існавала? Безумоўна, гэта была моўна-этнічная супольнасць, якая склалася яшчэ да ўтварэння летапісных крывічоў, дрыгавічоў і радзімічаў, паколькі ў эпоху існавання гэтых плямён дамінавала тэндэнцыя раздзялення насельніцтва, якое жыло на тэрыторыі сучаснай Беларусі, на крывіцкую, дрыгавіцкую і радзіміцкую часткі, а не яго кансалідацыі.

Летапісным крывічам, дрыгавічам, радзімічам папярэднічае так званая банцараўская (інакш “банцараўска-тушамлянска-калочынская”) эпоха. Гэта была эпоха пэўнай стабілізацыі і згуртавання насельніцтва, паколькі ў той час на асноўной тэрыторыі Беларусі і ў прылягаючых рэгіёнах (Смаленшчына, заходняя Браншчына і інш.) існавала даволі аднастайная культурная еднасць.

⁵ Седов В.В. Восточные славяне в VI–XVIII вв. С. 46–58, 90–122, 133–140, 143–169.

⁶ Хабургаев Г.А. Этнонимия “Повести временных лет” в связи с задачами реконструкции восточнославянского глотогенеза. М., 1979. С. 51–68.

Банцараўская эпоха, якая скончылася ў першай палове VIII ст., — гэта, безумоўна, важны этап у гісторыі беларускага этна- і глотагенезу. У VIII ст. пачалося ўжо раздзяленне банцараўскай супольнасці на крывіцкую і дрыгавіцкую зоны. Гэты “падзел” закончыўся ў X ст., але ён не закрануў паўднёвага ўсходу Беларусі, дзе сфармаваліся радзімічы.

На нашу думку, беларуская дыялектная супольнасць і беларускі этнадыялектны арэал да VIII ст. у агульных рысах ужо склаліся. Безумоўна, тагачасныя славянскія гаворкі на тэрыторыі Беларусі істотна, відаць, адрозніваліся ад сучасных. Але прынцыпова сітуацыі гэта не мяняе. Які навуковы “статус” надаецца беларускай дыялектнай супольнасці VIII ст. — для нас неістотна. Для адных, магчыма, будзе больш прымальны статус — “беларуская мова”, другія аддадаць перавагу статусу “ўсходнеславянскі беларускі дыялект” ці “беларускі дыялект старажытнарускай мовы”. Усё гэта ўжо больш залежыць ад канцэпцыі даследчыка, чым ад самай сітуацыі.

Такім чынам, разгледжаны матэрыял дае падставы дапускаць, што беларусы як этнас ці субэтнас з яго мовай як сістэмай гаворак, з яго тэрыторыяй, якая параўнальна блізкая да тэрыторыі расселення этнічных беларусаў у XIX—XX стст., склаўся ў V—VIII стст. Гэта не выключае таго, што вытокі беларускай мовы можна аднесці да больш ранняга часу. Так, В.Мартынаў, у прыватнасці, піша: “Дыялект, на якім пабудавана сённяшняя новая беларуская мова, узнік вельмі рана, не ў XIV стагоддзі, а дзесяці на пачатку нашай эры”⁷.

Уладзімір Анічэнка (Гомель)

Роля народнага моўнага багацця ў развіцці беларускай літаратурнай мовы

Беларускія народныя гаворкі — невычэрпная крыніца папаўнення слоўнікаўага саставу сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Іх багацце сістэматызавана ў шматлікіх дыялектных слоўніках рознага тыпу і апублікованых матэрыялах, але яно яшчэ ў недастатковым аб’ёме і паўнаце выкарыстоўваецца ў норматворчысці, бо розныя мовазнаўцы па-рознаму вызначаюць моўную аснову беларускай літаратурнай мовы.

Асабліва перспектывнымі ва ўказанных адносінах з’яўляюцца лексічна матываваныя слова, створаныя народам у адпаведнасці з жывым адчуваннем духа мовы. Лексічная матываванасць дае магчымасць вызначыць аргументаваную неабходнасць дыялектнай лексічнай адзінкі для носьбітаў мовы ў практыцы яе засваення. З’яўленне тых або іншых назваў і іх рэалізацыя ў народным асяроддзі аргументаваны пэўнымі асацыяцыямі, матываванымі прыметамі з

⁷ Мартынаў В.У. Канцэпцыя трохмоўнай калыскі не вытрымлівае крытыкі // Наша слова. 1994. 2 сак.

тоеснымі або гранічна блізкімі значэннямі да існуючых уласнабеларускіх літаратурных лексічных варыянтаў. Гэта так званыя рэгіянальныя сіонімы-неалагізмы, здольныя ўзбагачаць выяўленча-ацэначныя функцыі нашай нарматыўнай мовы.

Вар’іраванне нарматыўных уласнабеларускіх і дыялектных сіонімічных адзінак дазваляе пашырыць уяўленні пра багацце сіонімічных рэсурсаў нашай мовы. Прайлюструем гэта палахэйнне прыкладамі: літ. *агрызак* — *дыял.* *кусанік* (па асацыяцыі з дзеясловам *кусаць*), адпаведна: *адліга* — *адтайка* (<адтаяць), *асілак* — *дужасак* (<дужы), *багна* — *тапіла* (<топкі), *варажбітка* — *угадніца* (<угадваць), *весялун* — *смехатун* (<смяяцца), *вочы* — *бачалкі* (<бачыць), *глядзелкі* (<глядзець), *вясёлка* — *сяміцветка* (<сем цвятоў /літ. колераў/), *гарэзник* — *ёрза* (<ёрзаць), *жня* — *жатніца* (<жаць), *завея* — *дуйка* (<дучыць), *зязюля* — *кукуля* (<кукаваць), *качар* — *вутак*, *вуцяк* (<вутка), *кій* — *папірашка* (<папіраць), *кропля* — *капка* (<капнуць), *лазня* — *мыіння* (<мыцца), *падлетак* — *вырастак* (<вырасці), *палонка* — *празломка* (<празламіцца), *помнік* — *надмагільнік* (<над магілай), *пужала* — *пaloхала* (<пaloхаць).

Матываваныя дыялектычныя сіонімы могуць выканаць не апошнюю ролю пры наяўнасці ў нашай нарматыўнай мове лексічных паралелей, агульных з рускай мовай. У прынцыпе гэта — нарматыўная з’ява, якая звычайна назіраецца ў роднасных і тэрытарыяльна бліzkіх мовах. Але ж не гэта вызначае аснову беларускай літаратурнай мовы. У слоўнікам саставе сучасных беларускіх гаворак шырока ўжываюцца ўласнабеларускія лексічныя пары, якія неправамерна адсутнічаюць у нарматыўным ужыванні, нягледзячы на тое, што яны ў значнай ступені дапаўняюцца нацыянальную моўную спецыфіку на фоне тыпова рускіх і агульных беларуска-рускіх адпаведнікаў, парадк.: *бумажнік* — *папернік* (<папера), *бязмен* — *важнік* (<важыць), *вечарынка* — *гульбішча* (<гутляць), *вымя* — *дойла* (<даіць), *вяснушки* — *рабаценне* (<рабы), *голад* — *неедзь* (<нядзены), *грамадвод* — *пяруннік* (<пярун), *даўганогі* — *сігалісты* (<сігаць), *двайніяты* — *парняты* (<пара), *дымна* — *копатна* (<копаць), *карчма* — *пітня* (<піць), *кашара* — *выгараадзь* (<выгараадзіць), *кіслы* — *квасны* (<квас), *комін* — *дымар* (<дым), *лівень* — *лея* (<ліць), *лыч* — *рыйка* (<рыць), *мішэнь* — *цэльнік* (<цэліць), *нос* — *нюхаўка* (<нюхаць), *палаўік* — *падноожнік* (<пад ногі), *папялішча* — *пагарэлішча* (<пагарэць), *параход* — *параплаў* (<парам плаваць), *парог* — *пераступ* (<пераступіць), *парус* — *вятург* (<вечер), *пасажыр* — *сядак* (<сядаць), *пякарня* — *хлябоўка* (<хлеб), *самавар* — *самагрэй* (<сам грэе), *чокацца* — *чаркавацца* (<чаркаваць), *ямічык* — *вазіла* (<вазіць).

Вялікае месца ў слоўнікам саставе сучаснай беларускай літаратурнай мовы займае іншамоўная лексіка, запазычаная галоўным чынам праз рускую мову. Многія слова гэтага тыпу не прыжыліся ў народна-гутарковым маўленні, а ў літаратурным ужыванні яны займаюць асобнае месца ў парадкаванні са спрадвечнай або ўласнабеларускай лексікай. Гэтай частцы лексікі ў народ-

ных гаворках адпавядаюць матываваныя ўласнабеларускія назвы, зразумелыя вясковаму асяроддзю. Такая група дыялектнай лексікі мае ўсе перадумовы, каб стала існаваць ў народна-гутарковым маўленні і нарматыўным ужыванні: *акуліст* (ням. Okulist) — *вочнік*; *арсенал* (франц. arsenal) — *збройня*; *астма* (франц. asthme) — *удуха*; *вестыбюль* (франц. vestibule) — *перадпакой*; *гардероб* (франц. garderobe) — *адзежня*; *дыябет* (лац. diabetes, ням. Diabet, франц. diabète, англ. diabetes) — *цукровіца, цукрыца, кампраміс* (лац. compromissum, франц. compromis, англ. compromise, ням. Kompromis) — *угода*; *карэктара* (лац. correktura, польск. korekturna) — *выпараўка, крэдым* (іт. credito, франц. credit, ням. Kredit) — *павер; малярья* (іт. malaria) — *трасуха, трасучка; паіштальён* (іт. postiglione, франц. postillion, ням. Postilion) — *лістанос, паіштавік; тэрмометр* (грэч. thermē) — *цепламер*.

Не меншую цікавасць у беларускіх гаворках уяўляюць і іншыя з'явы. Агульнаядома, што тое або іншае паняцце ў мове выяўляеца словам, але становішча яго ў дыялектнай і нарматыўнай сістэмах не заўсёды супадае. Да апошняга часу ў беларускай літаратурнай мове адсутнічаюць неабходныя шматлікія аднаслоўныя намінацыі з паўназначным зместам. І тут на дапамогу прыходзіць народна-гутарковая мова, дзе словаспалучэнні па магчымасці ўступаюць месца аднаслоўным тэрміналагічным найменням з адным і тым жа зместам. У дыялектным ужыванні словаспалучэнні — гэта будаўнічы матэрыйял для лаканічнага і эканомнага аднаслоўнага паняцця аб прадмеце, з'яве, уласцівасці, дзеянні, замацаваных народам у працэсе сваёй працоўнай дзейнасці. Кампрэсія зместу дыялекцнага слова замест даўжэйшых літаратурных словаспалучэнняў харектэрна для разнароднай тэрміналагічнай лексікі ў саставе назваў: майстроў па вырабу цэглы — *цагляр*, кафлі — *кафляр*, лapat — *лапатнік*, гаршкоў — *гариччинік*, кашоў — *кашавік*, іголак — *ігляр*, нахоў — *нахароб*, калёс — *калеснік*, бёрдаў — *бёрднік*; майстэрнёў: па вырабу калёс — *калесня*, шавецкіх — *швайня*, жывапісных — *малярня*; заводаў: вінакурны — *браварня, вінніца*, па выплаўцы медзі — *гамарня*; асоб па пасадзе: вартаўнік пасеваў — *палявік*, даглядчык жывёлы — *стаднік*, доктар вушны — *вушик*; асоб па знешнім выглядзе: высокі — *вярства, даўгель*, нізкі — *карачун*, хударлявы — *сухарэбрык*, пузаты — *трыбухач*, даўганосы — *насач*, галавасты — *галавень*, бяззубы — *ішарбач*, ішарбель, губаты — *губель*, рыжавалосы — *рудзік*, сляпы — *сяпень*, глухі — *глушман*, лупаты — *лупач*, непаваротлівы — *мяла*, неакуратны — *пэцкала*; па характеристы: дакорлівы — *упякайла, упякальчык*; суроўы — *нахмура, упарты — упарціна, утіра*, скрытны — *адлюднік*, бесклапотны — *пустадомак*, буркілівы — *бубнач*, надзьмуты — *надуцька*, які гаворыць абы-што — *верзяя*, востры на язык — *джога*, скрытны — *патаемнік*; па працаздольнасці і сацыяльным становішчы: слабасільны — *слабак, аслабелы* — *зломак*, хворы — *хваравека*, бедны — *галяк*, багаты — *магнач*; прадметаў: абурак зімовы — *снягоўцы*, аладка бульбяная — *бульбовік*, блін на содзе — *соднік*, брус пад падлогай — *падмоснік*, вуда на шчупакоў — *ішупакоўка*, гняздо бусла — *буслоўка*, ежа смач-

ная — *наедак*, жыта яровое — *ярушка*, камень пясчаны — *пескавік*, пухір мачавы — *мачавік*, салома клычаная — *клычканка*; уласцівасцей: здатны да працы — *рабоцька*, непераборлівы ў ядзе — *еичы*, прагны на чужое — *рукасты*, сляпы на адно вока — *крывең*; дзеянняў: абчасаць кару — *абкарыйца*, баліваць на кірмашы — *кірмашаваць*, біць рэмнем — *дзяжсыць*, брахаць, гонячы зайца — *цахліць*, шыць шапкі — *шапашнічаць*, вітацца за руку — *рукацца*, выдраць за валасы — *вычубіць*, ганяць плыты — *плытагоніць*, жыць раскошна — *райваць*, закалыхаць дзіця — *засаніць*, заправіць страву — *прысмачыць*, здзіраць лыкі — *луціць*, знасіць абутак — *абасець*, *збасець*; зрабіць скляпенне — *саскляпіць*, наложыць саюзкі на боты, чаравікі — *абсаюзіць*, напаліць печ — *нацеліць*, нарыхтаваць сена — *насенаваць*, пабяліць вапнай — *авапліць*, пажлукціць бялізну — *пазаліць*, парасці травой — *затравеցь*, пасвіць коней на начлезе — *начлегаваць*, святкаваць майскія святы — *маяваць*, упрыгожыць цветкамі — *заквеціць*.

За межамі лексічнай сістэмы літаратурнай мовы знаходзяцца тэрміны свацтва, адны з якіх засталіся агульнароднымі (*баўка, маці, сын, дачка*), а другія ўспрымаюцца як рэгіянальны слоўны пласт, які перастаў ужывацца як агульнародны і не ўвайшоў у нашу нарматыўную мову. Так, жонка брата мае назуву *братавенка, братавуха, брачіха, дзядзькі — дзядзіна, дзядна; сын баўкі — баўкавіч, брата — братаніч, сястры — сястрынец, хросны — хрыничонік, няродны — выхаванец; дачка брата — даччанка, сястры — сестраніца, сястрынка, няродная — пасербіца, брат сярэдні — серадульши, дваюрадны — братанец, братаніч, браценік, браціш; пляменнік, сестрын сын — сыновец, сястрынец, сястрычыч, братаў сын — братанец, братаніч; сястра старшая — бальшуха, сяструха; дваюрадная — братанка, браценіца, пасёстра, сяструха; сястра жонкі — звесь, звесця, швагрэнія, шурачка; баўкі, маці — вуенка, брата — брачіха.*

Адрозненні паміж гаворкамі і беларускай літаратурнай мовай надзвычай разнастайныя ў галіне словаўтварэння — найперш на суфіксальным узорыуні. Словаўтваральныя тыпы, звязаныя з асновай назоўніка, не заўсёды супадаюць з падобнымі тыпамі нарматыўнай мовы, дзе нярэдка сустракаюцца ўтварэнні на ўзор рускай мовы. Асаблівую ўвагу прыцігаю разнастайная суфіксальная варыянтнасць назоўнікаў у гаворках са значэннем асобы па яе якасці, прымече, утвораных ад іменных і дзеяслоўных асноў: літ. *вудзільчык* — дыял. *вудак*; адпаведна: *гаварун — гаварэц; грыбнік — грыбач; дастаўчык — дастаўнік; дурань — дурэц; ілгун — лгар, лгач; капля — капка; касец — касар; пануканне — панука; плывец — плавак, плавок, плывак, плывун; разумнік — разумец, разумок; сілач — сілок; скрыпач — скрыпак, скрыпіст, скрыпнік; смяльчак — смялец, смялок; сявец — сявак, сявар; ткачыха — ткачка, ткаха; швачка — шваха.*

Нешматлікую групу складаюць бессуфіксальная назоўнікі абстрактнага, абагульненага і канкрэтнага значэння, якім у нарматыўнай мове адпавядаюць

суфіксальныя ўтварэнні: *брыдкасць* — *брыйд, выстаўка* — *выстава, вытворчасць* — *вытвор, дасягненне* — *дасяг, запечак* — *запек, зацішак* — *затиші*.

Не менш разнастайныя суфіксальныя дыялектныя ўтварэнні ў сістэме дзеясловаў. Характэрнай іх асаблівасцю з'яўляецца наяўнасць суфіксальнай варыянтнасці, якая не заўсёды адпавядае нарматыўнаму словаутварэнню: *вядзьмарыць* — *вядзьмачыць, дзіравіць* — *дзіріць, здзяцінечыць* — *здзеціцца, ласкацца* — *ласціцца, расціць* — *расліць, рыбачыць* — *рыбаліць, слепнучыць* — *сляпець, траляваць* — *траліць*.

Аналагічна з'ява назіраецца ў суфіксальным утварэнні прыметнікаў з рэгіянальнымі словамутваральнymi сувязямі, пры дапамозе якіх актыўна ўзнікаюць новыя слова і формы: *баязлівы* — *боязкі, жаласны* — *жальны, качачы* — *качачы, крывяністы* — *крывісты, паветраны* — *паветравы, памятлівы* — *памяткі, потны* — *поткі, прамежскавы* — *прамежны, цвярозны*.

У састаўе дыялектнай лексікі існуе нямала розных часцін мовы прэфіксальнага ўтварэння. Найболыш шырокая словамутваральная варыянтнасць у гэтым плане выяўляецца сярод дзеясловаў, калі адно і тое ж значэнне ў вясковым і нарматыўным ужыванні перадаецца пры дапамозе розных прэфіксаў: *вывіхнуць* — *звіхнуць, дапамагчы* — *спамагчы, палюбіць* — *злюбаваць, развіднечыць* — *увіднечыць*.

Арыгінальную форму маюць некаторыя дыялектныя прэфіксальныя або прэфіксальна-суфіксальныя назоўнікі — аналагі нарматыўных утварэнняў, паразін.: *дапамога* — *спамога, надзея* — *спадзея, напільнік* — *падпілак*, а таксама прыслоўі: *датуль* — *спатуль, адмысна* — *умысна* і г.д.

Для дыялектнага ўжывання характэрна наяўнасць беспрэфіксальных утварэнняў замест прэфіксальных, замацаваных у нарматыўнай мове. Сярод іх — назоўнікі: *памыйніца* — *мыйніца, парадзіха* — *радзіха, пацалунак* — *цалунак; дзеясловы: аддаляца* — *даліца*.

Наступіў час, калі трэба вывучыць неабходнасць уключэння ў слоўнікавы састаў беларускай мовы яшчэ жывых у народнай свядомасці функцыянальна-семантычных разрадаў лексікі. Вядома, што на пытанне пра шляхі фармавання нашай нарматыўнай мовы раней даваліся розныя адказы. І калі ўзнімалася пытанне адносна ролі і месца ў літаратурным ужыванні дыялектнай лексікі, то раздаваліся галасы, быццам такі накірунак можа прывесці да неадпаведнасці стану літаратурнай мовы і жыццёвых патрабаванняў беларускага народа. На гэтай падставе народна-размоўная крыніца не ўлічвалася ў дастатковай меры пры распрацоўцы шляхоў развіцця літаратурнай мовы, бо было імкненне да нейтральнага моўнага фонду без прыкметнага следу народнай асновы.

З цягам часу, аднак, намецілася арыентацыя на родную аснову нашай літаратурнай мовы як асноўную крыніцу яе перспектыўнага развіцця. Яе культурная роля ацэнена Якубам Коласам, які бачыў у ёй “квітнеючы шматкалярэвовы сад... своеасаблівы арнамент беларускага мастацкага слова”.

У прызнанні здабыткаў нашага народа, які быў і застаецца творцам сваёй мовы, і заключаецца каштоўнасць народна-нацыянальнай моўнай асновы ў перспектывным развіціі беларускай літаратурнай мовы.

Ганна Мезенка (Віцебск)

Сацыякультурныя праблемы намінацыі ва урбананімії

Сярод розных прынцыпаў намінацыі ўнутрыгарадскіх аб'ектаў адно з галоўных месцаў належыць прынцыпу наймення аб'екта па яго сувязі з чалавекам як сацыясуб'ектам. Назвы, утвораныя ў адпаведнасці з гэтым прынцыпам намінацыі, даволі разнастайныя, як разнастайныя прыметы, што клаліся ў аснову наймення, харектар і прызначэнне ўнутрыгарадскіх рэалій. Гэта і назвы, асноўнай прыметай якіх станавіліся нацыянальная, професійная, саслоўная належнасць жыхароў (параўн.: *Нямецкая вуліца* ў Гродне XVI ст., *Гарбарская вуліца* ў Слоніме XVII ст., *Дваранская вуліца* ў Віцебску XVIII ст. і г.д.), і назвы, матываваныя найменнямі асоб як прадстаўнікоў пэўнай супольнасці людзей (параўн.: *вуліца Наватараў* у Оршы, *вуліца Непакораных* у Магілёве) і інш.

Самай жа буйной сярод унутрыгарадскіх назваў, што адпавядаюць прынцыпу намінацыі па сувязі аб'екта з чалавекам, з'яўляецца група назваў, якія фіксуюць адносіны да тых ці іншых асоб — першапасяленцаў, уладальнікаў зямельных вулічных участкаў (пляцаў) або тых, хто жыў побач з называемым аб'ектам. Як правіла, для называння вуліцы выкарыстоўвалася прозвішча або толькі ўласнае імя (*Няфёдаўская вуліца* — Магілёў, 1578–1580 гг.; *Андронаў завулак* — Полацк, 1552 г. і г.д.).

На працягу XVII і асабліва XVIII ст. колькасць гарадоў з зарэгістраванымі ў іх вуліцамі, пры называнні якіх выкарыстоўвалася імя чалавека, значна ўзрастаем. Так, у XVII ст. знаходзім вуліцы з такімі назвамі таксама ў Бабруйску (*Куляшова вуліца* — на ёй стаяў дом Андрэя Куляша; *Насеннікавічава вуліца* — у доме, размешчаным на гэтай вуліцы, жыў нехта Сенка Ігнатавіч Ганцавіч Насеннікавіч), Кругелі (*Ісаеўская вуліца*, 1669 г.), Чавусах (*Трахімаўская, Максімаўская, Акулінская вуліцы*, 1621 г.); у XVIII ст. — у Барысаве (*Аніскава вуліца*), Дзісне (*Нарбутаўская вуліца*, 1777 г.), Крынках (*Няхведаўская вуліца*, 1708 г.), Слоніме (*Панасаўская, Скробаўская вуліцы*, 1754 г.), Слуцку (*Усцінаўская вуліца*, 1765 г.) і інш.

У XIX ст. рэзка ўзрастаем не толькі колькасць гарадоў, дзе пры намінацыі вуліц звяртаюцца да ўласнага імя, але і колькасць саміх вуліц, што носяць такія назвы. І ў гэты час пачынаецца адміністрацыйнае ўмяшальніцтва ў працэс намінацыі, якое суправаджаецца рознымі рэкамендацыямі і прадпісаннямі, асабліва пасля 1917 г. Калі раней назва вуліцы давалася паводле про-

звішча або імя першапасяленца або дома- ці землеўладальніка, то цяпер назва становіща прысвячэннем.

Першыя назвы мемарыяльнага характеру ў гонар важных чыноўнікаў і дзяржаўных дзеячаў з'явіліся ў другой палове XIX ст. Гэта былі *Скобелеўская вуліца* ў Мінску і Гомелі, *Аляксандраўская вуліца* ў Брэсце, *праспект Генерала Рыхтара і праспект Князя Трубяцкога* ў Барысаве і інш.

Аднак найбольш інтэнсіўнае выкарыстанне імёнаў пры намінацыі ўнутрыгарадскіх аб'ектаў пачалося пасля 1917 г.

На працягу далейшага развіцця беларускай урбананімі доля назваў вуліц, плошчаў, праспектаў, праездаў, тупікоў і інш., утвораных ад уласных імёнаў, увесь час узрастала, пашыраўся дыяпазон імен асоб, якія ўцягваліся ва урбананімію. Паказальныя ў гэтых адносінах наступныя лічбы: у першай палове XX ст. у 16 гарадах Беларусі — Бабруйску, Баранавічах, Брэсце, Ветцы, Гомелі, Гродне, Драгічыне, Камянцы, Кобрыве, Лідзе, Лунінцы, Магілёве, Маларыце, Мінску, Оршы, Пінску — было 236 назваў гэтага тыпу. У 80-х гадах у восьмі гарадах — Брэсце, Віцебску, Гомелі, Гродне, Магілёве, Мінску, Оршы, Полацку — іх налічваецца 1188, што ў пяць разоў перавышае іх колькасць у першай палове стагоддзя.

У наш час у назвах лінейных гарадскіх аб'ектаў рэспублікі выкарыстоўваецца каля 1500 прозвішчаў, 148 з якіх, з'яўляючыся прозвішчамі розных людзей, сустракаюцца ў розных населеных пунктах. Нелінгвістычная па сваёй прыродзе з'ява выпадковага супадзення прозвішчаў пры выкарыстанні іх у якасці назваў унутрыгарадскіх аб'ектаў прывяла да ўзнікнення назваў-“цёзак”. Так, у 117 выпадках адно і тое ж прозвішча сустракаецца ў назвах вуліц, якія даваліся ў гонар дзвюх асоб. Напрыклад, прозвішча *Адамовіч* знайшло адлюстраванне ў зводзе назваў вуліц г.п.Рудзенск і г.Барысаў. Пры гэтым у Рудзенску *вулица Адамовіча* названа ў гонар удзельніка партызанскага руху на тэрыторыі Мінскай вобласці ў гады Вялікай Айчыннай вайны Уладзіміра Пятровіча Адамовіча, а ў Барысаве асновай намінацыі *вулицы Адамовіча* стала прозвішча дзяржаўнага дзеяча БССР Восіпа Аляксандравіча Адамовіча і да т.п. У 15-ці выпадках вуліцы з аднолькавымі адпрозвішчнымі назвамі прысвечаны трох розным людзям. Параўнаем: *вулица Сямёнаў* ў г.п.Глуск носіць прозвішча ўдзельніка барацьбы за ўмацаванне Савецкай улады ў Глускім раёне, заслужанага ўрача БССР Аляксандра Сцяпанавіча Сямёнаў; *вулица Сямёнаў* ў Оршы названа па прозвішчы гаспадарчага кіраўніка, Героя Сацыялістычнай Працы, заслужанага працаўніка прамысловасці БССР, ганаровага грамадзяніна Оршы Георгія Васільевіча Сямёнаў, а ў Мінску аднайменная вуліца прысвечана аднаму з арганізатарамі і кіраўнікамі Мінскага камуністычнага падполля ў гады Вялікай Айчыннай вайны, ураджэнцу г. Мінска Георгію Мінаевічу Сямёнаў.

Па два разы сустракаюцца ў межах Беларусі супадзенні адпрозвішчных назваў вуліц, прысвоеных у гонар чатырох, пяці і шасці чалавек. Напрыклад,

вуліца Макарава ёсьць у г.п. Целяханы, Магілёве, Віцебску, Рагачове і г.п. Дзятлава, і ў кожным з пералічаных населеных пунктаў яна носіць імя розных паводле ўзросту і роду заняткаў людзей: супрацоўніка міліцыі, які загінуў пры выкананні службовага абавязку Васіля Міхайлавіча Макарава (г.п. Целяханы), партыйнага, дзяржаўнага і грамадскага дзеяча БССР, ганаровага грамадзяніна Магілёва Івана Мікалаевіча Макарава (Магілёў), гаспадарчага дзеяча БССР, Героя Сацыялістычнай Працы, ганаровага грамадзяніна Віцебска і ганаровага чыгуначніка Мікалая Акімавіча Макарава (Віцебск), лётчыка-касманаўта СССР Алега Грыгор'евіча Макарава (Рагачоў), аднаго з кіраўнікоў партызанскага руху на тэрыторыі Баранавіцкай вобласці ў гады Вялікай Айчыннай вайны, які вызначыўся ў бое пад г.п. Дзятлава, Пятра Кузьміча Макарава (г.п. Дзятлава).

Аднак і шэсць цёзак па прозвішчы ў назвах рэспублікі — не мяжа. Прозвішча **Казлоў** носяць сем чалавек, у гонар якіх названы вуліцы ў розных населеных пунктах, а прозвішча **Кавалёў** знаходзім у назвах вуліц, прысвеченых ўдзельнікам партызанскага руху, двум удзельнікам вызвалення Беларусі ад нямецка-фашистскіх заваёўнікаў у гады Вялікай Айчыннай вайны, рускаму і беларускаму паэтаму, перакладчыку, у восьмі населеных пунктах: гарадах Ветка, Жлобін, Лепель, Рагачоў, Чэрыкаў, г.п. Езярышча, в. Уборак Добрушскага раёна і Самахвалавічы Мінскага раёна.

Пераважная большасць назваў гэтай групы — саветызмы. Асноўная маса іх узнікла ў 60—70-я гады (значна меньш у першыя паслярэвалюцыйныя гады) і адпавядае галоўным намінатам тэндэнцыям тых гадоў. Пасля Вялікай Айчыннай вайны прыкметнае месца пры найменні і перайменаванні ўнутрыгарадскіх аб'ектаў займалі назвы, прысвоеныя ў гонар военачальнікаў, партызан, разведчыкаў, пагранічнікаў. Таму невыпадкова самы высокі працэнт (65) назваў “цёзак па прозвішчы” прыпадае менавіта на такія. Пры гэтым самымі частымі з’яўляюцца назвы вуліц, дадзенныя ў гонар удзельнікаў баёў супраць нямецка-фашистскіх заваёўнікаў і ўдзельнікаў вызвалення Беларусі (144 з 322: вул. *Бялова* — Заслаўе, вул. *Ткачэнкі* — Маларыта, вул. *Данілава* — Клецк, вул. *Барыкіна* — Чэрвень, вул. *Мамкіна* — Полацк, вул. *Урбановіча* — Ружаны, вул. *Шыбіна* — Клецк, вул. *Лаўрыновіча* — Вілейка, вул. *Макарчука* — в. Альшаны Столінскага раёна і г.д.), арганізатарамі і кіраўнікоў, а таксама радавых удзельнікаў партыйнага і маладзёжнага руху на тэрыторыі Беларусі (66 з 322: вул. *Каралёва* — Асіповічы, вул. *Урбановіча* — Косава, вул. *Жалезнікова* — Гомель, вул. *Аляшкевіча* — Нясвіж, вул. *Лаўрыновіча* — Буда-Кашалёва, вул. *Раманава* — Добруш, завул. *Маліноўская* — Вілейка, вул. *Талкачова* — Мазыр, вул. *Макарчука* — Скідзель, вул. *Камінскага* — Смаргонь, вул. *Шубіна* — Лепель, вул. *Грыба* — в. Навасёлкі Капыльскага раёна, вул. *Ягорава* — Кобрын і г.д.).

Значна ўступаюць па частотнасці прыведзеным назвы “цёзкі па прозвішчы”, прысвоеныя ў гонар герояў мінага часу (43) — лётчыкаў-касманаўтаў (9:

вул. Бяляева — Добруш, Навагрудак, Слаўгарад, р.п. Касцюкоўка Гомельскага раёна; *вул. Ляонава* — Камянец, Рагачоў, г.п. Карма, с.Малейкаўшчына Лідскага раёна і да т.п.), вучоных (7: *завул. Белякова, вул.Іллюшына* — Магілёў, *вул.Папова* — Барысаў, Магілёў, Мінск і да т.п.), рускіх, беларускіх, польскіх, украінскіх пісьменнікаў і паэтаў (13: *вул. Нікіціна* — Мінск, *вул.Кальцова* — Магілёў, Маладзечна, Мінск, Слуцк, *вул.Казлоўскага* — Орша, *вул.Бачылы* — Мар’іна Горка, *вул.Кавалёва* — Ветка, *вул.Сянкевіча* — Ваўкавыск, бульвар *Міцкевіча* — Брэст і да т.п), кампазітараў і акцёраў (3: *вул. Барадзіна* — Баранавічы, *вул. Агінскага* — Маладзечна, Смаргонь, в.Залессе Смаргонскага раёна, *вул.Крыловіча* — Мінск), рускіх жывапісцаў (2: *вул. Сярова* — Магілёў, *вул. Фядотава* — Мінск), гаспадарчых кіраунікоў, першых будаўнікоў гарадоў (4: *вул. Смірнова* — Талачын, *вул. Смірнова* — в.Закальнае, Камуна, пас.Сосны Любанская раёна, *вул. Голубева* — Смалявічы, *вул. Блахіна* — Наваполацк), супрацоўнікаў міліцыі і воінаў, што загінулі пры выкананні службовага абавязку (4: *вул. Макараў* — Целяханы, *вул. Целяшава* — Бялынічы, *вул. Астапчыка* — Дамачова, *вул. Новікава* — в.Краснае Маладзечанскага раёна).

На наступным па частотнасці месцы знаходзяцца назвы-“цёзкі па прозвішчы”, асновай для ўзнікнення якіх з’явіліся прозвішчы ўдзельнікаў рэвалюцыйных рухаў, барацьбы за замацаванне савецкай улады на Беларусі, арганізатораў калгаснага будаўніцтва (39: *вул. Жалезнякова* — Магілёў, *вул. Юрчанкі* — Мсціслаў, *вул. Шаранговіча* — Мядзель, *вул. Шаранговіча* — Мінск, Маладзечна, *вул. Шубіна* — Віцебск, *вул. Камінскага* — Барысаў, *вул. Дрызгаловіча*, *вул. Шмідта* — Барысаў, *вул. Альшэўскага* — Бяроза, Пружаны, *вул. Жукоўскага* — Оstryна, *вул. Юрчанкі* — Давыд-Гарадок, *вул. Федасенкі* — в.Верамейкі Чэркаўскага раёна і да т.п.).

Некалькі радзей сустракаюцца ўнутрыгарадскія назвы, прысвоеныя ў гонар партыйных, дзяржаўных і ваенных дзеячаў. Іх трыццаць, сем з якіх прысвечаны дзяржаўным і партыйным дзеячам БССР (*вул. Адамовіча* — Барысаў, *вул. Гарбунова* — Бешанковічы, *вул. Дараишэвіча*, *вул. Захарава* — Мінск, *вул. Макараў* — Магілёў, *вул. Казлова* — Гарадок, Жлобін, Магілёў, Мінск, Нясвіж, Рагачоў, Салігорск, Стоўбцы, Чэркаў, г.п. Урэчча Любанская раёна, в.Арлёва, Рэчань, Татарка Любанская раёна, Беркаў Акцыбрскага, Забалоцце Рагачоўскага, Азярыцкая Слабада Смалявіцкага, Рубель Столінскага раёнаў: *вул. Сянкевіча* — Стоўбцы, в.Мікалаеўшчына Стоўбцоўскага раёна).

Рознымі ў пералічаных групах назваў-“цёзак па прозвішчы” аказваюцца і матывы намінаці. Калі галоўным матывам намінацыі вуліц першай групы быў намер увекавечыць у памяці нашчадкаў імёны тых, хто абараняў і вызволяў рэспубліку ад ворага, а пры ўзнікненні назваў другой групы — жаданне замацаваць імёны лепшых прадстаўнікоў рускай і нацыянальнай культуры, мастацтва, дзеячаў науки, герояў мірнага часу, якія праславілі свой народ і сваю краіну, то асноўнымі матывамі наймення ў трэцій і чацвёртай групах

назваў выступае імкненне праз услаўленне імён удзельнікаў рэвалюцыйных рухаў і прадстаўнікоў новай улады зацвердзіць сацыяльны лад, замацаваць яго ідэалагічныя арыенціры.

Сувязь назваў вуліц-“цёзак па прозвішчы” з tym або іншым населеным пунктам прайўляеца па адным з трох абгрунтаванняў матыву:

1) дзе жыў, працаваў або ваяваў той, чыё імя носіць унутрыгарадскі аб'ект. Менавіта гэтае абгрунтаванне стала штуршком да з'яўлення найбольшай колькасці назваў лінейных аб'ектаў — 121 (вул. *Арцёменкі* — Ганцавічы, вул. *Арцёменкі* — Ліда, вул. *Іванова* — Смаргонь, вул. *Іванава* — г.п. Акцябрскі, вул. *Цітова* — г.п. Брагін, вул. *Фаміна* — г.п. Лёзна, Палацк, вул. *Князева* — Калінкавічы і г.д.);

2) дзе пахаваны той, чыё імя носіць унутрыгарадскі аб'ект. Гэта абгрунтаванне стала галоўным пры ўзнікненні 77 назваў вуліц (вул. *Яршова* — Светлагорск, вул. *Кандрацьевіча* — Дуброўна, вул. *Мясаедава* — г.п. Шуміліна, вул. *Нікіціна* — Быхаў, вул. *Панцялеева* — Верхнядзвінск, вул. *Панцялеева* — Лунінец, вул. *Крылова* — г.п. Лагойск і да т.п.);

3) дзе нарадзіўся той, чыё імя носіць унутрыгарадскі аб'ект. Факт нараджэння ў той ці іншай мясцовасці стаў прычынай з'яўлення 67 назваў вуліц (вул. *Антонава* — Гродна, вул. *Антонава* — Краснаполле, вул. *Багдановіча* — Капыль, вул. *Кісялевіча* — Крычаў, вул. *Каваленкі* — Сянно, вул. *Казлоўскага* — г.п. Крупкі, вул. *Конанава* — г.п. Бобр, вул. *Корзуна* — Нароўля, вул. *Караткевіча* — г.п. Глуск, вул. *Нікалаева* — Клімавічы і інш.).

Даволі значная колькасць унутрыгарадскіх назваў (49) ніякай рэальнай сувязі з tym горадам, гарадскім пасёлкам або сялом, у якіх яны ўжываюцца, не мае. Як правіла, гэта своеасаблівы знак пакланення перад асаблівія яркімі подзвігамі суайчыннікаў або прадстаўнікоў іншых краін і народаў. Параўнанем назвы вуліц у гонар касманаўтаў, выдатных вучоных, кампазітараў, нацыянальных герояў, напрыклад, вул. *Пажарскага* ў Баранавічах і завул. *Пажарскага* ў Магілёве, названыя ў гонар рускага дзяржаўнага і ваеннага дзеяча, нацыянальнага героя рускага народа, і да т.п.

Аднак нярэдкія сярод іх і ўзоры так званай кульставай мадэлі тапаніміі, якія ўзімкі ў выніку валявой намінацыі. Такія, напрыклад, вуліцы *Жданава*, названыя ў гонар дзяржаўнага і партыйнага дзеяча Андрэя Аляксандравіча Жданава, што існавалі амаль да цяперашняга часу ў 38 населеных пунктах рэспублікі, вуліцы *Калініна*, назвы якіх даваліся ў гонар Міхаіла Іванавіча Калініна і прадаўжаюць існаваць у 115 населеных пунктах, вуліца *Пяцьтровскага* ў Гомелі, вуліца *Камарова* ў Жлобіне і інш.

Аналіз назваў вуліц-“цёзак па прозвішчы” з боку ўзросту тых, чыё прозвішча стала найменнем, сведчыць пра тое, што ён хістаетца паміж 12 і 87 гадамі. Так, вуліца *Каваленкі* ў в. Азяраны Рагачоўскага раёна і вуліца *Казлоў* ў Быхаве названы па прозвішчах дванаццацігадовых удзельнікаў партызанскаў руху на тэрыторыі Быхаўскага раёна ў гады Вялікай Айчыннай вай-

ны Пеци Каваленкі і Марата Казлова, а вуліцы *Паўлава* ў Баранавічах, Бабруйску, Барысаве, Віцебску, Гродне, Лідзе, Мінску, Чэрыкаве, станцыі Ражанка Шчучынскага раёна носяць імя фізіёлага, стваральніка матэрыялістычнага вучэння аб вышэйшай нервовай дзейнасці і сучасных уяўленняў аб працэсе стрававання, заснавальніка буйнейшай савецкай фізіялагічнай школы, акадэміка АН СССР, які пражыў 87 гадоў.

У сілу спецыфікі матываў намінацыі вуліц дадзенай групы і іх аргументацівніцтва ў пераважнай большасці выпадкаў (85) узрост асоб, імёны якіх увекавечаны ў назвах вуліц, ад 20 да 30 гадоў (*вул. Кулікова* — Пінск, *вул. Волкава* — Лоеў, *вул. Марозава* — Кобрын, *вул. Жукава* — Масты, *вул. Барадзіна* — Гомель, *вул. Міронава* — в. Моталь Іванаўскага раёна, *вул. Ільющына* — в. Краснае Магілёўскага раёна, *вул. Раманава* — в. Дудзічы Калінкавіцкага раёна, *вул. Якубава* — Быхаў, Мінск і інш.).

Другое месца (65 назваў) у зводзе назваў рэспублікі займаюць назвы вуліц, што ўтварыліся ад прозвішчаў, носьбітам якіх было ад 30 да 40 гадоў (*вул. Багатырова* — в. Ілля Вілейскага раёна, *вул. Цярэшчанкі* — в. Сухары Магілёўскага раёна, *вул. Грыбы* — в. Бывалкі Лоеўскага раёна, *вул. Карасёва* — Магілёў, Чавусы, *вул. Еўдакімава* — Ваўкавыск, *вул. Лапіна* — в. Завідзічы Пінскага раёна, *вул. Іванава* — Гомель, *вул. Макаранкі* — в. Малая Немкі Веткаўскага раёна і да т.п.).

Такім чынам, назвы-“цёскі па прозвішчы” ўяўляюць невялікую, але даволі своеасаблівую группу урбанонімаў. І хоць нелінгвістычны фактар выпадковага супадзення прозвішчаў розных асоб быццам бы не прыводзіць да бlyтаніны назваў у межах асобна ўзятага населенага пункта, але тым не менш наяўнасць аднайменных назваў у розных раёнах рэспублікі ўступае ў супрацьборства з асноўным патрабаваннем да назвы — індывідуалізацыі імя.

Акрамя таго, шмат з прыведзеных тут найменніяў з'явіліся ў выніку перайменаванняў, выціснуўшы пры гэтым гістарычныя назвы вуліц, бульвараў і іншых унутрыгарадскіх аб'ектаў. Таму наяўнасць іх нельга прызнаць добрай якасцю беларускай урбананіміі.

Перайменаванні, якія асабліва часта адбываліся ў 20-я, 60–70-я гады, руйнавалі гістарычныя назвы, што часта захоўвалі ў сабе цікавыя звесткі пра гаспадарку, рамёствы, розныя навучальныя ўстановы, архітэктурныя збудаванні, род дзейнасці і прафесіі жыхароў гарадоў у далёкія ад нас перыяды і пра многае іншае.

Як ужо адзначалася даследчыкамі, ганебныя кампаніі па перайменаваннях назваў вуліц, якія супадалі з перайменаваннямі беларускіх населеных пунктаў, праходзілі ў агульным рэчышчы пагардлівых адносін да нацыянальнай гісторыі, традыцый культуры і мовы беларускага народа.

Нельга не пагадзіцца з думкай В.Лемцюговай: “Ад таго, што знікаюць культурна-гістарычныя помнікі (а тапонімы якраз такімі і з’яўляюцца), любы на-

род, і беларусы тут не выключэнне, бяднее, губляе нацыянальныя духоўныя арыенціры, а значыць, і нацыянальную свядомасць”¹.

Таму можна толькі ўхваліць і рэкамендаваць да пашырэння першы вопыт вяртання гістарычна каштоўных унутрыгарадскіх назваў (напрыклад, у Мінску *буліцы Урыцкага* вернута яе бытая назва *Гарадскі вал*).

Іван Крамко (Мінск)

З гісторыі беларускага іменавання асобы

Пры контактах з іншымі людзьмі нас называюць, у дакументах нас фіксуюць, сведчаць, ужываючы абавязковы набор сродкаў. У розных народаў гістарычна склаліся свае спосабы іменавання людзей. Маём і мы сваю гісторыю называння. Сёння назіраецца пуз'яная нестабільнасць у гэтай сферы.

З аднаго боку, захавалася наша ўласная гістарычна аснова і, з другога боку, працяглая паласа расійскіх уплываў наклада адбітак у выглядзе ўжывання як абавязковага нетыповага для нашай практикі іменавання. Пытанне пра спосаб (форму) іменавання асобы ў беларускай прэсе хоць і не дыскутуецца, бо мы ўжо прызыўчайліся да існуючага стану, але ўсё ж узнікае, і перш за ўсё ў сувязі з падрыхтоўкай сваіх, беларускіх пашпартаў. У нашых абставінах яно не пустое, мае прынцыповае значэнне, бо спосаб іменавання людзей і формы звязтання паміж членамі супольнасці з'яўляюцца элементам агульнай культуры народа, звязаны з яго самасвядомасцю.

Спосабы персаніфікацыі асобы ў кожнага народа абумоўлены яго гістарычным развіццём. Трэба адрозніваць два планы персаніфікацыі: звычаёва-побытавы і афіцыйна-дзелавы. Агульная лінія развіцця нашага іменавання ішла ад звычаёва-побытавай неўскладнёй мянушкі-імя (*Ждан, Усяслаў, Шчасны*) да двух- ці трохсастаўнага іменавання ў афіцыйных дакументах. Наша пісьмовая гісторыя прыпала на такі час, калі было прынята хрысціянства і праз царкву пачалі ўводзіцца побач з існуючымі, язычніцкімі, хрысціянская імёны. Прычым у Беларусі з даўняга часу сунівалі два асноўныя адгалінаванні хрысціянства — грэка-візантыйскае і рымска-каталіцкае, што пэўным чынам адбілася і на іменаванні людзей. На аснове дахрысціянской і хрысціянской склалася наша сучасная сістэма іменавання.

Развіццё ішло ў бок размежавання функцыі дахрысціянскага і хрысціянскага імя. Ужыванню двух імёнаў спрыяла патрэба: пры абмежаваным наборы хрысціянская імёны, якія сталі абавязковымі, часта паўтараліся нават у неявлікім калектыве; неабходна была больш дакладная персаніфікацыя з дапамогай дадатковага сродку. Ім стала традыцыйнае дахрысціянскае імя-мянуш-

¹Леміцюгова В., Асіноўскі С. Тапанімічны генацыд, або як Амерыка стала савецкай // Беларуская мінуўшчына. 1994. № 4. С. 9.

ка, напрыклад: *Іван Балаш, Іван Бурдак, Іван Ганчар, Іван Грачыха*. У працэсе ўмацавання сістэмы даволі хутка функцыі гэтых элементаў канструкцыі пачалі размяжоўвацца. Абавязковое хрысціянскае імя становіцца асноўным і займае першае месца, а мянушка — другое. Пры іменаванні самастойных асоб мянушка ў нас ужывалася ў сваім першабытным (апелятыўным) выглядзе: *Федко Балотнік, Даніло Каваль, Гапон Рыло, Багдан Саламярэцкі, Сямён Слуцкі* і пад. Паступова ўстанаўліваецца трывалы, абавязковы тып двухслоўнага іменавання, у якім элемент набывае тэндэнцыю, а затым і становіцца спадчынным прозвішчам у сучасным значэнні. Пры іменаванні залежных асоб, перш за ёсць дзяцей мужчынскага полу, ужываліся суфіксальныя ўтварэнні ад імёнаў ці мянушак (прозвішчаў) бацькі на *-овіч/-евіч, -онак/-ёнак, -оўна/-чук і інш.*, якія таксама падпарадкоўваліся агульнай тэндэнцыі і зрабіліся спадчыннымі: *Ахрэм Кахановіч, Саўка Карунонак, Сямён Левановіч, Павел Мікулёнак, Юрко Мікуліч, Ждан Сазановіч, Ганна Багушоўна*. Гэтыя два тыпы прозвішчаў (апелятыўны і суфіксальны на *-овіч і -онак*) пераважалі на тэрыторыі Беларусі.

Тыповая мадэль іменавання асобы ў нас складваецца ў XVI ст., калі дзяржаўнае справаvodства і заканадаўства дасягнула высокага, еўрапейскага ўзроўню. Гэта быў час, калі жыццё дзяржавы рэгламентавалася славутымі статутамі. Пра тое, што мы мелі да таго часу ўсталяваную, тыповую, хоць і не кадыфікованую дзяржаўным актам, мадэль афіцыйнага іменавання асобы, сведчыць ёсць пісьменства Вялікага Княства Літоўскага.

Узорным, тыповым у XVI ст. стала двухслоўнае (двухкампанентнае) іменаванне: (імя + прозвішча). Як прыклад можна прывесці вытрымку актавай кнігі Мінскага гардзкага суда 1582 г., у якой згадваюцца славутыя асобы ВКЛ: “Вельможному пану его милости пану *Яну Глебовичу* кашталяну Менскому [...] вельможнага пана *Гаврылы Горностая* воеводы Берестейскага старосты Менскага [...]”, “у его милости *Яна Кишки* старосты Жомойтскаго [...] ездил есми с паном *Ярошом Корсаком* до двора вельможнаго пана его милости пана *Станислава Паца* воеводы Вітебскаго [...] вельможный пан *Альбрыхт Радивіл* маршалок дворнага Великага князтва Літоўскаго“. А вось вядомыя людзі па адной з кніг Метрыкі ВКЛ пры канцлерстве Льва Сапегі (1596): “*Богдану Соломеецкому, Федору Колонтаю [...] войта менскага Григорья Тэрлецкого [...], Андрэя Сапеги* старосты Гомельскага, *Миколая Сапеги* воеводы Вітебскаго [...] выволанье на *Яроша Скирмонта [...] старосты* Браславскаго пана *Януша Скумина*”. Падпісвалі акты гэтай кнігі “*Лев Сапега* канцлер Великага князтва Літоўскаго, *Ярош Волович* писар і *Матей Война* писар”.

Нагадаем, што такога ж кшталту подпісы стаяць і пад статутам ВКЛ 1588 г.: “*Лев Сапега* подканцлерый Великага князтва Літоўскаго, *Кгабриэль Война* писар”. У неюрыдычных помніках маєт тое ж: *Лев Сапега, Ян Ходкевич, Александр Ходкевич, Ян Нарушевич, Александр Острожский, Григорий Уні-*

ховский. Гэта асобы, якія называюцца ў вядомым дзённіку Еўлашоўскага. І сам аўтар запісак сябе называе — *Федор Евлашовский*, без бацькоўства. А ўспомнім, як называлі сябе самі і іх называлі вялікія дзеячы нашай культуры: “я *Франшиек Скоринин сын*” Псалтыр 1522 г., “Библия руска выложенна доктором *Франциском Скориною*” (без імя бацькі), *Васілей Тятинскій*, *Лукаш Мамоніч*, *Сімон Будны* (і побач *Матфей Кавечінскій* і *Лаврентій Кришковскій*), “был бакалерам пан *Лаврентій Зізаній*”, “прибавили с места лвовскага *Стефана Зізания*”, “казанье на честный погреб *Леонтія Карповіча* през *Мелетія Смотрыцкого*”, *Андрей Рымша*. Можна было б яшчэ працягваць. Такая мадэль называння была пераважнай.

Фактычна да згаданай мадэлі трэба аднесці і найменні з двумя ўласнымі імёнамі (пан *Міколай Криштоф Радывіл*) і з падвойным прозвішчам (*Щасливый Юрэвич Каша, Адам Война Челешицкий*), бо ў іх адсутнічае імя па бацьку як спецыяльны кампанент у спосабе іменавання.

Наша пісьменства фіксуе і адступленні ад адзначанай мадэлі. Шырока ўжывалася называнне чалавека толькі праз імя з тытулам ці словам ветлівасці (*князь Іван, пан Ярош*), з назвай прафесіі (*шынкар Іван*). Такія найменні ўжываліся тады, калі гэтая асoba раней называлася больш поўнай формай. Пэўнае месца займалі і трохкампанентныя найменні, — з называннем уласнага імя + імя па бацьку + прозвішча: “жаловал князь Богдан Федорович Глинский”, “князю Семену и князю Александру Юрьевичом Олельковичом”. Князі Астрожскія часта фігуруюць у трохкампанентным іменаванні.

Як сведчаць дадзеныя помнікаў беларускага пісьменства, у XVI ст. асноўны спосаб называння асобы быў двухкампанентны (імя + прозвішча). У гэтым упэўніваюць шматлікія актавыя матэрыялы ВКЛ, дзе дакладнасць іменавання асобы мела асаблівае значэнне. Для прыкладу, ва ўказанай вышэй актавай кнізе Метрыкі пры канцлерстве Льва Сапегі на 148 двухчленных мужчынскіх найменніяў у загалоўках актаў маём толькі 16 трохчленных. У спецыяльнай працы А.Усціновіч падаюцца такія дадзеныя: “Сярод разгорнутых найменніяў самымі пашыранымі былі двухслоўныя. Яны ў XVI ст. складалі на Гродзеншчыне 91, 46%, на Брэстчыне — 92,49% ... ад агульнай колькасці зафіксаваных найменніяў”¹. Аналагічна маём і ў помніках іншых жанраў. Так, у славутым “Баркулабаўскім летапісе”, які, дарэчы, таксама мае характеристар документа, на 100 двухчленных прыпадае толькі 14 трохчленных, а ў “Дзённіку” Ф.Еўлашоўскага на 75 двухчленных — 5 трохчленных. Прычым у “Баркулабаўскім летапісе” пераважна, а ў “Дзённіку” выключна трохчленныя найменні адносяцца да жыхароў Маскоўскай дзяржавы. Параўнайце: “пана Кішка послали послы по королевіча шведскаго” і “послы шли Московскіе до Варшавы ... Стэфан Васілевіч Годунов..., Феодор Міхайловіч Троеку-

¹ Усціновіч А.К. Антрапанімія Гродзеншчыны і Брэстчыны: XVI–XVIII стст. Мн., 1975. С. 152.

ров.., Васілій Яковлевич Щолканов..., Дружина Пантелейон Петелін” (“Баркулабаўскі летапіс”). Калі ў “Баркулабаўскім летапісе” наш правіцель называецца “каралом Жыкгемонтам”, то Маскоўскі цар імянуеца толькі як “князь *Іван Васільевіч*” (20 выпадкаў).

Відавочныя неаднолькавыя адносіны да ўжывання імя па бацьку ў Вялікім Княстве Літоўскім і ў Маскоўскай дзяржаве. Розніца гэтая была не толькі колькасная (участаце ўжывання імя па бацьку), але і яканская. Калі ў Маскоўскай дзяржаве, як сведчыць В.Чычагаў, імёнамі па бацьку з суфіксамі або з -вічам, як казалі ў свой час, “іменавалі толькі прадстаўнікоў вышэйших сацыяльных слаёў эпохі феадалізма” (для ніжэйших слаёў выкарыстоўвалі бацькоўствы з суфіксамі -ов, -ев, -ин), то ў беларусаў формы на -овіч, -евіч “не мелі саслоўна-класавага значэння”². У нас прозвіща на -овіч, -евіч мог мець і князь (князь *Юрэй* его милость *Олельковіч*), і земянін (*Ян Юрэвіч*), і баярын (*Глеб Яцкевіч*, *Павел Мацкевіч*), і мяшчане (*Іван Карповіч*, *Юрко Микулич*), і людзі цяглыя (*Мікита Лук’яновіч*, *Мицко Човковіч*), і агароднікі (*Степан Ермоловіч*), і татарын (*Щасны Мограшевіч*, *Абдыселям Адамовіч*). Розніца была і ў тым, што ў Маскоўскай Русі імёны па бацьку з суфіксамі -ович, -евич, -ич утвараліся толькі ад асабістых імёнаў бацькоў, а не ад прозвішчаў (мянушак). У нас жа яны утвараліся і ад мянушак і нароўні з адімённымі маглі пераходзіць у спадчынныя прозвішчы (*Гапон Громковіч*, *Охрем Русанович*, *Михаил Хванович*). У Маскоўскай Русі бацькоўствы на -овіч, -евіч, якія культиваваліся толькі ў дачыненні да прадстаўнікоў вышэйшага саслоўя, заставаліся паказыкамі выключна імя бацькі, не замацаваліся як спадчынныя прозвішчы. Спадчыннымі сталі іх спрадвечныя расійскія бацькоўствы на -ов, -ев, ин, дапушчаныя для ўжывання сярэднім і нізкім саслоўем. Культиваваная ў вышэйшым саслоўі трохчленная мадэль іменавання асобы (імя + імя па бацьку + спадчыннае прозвішча) пазней была падаравана і ўсяму народу Маскоўскай дзяржавы.

Мадэль іменавання асобы, якая ў нас стала асноўнай у XVI ст. і зрабілася фактычнай нормай, пераважала і ў XVII ст., але тады ж прыкметна пачалі пашырацца найменні з двумя імёнамі (*Міколай Казімер Лімонт*, *Юрый Літавор Хрептовіч*), нават Леў Сапега зрабіўся *Казімерам Львом Сапегаю*. Пашыраюцца таксама і найменні з двайнымі прозвішчамі (*Ян Котюта Дубіна*, *Міколай Одляніцкій Почобут*). Тыповымі становяцца і найменні тыпу: “князь Дмитр с Козельска Окгинскі”, “справа Андрея на Дольску Дольскага подкоморога Волковыскаго”. Адзначаныя тыпы распаўсюджваліся пад упрыгожваннем польскай мовы, якая ў XVII ст. усё больш пашырала сферу свайго ўжытку ў Беларусі аж пакуль у канцы XVII ст. не

² Чычагов В.К. Из истории русских имен, отчеств и фамилий. М., 1959. С. 48.

стала і ў нас дзяржаўнай. Пра развіццё сваіх, беларускіх сродкаў выразення ў гэты перыяд гаварыць не даводзіцца.

Пасля далучэння Беларусі ў выніку падзелаў Рэчы Паспалітай да Расійскай імперыі пачынае ўжыванца ўсталяваная ў Расійскай дугоўнай і грамадзянскай канцылярыі трохчленная мадэль. Для фіксацыі жыхароў Беларусі ў афіцыйных дакументах (перапісы, спісы, пасведчанні і інш.) абавязкова падавалася імя + імя па бацьку + прозвішча. Савецкая ўлада абсалютызавала гэтую мадэль і прымяняла яе нават для тых народаў Савецкага Саюза, у якіх ніколі не было традыцыі падаваць імя па бацьку і моўная сістэма якіх не мела для называння бацькоўства адпаведнага граматычнага сродку (напрыклад, літоўская, а таксама народаў Каўказа, Сярэдняй Азіі і Сібіры). У вусным ужытку гэта мадэль у саміх расіян, а праз іх і ў нас, магла скарачацца да ўжывання толькі імя і імя па бацьку (*Іван Іванавіч*) або нават да ўжывання толькі бацькоўства (*Іванавіч, Іванаўна*), г. зн. магла скарочацца да мадэлі, у якой знікаюць асноўныя элементы іменавання — імя ўласнае і прозвішча.

Натуральная, што сёння, калі беларусы (ліцвіны-беларусы) усё настойлівей пачалі шукаць згубленая ці, дакладней, адабранае месца між народамі, сама сабой з'яўляецца патрэба азірнуцца на сваё мінулае, самім выбраць той спосаб іменавання, які больш адпавядае нашай гісторыі, уласнай і ёўрапейскай традыцыі. А гэта, як паказвае разгледжаны матэрыял, двухкампанентны спосаб: імя + прозвішча. Калі ж дзяржаўныя органы палічаць мэтазгодным у афіцыйных дакументах (пашпарты, пасведчанні) для больш дакладнай ідэнтыфікацыі асобы падаваць і звесткі пра бацькоў, то лагічна падаваць імёны абодвух, прычым імя і прозвішча маці — на першым месцы, бо яна асноўная праадаўжальніца роду. Мадэль у такім выпадку выглядала бы так: “*Іван Сідарэвіч сын Марыі Сарока і Сяяпаны Сідарэвіча*”. Пры гэтым варта заўважыць, што імёны, прынесеныя да нас хрысціянствам, ужо ў XV–XVI стст. прайшлі адаптацыю да нашай фанетычнай сістэмы, як, для прыкладу, наступныя: *Ananas, Васіль, Гаўрыла, Даніла, Дмітр, Ігнат, Лявон, Мікалай, Мікіта, Піліп, Пракоп, Сяяпан, Улас, Юрко, Янко*. Гэта варта мець на ўвазе пры фіксацыі імя ў наших дакументах.

Што ж датычыць вуснага ўжытку, то варта зазначыць, што для гэтай сферы характэрна большая свобода ў выбары варыянта звароту-называння. У сферах неафіцыйных (сям'я, сяброўская кампанія і г.д.) ужыванне мадэлі звяртання наогул не патрабуе рэгламентацыі. А вось пры называнні асобы ў афіцыйнай сферы (установа, праца, сход і г.д.) варта арыентавацца не на прышчэпленую ў савецкі час мадэль з называннем імя + імя па бацьку (*Іван Іванавіч*) ці побытавую расійскую з называннем толькі бацькоўства (*Іванавіч*), а на сваю, якая захавалася ад ранейшых пакаленняў. Гэта ўжыванне слова ветлівасці + імя або прозвішча. У побытавай і паўафіцыйнай сферы такімі словамі з'яўляюцца слова дзядзька і ѽётка (дзядзька *Іван*, дзядзька *Сідарэвіч*, ѽётка

Марыя). У афіцыйнай сферы ў якасці слова ветлівасці ў нас, у Вялікім Княстве Літоўскім, аж да канца XVIII ст. ужывалася запазычанае ад палякаў слова *пан* (*пан Іван*, *пан Ян*, *пан Сідаровіч*), а з канца XVIII ст., пасля далучэння Беларусі да Расійскай імперыі, пачалі культивавацца і расійскія слова *господин* і *сударь*, выцесненны ў савецкі час словам *таварыш* для слоўнага прыхоўяння сацыяльнай дыферэнцыяцыі грамадства. Сёння нам варта для звязтання ў афіцыйных сферах выкарыстоўваць даўнюю і жывую яшчэ мадэль, замяніўшы толькі чужыя слова ветлівасці на свае *гаспадар* (*спадар*), *гаспадыня* (*спадарыня*): *гаспадар Іван* ці *гаспадар Салавей*.

Ала Нікалаева (Светлагорск)

Некаторыя пытанні транслітарацыі замежных найменняў у беларускай мове і магчымыя шляхі іх вырашэння (на прыкладзе іспанскай, італьянскай і партугальскай моваў)

У наш цяжкі і няпросты час, калі вялікая пагроза навісла над самім існаваннем беларускай мовы, трэба прыкладці як мага больш высілкаў, каб захаваць родную мову ў яе чысціні і непаўторнасці. А значыць, тут недапушчальныя неахайнасць і фармальны падыход да яе. У нашым выпадку мы маем на ўвазе перадачу іншаземнай анамастыкі на беларускай мове, або транслітарацыю замежных найменняў.

Праблема перадачы іншаземнай анамастыкі наспела як ніколі. Чытаючы першыёдыку, мастацкую літаратуру, пераклады з замежнай мовы, часта сустракаеш нямала антрапанімічных, тапанімічных і іншых найменняў, якія перададзены на беларускай мове нядбайна, недакладна. Тут бярэцца проста рускі варыянт тапоніма ці антрапоніма і падганяеца пад нашу мову. Мы ж зацікаўлены ў тым, каб іншаземныя найменні былі прадстаўлены ў нашай мове як мага дакладней, з улікам асаблівасцей як беларускай, так і замежных моваў. У першую чаргу гаворка ідзе пра складанне адпаведных інструкций па транслітарацыі чужых слоў на беларускую мову без пасрэднікаў. Праблема гэта сёння немалаважная, а пытанні ў тут не менш, чым у іншых галінах мовазнаўства, але агульнымі намаганнямі можна прыйсці да станоўчага выніку. Больш чым упэўнена можна сказаць: у Беларусі ёсьць дастаткова рупліўцаў, чые веды могуць быць карысныя ў вырашэнні гэтай праблемы.

Пры перадачы асабовых назоўнікаў кіруюцца, як вядома, двумя прынцыпамі — фанетычным і марфалагічным. Асабліва калі гаворка ідзе пра мовы з рознымі графічнымі сістэмамі. Тыя мовы, якія карыстаюцца адной графічнай сістэмай, як правіла, маюць менш праблем пры перадачы іншаземнай анамастыкі, чым мовы з рознымі сістэмамі пісьма. Аднак і тут не

ўсё гладка. Напрыклад, калі нашы суседзі — літоўцы і латышы — карыстаюцца фанетычным прынцыпам у транслітарацыі, то эстонцы ўжываюць асабовыя назоўнікі з іншых моваў у нязменным выглядзе. А паспрабуем перадаць імёны блізкай нам украінскай мовы. Ці ж мала падводных камянёў напаткае нас тут? Возьмем, напрыклад, вядомае прозвішча *Чорновіл*. Як перадаць па-беларуску: *Чорнавіл* або *Чарнавіл*? Неаднаразова можна было прачытаць і *Чарнавіл*, што, на нашу думку, зусім няправільна, але тут ужо слова за ўкраіністамі. Мы ж падганяем украінскае слова пад вымаўленчыя правілы нашай мовы. Тоэ ж самае можна сказаць і пра рускую мову, найменні з якой часта значна адрозніваюцца ад арыгінала. Напрыклад: *Чарнышэўскі*. Таксама можна паспрачацца, як больш правільна. І гэта ж мовы роднасныя, а што рабіць, калі трэба транслітараваць якое-небудзь найменне, скажам, казахскай мовы, якая выкарыстоўвае кірыліцу з дабаўленнем некаторых літар, на беларускую?!

А цяпер пераходзім непасрэдна да тэмы даклада, каб крыху закрануць і акрэсліць кола тых пытанняў, якія вымагаюць свайго рашэння, а таксама прашанаваць магчымыя варыянты транслітарацыі іспанскіх, італьянскіх і партугальскіх асабовых назоўнікаў у беларускай мове.

Адразу выкажам пажаданне, што было б значна лепш, калі б пасля беларускай транслітарацыі ў дужках стаяла іншаземнае слова ў арыгінале: напр., ісп. *Бланка Мэндэс* (Blanca Mendez), італ. *Умберто Босци* (Umberto Bossi), парт. *Алвару Гомэш* (Alvaro Gomes).

Неабходна таксама адзначыць, што некаторыя геаграфічныя назвы маюць традыцыйнае напісанне, таму ў нашым дакладзе мы не будзем іх разглядаць (*La Habana* — *Гавана*; *Roma* — *Рым*, *Napoli* — *Неапаль*, *Firenze* — *Фларэнцыя*, *Genova* — *Генуя*, *Padova* — *Падуя*; *Lisboa* — *Лісабон*, *Rio de Janeiro* — *Рью-дэ-Жанейра*).

Каб правільна перадаць замежнае найменне, трэба мець на ўвазе асноўныя адметныя рысы фанетычнага ладу гэтых моваў. Для іспанскай і італьянскай харектэрныя адсутнасць рэдукцыі ненаціскных галосных, вялікая колькасць дыфтонгаў і tryфтонгаў, адсутнасць змякчэння зычных перад *e* і *i*, наяўнасць зычных гукаў, якіх няма ў беларускай мове. Адной з самых адметных рысаў італьянскай мовы з'яўляецца таксама наяўнасць падвоеных зычных. Для партугальскай мовы акрамя вялікай колькасці дыфтонгаў і tryфтонгаў, харектэрная наяўнасць рэдукцыі галосных *o* і *e* ў ненаціскным складзе, мноства насавых галосных, якіх няма ў беларускай мове. Зыходзячы з таго факта, што часта немагчыма абсалютна дакладна перадаць гучанне чужога слова, у шэрагу выпадкаў мы карысталіся прынцыпам апраксімациі, ці прыблізнай перадачы гучання.

Сярод многіх спрэчных пытанняў мы выбрали толькі некаторыя, якія падаюцца нам найбольш важнымі і складанымі.

1. Ужыванне літары э для перадачы гука [e]. Мы ж дбаем пра тое, каб як мага бліжэй да гучання чужога слова перадаць яго па-беларуску. Чаму пішацца *Альберто*, а не *Альберто*, *Тэнэрыфэ*, *Алікантэ*, *Даменіка* — *Дамэніка*, *Сталоне* — *Сталонэ*, *Павезе* — *Павэзэ*, *Вэрсачэ*, *Джузэппэ*, *Фэрнанду (-o, -a)*? Дарэчы, чаму вядомы ўсім горад у Бразіліі называецца Рью-дэ-Жанейра, калі ён павінен называцца *Рыў-ды-Жанэйру*? Нашы прапановы па перадачы ненаціскнога партугальскага *e* гл. ніжэй.

2. Як пісаць і вымаўляць іспанскія і італьянскія мужчынскія імёны, якія заканчваюцца на *-o*?

Тыя нешматлікія беларускамоўныя газеты, што выдаюцца ў нас, часта перадаюць іх чыста фармальна. Калі ў рускай мове на канцы *-o*, значыць, у нашай мае быць *-a*. Але ж тут ёсць над чым паразважаць. Гаворка ідзе пра тое, што ў гэтых дзвяух мовах — іспанскай і італьянскай — мужчынскія і жаночыя імёны з адным коранем адрозніваюцца якраз канчаткам (парт. *Paulo/Paula*, *Franco/Franca*, італ. *Paolo/Paola*, *Giuglio/Gioglia*, ісп., парт. *Julio/Julia*, *Mario/Maria*, *Emilio/Emilia*, парт. *Augusto/Augusta*). З партугальскай мовай крыху прасцей, бо на канцы слоў вымаўляецца гук [u], так што тут праблем няма.

У дадзеным выпадку, мы лічым, трэба захаваць розніцу, а вымавіць такія слова не так ужо і цяжка (ёсць жа слова *радыё*): ісп. *Alexandro/Alexandra*, італ. *Алесандро/Алесандра*, парт. *Камілу/Каміла*. Праблему складае напісанне і вымаўленне канцавога *-io*: *Джуліо* або *Джуліё*, *Сэрхіо* або *Сэрхіё*?

Такім чынам, сустрэўшы ў газеце імя *Франчэско Б'янка*, нам адразу вядома, што гэта мужчына. Калі бачым *Франчэска Мэла*, то гэта адназначна жанчына. Усё сказанае мае дачыненне толькі да імёнаў, а не да прозвішчаў, якія трэба пісаць у адпаведнасці з законамі беларускай мовы: *Picasso* — *Пікаса*, *Bruno* — *Бруна*.

3. Як перадаваць злучэнні літар *ti*, *di*? Праз *ci*, *dzi*, або ўсё ж бліжэй да арыгінала праз *ты*, *ды*. Напрыклад, *Diego* — *Дыего* (*Дыега?*), *Gaudi* — *Гауды* або *Гаудзі*, *Dino* — *Дыно* або *Дзіно*, *Agostino* — *Агастыно* або *Агасціно*, *Claudia* — *Клаудыя* або *Клаудзія*, *Sordi* — *Сорды*. Мы схіляемся больш да варыянта з цвёрдымі *t* і *d*.

4. Ці мэтазгодна адмаўляцца ад перадачы італьянскіх падвоеных зычных? Сёння дзейнічае правіла, паводле якога пішацца толькі адна зычная. А чаму так? Хіба італьянскія слова з такімі зычнымі цяжка вымаўляць беларусу? І ці абгрунтаванае гэтае правіла? Глядзіце самі: *Cossiga*, *Bossi* — *Кассіга*, *Босци* (бел. *кассё*), *Buzzati* — *Буццаты* (бел. *давацца*, *біцца*, *купатца*), *Puccini* — *Пуччыні* (бел. *ламачча*), *Gianni* — *Джанні* (бел. *варэнне*, *спатканне*), *Vercelli* — *Вэрчэллі* (бел. *галлё*).

Калі ў італьянскай мове літаральна ўсе зычныя могуць быць падвоенныя, то для беларускай характэрныя галоўным чынам толькі мяккія, але гэта, як нам здаецца, нікога не павінна бянтэжыць. Таму і могуць быць *Джузэппэ*,

возера *Мадджорэ*, *Джан Лука Бэртынэтта*, *Марчэлло Мастраянні*, *Джуліё Андрэотты*, *Асвальдо Леуцы*.

5. Міжзубныя шыпачыя зычныя ў іспанскай мове перадаюцца па-беларуску праз с. Напрыклад, *Cecilia* — *Сэсілія*, *Gonzalvez* — *Гансалвес*, *Badajoz* — *Бадахос*.

6. Як перадаваць *n* і дыграфы *ll*, *gli*, *gn*, *lh*, *nh*? Параўн.: ісп. *Duenas* — *Дуэняс* або *Дуэняс*, *Valladolid* — *Вальядалід*; італ. *Bologna* — *Балонья*, *Gerignola* — *Чэрныёла*, *Gagliano* — *Гальяна*; парт. *Cunhal* — *Кунял* або *Куньял*, *Mihno* — *Міню* або *Міню*.

7. Пытанне перадачы насавых галосных у партугальскай мове мы лічым ці не самым складаным. Напрыклад, назуву горада *Santarem* можна перадаць як *Сантарэн*, *Сантарэй*, *Сантарэм*. А як транслітараваць вельмі распаўсюджанае імя *Јоао* — *Жуау*, *Жоау*, *Жуан* або *Жоан*?

8. Як перадаць з партугальской мовы ненаціскную галосныя *o* і *e*? Звычайна ва ўсіх ненаціскных выпадках літара *o* перадаецца праз *u*: *Faro* — *Фару*, *Porto* — *Порту*, *Coimbra* — *Куімбра*, *Lagos* — *Лагуш*, *Portimao* — *Пуртыман* або *Пуртымаў*, а літара *e* перадаецца праз *é*: *Peniche* — *Пенішэ*, *Estremoz* — *Эстрэмоз*. Акрамя таго, ёсць іншыя даволі спрэчныя моманты, калі адно і тое ж слова можна транслітараваць па-рознаму. Напрыклад, *Eca de Quieroz* — *Эса да Кейрош* або *Эса да Эсі да Кейрош*, *Bosage* — *Букажы* або *Букажэ*.

9. Дыфтонгі *i + a*, *e + o*, *u + o* перадаюцца праз спалучэнне апострафа і ётавай галоснай: *Garcia Gutierrez* — *Гарсія Гут’ерэс*, *Mieres* — *М’ерэс*, *Castra-Urdiales* — *Кастра-Урд’ялес*, *Piacenza* — *П’яченца*, *Piemonte* — *П’емонтэ*, *Civitavecchia* — *Чывітавэ́к’я*, *Viana do Castelo* — *В’яна ду Каиштэлу*.

Такім чынам, большасць разгледжаных варыянтаў не з’яўляюцца канчатковымі. Усім зацікаўленым мовазнаўцам пропануем далучыцца да гэтай важнай работы і агульнымі намаганнямі распрацаваць належныя інструкцыі па транслітарацыі замежнай анамастыкі ў беларускай мове — тым больш, што тут ёсць шырокое поле дзеянасці.

Аляксандра Станкевіч (Гомель)

Германізмы ў беларускіх гаворках

На развіцці лексічнай сістэмы беларускай народна-дыялектнай мовы значнае ўздзейнне аказала своеасаблівае геаграфічнае становішча Беларусі — яе размяшчэнне паміж Захадам і Усходам, а таксама неаднародны нацыянальны склад насельніцтва, наяўнасць шматлікіх іншаэтнічных груп як з кампактным, так і дысперсным рассяленнем.

Вынікам разнастайных сацыяльна-палітычных, культурна-гістарычных і гандлёва-еканамічных контактаў беларусаў з суседнімі народамі на працягу

доўгага перыяду з'явіліся шматлікія запазычанні ў лексічнай сістэме беларускіх гаворак. Як паказвае фактычны матэрыял, найбольш моцным быў заходні моўны уплыў. У нашым даследаванні былі прааналізаваны 3000 лексічных адзінак іншамоўнага паходжання дыялектнага ўжытку. Больш чым палову з іх (64,5 %) складаюць слова, запазычаныя з польскай (32,4 %) або праз польскую мову (32,3 %). Найчасцей праз польскую мову запазычваліся германізмы (45 %) і лацінізмы (32,6 %).

Германізмы складаюць даволі кампактную лексічную групу — 15,6 % сярод усіх запазычанняў. Большасць з іх называе разнастайныя рэаліі народна-гаспадарчага жыцця чалавека.

Некаторыя германізмы запазычваліся беларускай мовай яшчэ ў старажытнасці вусным шляхам у працэсе гандлёвых і эканамічных сувязей усходніх славян з прыбалтыскімі немцамі¹. Гэта старажытнае славяно-германскае моўнае ўзаемадзеянне ў далейшым падмацоўвалася кантактамі з нямецкімі каланістамі ў Беларусі, у выніку якіх засвойвалася ваеннае і гаспадарчая лексіка нямецкага паходжання.

Пэўная частка ганлёва-эканамічнай і прафесійна-рамесніцкай лексікі нямецкага паходжання магла запазычвацца праз яўрэйскую, носьбітыя якой актыўна зтвараліся ў Беларусі, пачынаючы з XIII ст., гандлем, ліхварствам і рознымі рапмёствамі (у першую чаргу кавальскім і цялярскім). У працэсе ўзаемадзеяння з мясцовым насельніцтвам тых гарадоў і мястэчак, дзе пасяляліся яўрэі, адбывалася “перадача” ў беларускую мову і замацаванне ў ёй многіх германізаў².

Але асноўнай крыніцай пранікнення германізмаў у беларускія гаворкі была польская мова. Тоё, што польская мова адыграла важную ролю ў пранікненні і замацаванні германізмаў у лексіка-семантычнай сістэме народных гаворак, пацвярджаецца некалькімі фактамі. Па-першае, пераважная большасць германізаў сканцэнтравана ў гаворках паўночна-заходніх Беларусі, якія былі месцам актыўных беларуска-польских моўных кантактаў. Па-другое, сваім гучаннем, формай і значэннем германізмы больш набліжаны да лексічных адпаведнікаў польской мовы, чым да сваіх этыменаў у нямецкай мове-крыніцы.

Асобныя германізмы засвойваліся праз літоўскую і рускую мовы. Пераважная большасць дыялектных германізмаў адносіцца да вытворчай і гаспадарчай сферы жыцця чалавека і звязана ў асноўным з яго прафесійнай дзейнасцю. Найбольш значныя ў колькасных адносінах групы германізаў утвараюць:

¹ Мартынов В.В. Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры. Мин., 1963. С. 32; Чартко І.І. Проникненне германізмаў у лексіку старарускай мовы // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1966. № 1; Жураўскі А.І. Запазычаная лексіка ў старобеларускай мове. Германізмы // Гістарычна-лексікалігія беларускай мовы. Мин., 1970. С. 117.

² Карский Е.Ф. Белорусы: Введение к изучению языка и народной словесности. Вильно, 1904. С. 159.

а) назвы прылад працы, прыстасаванняў і іх частак: *барта* ‘тупая сякера’ (Касп.), *басак* ‘багор’ (Сцяшк.); *біндас* ‘цясялярская сякера’ (Касп.); *вага* ‘рычаг для падымання цяжкасцей’ (ЛП., НЛС); *васарвага* (віварвага) ‘грунтвага’ (СПЗБ); *вінда* ‘рычаг для падымання бярвення’ (СГУР); *вінкель* (вінгель) ‘вугламер’ (СПЗБ, СГЦР); *гак* ‘кручок’ (Шат., Нас., СПЗБ), *шып* (ТС) ‘шып у падкове’ (Шат., Нас., Касп.); *гака* ‘прылада капаць бульбу, рыхліць глебу’, ‘капаніца’ (Сцяшк., НЛС); *граса* ‘матыка’ (ДСБ); *грайзэга* ‘цыркулярка’ (СПЗБ); *гэбаль* (гэбель) ‘рубанак’ (СПЗБ); *дрыль* ‘інструмент для пракручвання дзірак’, ‘вялікі кол’ (СПЗБ); *канар* ‘прылада, якой заганяюць палі ў зямлю’ (Сцяшк.); *керат* ‘конны прывад малатарні’ (СПЗБ); *клуба* ‘прылада для вымярэння таўшчыні цёсу’ (МММГ-74); *лягар* (легар, легары, легер, лягары, лігары, лягарэ) ‘рычаг для падымання бярвенняў’ (МДСГ, СПЗБ), ‘падваліны’ (СПЗБ, НЛС, Сцяшк.); *ляда* ‘прыстасаванне для падняцця бярвенняў’ (НЛС, ЛП, СПЗБ); *пуц* (пуцо) ‘сякера з доўгім тапарышчам’, ‘тупая сякера’ (СПЗБ); *пыталь* ‘вальца-вы млын’ (БДС, СПЗБ); *сталъзак* ‘нажоўка’ (СПЗБ); *шляга* ‘доўбня’ (СПЗБ, Сцяшк.); *шпадаль* ‘рыдлёўка’ (Сцяшк., СПЗБ); *шпіляр* ‘плоскае шыла, якім праколваюць дзіркі ў падэшве для драўляных цвікоў’; *штырица* ‘кручок на шпулі калаўрота’ (СПЗБ); *шрубстак* ‘вялікія кавальскія ціскі’ (ТС);

б) будаўнічая лексіка, у складзе якой назвы будаўнічага матэрыялу: *бэлька* ‘бервяно, якое кладзецца папярок зруба ў вянку’, ‘бервяно, якое кладзецца ўздоўж моста для трываласці насцілу’ (Сцяшк., НЛС); *банды* ‘папяречная бэлька ў кроквах’ (СПЗБ); *ганта* ‘гонта’ (СПЗБ); *дыля* ‘тоўстая дошка’ (Шат., Сцяшк., СПЗБ); *дыхт(a)* ‘фанера’ (Сцяшк., СПЗБ); *клец* ‘тоўстае бервяно’ (НС); *ліштва* (*лішта*) ‘дошка, фігурная планка вакол акон ці дзвярэй’ (Сцяшк.,) *маиштэля* ‘брус ці бервяно калія 72 см таўшчынёю’ (СПЗБ); *мурлаты* ‘верхні вянок зруба хаты’ (СПЗБ); *трам* ‘галоўная бэлька ў хаце’ (СПЗБ); *шалёўка* ‘асада, ліштва’, ‘матэрыял для абышыўкі, дошкі’ (СПЗБ); *шліфры* (*шліпры*) ‘шпалы, бэлькі пэўных памераў’ (СПЗБ); *шліфта* ‘апрацаўваны чатырохкантовы брус’ (Сцяшк.); *шула* (*шуло*) ‘бервяно ці тоўсты брус, замацаваны ў чым-небудзь вертыкальна’ (СПЗБ, ЛП, МММГ-77);

в) назвы пабудоў і іх частак: *гатар* ‘лесапілка’ (ПЗБС); *гевер* ‘частка восеци паміж слупамі’ (Касп.); *гута* ‘шклозавод’ (МММГ-77, СПЗБ); *лёх* ‘склеп’, ‘пограб’, ‘падзямелле’ (ТС, Сцяшк.); *люфт* ‘праход для дыму ў сценцы печы’, ‘тара на хаце’ (СПЗБ); *оберлюхт* ‘верхняя рама акна, якая адчыняецца як фортачка’ (Сцяшк.); *трэпты* ‘прыступкі’, ‘ступенькі’ (СПЗБ); *шона* ‘павець, прыбудова для сена, навес’, ‘памяшканне для дроў’ (ЛП, НЛС); *штаба* ‘жалезнай клямка, якой запіраюць аканіцу’ (СПЗБ).

Да народна-гаспадарчай лексікі нямецкага паходжання адносяцца і назвы транспартных сродкаў і іх частак: *біндзюг* ‘драбіны, воз, калёсы’ (Бяльк.); *бліты* ‘від кузава воза’ (ЛП); *вахныль* ‘падкоўны гвозд’ (Бяльк.); *дышаль* ‘жэрдка, прымацаваная да сярэдзіны пярэдняй восі калёс’, ‘дэталь у плузе, да

якой прымациоўваецца ворчык’ (СПЗБ); *кары* ‘падсанкі’ (Бяльк.); *лэдары* ‘воз, на якім возаць сена, снапы’ (Касп.); *фура* (*фора, фуора, хура*) ‘вялікі воз, прызначаны для перавозкі грузаў’, ‘кібітка, фургон’ (МАСМ, МММГ-74, ЭНС, СПЗБ); *цуглі* ‘повад, вуздзечка’ (СПЗБ); *шрагі* ‘прычэн пад калёс для перавозкі доўгіх дзеравін’ (ЗНС).

Шматлікім з’яўляюцца найменні канкрэтных прадметаў, звязаных з поўбытам чалавека, яго паўсядзённым жыццём:

а) назвы хатніх рэчаў і мэблі, посуду і ёмістасцей: *брыван* ‘блішаны посуд для выпечкі мяса або цеста’ (СГЦР); *загарак* (*дзагарак*) ‘гадзіннік’ (Сцяшк., СГЦР, СПЗБ); *зэгар* ‘тс’ (Нас.); *кана* (*кан*) ‘бітон’ (ЖС, СПЗБ, МММГ-74); *келіх*, *кельюх*, *келішак* ‘вялікая, звычайна высокая чарка’ (Нас., Касп., ЗНС, СПЗБ); *коц* ‘байкавае пакрываала’ (Сцяшк.), ‘коўдра фабрычнага вырабу з шэрсці ці бавоўны’, ‘вязаная коўдра’ (СПЗБ); *кіблі* ‘посуд’ (Сцяшк.); *лантух* (*лантуз*) ‘мех’ (ТС, ЖС, Бяльк.); *ліна* (*лына, ліня*) ‘канат’ (Бяльк., ЗНС, СПЗБ), ‘вяроўка’ (ТС); *лятарня* ‘ліхтар’ (ЗНС, ДСЗ, МММГ-77); *фас* (*фаса*) ‘выдзеўбаная з дрэва або з клёпак дзежачка для захоўвання розных прадуктаў’ (СПЗБ, МММГ-74); *цунтар* ‘кнот, зроблены з тлелага палатна’ (СПЗБ);

б) адзення і яго частак, тканіны, нітак: *бавэла* ‘баваўняная пража’ (ЛП); *барва* ‘адзенне яркага колеру’ (Нас.); *брыйзы* (*брыйджы*) ‘махры’, ‘вузкая палоска тканіны, сабраная ў зборкі’ (ДСЛ, СПЗБ); *веба* ‘бавоўна’ (Сцяшк.); *гарус* ‘від тканіны’ (Нас.), ‘гарусоўка’, ‘хустка’ (ДСЛ); *геска* ‘манішка’ (ЛП), *гестка* ‘какетка’, ‘кофта’ (МММГ-77, СПЗБ); *дрыліх* ‘цік (тканіна)’ (Нас.); *горан* (*горань, горын*) ‘тонкія ніткі для вышывання, мулінэ’ (СПЗБ); *едваб* ‘шаўковыя ніткі’ (Сцяшк., Нас., Касп.); *камэля* ‘баваўняныя ніткі’ (СПЗБ); *крамаль* ‘спражка’ (СПЗБ); *фалда* ‘складка ў адзенні’ (Сцяшк., ДСЛ);

в) ежы, пітва, прадуктаў харчавання: *багук* ‘нашпігаваны свіны стравунік’ (ЛП); *бігус* ‘блюда з рэшткаў смажонкі’ (Нас.); *пляйтар* (*пляистар*) ‘штурчныя соты’, ‘кавалак мёду’ (СПЗБ); *смалец* (*смалыц, смалець*) ‘шмалец’ (СПЗБ); *трунак* ‘напітак’ (СПЗБ); *флякі* ‘кулінарная страва, прыгатаваная са стравуніка’ (СПЗБ), *флячкі* ‘піражкі, начыненныя фаршам’ (СПЗБ).

Выдзяляюцца ў складзе германізмаў і назвы асобы паводле прафесіі або роду заняткаў: *грабар* (*грэбар*) ‘землякоп’ (Шат., Касп., СПЗБ); *кушинер*, ‘рамеснік, які вырабляе шкуры на футра і шые футра’ (Нас., СПЗБ); *маршалак* (*маршалка*) ‘дружка, які кіруе вясельнай цырымоніяй’ (ТС, Нас., ЗНС, СПЗБ); *мінич* ‘майстар’ (СПЗБ); *рымар* ‘майстар, які вырабляе вупраж’ (СПЗБ); *слосар* ‘слесар’ (Сцяшк.); *солтус* ‘стараства’ (СПЗБ); *стальмах* (*стэльмах*) ‘калеснік’ (СПЗБ); *фурман* (*хурман*) ‘вазак’ (СПЗБ); па паводзінах або рысах характару: *афэрма* ‘нязграба’ (СГЦР); *бэля* ‘неахайнай жанчына’ (СГЦР); *латруга* ‘нягоднік, ліхадзей’ (Нас., Бяльк., Касп., МДСГ); *шэльма* ‘прайдоха’ (СПЗБ); сваяцкіх адносінах: *банкарт* ‘байструк, пазашлюбнае дзіця’ (МММГ-74, СПЗБ); *швагер* ‘брат жонкі’ (СПЗБ) і інш.

Параўнальна нязначнай па колькасці з'яўляецца група германізмаў з адцягненым значэннем: *брак* ‘нястача, адсутнасць чаго-небудзь’ (СПЗБ); *гарт* ‘моц, сіла’ (Нас., Касп., Бяльк., Шат.); *гешэхт* ‘сакрэтныя справы’ (Бяльк.); *люз* ‘невялікі прамежак паміж чым-небудзь’ (СПЗБ); *мус* ‘абавязак’ (Сцяшк.); *ратунак* ‘дапамога’ (СПЗБ); *стос* ‘груда’ (СПЗБ); *фах* ‘спецыяльнасць, прафесія’ (СПЗБ).

Лексіка німецкага паходжання іншых тэматычных груп прадстаўлена ў беларускіх гаворках нешматлікімі лексемамі. Гэта метрычныя назвы: *брэта* ‘полка, мера шырыні спадніцы’, ‘мера воўны’ (СПЗБ); *буйт* ‘звязва, жмут’ (Бяльк., ТС); *гак* ‘мера або ўчастак зямлі ў Заходній Беларусі’ (Нас.), ‘адлегласць’ (Шат., Касп., Бяльк.); *лан* ‘мера зямлі ў тры валокі’ (Гарб., Бяльк.); *морг* ‘стара зямельная мера (0.71 га)’ (СПЗБ); *цаля* ‘мера даўжыні, роўная 2,54 см’ (СПЗБ); батанічныя: *флянсы* (*флянцы*) ‘расада’ (СПЗБ); *штыргель* (*шпэр-гель*) ‘свінакроп’ (СПЗБ); анатамічныя: *флякі* ‘кішкі’ (СПЗБ); заалагічныя: *гайсцер* (*гайстер*, *гайсцёр*, *гайстра*) ‘чорны бусел’ (МДСГ); *мэвы* ‘чайкі’ (СПЗБ); сельскагаспадарчыя: *мэндаль* (*мэндэль*) ‘малая ўкладка снапоў на полі’ (СПЗБ, МММГ-74), ‘15 штук чаго-небудзь’ (СПЗБ); *шпіклеры* ‘стос, старана лыну’ (СПЗБ) і інш.

Засваенне германізмаў у беларускія гаворкі, як ужо ўказвалася, адбылося ў асноўным праз пасрэдніцтва польскай мовы. Гэта істотна адбілася на знешнім афармленні і значэнні запазычанняў. Параўн., напрыклад, *аграўка* ‘шпілька’ (ДСБ) < пол. *agrafka* ‘тс’ < ням. *Agraffe* ‘спражка’; *ваненка* ‘пасуда на вадкасць’ (СГЦР) < пол. *wanienka* ‘ванночка’ < ням. *Wanne* ‘ванна’; *гамарня* ‘медны завод’ (Нас.) < пол. *hamernia* ‘плавільны завод’ < ням. *Hammer* ‘завод, майстэрня’ і інш.

Праз пасрэдніцтва яўрэйскай мовы запазычваліся германізмы, блізкія да этнографічнай лексікі або з выразнай экспрэсіўна-эмацыйнальнай афарбоўкай: *гугель* ‘яўрэйскае пірожнае’ (Нас.), ‘густы крупнік’ (ДСБ), ‘бабка’ (ЛП) < ідыш *gugel* ‘салодкае печыва’ < н.в.н. *Gugel* ‘від бісквіта’; *лапсярдак* ‘кафтан’ (Сцяшк.), ‘рызманы’ (Нас.) < ідыш *Labserdak*, ням. *Leib* + слав. *сердак*; *лейба* ‘неахайнайа, гульставатая асоба’ (ІЛ) < ідыш *leib* < ням. *dyjal*. *leib* ‘блуза, кофта’; *махар* (*махер*) ‘хлус, ашуканец’ (Шат.) < ідыш *macher* < н.в.н. *Macher* ‘камбінатар, дзяляц’; *нэмаць* ‘красці’ (Нас.) < ідыш < ням. *nehmen* ‘браць’; *фарфалі* ‘клёцкі’ (ДСБ), ‘дробна насечанае пшанічнае цеста’ (Нас.) < яўр. - ням. *farfelen*, н.в.н. *Farfelen* і інш.

Засваенне асобых рэгіянальных германізмаў беларускімі гаворкамі адбывалася праз пасрэдніцтва літоўскай мовы, што пацвярджаецца іх географіяй (ужываннем пераважна ў гаворках паўночна-заходнія Беларусі), фанетычнай і семантычнай блізкасцю да літоўскіх адпаведнікаў: *арцуки* ‘адвараная бульба’ (Сцяшк.) літ. *erciukas* ‘тс’ < ням. *dyjal*. *ertsok* ‘бульба’; *граба* ‘канава’ (СПЗБ) < літ. *grabe* < ням. *Graben*; *евель*, *евіль* ‘верхняя частка шчыта ў страсе’ (СПЗБ) < літ. *evelis* < ням. *hewel*; *жур* ‘страва, прыгатава-

ная з салоджанага цеста', 'густы аўсяны кісель' (СПЗБ, ЛП) < літ. *siure* < с.в.н. *sur* 'кіслеа цеста' і інш.

Параўнальна невялікая колькасць германізмаў была запазычана ў беларускія гаворкі праз рускае пасрэдніцтва: *адвахта* 'гаупвахта' (Нас.); *біндзюг* 'воз' (Бяльк.); *клапан* 'драўляная частка кавальскага меха' (НСл); *клевер* 'канюшына' (ТС, Бяльк.); *ляхветар* 'яфрэйтар' (СПЗБ), 'пляткар' (СГЦР) і інш.

Як адзначаюць даследчыкі старабеларускай мовы, большая частка германізмаў запазычвалася з польскай мовы непасрэдна народнай мовай, праз якую пэўная частка іх трапляла ў пісьменнасць. У сучасных гаворках выкарыстоўваюцца германізмы, вядомыя яшчэ з часоў старабеларускай пісьменнасці: *барта*, *біндас*, *гак*, *гамар*, *гарус*, *гэбаль*, *едваб*, *зэгар*, *клямар*, *лёх*, *лятарня*, *пудэлак*, *рум*, *рэхва*, *сталюга*, *шліфар*, *фаса*, *фура*, *шрубстак*, *штаба*, *штандар*, *шула* і інш. (ДЗ, ГСБМ).

Многія даўнія германізмы ў пару фармавання новай беларускай літаратурнай мовы сталі нарматыўнымі лексічнымі адзінкамі: *андрак*, *зэ达尔*, *ганак*, *гарбар*, *гвалт*, *гмах*, *гонта*, *грунт*, *кірмаши*, *клямка*, *кнот*, *кошт*, *крама*, *груж*, *кубел*, *куля*, *куфель*, *ланцуз*, *лата*, *смак*, *стос*, *фарба*, *футра*, *шыба* і інш.

Такім чынам, запазычванне ў беларускія гаворкі германізмаў, якія ў пераважнай большасці адносяцца да лексікі народна-гаспадарчага ўжывіцтва, было абумоўлена як неабходнасцю намінацыі новых рэалій у працоўным жыцці і побыце народа, так і імкненнем да разнастайнасці моўных сродкаў, папаўнення сінанімічных рэурсаў і экспрэсіўнага лексічнага фонду дыялектнай мовы.

У працэсе функцыянавання ў народных гаворках адбывалася паступовая адаптацыя германізмаў, у выніку якой змянялася іх гучанне, форма і значэнне.

Умоўныя скарачэнні

БДС — Шаталава Л.Ф. Беларускае дыялектнае слова. Мн., 1975; Бяльк. — Бялькевіч І.К. Краёвы слоўнік усходніяй Магілёўшчыны. Мн., 1970; ГСБМ — Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1982—1991. Т. 1—11; ДЗ — Булыка А.М. Даўнія запазычанні беларускай мовы. Мн., 1972; ДСБ — Дыялектны слоўнік Брэстчыны. Мн., 1989; ДСЗ — Сцяцко П. Дыялектны слоўнік: З гаворак Зэльвеншчыны. Мн., 1970; ДСЛ — Янкова Т.С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны. Мн., 1982; ЖС — Жывое слова. Мн., 1978; ЗНС — З народнага слоўніка. Мн., 1975; Касп. — Каспяровіч М.І. Віцебскі краёвы слоўнік. Віцебск, 1927; ЛП — Лексика Полесья: Материалы для полесскага дыялектнага слоўніка. М., 1968; МДСГ — Матэрыйялы для дыялектнага слоўніка Гомельшчыны // Беларуская мова. Мн., 1975—1982. Вып. 3—10; МММГ-74, МММГ-77 — Матэрыйялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак. Мн., 1974, 1977; Нас. — Носович И.И. Словарь белорусскага наречия. СПб., 1870; НЛС — Сцяцко П.У. Народная лексіка і словаўтварэнне. Мн., 1972; НС — Народнае слова. Мн., 1976; НСЛ — Народная словатворчасць. Мн., 1979; СГЦР — Слоўнік гаворак

цэнтральных раёнаў Беларусі. Мн., 1990. Т. 1; СПЗБ — Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходній Беларусі і яе пагранічча. Мн., 1979–1986. Т. 1–5; Сцяшк. — Сцяшковіч Т.Ф. Матэрыялы для слоўніка Гродзенскай вобласці. Мн., 1972; ТС — Тураўскі слоўнік. Мн., 1977–1985. Т. 1–4; Шат. — Шатэрнік Н. Краёвы слоўнік Чэрвеньшчыны. Мн., 1929.

Соня Хайлль (Берлін)

Беларускія дзеепрыслоўныя канструкцыі у нямецкім перакладзе

Калі немцы чытаюць беларускую мастацкую літаратуру ў арыгінале, ім кідаецца ў очы, што ў ёй значна часцей, чым у нямецкаму, ужываюцца дзеепрыслоўныя канструкцыі. Гэтае функцыянальна-семантычнае адразненне адлюстроўваецца таксама ў мастацкіх перакладах беларускіх аўтараў на нямецкую мову, дзе названыя канструкцыі ва ўсіх выпадках атрымліваюць іншае моўнае афармленне. Такі феномен пацвярджаецца шматлікімі прыкладамі з твораў Якуба Коласа, Змітрака Бядулі, Кузьмы Чорнага, Васіля Быкова, Анатоля Кудраўца і з адпаведных перакладаў выдатных нямецкіх знаўцаў беларускай мовы Норберта Рандава, Карла Гутшмідта, Гундулы і Уладзіміра Чапегаў.

На аснове аналізу фактычнага матэрыялу мною выяўлены тры розныя сінтаксічныя функцыі, у якіх могуць выступаць беларускія дзеепрыслоўныя канструкцыі: у ролі акалічнасці розных відаў, у ролі другараднага выказніка, у ролі азначэння. Разгледзім спосабы перадачы гэтых функцый у перакладах.

I. Дзеепрыслоўныя канструкцыі з акалічнасным значэннем абазначаюць другараднае дзеянне, якое ўскладнена дадатковымі адценнямі часу, спосабу дзеяння, радзей — прычыны, умовы, уступкі і мэты. Паколькі акалічнасны тып дзеепрыслоўных канструкцый мае мноства розных значэнняў і адценняў значэнняў, канкрэтныя семантычныя адносіны можна вызначыць толькі праз трансфармацыю ў даданыя сказы з адпаведнымі злучнікамі. Менавіта такім чынам абыходзіліся з названымі канструкцыямі і нямецкія перакладчыкі.

а) Найбольш ужывальным спосабам перадачы акалічнасных дзеепрыслоўных канструкцый з'яўляюцца падпарадковальныя часткі.

Сярод часавых даданых сказаў вызначаецца яшчэ адначасовасць ці паслядоўнасць дзеянняў: *Гаворачы*, глядзеў ён на каліяровую, вытканую Агатаю посцілку (Ч.) — *Während er redete, ruhte sein Blick auf dem bunten Teppich, den Ahata gewebt hatte* (літаральна: калі ён гаварыў); Зыгмус астаўся сядзець, *трымаючы яе руку*, адно адхіліў галаву (Ч.) — *Sygmus blieb sitzen, als er ihr die Hand gab*, er legte nur den Kopf ein wenig zur Seite (літаральна: калі ён трymаў яе руку); Троху адсопшыся, яны зноў прыняліся за сваю работу (Бяд.); *Nachdem sie wieder etwas Atem geschöpft haben, gehen sie an ihre Hausarbeit* (літаральна: пасля таго, як яны адсаліліся).

Дзеепрыслойныя канструкцыі з прычынным або ўмоўным значэннем таксама часта перадаюцца адпаведнымі даданымі часткамі: Жартаваў з ёю, тузаўся, пакуль яна, чуючы, што траціць волю сваю перад ім, не прагнала яго (Ч.) — *Er scherzte mit ihr und neckte sie, bis sie ihn wegjagte, weil sie fühlte, daß sie vor ihm die Gewalt über sich verlor* (літаральна: бо яна чула); — З горада? — раптам запытаў ён, мабыць, *заўважыўши маю да яго ўвагу* (Б.) — “*Bist du aus der Stadt?*” fragte er plötzlich, wahrscheinlich, weil er mein Interesse für ihn bemerkte hatte (літаральна: бо ён заўважыў маю цікавасць да яго); *Не пакарміўши каня, многа не наарэш* (Ч.) — *Wenn du das Pferd nicht fütterst, wirst du auch nicht viel pflügen* (літаральна: калі ты не пакорміш каня).

б) Акрамя даданых частак з акалічнасным значэннем, дзеепрыслойныя канструкцыі можна перадаць праз наміналізацыю дзеяслойнай асновы дзеепрыслойя (прывноўнікова-іменнай канструкцыяй). Гэты спосаб перадачы вельмі пашыраны ў нямецкай мове, але ў беларускай мове ўтвараць ад некаторых дзеясловаў адпаведныя назоўнікі пры адваротным перакладзе цяжка: *Гаворачы, ён прыемна, як на спеўках, расцягваў слова* (Кудр.) — *Beim Sprechen zog er die Wörter wie beim Singen wohltonend in die lange* (літаральна: пры “гаварэнні”); *Палошучы бялізу, яна змагалася сама з сабою* (Ч.) — *Beim Wäschenspülen kämpfte sie mit sich* (літаральна: пры паласканні бялізны); Але было жаданне, *папаласкаўши бялізу, нічога не рабіць* (Бяд.) — *Nach dem Wäschespülen konnte sie sich zu nicht mehr aufraffen* (літаральна: пасля паласкання бялізны).

в) У некаторых выпадках можна перадаць дзеепрыслойную канструкцыю праз прыслоўе: Ён, нічога не кажучы, выскачыў з хаты, як ашпараны варам (Бяд.) — *Er sprang stumm aus dem Haus, als hätte ihn jemand verbrüht* (літаральна: моўчкі); — А што, ён усіх вучняў па дамах разводзіць? — пытаюся, трохі ўжо злуючыся, вядома, за такую сустречу (Б.) — “*Was denn, bringt er alle Schüler nach Hause?*” frage ich schon etwas ärgerlich über so einen Empfang.

г) Значна радзей перакладчыкі выбіраюць перадачу дзеепрыслойнай канструкцыі праз нямецкія прыслоўі, г.зн. дзеепрыслойную канструкцыю незакончанага трывання праз нямецкі Partizip I, а закончанага трывання праз Partizip II: Сяляне, зліўшыся ў адну агромнную грамаду, павольна паціснулі да пана каморніка (К-с) — *Dicht zusammengedrängt bewegten sich die Bauern langsam auf den Landvermesser zu*; Закінуў чамадан за плечы, заторкнуўши палку пад ручку, ішоў, свяціў, *выбіраючи дарогу* (Кудр.) — *Dann hängte er sich das Gepäckstück über die Schulter, indem er einen Stock unter den Griff schob, und ging los, den Weg, den er einschlagen wollte mit, einer Lampe suchend*.

Але бываюць і адваротныя прыклады: Першы, учуўши *нядобрае*, выскачыў камандзір, я ўслед (Б.) — *Als erster sprang, Böses ahnend, der Kommandeur hinaus, ich folgte ihm*.

У гэтай сувязі маюць цікавасць такія прыклады, дзе ў нямецкім перакладзе змянілі месца дзеяслова і дзеепрыслойя так, што беларускі выказнік пе-

ракладаўся праз Partizip, а беларускае дзеепрыслоўе — выказнікам у нямецкім сказе: Цяжка *зупалі*, *разваливаючыся* пад ударамі тапара, калоды, ляцелі аскалёпкі (Кудр.) — Laut *krachend fielen* die Klotze unter den Axthieben auseinander; Каля варот *сакаталі* куры, *пераграбаючы* канюшынную пацяруху (Ч.) — Am Tor *scharrten* die Hühner *gackernd* in einem alten Kleehaufen.

д) Розныя акалічнасныя адценні можна перадаць таксама праз нямецкі Infinitiv + zu: Наперадзе тарахцеў матор, неўзабаве мы збочылі, *прапускаючы міма калёсны трактар* (Б.) — Vor uns knatterte ein Motor, und wir beeilten uns, an den Straßenrand zu treten, um den Traktor vorbeizulassen (літаральна: каб прапусціць трактар — мэтавае значэнне); Але цяпер тут з’явілася і новае імя — Мароз А.І., якое было не дужа зграбна выведзена пад іншымі белаю фарбай, і я трохі здзівіўся, *убачыўшы яго тут* (Б.) — Doch jetzt stand ein neuer Name da — A.I.Maros; er war nicht sehr geschickt mit weißer Farbe über die anderen geschrieben, und ich war verundert, *ihn hier zu finden* (літаральна: убачыць яго тут — прычыннае значэнне).

З другога боку, адмоўная выразы заўсёды перакладаюцца праз Infinitiv + ohne zu: Сяджу мокры, *не зімаючы армяка* [...] (Б.) — Ich saß da, durchnäßt, ohne meinen Mantel abzulegen; Потым ён пайшоў агародам нацянькі, *не разважаючы нават аб tym*, што сляды застануцца свежыя і яўнія ў гладкім снезе (Бяд.) — Dann ging er quer durch den Gemüsegarten, ohne darauf zu achten, daß auf dem glatten, sauberen Schnee frische und deutliche Spuren zurückbleiben.

е) У асобных прыкладах перакладчыкі лічылі дзеяслоў лішнім і ўжывалі адпаведна з нямецкай моўнай традыцыяй толькі прыназоўнік з назоўнікам, іншымі словамі — дзеепрыслоўе перадаецца нулявой формай: *Накінуўшы на плечы хустку*, Ганна, дачка Андрэя Зазуляка, сядзела адна на сваёй прызбе (К-с) — Hanna, Andrej Sasuljaks Tochter, saß allein, ein Tuch um die Schultern; ... зайшоў з загумення, і *прытаўшыся ў кустах* недалёка ад лукі, пазіраў, што будуць рабіць сяляне (К-с) — ... da schlich er sich um den Druschplatz herum zu einem Gebüschen in der Nähe des Neulandes und beobachtete von dort die Bauern.

II. Дзеепрыслоўныя канструкцыі са значэннем другараднага выказніка ў нямецкіх перакладах часцей за ўсё замянялі спрагальнай формай дзеяслова, у выніку чаго атрымліваліся простыя сказы з двума выказнікамі: Агата падхапіла Стасюка на рукі, жартайліва панесла ў сад, *цалуючы яго бляявыя валасы* (Ч.) — Ahata hob Stasjuk empor, trug ihn scherzend in den Garten und küßte ihn auf das blonde Haar; Успомніўшы пра справы па службе, спрабаваў пазваніцу туды з аўтамата [...] (Б.) — Plötzlich erinnerte ich mich an meine dienstlichen Verpflichtungen und versuchte, von einem öffentlichen Fernsprecher aus anzurufen.

Іншы раз, калі сказ складаны ці вялікі, у нямецкім варыянце можна сустрэць і дзеве самастойныя предыкатыўныя адзінкі, два простыя сказы: “Здаецца, памагла б яму”, — думала Агата, *падышоўшы да люстэрка i напраўляючы грабяня ў валасах* (Ч.) — Vielleicht könnte ich ihm helfen, dachte Ahata. Sie

trat vor den Spiegel und rückte die Kämme in ihrem Haar zurecht; Злавіў Андрайка матылька, але той спрытна выслізуў паміж яго пальцаў, пакінуўшы на іх слізкі пылок (Бяд.) — Er ... haschte nach dem Insekt, doch es entschlüpfte ihm sogleich wieder. *Nur klebriger Staub blieb an seinen Fingern zurück.*

III. Як трэцюю, але вельмі рэдкую, сінтаксічную функцыю, у якой могуць выступаць дзеепрыслоўныя канструкцыі, я вызначыла азначальнае значэнне. Яно выяўляеца ў такіх сказах, дзе дзеепрыслоўная канструкцыя логіка-семантычна адносіцца непасрэдна да дзеяніка.

На іх месцы ў нямецкіх сказах ужываецца даданая частка з азначальным значэннем: Радасная Алімпа, *смеючыся і паглядаючы Фэльку ў очы*, расставіла талеркі і яшчэ нешта памагала Агаце (Ч.) — Alimpa, *die froh lachte und Felka immer wieder in die Augen sah*, verteilt die Teller und ging ihr auch sonst zur Hand.; — От бы каго паслаць у думу дэпутатам! — жартавалі сяляне, *цешачыся*, як Нёман праразае ім шырокі разгон (К-с) — “Man müßte ihn als Abgeordneten in die Duma schicken!” scherzten die Bauern, *die sich darüber freuten*, daß ihnen der Njoman einen breiten Streifen Land zugeteilt hatte.

Вось, пакуль што, усе пачатковыя назіранні на выбраную тэму. Вельмі цікава было б для мяне даведацца, як беларускія лінгвісты разглядаюць такія канструкцыі з пункту гледжання стылістыкі.

Такім чынам, падводзячы вынікі майго паведамлення, адзначым: найбольш тыповымі (ужывальными) у тэкстах арыгіналаў і іх перакладаў выступаюць беларускія дзеепрыслоўныя канструкцыі ў ролі акалічнасці розных відаў. Менш уживальными з'яўляюцца дзеепрыслоўныя канструкцыі ў ролі другараднага выказніка. Вельмі рэдкія выпадкі ўжывання гэтых словазлучэнняў у ролі азначэння.

Валянціна Маслава (Віцебск)

Адбіткі міфаў розных народаў у мове беларусаў

Беларуская культура неадзельная ад беларускай мовы, сістэмы яе значэння, спосабаў і сродкай адлюстравання рэчаіснасці, пранізаных нацыянальнай сімволікай. Паўсядзённая мова арганічна ўплятаецца ў культурны кантекст, вырастает з яго і ім тлумачыцца.

Мэта майго даклада — адказаць на пытанне, як адлюстраваны асаблівасці культурна-нацыянальнага менталітэту беларусаў, а дакладней — міфалагічны кампанент культуры і нацыянальнай свядомасці ў беларускай мове. Па-колькі міфатворчасць — важнейшая з'ява культурнай гісторыі народа, адбіткі міфаў не маглі не замацавацца ў мове, асабліва ў фразеалагічных адзінках (ФА), якія, па словах В.Вінаградава, з'яўляюцца “душой” любой мовы.

Мяркуеца, што міф з'яўляеца феноменам мовы ў такой жа ступені, як і феноменам культуры. Не выпадкова К.Леві-Строс у працы “Структурнае вы-

вучэнне міфа” пісаў: “Міф, у адрозненне ад іншых феноменаў мовы, належыць і мове і маўленню: як гістарычны аповаяд пра мінулае ён дыхранічны і незваротны ў часе, а як інструмент тлумачэння сучаснасці — сінхранічны, зваротны ў часе”¹.

Што ж такое міф? У перакладзе з грэчаскай мовы гэта слова азначае “паданне, сказанне”. Гэта першапачатковая форма духоўнай культуры, спосаб пранікнення ў рэчаіснасць. На працягу XIX—XX стст. назіраліся розныя падыходы да міфа: 1) міф — данавуковае, наіўнае адлюстраванне свету і гісторыі; 2) міф — праўдзівы аповаяд пра рэальныя падзеі; парап.: “Сапраўдны змест міфа варта разумець не проста як фантазію першабытных народаў, у ім утрымлівающа клапатліва захаваныя сведчанні мінулага”².

У міфе мовай сімвалай выражаючыя рэлігійныя і філасофскія ідэі, перадаеца ўнутраны стан чалавека (Іаган Якаб Бахоффэн, З.Фрэйд, Э.Фром і інш.). У міфе пераплятаючыя зародкавыя элементы рэлігіі, філасофіі, науکі, мас-тацтва. Так, рэлігія ўключае ў сябе міфы, а філасофія развіваеца, паступова перадольваючы міфалагічную спадчыну (М.Сцеблін-Каменскі, А.Лосеў, Ф.Кесідзі).

Даследаванне міфалогіі праз прызму мовы яшчэ толькі пачынаеца. Наша задача — выявіць міфы, якія ляжаць у аснове беларускіх ФА, устанавіць, як па меры замацавання міфалагічнай інфармацыі адлюстроўваліся ў беларускай фразеалогіі касмалагічныя, рэлігійныя, сацыяльныя і іншыя погляды народа. Тэарэтычнай асновай такога падыходу з’яўляеца погляд на ФА як на адзін са сродкаў функцыянавання міфалагічных ведаў.

Пастаўленыя ў працы задачы вырашаючыя на аснове моўнага матэрыва, але выкарыстоўваеца таксама фальклорная, этнографічная, біблейская інфармацыя.

ФА, у семантыцы якіх можна прасачыць адбіткі міфаў, дзеляцца на сем груп:

1) ФА, якія адлюстроўваюць фундаментальнаяныя стыхіі светабудовы — зямлю, ваду, агонь і інш.: *лажыца ў зямельку, аддаца зямлі, зямлі не чуць пад сабой, абязаная зямля, як зямля носіць, калом зямля; у гарачай вадзе купаны, брахаць на ваду, як вадой змыла, цымна вада ва абрацэх, як пугай па вадзе, выводзіць на чыстую ваду, канцы ў ваду, каламуціць ваду; як на агні гарыць, як скурат на агні, падліваць масла ў агонь;*

2) ФА, якія ўтрымліваюць у сваім значэнні ўяўленні пра ўпараткованне свету (верх — ніз), а таксама рэлігійныя ўяўленні: *браць верх, як неба ад зямлі, ніzkай пробы і г.д.;*

3) ФА, у значэнні якіх чалавек успрымаеца як вяршыня тварэння Бога: *душой дакрануцца, душу іржса раз’ядзе, дно души, сэрцам і душой прыкуты, іскры души, душа як лёд і інш.;*

¹ Levi-Strauss C. Anthropologie Structurale. Paris, 1958. P. 150.

² Фромм Э. Душа человека. М., 1992. С. 231.

4) ФА, якія адлюстроўваюць упараткаванне грамадства, паводзіны ў грамадстве, адносіны да сям'і, дзяцей: *надзеяцца на авось ды нябось, крывая вывязе, без роду-племені, у агні не гарыць і ў вадзе не тоне* і г.д.;

5) ФА, у семантыцы якіх знайшлі адлюстраванне міфічных істоты — чэрці, русалкі і інш.: *які чорт прынёс, баяцца, як чорт крыжса, як чорт ад ладану, у чорта на рагах, чортава зелле*;

6) ФА, звязаныя з міфамі пра жывёлай: *як рыба ў вадзе, нібы з гусі вада*;

7) ФА, у семантыцы якіх адлюстраваны бытавыя міфы: *рэдзьку сеяць, даць рэдзьчыну, даць гарбуза, калаціць зялёны мак, надакучыла, як горкая рэдзька і інш.*

На прыкладзе аналізу некалькіх ФА, што ілюструюць кожную з выдзеленых груп, пакажам, як трансфармуецца міф, замацоўваючыся ў значэнні фразеалагізма.

Так, вядома, што *агонь* — сімвал пераўтварэння і перараджэння. Гэта — стыхія, якая дзейнічае ў цэнтры ўсіх аб'ектаў³. Ён ахоплівае як добрае (жыщёвае цяпло), так і дрэннае (разбурэнне і спаленне). Агонь з'яўляецца архетыпічным вобразам з'яў у сабе⁴. Гэта тлумачыць наяўнасць у беларускай мове фразеалагізма з кампанентам *агонь* як пазітыўнай, так і негатыўнай ацэнкі: *агні яго ведаюць, цягнаць каітаны з агню, падкінуць агню ў хату* — з аднаго боку, і *як на агні гарэць, Праметэй агонь* — з другога. Гэты міф падмацаваны ў беларускай культуры святам агню на Купалле, цягай да феерверкаў, запальваннем агнёў на навагоднія ёлцы, дзе агонь сімвалізуе ачышчэнне, знішчэнне сіл зла.

Не менш цікавы міф, звязаны з *вадой*, якая ёсьць і пачатак і канец усяго зямнога. Апусканне ў воду азначае смерць, знішчэнне — з аднаго боку, і адраджэнне, узнаўленне, пачатак жыцця — з другога. Сімволіка хрышчэння цесна звязана з гэтым міфам: пры хрышчэнні з'яўляецца новы чалавек, набліжаны да Бога. Закладзеная тут энантыйсемія тлумачыць наяўнасць у беларускай мове дзвюх групп ФА: *каламуціць ваду, цымна вада ва аблаках, вада не трываеца, як у ваду апушчаны і вады не змуціць, як вадой змыла, выводзіць на чистую ваду*.

У аснове фразеалагізма *агонь, вада і медныя трубы* ляжаць трансфармаваныя і кантамінаваныя міфы (агонь — пераўтварэнне і перараджэнне; праводжанне праз воду — умова ўступлення на трон; труба, металічны предмет, адпавядае такім стыхіям, як агонь і вада, акрамя таго, тут накладваецца яшчэ адзін сімвал: металічны предметы — прыналежнасць знаці і воінаў, а драўляныя — простага люду і пастухоў; труба сімвалізуе таксама імкненне да славы, вядомасці). Спалучэнне сімвалаў шматкратна ўзвялічвае асноўны міф, уносячы ў яго дадатковыя адценні.

Да першай групы ФА належыць і касмаганічны міф пра яйка, з якога ўзнік свет. Касмаганічная функцыя сусветнага яйка суадносіцца з важнай роляй

³ Bachelard G. La Psychanalyse du fru. Paris, 1938. P. 353.

⁴ Bachelard G. L Air et les Songes. Paris, 1943. P. 132.

яек у каляндарных рытуалах (напрыклад, велікодныя яйкі). З гэтым міфам звязаны ФА *ад яйка адліць, калумбава яйка, выедзенага яйца не варта* і г.д.

У аснове другой групы з кампанентамі *верх і ніз* ляжыць уяўленне пра верхні і ніжні свет ў міфалагічнай мадэлі сусвету. Гэта адно з асноўных супрацьпастаўленняў у мадэлі (побач з правым і левым, мужчынскім і жаночым, добрым і злым). Перамяшчэні з верхняга свету ў ніжні і наадварот складаюць аснову шматлікіх міфалагічных матываў: богі спускаюцца на зямлю, падымаюць да сябе дастойных і г.д. Адсюль ФА *брацу́ць верх, як неба ад зямлі, нізкай пробы*.

У аснове трэцяй групы ФА ляжыць міф пра чалавека як вяршыню Божага тварэння, у якую Бог удыхнуў душу. Гэтым тлумачыцца асаблівая значнасць у беларускай культуры ФА з кампанентам *душа*.

Яшчэ В.Вінаградаў заўважыў, што славянскія мовы ўзялі ад біблейскай міфалогіі вобраз пачуццяў як вадкасці, а перажыванне пачуццяў як кубак, з якога п'е чалавек⁵. Адсюль ФА *мора пачуццяў, дно души, радасць уліваеца ў душу*. Лакалізацыя пачуццяў для беларусаў з'яўляецца сэрца і душа: *душа жадае, душа кіпіць, сэрца вон*.

У славян ва ўсе часы, але перш за ўсё ў часы язычніцтва, былі асаблівія адносіны да з'яў, звязаных з урадлівасцю, прадаўжэннем роду⁶. Язычніцтва, што вынішчалася ў славянскіх народаў з VIII–IX стст. хрысціянствам, працягвала аказваць вялікі ўплыў на культуру, традыцыі і мову. Пакланенне вярхоўнаму язычніцкаму бóstvу Роду і жаночаму бóstvу Макашы (Купале) знайшло адлюстраванне ў сімволіцы не толькі прадметаў побыту, вышыўках, амулетах-абярэгах, дэталях нацыянальнага касцюма славян але і ў мовах гэтых народаў. Гэтая язычніцкая мадэль свету славян застаецца “закадаванай” у цэльым шэрагу фразеалагізмаў, у прыватнасці з кампанентам *душа*, якім працягваюць карыстацца і сённяшнія носьбіты мовы, тым самым падсвядома ўцягваючыся ў колішнюю мадэль свету, увесе час ажыўляючы і ўзбагачаючы яе эмацыянальна. Тут мы маём на ўвазе вялікую групу ФА з кампанентам *душа*, у якіх закадаваны працэс нараджэння дзіцяці, яго розныя этапы: *уліваца ў душу, закранаць душу, закладываць у душу, лезі ў душу, душа не прымае, адкрыць душу, выбіць душу, выцягнуць душу, выварочаць душу, класіц душу, душа плача* і г.д. Душа — малое дзіця: гэты міф знайшоў адлюстраванне і ў іканапісе (гл. “Успенне Божай Мацеры”), і ў міфалогіі розных народаў⁷.

Большая частка ФА чацвёртай групы таксама мае міфалагічную аснову. Напрыклад, фразеалагізмы з кампанентам *смех* (*i смех i грэх, не на смех, падымаць на смех, паміраць ад смеху, надрываць жываты ад смеху, паехаць ад смеху*) захавалі ў сваёй семантыцы забарону на смех. У хрысціянскай міфалогіі смяюцца смерць, д'ябал і іншяя нечысць. Хрыстос жа ніколі не смеяцца

⁵ Виноградов В.В. Язык Пушкина. М.; Л., 1935. С. 257.

⁶ Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси. М., 1988. С. 78.

⁷ Фрэзер Дж. Золатая ветвь. М., 1928. С. 237.

на працягу ўсёй Бібліі. Гэты вобраз пацвяджаецца і беларускім фальклорам — казкамі пра царэўну-Несмияну⁸.

Фразеалагізм *карданічны смех* таксама мае міфалагічнае тлумачэнне: у старажытнага насельніцтва Сардыніі існаваў звычай забіваць старых — пры tym усе гучна смяяліся. Гэта быў смех смерці.

Даволі вялікая і важная для разумення менталітэту беларусаў група ФА, якія звязаны з адносінамі да сям'і, дзяцей, таксама судносіцца з міфалогіяй. У матрыярхальнай культуры галоўнае — кроўныя сувязі, сувязі з Зямлёй-маці, Маці-Багініяй, жанчынай, якая прыродай адорана здольнасцю да стварэння. I. Бахоффен пісаў: “Тая сувязь, якая ўпершыню падымаема чалавечтва да цывілізацыі, якая служыць пачатковай кропкай развіцця ўсялякай дабрачыннасці... — гэта чарапіцтва мацярынства”⁹. Пры такім стане, калі жанчына — галава сям'і, адсутнасць мужчыны побач — заканамернасць. Пры пераходзе да патрыярхата і хрысціянства, дзе свет і ўсё ў ім чыніцца словам, жанчына з яе здольнасцю тварыць больш непатрэбная. Адсутнасць бацькі начала лічыцца ганебным недахопам (адсюль ФА без *роду-племені*).

Славянская манагамная культуры асабліва актыўна адштурхоўваюць зачыненых — удоў, удаўцоў, векавух, гуляшчых жанчын, пазашлюбных дзяцей. Гэта знайшло адлюстраванне ў фразеалогіі беларусаў — *шлюха падзаборная* (першапачатковае выкарыстанне гэтай ФА адносілася да жанчыны, якая выйшла за мяжу мужава двара, за агароджу), *жанчына — хамут на шыі, прынесці ў падоле*. Існуе нават палеская легенда, што нованараджаная дзяўчынка, калі яе загарнуць у фартух або крысо, народзіць пазашлюбнае дзіця.

Вялікае мноства бытавых міфаў, сказанняў, павер’яў ляжыжь у аснове ФА сёмыя групы. Многія назвы гародніны дзякуючы гэтаму сталі сімваламі з неагатыўнай ацэнкай: *рэдзька, каноплі, боб, мак* і інш. Напрыклад, *надакучыла, як горкая рэдзька, рэдзьку рваць, рэдзьку сеяць* (у значэнні — сварыцца); *калаціць зялёны мак* (сварыцца). Параўн.: *сестъ маком* (рус.), *сісті маком* (укр.). Каб адмовіць сватам, у славян выкарыстоўваліся тыя ж сімвалы, і гэта замацавалася ФА: *даць гарбуза, даць рэдзьчины* і інш.

Знайшлі адлюстраванне ў беларускай фразеалогіі і міфы пра жывёл, напрыклад, біблейскі міф пра тое, як павук, мурашка і змяя выратавалі цара Саламона, які аказаў уплыў на іх пазітыўнае ўспрыманне: *працавіты як мурашка, мудры як змяя і г.д.*

Аналіз прыведзенага матэрыялу дазваляе зрабіць вывад, што міфалогія беларусаў даволі архаічная. Большая частка міфалагічных тэм, матываў і вобразаў добра судносіцца з сусветным міфалагічным фондам, мае шматлікія аналогі. Так, В. Проп пісаў пра падабенства казкі пра царэўну-жабу ў Расіі, Беларусі, Германіі, Францыі, Новай Зеландыі, Амерыцы¹⁰.

⁸ Гл.: Бараг Л.Г. Беларуская казка. Мн., 1969.

⁹ Bachofen J. Der Mythos von Orient und Okzident. Münich, 1926. S. 14.

¹⁰ Проп В.Я. Морфология сказки. М., 1969. С. 21.

Купалаўскі міф пра папараць-кветку аналагічны некалькім рускім сюжэтам: мачаха пасылае падчарыцу да бабы Ягі, да Марозкі, а баба дзеда — да залатой рыбкі. Усе гэтыя з'явы культуры знайшли сваё адлюстраванне ў мове, у яе найбольш спецыфічным пласце — фразеалогіі. Адсюльмагчымасць вывучэння яшчэ аднаго аспекта сувязі мовы і культуры. Прааналізаваныя ў дакладзе ФА — гэта заўсёды трансфармацыя, часта складаная і шматступенняя, нейкага аспекта культуры, рэлігіі, філасофіі, на які ўплывае міфалогія.

Зміцер Паўлавец (Гомель)

Грэка-лацінскія традыцыі ў лінгвістычнай літаратуры Беларусі канца XVI — пачатку XVII ст.

У XVI — першай палове XVII ст. культурнае развіццё і грамадская свядомасць у Беларусі дасягнулі ўзроўню, пры якім стала мажлівай асіміляцыя здаўткаў єўрапейскага Адраджэння і стварэнне на айчыннай глебе арыгінальных духоўных каштоўнасцей. Далучэнне да заваёў єўрапейскага гуманізму ўзнімала мастацтва, асвету, навуку ўсходнеславянскіх народаў Рэчы Паспалітай на новы ўзровень¹. Акурат у гэты час назіраецца найбольшая інтэграцыя грэчаскіх і лацінскіх традыцый у духоўнай культуры — найперш у канфесійнай сферы, сістэме адукацыі і выхавання.

Такая інтэграцыя антычнай спадчыны ўплывала і на своеасаблівасць філалагічнай думкі канца XVI—XVII ст. Ва ўсходніх славян яна была абумоўлена сутыкненнем грэка-візантыйскіх традыцый з новымі з'явамі заходнега ёўрапейскай культуры — гуманізмам, Рэфармацыяй. Да таго ж, перад прыхільнікамі праваслаўя паўстала вострая неабходнасць абароны і ўзвышэння прэстыжу царкоўнаславянскай мовы, замацавання яе не толькі ў якасці асноўнай мовы багаслужэння, але і агульналітаратурнай мовы для ўсходніх славян. Адэпты праваслаўя, адказваючы на закіды лацінікаў пра граматычную нераспрацаванасць, неўладкаванасць і незразумеласць царкоўнаславянской мовы, былі вымушаны ўзяцца за яе нармалізацыю праз кадыфікацыю ў граматыках і слоўніках. На думку М. Талстога, гэта быў новы, зусім адметны для славянскай філалагічнай традыцыі шлях нармалізацыі царкоўнаславянской мовы². У Беларусі найбольш паслядоўна яна выявілася ў граматыках Л. Зізанія і М. Сматрыцкага, слоўніках (лексіконах) таго ж Л. Зізанія і П. Бярынды. У граматычных трактатах Л. Зізанія і М. Сматрыцкага былі плённа перапрацаваны і дастасаваны да славянскіх моваў дасягненні класічнай філа-

¹ Голенищев-Кутузов И.Н. Гуманизм у восточных славян. М., 1963. С. 6.

² Толстой Н.И. Взаимоотношения локальных типов древнеславянского литературного языка позднего периода: Вторая половина XVI—XVII в. // Славянское языкознание. М., 1963. С. 259.

лагічнай думкі — грэчаскай і лацінскай. Гэта быў адказ не толькі лаціннікам, але і праваслаўным, якія (напрыклад, І.Вішанскі) даказвалі, што граматыкі патрэбныя толькі для грэchasкай і лацінскай моваў, на якіх створана шмат “поганскіх хитростей и руководств, се же ест граматик, риторик, диалектик и прочих коварств тицеславных, диавола вмestных”³. З’яўленне граматыкі адпавядала і запатрабаванням школьнай адукцыі, якая ў канцы XVI – пачатку XVII ст. набыла ў Беларусі широкі размах. Гэтыя граматыкі — не толькі школьнага падручніка, але новае асэнсаванне мовы, яе рэгламентацыя ва ўсходніх славян. Са зместу граматыкі вынікае, што іх аўтары не толькі выкарысталі традыцыяналізм, універсалізм грэка-лацінскай філалагічнай спадчыны, але і паспрабавалі дастасаваць яе да славянскіх моўных асаблівасцей.

Уплыў меў не толькі вонкавы, а і ўнутраныя характеристы, што выявілася ў традыцыйным разглядзе чатырох асноўных раздзелаў граматыкі: арфаграфії, дзе выкладзены правілы правапісу і вымаўлення асобных славянскіх гукаў, этымалогіі — вучэння пра марфалагічныя асаблівасці васці часцін мовы, сінтаксісу, у якім разгледжаны правілы “сочиненія” часцін мовы, прасодыі, прысвечаныя апісанню розных відаў націску, яго абазначэнні на пісьме (Л.Зізаній), плюс рэкамендацыі пра асаблівасці вершаскладання, пра вершаваныя памеры (М.Сматрыцкі). Акрамя гэтага, у падручніках утрымліваліся звесткі пра знакі прыпынку — “препинания строчныя”, асаблівасці словаўтварэння, стылістыку — “сінтаксис образны” (М.Сматрыцкі), красамоўства.

Разгледжаныя граматыкі наколькі падобныя, настолькі ж і адрозныя: Зізаніевая больш сціслая паводле выкладу матэрыва, у ёй адсутнічае сінтаксіс, але паслядоўней і шырэй кадыфікуюцца нормы беларускага тыпу царкоўнаславянскай мовы; Сматрыцкага ж — больш грунтоўная, падрабязная як у тэарэтычным, так і ў практичным планах, менш арыентаваная на асаблівасці “простай” мовы. Але абедзве яднае ўдумлівасць, спасцярожлівасць, уменне аналізуваць правілы, якіх не мелі грэчаскія і лацінскія граматыкі. Так, М.Сматрыцкі на падставе ўласных назіранняў за асаблівасцямі “простай” мовы даказвае наступнае: нельга пісаць *xv* замест *f*, *ќ* замест *e* і наадварот; у адрозненне ад Л.Зізанія, М.Сматрыцкі нярэдка назначае, што тая або іншая з’ява “от греков привзята, славенску языку” неўласцівая, “употребляема бывають славяны не своего им языка деля, но за приискрное писм греческих”, ці “сице скланяются греческия на as”, ці “подобне скланяются и латинская на ut” і г.д. Абодва вучоныя разглядалі восем традыцыйных часцін мовы. Праўда, Л.Зізаній пад уплывам грэчаскай граматыкі вылучаў неўласцівую славянам часціну мовы “разлічие” — артыкл. М.Сматрыцкі адышоў тут ад грэчаскай схемы, замяніўшы яго выклічнікам. Сваю пазіцыю ён аргументаваў даволі пераканаўчы і доказна: “Часть слова различе называ-

³ Вишэнский Иван. Сочинения. М.; Л., 1955. С. 23.

емую Славенскому языкови не свойственну оставихом. Местоимению долгая доволне исполняющу. Во осмую же слова часть Междометие, латински *Inter ectio* называемую свойственне прияхом”.

Новым у парадунні з першакрыніцамі было выдзяленне творнага склону Зізаніем і меснага (сказательного) М.Сматрыцкім. Гэта сведчыць, што абодва граматысты не толькі добра адчувалі тонкасці славянскіх моваў, але і змаглі тэарэтычна асэнсаваць і сфармуляваць іх. Тут яны ішлі “наперадзе многіх нават наступных па часе заходнене ўрапейскіх граматыстаў, якія дастасоўвалі формы жывых сучасных моваў — нямецкай, французскай, англійскай — да пракрустага ложа лацінскай граматыкі”⁴. М.Сматрыцкі зрабіў наступны крок, падзяліўшы ўсе склоны на прымыя і ўскосныя: “...именительный и звательный прави именуются, прочии же вси косвени”.

Залежнасцю ад грэчаскай граматыкі тлумачыца наяўнасць дзесяці тыпаў скланення ў Зізанія. У той жа час М.Сматрыцкі глыбей спасцігнуў асаблівасці словазмянення імён, аб’яднаўшы іх у пяць асноўных тыпаў, якія амаль супадаюць з падзелам у сучасных граматыках. Уздзеяннем класічнай граматычнай традыцыі тлумачыца тое, што ў аналізаваных тут працах прыметнікі і лічэбнікі не разглядаюцца як самастойныя лексіка-граматычныя разрады словаў. Аднак абодва граматысты ўжывалі тэрміны “имя прилагаемое” ці “прилагательное” і “имя числительное”, адзначыўшы найбольш харектэрныя граматычныя прыкметы гэтых імяў — ступені парадуннія, поўную і кароткую формы, харектар сувязі з назоўнікамі і семантычнае значэнне.

Неабходна зазначыць, што граматычная класіфікацыя Л.Зізанія і М.Сматрыцкага, як і ў грэчаскай і лацінскай філалогіі, грунтуецца на семантычным прынцыпе, які паслядоўна вытрыманы пры харектарыстыцы дзеяслова. Адсюль наяўнасць у граматыках пяці станаў, шасці ладоў і часоў, неўласцівай славянскім мовам катэгорыі роду дзеясловаў ва ўсіх часах, тэмпаральныя формы загаднага ладу, вылучэнне дзеепрыметнікаў як самастойнай часціны мовы і г.д. Усё гэта тлумачыца ўніверсальнасцю граматычных катэгорый, харектэрнай для ўрапейскага сярэдневякоўя. Значным дасягненнем абодвух вучоных было выдзяленне двух спражэнняў і іх адрозных харектарыстык (тады як у львоўскай 1591 і віленскай 1586 г. граматыках іх налічвалася ажно 13). Адкрыццём М.Сматрыцкага было вылучэнне асабовых і безасабовых пераходных і непераходных дзеясловаў, а таксама нетэматычнага спражэння. Сматрыцкі не толькі ўпершыню вызначыў такую спецыфічную асаблівасць славянскіх моваў, як дзеепрыслоўе, але і ўвёў тэрмін “деепричастие”. Ён дакладна акрэсліў сувязь дзеепрыслоўя з прыслоўем, зазначыўшы: “Деепричастія суть причастія чрез усеченіе или изъятіе сокращенія и знаменованіем от причастій, от них же составляются”. Назіранні Сматрыцкага — вынік таго, што ў канцы XVI ст. дзеепрыслоўе існавала як асобая дзеяслоўная форма.

⁴ Кузнецов П.С. У истоках русской грамматической мысли. М., 1958. С. 29.

Граматыка Сматрыцкага больш дасканалая, чым Зізаніева, у апісанні сінтаксісу словазлучэнняў, сінтаксічнай сінанімікі, асаблівасцей стылістыкі і вершаскладання. Такога раздзела ў папярэдніх граматыках не было. Сматрыцкі дыферэнцыяваў сінтаксіс просты і сінтаксіс вобразны, створаны “искусных писателей употребленіем”.

Прааналізаваныя граматыкі — неад’емны элемент не толькі нашай сярэдневяковай навукі, але і культуры. Яны запачатковалі аналітычны падыход да асэнсавання мовы і моўных з’яў, пісьмовую кадыфікацыю моўных нормаў у граматыках. Гэтыя трактаты сталі своеасаблівымі кнігамі пра мову, яе будову. Яны з’яўліся зыходнай асновай стварэння мовазнаўчай тэрміналогіі, найперш расійскай. Працы Л.Зізанія і М.Сматрыцкага, створаныя пад уздзеяннем грэчаскіх граматык Ф.Мелахтона, К.Ласкарыса, М.Крузія і лацінскіх Е.Дона-та, Ф.Мелахтона, сталі ўзорам “Граматыкі славенскай” І.Ужэвіча (1643, 1645), у якой былі апісаны важнейшыя адметнасці старабеларускай мовы з дапамогай лацінскай метамовы.

І апошняе, на што хацелася б звярнуць увагу. Даследчыкі граматык — як айчынныя, так і замежныя — пераважна гавораць пра ўклад Зізанія і Сматрыцкага ў распрацоўку філагічнай тэрміналогіі, тэорыі, вызначаючы рысы ўкраінскай і беларускай моваў, але ніхто, акрамя В.Ластоўскага, не сказаў ні слова пра іх ролю ў гістарычным лёссе старабеларускай мовы. Гэта найперш датычыща граматыкі М.Сматрыцкага, які ў прадмове да яе пісаў, што яна прызначаецца, каб навучыць “читати і писати по славенску”, даць “поднесение, вырозуменіе и пожиток” занядбанай, а царквы нашай (праваслаўнай) прыроднай мове славянскай. Тут жа Сматрыцкі рэкамендаваў пад пагрозай пакарання захоўваць паміж вучнямі ў “звыклай” школьнай размове “дialekt славенскій”. Такім чынам, граматыст садзейнічаў замацаванню ў Беларусі мёртвай і незразумелай царкоўнаславяншчыны, адчуванню моладзі брацкіх школ ад роднай мовы. “Напісаная з вялікім талентам і ведай, яна пад свой уплыў захапіла ўсё праваслаўнае сялянства. Пад упливам гэтай універсальнай граматыкі жывая крыўская мова пачынае саступаць месца ў пісьменнасці другой палавіны XVII і XVIII ст. “вучонай” баўгарска-крыўска-ўкраінска-маскоўскай книжнай тараляршчыне. Дата выходу ў свет граматыкі Сматрыцкага — гэта паваротны слуп да ўпадку гісторыі нашай пісьменнасці, адзін з найважнейшых фактараў, якія спрычыніліся да занядпаду нашай народнасці і яе незалежна-дзяржаўнага існавання”⁵.

Нельга не пагадзіцца з думкай В.Ластоўскага: акурат з пачатку XVII ст. у Беларусі набіраюць моц царкоўнаславяншчына, лацінская і польская мовы, што ў выніку і прывяло да занядпаду старабеларускай мовы і пісьменнасці на ёй. Не апошнюю ролю ў гэтым працэсе адыграла граматыка М.Сматрыцкага, якая сапраўды ўмацавала пазіцыі царкоўнаславянской мовы, павялічыла яе вагу ў грамадстве.

⁵ Ластоўскі В. Гісторыя беларускай (крыўской) кнігі. Коўна, 1926. С. 525.

Тэльман Маслюкоў (Светлагорск)

Беларускія мікратапонімы ў польскамоўных дакументах XVII ст.

У апошняі гады не толькі сярод спецыялістаў, але і ў колах краязнаўчай грамадскасці паўстала цікавасць да мікратапонімаў-назваў невялікіх прыродна-геаграфічных аб'ектаў: малых речак і ручаяў, балот, лясоў, палеткаў. Да мікратапонімаў адносяцца таксама і найменні асобных участкаў мясцовасці, палян у лесе, узгоркаў, вялізных камянёў. Мікратапонімы з'яўляюцца своеасаблівай мовай зямлі, яны — частка культуры народа. І хоць вывучэннем як мікратапонімаў, так і ўсіх тапонімаў (геаграфічных назваў) займаецца тапанімія — спецыяльная частка анамастыкі, але без узделу спецыялістаў іншых філалагічных навук, а таксама гісторыкаў, краязнаўцаў немагчыма сабраць і захаваць ту юнікную спадчыну, якую пакінулі нам мінулыя стагоддзі ў выглядзе мікратапонімаў.

Часцей за ўсё даследчыкі збіраюць і сістэматызуюць мікратапонімы, што існуюць на дадзены час у вусным варыянце, ці зафіксаваныя пісьмова. Паколькі гэтай работай звычайна займаюцца спецыялісты-філолагі, у поле зроку навукоўцаў не заўсёды трапляюць мікратапонімы, якія сустрэкаюцца ў пісьмовых гістарычных крыніцах. У сваю чаргу гісторыкі пры работе з архіўнымі дакументамі, надаючы больш увагі сацыяльна-еканамічным, ваенным і іншым пытанням пры даследаванні мінулага той ці іншай мясцовасці, значна менш увагі надаюць мікратапанімам, асабліва таму, што мікратапонімы раскіданы ў тэкстах без якой-небудзь сістэмы.

Але ў пісьмовых крыніцах XVI–XVIII стст. утрымліваецца вельмі аўтэнтычныя па памерах і цікавыя па змесце мікратапанімічныя матэрыял. Асабліва гэта датычыцца такіх гістарычных дакументаў, як інвентарныя вопісы старостваў (воласцей) — адміністрацыйна-гаспадарчых адзінак ў Вялікім Княстве Літоўскім, Рускім і Жамойцкім, якія ўваходзілі ў склад ваяводстваў. Вопісы праводзіліся ў сувязі з зямельнай рэформай — валочнай памерай. Паколькі староствы займалі ўсю тэрыторыю сучаснай Беларусі, па інвентарных вопісах можна скласці даволі падрабязную мікратапанімічную карту многіх мясцовасцей і цэлых рэгіёнаў па стане на XVI–XVIII стст. Для збору мікратапонімаў важней з'яўляецца і тая акалічнасць, што вопісы старостваў праводзіліся перыядычна. Напрыклад, вопісы Бабруйскага староства Мінскага ваяводства былі праведзеныя ў 1600, 1639, 1671 гадах і дапаўняюцца вопісамі асобных двароў 1668 г., а таксама рэестрамі падаткаў староства 1620 і 1671 гг. Такім чынам, па вопісах можна прасачыць дынаміку функцыянування мікратапонімаў на працягу стагоддзя.

Для сістэматyzацыі мікратапонімаў той ці іншай мясцовасці па інвентарных вопісах важна таксама і тое, што ў часы Вялікага Княства і Рэчы Паспалітай

рэвізоры, што праводзілі волісі, звычайна перадавалі гучанне мікратапонімаў без скажэнняў (хоць асобныя памылкі не выключаны). Яны не ставілі перад сабой мэты стварыць новыя назвы для ўчасткаў мясцовасці, запісы рабіліся даволі дэталёва і дакладна. У тых часы мясцовасці яшчэ не былі змененія ў выніку правядзення шасейных і чыгуначных шляхоў зносін, меліярацыі і іншых работ. Гэтага нельга сказаць пра дакументы часоў Расійскай дзяржавы. Тут — у выніку як адміністрацыйных пераўладкаванняў, так і змянення межаў маёнткаў, перадачы зямельных валоданняў новым уладальнікам — на геаметрычных планах з'яўляюцца адмыслова прыдуманыя найменні ўчасткаў мясцовасцей.

Значная частка інвентарных дакументаў па староствах была складзена на польскай мове, якая з'яўлялася асноўнай у справаводстве Рэчы Паспалітай. Таму транслітарацыя мікратапонімаў, зразумела, павінна весціся з улікам беларускіх гукавых нормаў.

Прыкладом прыклад мікратапонімаў у наваколлях толькі аднаго населенага пункта — вёскі Шацілкі (цяпер — горад Светлагорск), па польскамоўным інвентарным волісе Бабруйскага староства 1639 г. (апублікованы ў “Актах Віленской комиссии”). У той час Шацілкі ўваходзілі ў склад Парыцкага двара (дваром тут называецца частка староства). Усяго ў раздзеле волісу, прысвечанага Шацілкам, згадваецца 25 мікратапонімаў. З іх дзесяць аносяцца да сенажацей (Алоса, Асава, Града, Грушкі, Дзеравянка, Душэнкі, Істопц, Лешгавец, Рабчыцкі Востраў, Уборыя), чатыры найменні абазначаюць палі (Баброва Навіна, Іванава, Навіна Дуброўка, Максімава Навіна). Шацілкаўская балоты прадстаўлены з назовамі: Галы Узрэўскія, Даманіха, Перавор. Маецца ў дакумэнце і назва лесу — Стражоўскі Бор. Астатнія сем мікратапонімаў прадметна не акрэслены, але іх таксама можна ідэнтыфікаць: Галы Стражовіцкія, Жарэла Дарагоцкае — несумненна, балоты; Доўгія Нівы, Цярэшкава Навіна — верагодна, палі; Вярба, Зуёў Дуб — магчыма, асобныя дрэвы, назвы якіх перайшлі на ўчасткі мясцовасці; Вярхі — напэўна, узгоркавы ўчастак мясцовасці. Дарэчы, некаторыя з мікратапонімаў пазней увасобіліся ў назвах населеных пунктав. Напрыклад, найменне Остапц (сенажаць) — вёска Істопкі (Жлобінскі р-н).

Пры спробе парашаць пададзенія ў волісах мікратапонімы з сучаснымі вуснымі найменнямі ўчасткаў ландшафту адразу былі выяўлены шэсць супадзенняў.

Вера Рыч (Лондан)

Звесткі пра Беларусь у ісландскіх сагах

На важнасць ісландскіх сагаў для вывучэння ранніх гісторыі зямель, якія сёня называюцца Беларусь і Украіна, упершыню звярнуў увагу беларускі вучоны Язэп-Юліян Сянкоўскі ў 1834 г. Гэты выдатны, таленавіты чалавек, акрамя ўсяго іншага, быў заснавальнікам “Бібліотекі для чтения” — першай

га “тоўстага” літаратурнага часопіса ў Расійскай імперыі. Самы першы нумар “Бібліотеки...” змяшчаў пераклад на рускую мову Сагі пра Эймунда Грынгсана, а таксама артыкул самога Сянкоўскага, прысвежаны сагам як крыніцам па ранній гісторыі Русі. Скандынаўскія вучоныя палічылі артыкул Сянкоўскага настолькі важным, што ён быў перакладзены на дацкую мову і апублікаваны ў “Annalen for Nordisk oldkyndighed og historie” (“Аналы Паўночнай старажытнасці і гісторыі”). Ён таксама паслужыў штуршком для Ц. Рафана ў напісанні працы “Старажытныя Русы” — зборы ўсіх матэрыялаў паводле сагаў, якія маюць дачыненне да славянскіх зямель і народаў, з паралельным перакладам на лацінскую мову і каментарыямі па-французску. І, вядома ж, гэта выклікала вялікую плынь “нарманістычных” даследаванняў этнічных каранёў князёў Русі.

Бадай, з самага пачатку трэба адзначыць, што ў сагах фактычна не сказана нічога канкрэтнага пра паходжанне князёў Русі. Некаторыя вучоныя — асабліва рускі эмігрант Бяляеў — спрабавалі ідэнтыфікаўваць Рурыка з Гродрыкам Ютландскім, а Рагвалода Полацкага з Ронгвальдам, які знікае з гісторыі Поўначы у сярэдзіне Х ст. — прыкладна ў той час, калі ў адпаведнасці з летапісамі Русі, Рагвалод прыязджае ў Полацк. Але такое атаясамліванне вельмі няпэўнае. Што да Рагвалода, дык галоўны аргумент Бяляева грунтуецца на факце, што нарвежскі Ронгвальд быў чарапінком, а нашчадак Рагвалода Усяслаў Полацкі таксама меў рэпутацыю чарадзея. З гэтага Бяляеў робіць выснову, што ў родзе князёў Полацкіх была традыцыя чарадзейства, нягледзячы на тое, што ні скандынаўскія, ні славянскія крыніцы не даюць гэтаму доказаў у наступных пакаленнях, наадварот, хронікі сведчаць, што дачка Рагвалода Рагнеда ўрэшце пайшла ў манастыр, а свайго сына Ізяслава называла “прававерным”. Я вельмі моцна сумніваюся, што такія спробы атаясаміць Рагвалода з канкрэтным Ронгвальдам маюць падставы, бо імя Ронгвальд было надзвычай пашыранае, асабліва ў Нарвегіі і Оркніі, адкуль яно перайшло ў шатландскую, а пасля ў англійскую і амерыканскую анамастычную традыцыю ў варыянце Рональд. Старанаравежская значэнне гэтага імя — “богападобны валадар”, а Рогнэйт (старанаравежскі варыант імені Рагнеда) азначае “прыгожая быццам багіня”. Мне, безумоўна, вядома, што многія беларускія вучоныя аддаюць перавагу этымалогіі імя Рагвалода ад славянскіх каранёў “рог” і “валод”, і я не збіраюся з гэтым спрачацца. Але я хацела б адзначыць, што да гэтага часу ніводзін з тых, хто адстойвае славянскае паходжанне імя Рагвалод, не знайшоў ніякай прымальнай славянскай этымалогіі для імя Рагнеда.

Але давайце лепш звернемся да таго, што гавораць сагі, замест таго, каб весці гаворку, пра што яны не кажуць. Сагі, варта адзначыць, — гэта празаічныя творы, напісаныя па-ісландску ў канцы XII – пачатку XIII ст. Яны

ахопліваюць шырокае кола тэм — свецкую гісторыю, жыцці святых, гісторыю славутых родаў Ісландыі — і часам чыста літаратурныя сюжэты, так званыя ілжывыя сагі, якія, як казалі тагачасныя ісландцы, былі найцікавейшыя. Зрэшты, элементы літаратурнасці былі абавязковыя, бо сагі пісаліся для таго, каб іх чыталі ўголос даўгім зімовымі вечарамі для забавы і адпачынку, а ў Ісландыі ў сярэдзіне зімы цёмна 22 гадзіны ў суткі з 24! Гісторыі, апісаныя ў сагах, адбываюцца за два стагоддзі і больш ад часу напісання. Таму няма нічога дзіўнага, што ў іх ёсьць элементы выдумкі і іншасказання.

Напрыклад, мы маем дзве версіі апісання Торнвальда Кандрансона — адна ў Хрысцінсазе (сага пра хрысціянізацыю Ісландыі) і ў “найдаўжэйшай” Сазе пра святога Олафа. Абеддве ўтрымліваюць вершы, і я сумняваюся, што Бранд быў прафесійным паэтам, але пісанне вершаў было адной з восьмі або дзеяці традыцыйных навук скандынаўскага арыстакратата. Бранд расказвае нам, што ў час сваіх падарожжаў ён наведаў месца, якое называецца Драфн або Дропн (у двух варыяントах па-рознаму), дзе Торнвальду, сыну Кодрана, “Хрыстос дараваў спакой” і дзе цела Кодрана пахавалі ў царкве Яна Хрысціцеля. Празаічная Хрысцінсага расказвае нам, як Торнвальд, які адыграў галоўную ролю ў падзеях, што прывялі да хрысціянізацыі Ісландыі, у годзе “М” (г.зн. у 1000), адправіўся ў паломніцтва ў Іерусалім, а на шляху назад памёр і быў пахаваны ў месцы Драфн, якое “побач з Палтэскіяй”. Палтэскія — гэта, несумненна, Полацк: скандынаўвы мелі вялікія цяжкасці з перадачай славянскіх назваў.

Версія Сагі святога Олафа значна больш дакладная. Калі з Хрысцінсагі вынікае, што Торнвальд проста праходзіў праз Полацк, то Сага святога Олафа сведчыць: “Царква Яна Хрысціцеля” — манастыр, які Торнвальд заснаваў на свае сродкі і дзе ён пасля смерці быў абвешчаны святым-заснавальнікам. Два варыяnty не дужа супярэчаць адзін аднаму, але тым не менш на адрозненні варта глянучь больш уважліва.

Не дзіва, што ў абедзвюх версіях прыведзены верш Бранда. Старанародычная паэзія засноўвалася на вельмі складанай сістэме алітэрацый, рыфмаў, паўрыфмаў, так што напісаны аднойчы верш было практычна немагчыма змяніць так, каб гэтыя змены не сталі адразу відавочнымі. Так што, як адзначаў найвялікшы сагапісальнік Сноры Стурласон, вершы, напісаныя ў гонар каралёў або князёў, даюць вельмі важныя гістарычныя звесткі, і хоць гэта справа аўтара — ухваляць або ганіць князя, гаварыць абсалютную праўду ці не, — вершы пераходзілі да наступных пакаленняў нязменнымі. Вершаваныя цытаты ў сагах сталі традыцыйай — нават адносна слабыя, накшталт Брандавага верша.

Але вернемся да Сянкоўскага. Няма нічога дзіўнага, што для друку ў “Бібліотеке для чтения” ён выбраў менавіта Сагу пра Эймунда. Бо нават тыя вучоныя, якія ўпэўнена называюць Сянкоўскага вучоным рускім або польскім,

вымушаны прызнаць, што ён быў сынам маці-напаўбеларускі і беларуса бацькі, а княства Полацкае вельмі часта фігуруе ў тэксце гэтай сагі.

Калі сказаць коратка, сюжэт сагі наступны. Эймунд, сын Грынга, з нарвежскай шляхты, воліяй лёсу адпраўляеца на пошуку шчасця за мора. Пачуўшы, што “кароль Вальдэмар” з kraю “Гардарыкі” (г.зн. Русі) памёр і што яго сыны змагаюцца за ўладу, Эймунд з дружынай нарвежскіх і ісландскіх вояў пайшоў у Гардарыкі і стаў на службу князю “Ярызлайфу” — Яраславу Мудраму. Яны ўзялі ўдзел у вайне супраць яго брата “Бурызлайфа” — гэтае імя па шэрагу прычын народычныя крыніцы ўжываюць не толькі ў дачыненні да Баляслава Харобрага Польскага, але і да яго зяця Святаполка. Эймунд і яго дружына праследавалі і забілі Бурызлайфа. (Летапісы Русі, нагадаем, пакідаюць смерць Святаполка загадковай, надаючы ёй рысы “гневу Гасподняга”, — цалкам зразумелая самацензура з боку летапісца.) Яраслаў тым не менш не змог заплаціць сваім скандынаўскім памагатым (здаецца, яму хранічна не хапала грошай да сярэдзіны 1030-х гадоў, але гэта ўжо іншая, таксама звязаная з сагамі, гісторыя). У выніку Эймунд змяніў свае сімпатіі на карысць Яраслававага “брата” — а фактычна пляменніка — Брачыслава Полацкага, чыё імя аўтар сагі падае як “Вартылаф”. Паміж гэтымі князямі пачынаецца вайна, але ўрэшце яна вырашаецца пры ўдзеле шведскай жонкі Яраслава, Інгігерд, якая адыгравала вялікую ролю ў мірных перамовах. Гардарыкі падзяліліся на тры часткі паміж Ярызлайфам, Вартылафам і Эймундам, прычым Эймунд стаў валадаром Полацка. З пункту гледжання славянскіх крыніц гэта не можа быць праўдай: ні адзін летапіс не фіксуе ніводнага полацкага князя па імені Эймунд. Аднак зусім невялікая змена знакаў прыпынку ў ісландскім тэксце прыводзіць сагу ў адпаведнасць з летапісам: Яраслаў займае Ноўгарад і Кіеў, а Брачыслаў — Полацк. З другога боку, Эймунд сапраўды нейкі час заставаўся ў Полацку, але не як князь, а як кіраўнік Брачыслававага войска, таму пасля вяртання на Поўнач пра яго гаварылі як пра “кіраўніка” ў Полацку. Зрэшты, паказальна, што сага падкрэслівае: Эймунд у хуткім часе памёр, не пакінуўшы сына — г.зн. ягонае “праўленне”, як бы мы яго не інтэрпрэтавалі, не дало новай дынастыі.

Але пошук усіх тлумачэнняў сведчыць, што, па нашым меркаванні, сага ўвогуле засноўваецца на праўдзе. Доля гэтай праўды — тэма для навуковых дыскусій. Тыя, хто імкнецца мінімізаваць праўдзівасць асобных месцаў сагі, спасылаюцца на фальклорныя матывы. Але нават калі мы бачым пуз'яныя фальклорныя паралелі, гэта яшчэ не значыць, што фальклор паўплываў на тэкст, а не наадварот — што герой карыстаўся фальклорнай традыцыяй. Так бывае часта. Возьмем сучасны прыклад: мы не ведаем, наколькі праўдзівая гісторыя пра Траянскага каня. Тым не менш Гамерава апісанне каня — драўлянай фігуры, у якой мог схавацца чалавек, натхніла адну з класічных “уцякацкіх” гісторый Другой сусветнай вайны — брытанскія ваеннопалонныя выкарыстоўвалі гімнастычнага “каня”, каб схаваць падкоп з лагера.

Другі аргумент супраць праўдзівасці Сагі пра Эймунда Грынгсана — той факт, што іншы Эймунд, Эймунд Олафсан, фігуруе ў іншай сазе (Сага пра Інгвара Вандроўніка). У ёй два скандынаўы, Інгвар і Эймунд, наведваюць двор Яраслава і Інгігерда і ідуць далей на ўсход, у цяперашнюю Расію, дзе ім сустракаюцца ўсякага роду дзівосы — амазонкі, казачныя жывёлы, горад, абнесены дзіўнай сцяной з чыстага белага мармуру. Такія вучоныя, як Герман Палсан (шэсць гадоў таму ён апублікаваў англійскі пераклад абедзвюх сагаў у адным зборніку) даводзяць, што абедзве гісторыі, па сутнасці, з'яўляюцца варыянтамі адной тэмы. А паколькі версія пра Інгвара і Эймунда Олафсана — чыстая літаратура, дык і Сага пра Эймунда Грынгсана павінна быць выдуманай.

Але я не могу пагадзіцца з гэтым абсолютна. Ісландцы да сённяшняга дня застаюцца адзінай нацыяй у Еўропе, якая не мае афіцыйных прозвішчаў. Яны вельмі добра ведалі і ведаюць сваю генеалогію. Недакладнасці, якія часам сустракаюцца ў сагах, можна вытлумачыць, засноўваючыся на іншых крыніцах. Як бачым, Сага пра Эймунда робіць Вартылайфа Полацкага сынам, а не ўнукам Вальдэмара Кіеўскага. Але гэта асаблівы выпадак — бацька Брачыслава хутка памёр, а ён сам браў удзел у барацьбе за ўладу з сваімі дзядзькамі. (Можна парапаўнаць, да прыкладу, пачатак Кнігі Макавеяў, дзе гаворка ідзе пра “сыноў” Аляксандра Вялікага, якія развалілі імперыю, хоць у сапраўднасці той пакінуў толькі адно ненароджанае дзіця, загубілі каралеўства яго генералы.)

Старажытныя скандынаўы добра ведалі “б’ярмінцаў”, не раз ваявалі з імі (Б’ярма — басейн Паўночнай Дзвіны). Гэта быў дзікі край — зусім не “каралеўства гарадоў”. Яны былі вельмі зацікаўлены ў паўднёвых і ўсходніх землях, якія адкрывалі шлях у Азію па Волзе і Каспіі. Але гэта быў для іх нязнаны свет, *terra incognita*, дзе, прынамсі ва ўяўленні падарожнікаў, можна было сустрэць усе віды цудаў. І Полацк, або Палтэскую з Хрысцінага, можна парапаўнаць з Ёркам у Англіі, які пад назівай Ёрвіка быў цесна звязаны з скандынаўскай прыгодніцкай традыцыяй і пэўны час знаходзіўся пад уладай скандынаў. І сёння ўсё гэта дае не толькі матэрыял для сур’ёзных навуковых даследаванняў, але таксама прываблівае турыстаў.

Зора Кіпель (Нью Ёрк)

Беларуская перакладная літаратура XV—XVI стст. як мост паміж Усходам і Захадам

Важнасць беларускай перакладной літаратуры XV—XVI стст. велізарная ў агульным літаратурным працэсе ўсходняга славянства. На вялікі жаль, перакладной літаратуры таго пэрыяду пакідалася мала мейсца ў літаратурных досьледах XIX ст. Тым больш роля беларускай літаратуры альбо зусім ігнаравалася, альбо была гэтак замаскаваная заблыташай тэрміналёгіяй (“се-

веро-западная”, “юго-западная”, “літоўска-руская”, “польска-руская”, найчастей — “русская” і толькі зрэдку з’яўлялася беларускае “наречие”), што літаратураведы праста абыходзілі гэтае пытаньне, ці, у лепшым выпадку, успаміналі мімаходзь.

Дазвольце тут зрабіць невялікую зацемку, што да тэрміну “рускі”, які ўвёў найбольш канфузу ў беларускай гісторыі ды літаратуры, у XV–XVI стст. у Маскоўшчыне пісьмовая літаратурная мова ніколі не называлася “рускай” — тэрмін гэты стасаваўся да літаратуры беларускай і ўкраінскай.

У пачатку XX ст., калі беларускія навукоўцы началі цікавіцца гісторыяй беларускай літаратуры як цэласцю — перакладной літаратуры пэрыяду XV–XVI стст. аддалася належная вартасць. Аднак уплыў яе на разъвіццё іншых усходне-славянскіх літаратураў яшчэ і да цяпер мала падкрэсліваецца.

Росквіт беларускай літаратуры канца XV – пачатку XVI стст., калі выявілася зацікаўленыне сьвецкай тэматыкай, быў безумоўна пад уплывам заходне-эўрапейскай культуры, праз пасярэдніцтва заходне-славянскай. Уплыў Захаду й заходняга Рэнэсансу ў Беларусі выявіўся пераважна ў tym, што заквітнела літаратура на роднай мове — лаціна і царкоўна-славяншчына ўступіла месца беларускай мове. У заходніх славянаў, чэхаў і палякаў, гэты працэс пачаўся раней: у XV ст. — у Чэхіі, а хутка затым і ў Польшчы пачала разъвівацца літаратура на нацыянальных мовах, што неўзабаве паўплывала і на Беларусь. Як трапна заўважыў праф. М. Янчук у сваёй кнізе “Нарысы па гісторыі беларускай літаратуры” (Мн., 1922), “блізкае суседства з Польшчай, апрача пэўных нявыгодаў, мела і дадатныя рэзультаты для Беларусі. Польшча, якая знаходзілася ў вельмі блізкіх і цесных зносінах з Захадам яшчэ ў той час, калі ўсходняя славяншчына баялася яго як чумы, пачала вельмі рана пераймаць заходнюю культуру і асьвету… яна сталася пасярэднікам паміж намі й Захадам”.

Беларуская літаратура, у сваю чаргу, сталася мастом, пасрэднікам паміж Захадам і Расіяй.

У XV ст. у Маскоўшчыне знаёмства з заходне-славянскай літаратурай яшчэ блізу не існавала. У XVI ст. яна лічылася “инострannой”, але паступова, праз пасрэдніцтва беларускай перакладной літаратуры, уплывы заходнія дасягнуць і маскоўскай кніжнасці і чытача.

Беларуская перакладная літаратура XV–XVII стст. была багатай і тэматычна разнастайнай — пакрывала амаль усе літаратурныя жанры: была і рэлігійная і псеўда-рэлігійная — як апокрыфы і жыцьці святых, геаграфічна-апісальная і гістарычная, і навукова-папулярная ды, што найцікавей, літаратура для здаймальнага чытаньня — навэлы, рыцарскія раманы, зборы алавяданьняў рознага зъместу. Усё гэта, зразумела, не магло не імпанаўаць кніжнікам у Расіі. Перакладалася гэтая літаратура пераважна беларусамі ці людзьмі бела-

рускага паходжаньня, што жылі ў Рaciі. На пачатку XVII ст. у Маскве нават сфармавалася свайго роду карпарацыя перакладчыкаў беларусаў і ўкраінцаў, якія галоўным чынам перакладалі ўсялякія афіцыйныя дакументы, аднак рабілі і літаратурныя пераклады.

Шляхамі, якімі заходне-еўрапейская літаратура ішла ў Беларусь, ды зь Беларусі далей на Усход, і якія съведчаць пра шырыню і плённасць беларускіх літаратурных дачыненняў з іншымі літаратурамі, былі наступныя:

1. Праз Польшчу, як ужо зазначалася вышэй;
2. Праз Чехію — непасрэдна альбо праз пасрэдніцтва Польшчы;
3. Праз пасрэдніцтва паўдзённых славянаў, перадусім сэрбаў;
4. Праз гэбрейскую літаратуру.

Нярэдка тыя ці іншыя творы прыходзілі да нас з некалькіх краінцаў, а часам нават цяжка з пэўнасцю сказаць адкуль.

Я пастараюся коратка разгледзець творы беларускай перакладной літаратуры, якія такімі шляхамі прыйшли да нас з Захаду, засяроджваючыся толькі на тых, што ў сваю чаргу перайшли ад нас у Рaciю.

1. Непасрэдна з Польшчы да нас прыйшли: “Хроніка ўсяго съвету” Марціна Бельскага. Упершыню яна з'явілася на польскай мове ў 1554 г. У 1564 г. выйшла новае выданыне, зь якога і быў зроблены беларускі пераклад недзе паміж 1564—1572 гг. Рaciйскі пераклад Хронікі быў зроблены зь беларускага ў 1584 г. Між іншым, з гэтай хронікі ўсходняе славяне даведаліся і пра Амэрыку. Важна таксама заўважыць, што Хроніка Бельскага праз Беларусь трапіла і ў Сэрбію.

У 1582 г. з'явілася другая гістарычная кніга — “Хроніка Польская, Літоўская і Жамойцкая” Мацея Стрыйкоўскага, якая пакрывала землі Кіеўскія і Маскоўскія. Была яна таксама перакладзена зь беларускай мовы на расійскую.

“Жыцці Святых” (“Żywoty Świętych”) Пётры Скаргі ўпершыню былі надрукаваны ў Вільні ў 1579 г. Кніга была вельмі папулярная ў Беларусі — было некалькі перакладных съпіскаў XV і XVII стст. Праз беларускія пераклады дайшли да Рaciі ў XVII ст.

“Гісторыя пра Атылу, караля Вугорскага” (“Vita Attilae”) мадзярскага гуманіста Нікалая Олага (Nicolas Olahus) — твор рэнэсанснай літаратуры на лацінскай мове. У 1574 г. перакладзены Цыпрыянам Базылікам на польскую мову і надрукаваны ў Кракаве. Беларускі пераклад быў ведамы ў рукапісе 1580 г., а пазней ведамы і ў Маскоўшчыне.

“Вялікае Зерцала” (“Spectrum Magnum”) уключае апавяданні на розныя тэмы, пераважна дыдактычнага характеру. На працягу стагодзьдзяў апавяданьні даваліся, і да XVI ст. колькасць іх вырасла да 2000. Лацінскі арыгінал гэтага зборніку быў выдадзены ў 1488 г. у Нідэрляндах. У 1677 г. перакладзены з польскага рукапіснага тэксту на расійскую мову выхадцам зь Беларусі.

“Мукі Хрыстовы” (“Passio Christi”) і “Аповесць аб трох Караблях” у Беларусі былі перакладзеныя у XV альбо ў пачатку XVI ст. з польскіх рукапісаў, якія ў

сваю чаргу зъяўляліся перакладамі лацінскіх тэкстаў, шырока распаўсяджа-
ных на Захадзе. “Муکі Хрыстовы” былі ў XVII–XVIII стст. ведамыя і вельмі
папулярныя ў Расіі — нават сярод старавераў (некаторыя выданыні друкаваліся
ў Супрасльі ў патаемных друкарнях старавераў).

“Траянская гісторыя” — рамана-сэрбскія паданыні пра Траянскую вайну,
што адлюстроўвалі распаўсяджаны сюжэт, былі ведамыя ў Беларусі ў XV ст.

Найбольшую ж папулярнасць, аднак, набыла ў нас перакладзеная ў кан-
цы XV — пачатку XVI ст. з лацінскай мовы праз пасрэдніцтва польскай, як
найчасцей уважаеца, а можа і чэскай “Гісторыя Траянская вайны” (“Historia
Destructionis Troiae”) сіцылійца Гвіда дэ Калумна (Guido de Columna). Ан-
тычны сюжэт гэтага твору меньш выразны — гэта ўжо больш рыцарскі ра-
ман. Кнігі гэтыя перайшлі ад нас у Расію, бо ўпамінаюцца ўжо ў 1537 г., а ў
пачатку XVIII ст. былі надрукаваныя ў Москве — гэта была адна з першых
друкаваных гражданскай кнігай Пятроўскай пары.

Між іншым, варта зазначыць, што “Траянская Хроніка” Гвіда дэ Калумна
была першай друкаванай кнігай на чэскай мове (1468), таму чэскае
пасрэдніцтва тут зусім магчымае, але яшчэ з пэўнасцю не дасыльданае.

Аднай з самых цікавых і шырока распаўсяджаных кнігай зъяўляеца “Алек-
сандрыя”. У беларускай навуцы яна добра дасыльданае і апісаная праф. У.Ані-
чэнкам, і я доўга на ёй ня буду затрымоўвацца. Але трэба зазначыць, што
“Алесандрыя” прыходзіла ў Беларусь двумя шляхамі. Найперш, у XV ст. праз
Сэрбію — так званая сэрбская “Алесандрыя” і пазней праз польскі пера-
клад лацінскай вэрсіі (“Historia de Proeliis”). Было некалькі польскіх друкава-
ных выданьняў (1550, 1611, 1701 і пазнейшыя). Праўдападобна, што
беларускі пераклады паўсталі з выдання 1550 г., аднак аўтар беларускага
перакладу карыстаўся і другімі матар’яламі, бо рабіў некаторыя дабаўленні,
ці часам скароты. Ад нас гэтая вэрсія ў XVII ст. дайшла да Расіі. Тэксты сэрб-
ской “Алесандрыі” былі ведамыя ў Расіі з канца XV ст. Можна меркаваць,
што і яны дайшлі да Расіі праз беларуское пасрэдніцтва.

2. З Чэхіі літаратурныя ўплывы на Усход ішлі двумя шляхамі: адзін — ва-
кольным шляхам праз Польшчу, а другі непасрэдна ў Беларусь, а тады ўжо ў
Расію. Трэба зазначыць, што польская мова таго часу была вельмі падобнай
да чэскай, і беларускі перакладчык мог свабодна карыстацца абодвумя
тэкстамі.

Першым этапам непасрэднага ўспрыманьня пісьменных тэкстаў у
Беларусі быў XV і пачатак XVI ст. Да гэтага пэрыяду адносяцца “Таўдаль” і
“Аляксей, чалавек Божы”.

“Кнігу пра Таўдаля Рыцара” (“Viso Tundali”), перакладзеную ў XVI ст. з
лацінскага арыгіналу, важна адзначыць, хоць і сумнёўна, ці папала яна ад нас
у Москву. Адны аўтары прыпушчаюць, што так, але другія сцвярджа-
юць, што “Таўдаль” у Расію не дайшоў. Пра гэты твор хочацца ўспомніць з

другой прычыны, а менавіта таму, што ён у чэскім арыгінале не захаваўся, як на жаль, загінуў у пажары Другой сусьветнай вайны ў Варшаве і адзіны ведамы беларускі рукапіс, што ніколі ня быў цалкам выдадзены. Вось жа масты, якімі праходзяць творы з аднай мовы ў другую, з аднай краіны ў другую, бываюць часам канчальна спаленыя.

“Аляксей, чалавек Божы” (уключаны ў “*Legenda Aurea Jacobi a Voragine*”) — гэта легэнда, перакладзеная з лацінскага арыгіналу XIII–XIV стст.: ведамая ў чэскіх рукапісных зборніках XIV–XV стст. У Беларусь прыйшла ў XV–XVI стст. (некаторыя аўтары прыпушчаюць, што нават непасрэдна з лацінскіх тэкстаў), а ад нас — у Маскоўшчыну, дзе была пазней вельмі папулярная.

“Сказ аб Сыбільлі Прарочыцы” (“*Ogaccula Sibyllina*”) — апавяданне аб працоцах Сыбільлі пра прыход Хрыста і інш. апавяданьні, з лацінскага арыгіналу ў XV ст. перакладзена на ческую мову, а з чэскай у XV ст. — на беларускую. Захаваліся два чэскія сыпіскі, але наш, беларускі, хоць і вельмі блізкі, але ня зусім супадае зь імі. Дзеля гэтага ёсьць меркаваныне, што быў яшчэ нейкі тэкст, магчыма і прамежкавы польскі, якім карыстаўся наш перакладчык. Сыбільлі былі вельмі папулярныя і ў Речі Паспалітай у XVII ст. У 1673 г. зьявілася “Кніга о Сивіллах” Мікалая Спафарыя.

“Рымскія Дзеі” (“*Gesta Romanorum*”) — збор апавяданьняў XIII ст. з рымскай гісторыі (сярод іх — Апалён Тырскі). Да зборніку з гадамі дадаваліся розныя іншыя апавяданьні, і колькасць іх узрастала. У XV ст. зборнік быў перакладзены на ческую мову, а ў XVI — на польскую. Польскі пераклад захаваў толькі 39 апавяданьняў. Расійскае выданьне 1681 г. праз пасрэдніцтва беларускага было кампіляцыяй польскага выданьня 1663 г., якое не захавалася, як не захаваўся і беларускі пасярэднік. Захаваўся, аднак, іншы беларускі тэкст перакладу “Рымскіх Дзеяў”, які ў 1688 г. рыхтаваўся да друку ў Магілёве, але быў надрукаваны амаль праз сто гадоў пасля, у 1877–1878 гг. у Пецярбургу і ведамы ў літаратуры як “рускі пераклад з беларусіцызмамі”.

“Апалён Тырскі” (“*Historia Apollonii Tugae*”), як ужо гаварылася вышэй, быў часткай “Рымскіх Дзеяў” (173 разьдзел у лацінскім зборніку). Гэтая сярэдневяковая перапрацоўка грэцкага апавяданьня, нягледзячы на антычны сюжэт, належыць да літаратуры рэнэсансу. У Беларусь прыйшла праз чэскі пераклад, а ад нас — у Речі Паспалітай.

3. З твораў, якія дайшлі праз сэрбскае пасрэдніцтва, важна адзначыць перадусім аповесьць пра Баву “Гісторыя аб княжаці Гвідоне” (“*Bovo d'Antona*”). Першапачтовая крыніца — італьянскі рыцарскі раман, што ў XVI ст. дайшоў да Беларусі. Сэрбская вэрсія не захавалася. Ад нас раман перакінуўся ў Речі Паспалітай. У XVII ст. у расійскай вэрсіі ўключаюцца фальклёрныя лубачныя элементы з рускіх народных казак. У XVIII ст. ён быў надрукаваны і стаў адным з самых папулярных твораў у Речі Паспалітай.

“Гісторыя Варлаама і Іасафа” (“Barlam et Iosaphat”) мае доўгую і заблыта-ную гэнеалёгію. Арыгінал аповесьці ўсходні — пэрсідскі ці індускі. Былі ведамыя грэцкія і лацінскія вэрсіі. Да нас “Гісторыя” дайшла праз пайднёва-славянскае перакладніцтва, дзе была ведама ўжо ў XIV ст. Рукапісныя сьпісы, асобныя прычты, урыўкі былі ведамыя ў нас рана, але шырокая распаўсяджаюне аповесьць набыла толькі ў XVII ст., калі “Гісторыя” інтэрпрэтуюцца як легэнда, нанава перакладзеная з дапамогай лацінскіх тэкстаў. Беларускі пераклад быў надрукаваны ў Күцейне ў 1637 г., а праз сорак зь лішкам гадоў, у 1681 г. — у Маскве, у рэдакцыі Сімёона Палацкага, які карыстаўся күцейненскім тэкстам. Съследам за нашым выданнем Сімёон падзяліў апо-весць на разьдзелы і ўказаў зъмест кожнага зь іх (гэта ёсьць і ў лацінскіх тэкстах, але няма ў ранейшых сэрбскіх і славянскіх рукапісах).

Успамінаючы пра Сімёона Палацкага, творчасць якога ў Беларусі, дарэ-чы, выдатна дасыльдаваная Лолай Званаровай, важна таксама зазначыць, што барока ў яго чысьцейшай форме было прынесенае ў Расію ў XVII ст. якраз Сімёонам Палацкім.

4. Нарэшце, чацвёртым шляхам, праз гэбраіскэ пасрэдніцтва, да нас дайшли творы астранамічныя, астралягічныя, філязофскія. Кнігі гэтых праз Беларусь і Ноўгарад былі перанесеныя і ў Маскоўшчыну, дзе набылі бірку “жыдоўствуючых” і былі забароненыя царкоўнымі ўладамі як кнігі “отре-ченныя”. Нягледзячы, аднак, на забароны, яны былі даволі папулярныя. Праў-да, у Маскве яны не перакладаліся, а толькі перапісаліся.

Найважнейшая тут была “Тайна Тайнаў” (“Sekreta Secretorum”), твор псеў-да-Арыстотэлеў, нібыта напісаны ім для Аляксандра Вялікага. Першапачатковая — арабскі філязофскі твор, які трактаваў харектэрныя асаблівасці чала-века. У XIII ст. быў перакладзены на лацінскую мову. Быў ведамы ў XV ст. і ў чэскім перакладзе. Беларускі тэкст перакладзены з гэбраіскага арыгіналу, з дадатковым матар’ялам з твораў філёзафа Майманіда, арабскага лекара IX—X стст. Алразі ды грэцкага лекара Галена (II ст.); у наш тэкст уключаныя і мэдычныя і дыetaryчныя парады. З прыемнасцю, але разам з тым і з жалем, зазначаю, што гэта — адзіны з усіх успомненых у нашым аглядзе рукапісны твор, які знаходзіцца на тэрыторыі сучаснай Беларусі, у Нацыянальнай бібліятэцы ў Мінску. Астатнія ж рукапісы раскіданыя на ўсе бакі свету.

“Шастакрыл” — кніга астронамічнага характару, табліца месяцаў, разъ-дзеленая на шэсць частак-крылаў. Першапачаткова разлічаная для ўстанаў-лення Вялікадня, пазней ужывалася як кніга для варажбы. Аўтар яе, Імануэл-Бэн-Якаб, — італьянскі гэбраі. Наш пераклад, праўдападобна, быў зроблены з гэбраіскага, бо ў тэксце шмат гэбраізмаў.

“Логіка” Майманіда-Аль-Газалі з гэбраіск-арабскага арыгіналу ў XVI ст. была перакладзеная на беларускую мову. Пры гэтым у тэкст уводзілася шмат нэалігі-маў, каб ператлумачыць чытчу адцігненія, абстрактныя філязофскія паняцці.

Шмат яшчэ твораў можна было б уключыць у гэты разгляд. Але я абмежавалася найбольш харктэрнымі, якія ад нас дайшлі ў Маскоўшчыну, ды найменш спрэчнымі, бо няварта нам ісъці па съядох неаб'ектыўных дасыльчыкаў і дапускаць новыя канфузы і кантравэрсіі. Нам важна засыгналізаць сваё ды вывучаць і адстойваць яго, бо нашая перакладная літаратура настолькі багатая і разнастайная, што змагла заніць прагрэсыўную ролю ў пераходзе аднай культуры ў другую — быць мастом паміж Захадам і Усходам.

На вялікі жаль (выбачайце за такія, можа, банальныя метафары), нашая перакладная літаратура сапраўды стала “мастом”, праз які хадзілі туды-сюды, пераносілі з аднаго мейсца ў другое. Ды многае заставалася на адным із другім баку маста, вельмі часта гублялася пры пераносе, — а на масыце нічога не засталося.

Прыйшоў час вярнуць нам нашу літаратурную спадчыну, у тым ліку і перакладную, на цвёрдую беларускую глебу і ў поўным складзе.

Люба Тарасюк (Мінск)

Беларуская паэзія пачатку XX ст. у кантэксле еўрапейскіх мастацкіх плынняў: Да пастаноўкі праблемы

У якасці галоўнага тэзіса можа тут прыдзецца вядомая думка М. Багдановіча з яго артыкула “Забыты шлях” (1915): “...За восем-дзесяць год свайго праўдзівага існавання наша паэзія прайшла ўсе шляхі, а пачасці і сцежкі, каторыя паэзія еўрапейская пратаптывала болей ста год [...] Сентыменталізм, рамантызм, рэалізм і натуралізм, урэсьце, мадэрнізм — усё гэтае, іншы раз нават у іх рожных кірунках, адбіла наша паэзія, праўда, найчасцей бегла, няпоўна, але ўсё ж ткі адбіла”¹.

Асноўныя напрамкі мастацкага развіцця пазначаны Багдановічам дастаткова выразна, і гэтае вызначэнне магло стаць перспектывай праграмай літаратуразнаўчага даследавання. Літаратурная крытыка 20-х гадоў (А. Бабарэка, М. Піятуховіч) звяртала ўвагу на эстэтычную праблематыку творчасці самога Багдановіча (пытаць пра адносіны паэта да літаратуры дэканансу, імпрэсіянізму паэзіі Багдановіча). На жаль, сама пастаноўка такіх праблем не ў забаве згубіла актуальнасць пад напорам сацыяльна-вульгарызатарскіх падыходаў.

І толькі ў заходнебеларускай Вільні Антон Навіна (Луцкевіч) надрукаваў у 1933 г. цікавую працу “Галоўныя кірункі ў беларускай паэзіі”, дзе даў такую характеристыку літаратурнаму руху пачатку стагоддзя: “Супрацоўніцтва ў “Нашай Ніве”, слушаючы маладых аўтараў на грунце адраджэнскае іdealогіі, зусім не зацірала індывідуальных рысаў і ўласцівасцяў кожнага з іх і не вы-

¹ Багдановіч М. Поўн. зб. тв. Мн., 1993. Т. 2. С. 287.

тварыла нейкага адзінага з фармальнага боку літаратурнага цячэння. І ў сям'і “Нашаніўцаў” дужа добра ўжываліся побач прадстаўнікі народніцкага натурализму і рамантызму, рацыяналізму і містыцызму, пралетарскай барацьбы і эстэтызму, канчаючы разнароднымі плынямі неарамантызму”².

У далейшым ужо толькі ў 60-я гады актуалізваліся пытанні мастацкай адметнасці літаратурнага руху пачатку стагоддзя, але выключна ў рэчышчы эстэтычных антыномій рэалізму і рамантызму. Лепшыя здабыткі айчыннага літаратуразнаўства і звязаны найперш з вывучэннем беларускага рамантызму (працы Р.Бярозкіна, В.Каваленкі, У.Калесніка, У.Казбера, А.Лойкі, І.Навуменкі, М.Яроша, з маладзейшых — І.Багдановіч). Але праблема рамантызму ставілася і ставіцца амаль выключна ў дачыненні да паэзіі Янкі Купалы. Застаецца нерасправаванай гісторыя беларускага рамантызму, а таксама пытанні яго нацыянальнай спецыфікі. Без уліку гэтых праблем цяжка даць характеристыку літаратурнага руху пачатку XX ст.

Толькі адна паэзія Янкі Купалы як самая багатая і складаная эстэтычная з’ява пачатку стагоддзя вымагае аб’ёмнага і шматузроўневага аналізу з улікам нацыянальных паэтычных традыцый і ёўрапейскага літаратурнага кантэксту. І менавіта ў дачыненні да Янкі Купалы паўстае пытанне пра характар беларускага рамантызму. М.Багдановіч пісаў: “Купала ўваскрашае сто год назад пахаваны рамантызм”³. Але ж не толькі “уваскрашае”, а творыць нібы нанава, з улікам новай гістарычна-літаратурнай сітуацыі і патрэб нацыянальна-культурнага адраджэння. Таму яго рамантызм нясе ў сабе адначасова “старыя” якасці класічнага рамантызму і элементы новага мастацкага мыслення, якое ўласцівася ў розных мастацкіх плынях, што аб’ядноўваюцца паняццямі “мадэрнізм” ці “неарамантызм”. У мастацкім досведзе Янкі Купалы сучасныя даследчыкі (П.Васючэнка, Вінц. Каваленка) вылучаюць праявы сімвалізму, падкрэсліваючы прытым, што “шмат якія вобразы, матывы, сюжэтныя лініі, выкананыя Купалам бяспрэчна ў сімвалічным ключы, часта запісваліся на рахунак рамантызму”⁴.

Сапраўды, мастацкая адметнасць паэзіі Янкі Купалы вымагае істотных уда-кладненняў да вядомых характеристык яго творчасці як сінтэзу рэалістычных і рамантычных тэндэнций. Значны плён у новым прачытанні купалаўскай спадчыны дае зварот да эстэтыкі сімвалізму як магутнейшай мастацкай плыні канца XIX – пачатку XX ст. у заходненеўрапейскай і рускай літаратурах. Але генезіс гэтай з’явы ў паэзіі Янкі Купалы можа выводзіцца з рамантызму — з агульнай для гэтых плыняў канцептуальна-светапогляднай асновы, з стылявых тэндэн-

² Навіна А. Галоўныя кірункі ў беларускай паэзіі. Вільня, 1933. С. 9.

³ Багдановіч М. Зб. тв.: У 2 т. Мн., 1969. Т. 2. С. 500.

⁴ Васючэнка П. Драматургічная спадчына Янкі Купалы: Вопыт сучаснага прачытання. Мн., 1994. С. 11.

цый суб'ектыўна-ацэначнай экспрэсіўнасці, метафарычнай шматзначнасці і аса-
цыятыўнасці паэтычнага выказвання. Пра відавочную сувязь купалаўскага сімва-
лізму і славянскага рамантызму ўскосна сведчаць і цікавыя, нечаканыя назіранні
некаторых даследчыкаў. Да прыкладу, Вінцук Каваленка бачыць у вершы Янкі
Купалы “Паліліся мае слёзы...” ўплывы паэтыкі К.Бальмонта, хоць гэты купа-
лаўскі верш лічыцца наследаваннем лірычнага шэдэўра А.Міцкевіча⁵.

Акрэсліваючы сістэму мастацкіх каардынат паэзіі Янкі Купалы, варта, на
маю думку, не толькі вылучаць і размяжоўваць яе важнейшыя вектары (рамантызм і сімвалізм), але і шукаць іх сінтэз у мастацкім выніку творчасці.
Ёсць сэнс вярнуцца да паняцця “неарамантызм”. Тут мы маем на ўвазе не
столькі храналагічнае акрэсленне пэўнай мастацкай з’явы мінулай гісторыч-
на-літаратурнай эпохі ў новых культуралагічных умовах (у гэтым значэнні
тэрмін “неарамантызм” традыцыйна выкарыстоўваецца ва ўкраінскім літа-
ратурназнаўстве, — яшчэ Леся Украінка пісала пра “новарамантызм”), колькі
выяўленне новых эстэтычных якасцей літаратурнага працэсу, што належыць
да больш прынятага ў літаратуразнаўчай практицы тэрміну “мадэрнізм”.

Увогуле ж паняцце “мадэрнізм” звычайна распаўсюджваецца на пазнейшыя
мастацкія з’явы (сюды, як правіла, адносяцца экспрэсіянізм, футурызм, сюрреа-
лізм і некаторыя іншыя). Але ў творчай практицы нацыянальных літаратур, асаб-
ліва тых, дзе гісторычна-літаратурны працэс “выстроўваецца” непаслядоўна, з
пэўнымі прагаламі, ён сінанімічна замяшчае комплекс мастацкіх з’яў, якія пад-
падаюць пад вызначэнне неарамантычных. Звяртаючы увагу самастойнія, але
сэнсава сінанімічныя азначэнні, якія даюць аднатаўпным (ці наогул адным і тым
жа) з’явам М.Багдановіч і А.Навіна: Багдановіч называе як адзін з мастацкіх кірун-
каў беларускай літаратуры мадэрнізм, А.Навіна ж піша: неарамантызм.

Універсальны спосаб апісання новых мастацкіх з’яў мяжы стагоддзяў пра-
панае калектыў аўтараў сучаснага даследавання па літаратуры Маладой
Польшчы⁶. Там адзначаецца варыянтнасць тэрміналогіі, якая можа быць пры-
датнай для харкторыстыкі тагачаснага літаратурнага працэсу. У залежнасці
ад сэнсавай дамінанты могуць выкарыстоўвацца, акрамя універсальнага аз-
начэння “Маладая Польшча”, што мае адносіны да самасвядомасці эпохі, так-
сама светапоглядныя харкторыстыкі (мадэрнізм, дэканэнтства), уласна мас-
тацтвазнаўчыя (сімвалізм, імпрэсіянізм, экспрэсіянізм) і
гісторычна-літаратурныя, звязаныя з гісторыяй “вяртання” традыцыі (неара-
мантызм). Такім чынам, у залежнасці ад светапогляднай і мастацкай трады-
цыі прапануеца выкарыстоўваць тэрміны “мадэрнізм” і “неарамантызм”,
напаўняючы іх больш канкрэтным, па-мастацку акрэсленым зместам (сімва-

⁵ Гл.: Каваленка Вінцук. Вяртанне да Купалы // Літ. і мастацтва. 1993. 22 студз.

⁶ Гл.: Kulczycka-Salon J., Maciejewska J., Makowiecki A.Z., Taborowski R. Młoda Polska. Warszawa, 1992.

лам і інш.). Такі падыход дае магчымасць “паразумець” купалаўскую традыцыю рамантызму з рысамі сімвалісцкай эстэтыкі ў адзіным уяўленні пра неарамантызм. Да гэтага мастацкага вопыту з перавагай імпрэсіяністычнасці вельмі блізкія К.Буйло і Ясакар (С.Плаўнік, больш вядомы як З.Бядуля).

Істотна ўзбагачае агульную характарыстыку мастацкіх плыняў сваёй эпохі М.Багдановіч. Па-першае, у яго мастацкай эвалюцыі амаль адсутнічае вектарпольскіх упłyvaў і традыцый, вельмі моцны ў творчасці Янкі Купалы. І значна большая вага надаецца мастацкаму вопыту тагачасных рускіх пісьменнікаў, перадусім В.Брусава, К.Бальмонта (у Янкі Купалы — Л.Андрэева, А.Блока). “Захадні” вектар тагачасных літаратурных упłyvaў пазначаны ў творчасці М.Багдановіча паэзіяй французскіх сімвалістаў (імпрэсіяністаў), асабліва П.Верлена.

Па-другое, мастацкае асэнсаванне сучасных яму іншанацыянальных літаратурных з’яў адбываецца ў творчасці М.Багдановіча па-за сувяззю з рамантызмам, прыхільнікам якога ён не быў, што пацвярдждаеца і яго літаратурна-крытычнымі працамі. Паводле аналізу М.Мушынскага, літаратуразнаўчыя погляды М.Багдановіча адпавядалі метадалогіі і практицы культурна-гісторычнай школы, якая недаацэньвала рамантычныя “формы адлюстравання”⁷.

Такім чынам, увага М.Багдановіча-паэта да т.зв. нерэалістычных плыняў мастацтва (у яго ўласнай паэтычнай творчасці гэта сімвалізм, імпрэсіянізм, акмеізм) магла мець іншую, чым у Янкі Купалы, аснову. Яна была найперш вынікам рацыянальнай установкі на мастацкі універсалізм, які культиваваў Багдановіч сваім “Вянком”. Пэўныя праявы сімвалісцкай эстэтыкі ў яго творчасці спалучаюцца не з класічным рамантызмам, а, хутчэй, з класіцызмам (своеасаблівай неакласікай, як у позняга В.Брусава), а таксама з антычнай і рэнесанснай эстэтыкай.

З творчай практикі буйнейшых мастакоў слова Беларусі пачатку XX ст., калі выпрацоўваўся класічны фонд нацыянальнай літаратуры, вынікае, што проблема мастацкіх плыняў, вядомых єўрапейскай эстэтыцы, палягае не столькі ў іх недавыяўленасці ці неакрэсленасці, колькі ў нацыянальнай адметнасці формаў іх узаемадзеяння, узаемадапаўнення і нават сінтэзу.

Аляксей Каўка (Масква) “Усход” і “Захад” у мастацкім светабачанні Янкі Купалы

У кожнага народа, як і ў асobнага чалавека, — свой непаўторны лёс. Адметнасць беларускага лёсу, Беларускага Шляху — у замаруджанасці, незавершанасці нацыянальнатворчага працэсу і, як вынік, — у нікласці самасцвяр-

⁷ Мушынскі М.І. Навуковая і літаратурна-крытычная спадчына М.Багдановіча // Багдановіч М. Поўн. зб. тв. Т. 2. С. 447.

джалльных, волевыяўленчых якасцей беларускай супольнасці. Драматычная, з трагікамічным адценнем дылема паміж тэрыторыяй і нацыяй, насельніцтвам і народам, ускраінай і краінай, тутэйшасцю і нацыянальнасцю гэтак жа востра, як і на пачатку ХХ ст., на зыходзе яго працінае разум і сэрца ледзь не кожнага свядомага беларуса. І сучасны паэт-пачатковец лішні раз прыгадаў нам пра надзённасць Купалавага пытання (“А хто там ідзе?...”): “Згорбленая бабулька-Доля безнадзейна блукае на мяжы Рассеі і Польшчы. / Дзе тая краіна, што шукала шчасця? / Дзе той народ, які абвясціў, што ідзе?”¹ Гэта ж праблема кволасці беларускага “я”, няпэўнасці нацыянальна-палітычнага і духоўнага самавызначэння і самасцярджэння жыхароў “прамежкавай” (паміж Усходам і Захадам) краіны апошнім часам не сыходзіць з праграм навуковых канферэнцый, з старонак манаграфічных і публіцыстычных прац, не кажучы пра надзвычайна павышаны патрыятычны неспакой беларускага мастацтва слова. На фоне разняволенай грамадска-творчай думкі адвечны дэфіцит Беларушчыны ў Беларусі — ці не найвастрэйшы з усіх іншых нястач — не здаецца нам неадольным. Здабыванне ўласнай Бацькаўшчыны, шлях беларуса да Беларусі — якім не быў бы ён цярністым, задоўжаным — завершыцца гістарычнай перамогай. А значыць, і Беларушчына ў Беларусі — разняволеная нацыянальнае жыццё ва ўсёй паўночнай (мова, культура, палітыка, эканоміка, увесь грамадскі лад) — з традыцыйна напружанага, змагарнага стану “віхуры і націску”, “мужнасці і геройства” набудзе ўрэшце натуральны, унармаваны характеристар. А постканцэнтрацыйны абшар на геаграфічным стыку ўсходнееврапейскага Усходу і Захаду, знаны ў свеце, ад нядаўнага, пад фармальнай назовай Рэспубліка Беларусь, пачне прывабліваць тоеснасцю нацыянальнага аблічча, адэкватным саманазве спосабам і стылем быцця.

На карысць аптымістычнага зыходу ў беларускім, скрэзь яшчэ адкрытым пытанні сведчаць этнічнае жыццёустойлівасць беларусаў, загартаваная ў шматвяковым процістаянні асімілятарскаму націску суседніх польскага і, асабліва, рускага этнасаў². Сведчыць немалы крытычны досвед, назапашаны ў беларускім вызвольным Слове, а найперш у класічнай спадчыне наших пісьменнікаў, Янкі Купалы ў прыватнасці.

¹ Пракаповіч І. Дзе тая краіна? // Літ. і мастацтва. 1993. 9 крас.

² У Старчанка, выказываючы цікавыя, даволі пераканаўчыя заўвагі адносна стратных вынікаў працяглай, мэтанакіраванай асіміляцыйнай палітыкі ў Беларусі (дэфармация нацыянальнай свядомасці, моўны нігілізм, прымітыўнае перайманне чужаземнай культуры і г.д.), tym не менш фармулое аптымістычныя вывад аўтары нацыянальной устойлівасці генетычных рысаў у нацыянальным характеристары беларусаў: “Нават забыўшыся на беларускую мову, не ведаючы гісторыі свайго народа, беларус паводзіць сябе менавіта як беларус. Гэта малазаўажна ў зрусліваваным беларускім культурным асяроддзі, але калі беларус трапляе ў сапраўды рускае культурнае асяроддзе за межамі сваёй Бацькаўшчыны, ён лёгка пераконваецца ў сваёй адметнасці” (Старчанка У. Мадэль нацыянальнай культуры. Гомель, 1994. С. 7-8).

Агульна кажучы, праблема “Усходу” і “Захаду” — пастаніны, адзін з вядучых матываў гісторыка-філософскай рэфлексіі, маствацкай фантазіі паэта, прыкметная тыпалагічная рыса Купалавай адраджэнцкай легенды, Купалавага вызваленчага нацыяналізму, што пасля доўгіх гадоў маны і знявагі, праз уз’юшаны супраціў далакопаў беларушчыны ўсё ж зноў прамаўляе да слыху і сумлення беларускага чалавека. З гледзішча той жа самай праблемы асэнсоўваеца ім гістарычны, па большасці драматычны шлях краіны, абумоўлены ў многім яе прамежкавым геацывілізацыйным становішчам, канкрэтна — паміж “праваслаўнай” Расіяй і “каталіцкай” Польшчай, у проціборстве і ўзаемадзеянні з якімі Беларусь на працягу стагоддзяў мусіла бараніць сваю этнакультурную індывідуальнасць, уласнае права на суб'ектна дзейскую ролю ў гісторычным працэсе.

Вораг польскі і рускі
Шчыра множыў курганы, —
Не было Беларусі.
Толькі быў “Край забраны”.
Расіяне, палякі
Ды французы і шведы
Беларускай крывёю
Палівалі край гэты.

*Летапіснае. 1928*³

Вельмі паказальнае, для Купалавай паэтыкі наогул харктэрнае сэнсаварытмічнае сугучча вобразных паняццяў “курганы” — “забраны”, дзе ландшафтна-сімвалічнае, “курганнае” ўвасабленне роднага краю накладваеца на яго пад’ярэмны “скурганены” стан. Але гэта — знешняя, панарамна разгорнутая карціна Беларускага Лёсу, за покрываем якой кіпяць роспаччу і пратэстам патаемныя глыбіні знявечанай ды ўсё ж нескаронай Беларускай натуры:

Годзе заходніяй ці ўсходніяй культуры!
Для беларуса цана ім адна.
Усе вы, панове, аднакай натуры:
З сэрца чужога кроў ссалі б да дна.
Вашу карысць нам і ваши паслугі
Добра ўжо скеміў таптаны народ,
Добра вядомы і путы, і пугі,
Песціў якімі ваш заход і ўсход.

Годзе! .. 1912 (216)

Дзёрзкі, не пазбаўлены пэўнага эпатажу паэтычны выклік сумежным краінам Беларусі паўстае ў якасці своеасаблівага маствацкага сінтэзу адносна

³ Купала Я. Жыве Беларусь: Вершы, артыкулы / Склад. В. Рагойша. Мн., 1993. С. 428 (далей спасылкі на гэтае выданне ў тэксле, у дужках — нумар старонкі).

ролі “Захаду” і “Усходу”, а дакладней — фактычных наступстваў панавання ў краі іншаземшчыны, пры якім сістэма культурнага ўзаемадзеяння падмяніяеца і падмінаеца сістэмай ушчамлення і выцяснення культуры карэнай, беларускай, палітыкай асіміляцыйнага абалваньвання абарыгенаў. Купала наўрад ці перабольшваў. Якуб Колас у аналагічным пытанні выказаўся не менш “нелицеприятно” (“З двух бакоў айцы дубінай заганялі нас у рай”). Як і Ігнат Абдзіраловіч (І.Канчэўскі) — у сваім філасофічным абагульенні той жа самай праблемы: “Уплыви Захаду і Усходу ў перакручаных... часам карыкатурных выразах круцілі і гвалцілі душу беларуса, толькі прымушаючы яго ўбачыць, што ў чужой скуры заўсёды дрэнна, што трэба вытварыць нешта сваё, роднае, блізкае, арганічнае”⁴. Пэўна ж і Купалава паэтычная апазіцыя прадыктавана ў дадзеным выпадку не самім фактам, але дэфармаванай, “перакручанай” прысутнасцю іншаземных культур у Беларусі, іхнім місіянерствам, спрэчным з ідэяй самацэннасці кожнай нацыянальнай культуры, духоўнай дасканаласці, генетычна закладзенай у кожным народзе. Спусташальная наступстваў гэтага місіянерства на беларускім абшары, падмацаванага старымперскім “Divide et impera”, занадта білі ў очы, ранілі свядомасць ці не кожнага душою не атлусцелага грамадзяніна, каб не заўважыць іх, не назваць дакладным іменем:

Што вы прынеслі? Што? .. Загляньце
Да беларуса сумных хат ...
З тых самых лык пляце ён лапці,
Якія плёў сто год назад.

Апекунам. 1909 (104)

“Лапцюжная” Беларусь у выяўленчай сістэме Купалы — гэта не толькі, не столькі нават метафорычнае ўвасабленне ейнага сацыяльнага заняды. Перад чытачом — не проста алегарычны вобраз, але мастацкая сімволіка надзвіва ёмістай грамадска-гісторычнай і філософскай насычанасці, якая не толькі засяроджвае чытацкую ўвагу на тых ці іншых рэаліях, але яшчэ больш засцерагае па-прапорочаму суродзічаў ад духоўнага паярэмлення — “лапцюжніцтва” (“абуванне ў лапці”) і жабрацтва, — варушачы і падкрэсліваючы больш агульную ідэю нацыянальнай тоеснасці, годнасці чалавека.

Такім самым, падкрэслена сімвалічным назвай і зместам успрымаеца і верш “Хаўруsnікам” (1913), зrodжаны з колішняй канкрэтнае практикі асімілятарства ў Беларусі польскага і рускага друку (газеты “Gazeta codzienna”, “Віленский вестник”), аднак, як можна заўважыць, насычаны невычэрпным сэнсам адносна Беларускай ідэі як ідэі самавызначэння і самарэалізацыі народа пры пастаянным асіміляцыйным націску звонку:

⁴ Абдзіраловіч І. Адвечным шляхам: Дасьледзвіны беларускага съветапогляду. Мн., 1993. С. 11.

“Gazeta” бармоча:
“Нех бэндзе ён ляхам”.
А “Вестник” — пусть лучше
Московским прет шляхом.

Спрачаліся доўга,
Як край наш раскрасці,
Дый спеліся ўрэшце:
Парваць на дзве часці.

Адна часць Варшаве
Лізаць ногі будзе,
Маскве хай другая
Нясе свае грудзі.

Забыліся толькі
Хаўрускія ночы
Спытаць беларуса,
Чым сам ён быць хоча.

(231–232)

З усяго вышэйсказанага напрошваецца агульная выснова. Сустрэча, узаемадзеянне, а больш дакладна — процідзеянне Усходу і Захаду на беларускіх землях абярнулася для іх трагікамічным, бязглуздым (“дурным”) сінтэзам: палітычнай смерцю, культурным заняпадам, дэфармацыяй нацыянальнай свядомасці беларуса. Мастацкі аналіз недарэчнага, пад “чужацкай апекай” памірання Беларушчыны ў Беларусі здзейснены Купалам праз пераважна “малыя” жанравыя формы (лірычны верш, эпіграма, байка, памфлет), на мінімальнай, звычайна паэтычнай, “плошчы”. Аднак жа высокі энергійны зарад і адпаведнуюю выбуховую сілу нясуць у сабе вобразы і думкі, што стартуюць з невялічкай мастацкай “пляцоўкі”. Падамо некалькі лапідарных, даволі праdstаўнічых вобразных абагульненняў, здатных, як здаецца, сілай Мастацкай Праўды спаборнічаць з Праўдай гістарычнай навукі і, натуральна, стымуляваць беларускіх Карамзіных і Салаўёвых на стварэнне праўдзівай, паўнавартаснай гісторыі сваёй краіны.

Вось ён, “усходне-заходні” сінтэз у Беларусі ў Купалавай мастацкай рэдакцыі: “Сотні лет непрыяцелем-братаам прыбітая...” (“Беларушчына”, 1908); “Так спіш, так жывеш мімаходам / Мой край, як сцяпная магіла / З сваім незавідным народам, / З патухшай і славай і сілай” (“Мой край”, 1910); “Дзе ўжо лет сотні Москва і Варшава / Торг гругановы вядуць між сабой” (“Над Нёманам”, 1911–1912); “Працай жывяцца нашай прыблуднікі, / А мы толькі ўздыхаем і плачам” (“Не для нас...”, 1911–1912); “На батракоў здаліся ўнукі / На вольнай працьведаў зямлі, / Пайшлі ў няволю без прынукі, / Як па вяровачцы пайшлі” (“Гарыслава”, 1912); “Чужынцы запрэглі народ у прыгон, / А песню

аддалі на здзекі” / (“Казка аб песні”, 1905–1916); “Упаў народ, змарнеў народ, забыўся / Як Бацькаўшчыну, як яго завуць” (“Свайму народу”, 1918); “Не на пацеху дзееці даны / Матулі, што іх сцеражэ, / Усё адно сусед паганы / У плуг жалезны запражэ” (“Як цені...”, 1918); “І душыць кліч: “Ці доўга будзе нам заломам / Варшава панская і рабская⁵ Москва?!”” (“Наша гаспадарка”, 1918). І ўрэшце — штосьці істотнае пра беларускую, дужа хваленую сціпласць-талерантнасць: “Аграбленыя з гонару й кашулі, / З свайго прыпыну выгнаныя вон, / Мы дзякуем, што торбы апранулі / На нас ды з нашых нітак-валакон” (“Перад будучыній”, 1922).

Змрочным увасабленнем незайдроснага “заломнага” лёсу Беларусі паўстает з Купалавых старонак збріральны вобраз-сімвал “чужака” з мноствам сумежных вобразаў-іпастасяў: “апекуны”, “хаўруsnікі ноцы”, “сваякі-суседзі”, “блізкія і далёкія”, “непрыяцель-брат”, “чужынец-дзікун”, “сусед паганы”, “трутні, падкія на соты”, “ваш заход і ўсход” і г.д.

Адвартоны бок чужацкага “медалю”, абсурдны працяг і завяршэнне іншаземнага панавання ў краіне звязаны з расплодненнем, засіллем у дэнацыяналізаваным беларускім грамадстве халопскай ідэалогіі і псіхалогіі, сервілістычнага рабалепства перад чужацкімі прыхамацямі. Гэтай жа акалічнасцю спароджаны не менш распаўсюджаны тып беларускага адшчапенца-перакіньчыка, таго самага нутранога халопа, у кім зацятая практика асімілятарства ледзь не дашчэнту выпетрыла і амярціла нацыянальныя кляйноты і імпульсы, учыніўшы з яго адданага “апалагета і панегірыста” (М.Грушэўскі) сваіх парабаціцеляў і, у хаўрусе з апошнімі, цынічнага глуміцеля беларушчыны: “Свае таргуюць і чужыя табой, няшчасны беларусе!” (“Апекунам”); “З ярэмнай збрыйшы стараны / Царыць чужынец, а ў паслугах / Хто? — Беларускія сыны!” (“Беларускія сыны”, 1919).

У адрас дамарослых, нацыянальна акалечаных валанцёраў чужацкіх інтарэсаў у родным краі скіравана востра публіцыстычнае, у біблейска-прытчавым стылі, слова пісьменніка, які ўзрушана і пераканаўча даводзіць сучаснікам і нашчадкам аб вячыстым, непадуладным аніякаму рэнегацтву ідэале Беларуса-Грамадзяніна — барацьбіта і гаранта свабоднай, незалежнай Бацькаўшчыны: “На беларускай зямлі было і цяпер ёсьць шмат фальшывых прарокаў, шмат рэнегацкіх душ, што за лыжку поснай поліўкі з чужой місіі запрашаюць сябе і свой народ у рабства чужынцам, але гэтага няма чаго баяцца... Будзем верыць, што і ў нас, беларусаў, прыдуць новыя людзі, новыя прарокі і будуць па-божаму над фальшывымі прарокамі і прадажнымі душамі суды судзіць, з пакалення ў пакаленне пракляццямі ўспамінаць [...] Перуновым голасам будзем гаварыць з суседзямі сваімі, бліскавічнымі літарамі будзем

⁵ “рабская” — так у першапублікацыі верша (газета “Звон”, 1919, № 26); у зборніку “Спадчына” (Менск, 1922; рэпринт, 1992) на месцы гэтага слова — шматкроп’е; у цытаваным зборніку “Жыве Беларусь!” — “царская”.

упісваць сваю гісторыю ў векавечную кнігу гісторыі народаў [...] Змагайся і стань вольным, Беларускі народ!” (“Прамова на 15-годдзі літаратурнай працы”, 1920) (352).

У кантэксце адмоўнага сінтэзу “Усход-Захад” нельга абысці ўвагай парадыгна-камічныя, на побытавым узроўні прайавы беларускай рэчаінасці, выніклыя з вонкава прымітыўнага прыпадабнення мяццовага правінцыяла да “польскай” або “рускай” культуры. І тут на змену Купале-лірыку, публіцысту прыходзіць ці, правільней, таго і другога не менш бліскучага давяршае Купала-камедыёграф, насяляючы мастацкі абшар краіны каларытнымі фігурамі Адольфа Быкоўскага, Пустарэвіча (камедыя “Паўлінка”), Мікіты Зносака, Усходняга Вучонага, Заходняга Вучонага (трагіфарс “Тутэйшыя”) — увечненымі ў смехатворных эмблемах іхнія “культурнасці”: пустарэвічавым “вось-цо-да”, зноскавым “между прэтчым”.

На эты раз, асабліва у “Тутэйшых”, бескампраміснаму мастацкаму суду падвергнута адна з самых вострых праблем беларускага нацыянальнага самапачуцця —так званая тутэйшасць. Яна — як праблема субкаланіяльнага або постімперскага ідэйна-бытавога хранатопу ў беларускім жыцці, канкрэтна — у разнавіднасці “значалоўшчыны” — намі ўжо закраналася⁶. Гэтым разам хацелася б толькі падкрэсліць сімвалічны, інакш — шматзначны, невычэрпны сэнс створанага Купалам трагіфарса і перадусім — прароча-засцярожлівае стаўленне драматурга да мімікрыстычных здольнасцей нашага Зносака-Знансіловіча, аднолькава гатовага, як памятаем, служыць ці прыслугоўваць і справе чарнасоценца Пурышкевіча, свайго ідэйнага бацькі, і, пры змене абставін, нават “беларускаму асэкарству”, паколькі, як цынічна ён заўважае, і пад беларускім сцягам “можна праводзіць у тутэйшую сярмяжную шацю ісцінныя прынцыпы аб ядынасці, непадзельнасці расейскай, между прэтчым, імпэры” (Дз. IV, з’ява 2).

Сутнасць і пафас Купалавай думкі ў яе мастацка-вобразнай прайве зводзіцца, рэзюмуючы, да наступнага.

1. Успрыманне “Усходу” і “Захаду”, вузей — суседніх Расіі і Польшчы дэтэрмінавана харектарам і наступствамі іх уздзеяння на жыццёвыя лёсы Беларусі і Беларушчыны, уздзеяння ў агульным гістарычным балансе адмоўнага, з неаблічальнымі стратамі для беларускага нацыянальнага будаўніцтва.

2. Выйсце — ва ўрухаменні ўласных дзеяцтвальных рэсурсаў: беларускай палітыкі, культуры, нацыянальнай гіднасці і самапавагі і, у першую чаргу, самастойнай, незалежнай беларускай дзяржавы — “калі не хочам згінуць, калі не хочам быць вечнымі рабамі” (“Больш самачыннасці”, 1919 (291)).

3. Дэфармацыя “заходній” і “ўсходній” культур на беларускім абсягу не засланіла ад Купалавых вачэй найлепшых гуманістычных традыцый Захаду і

⁶ Гл.: Каўка А. Драма асобы —драма ідэі: Пра паэтычны лёс Янкі Купалы // Полымя. 1994. № 9. С. 213–215.

Усходу, іхняга духоўнага ўзаемапранікнення, адбытага не ў апошнюю чаргу за пасрэдніцтвам таксама Беларусі, старабеларускай культуры.

Уся справа палягае ў тым, каб знешнія ўплывы не прыніжалі, не прышчамлялі, а стымулявалі развіццё, узбагачэнне культуры айчыннай. Яскравы доказ таму — асабісты творчы вопыт Янкі Купалы, які ўзорна спалучыў Беларускае Адраджэнцкае Слова, беларускую самабытнасць з рускай рэалістичнай літаратурнай школай (Пушкін, Някрасаў), украінскай і польскай вызваленчай рамантыкай (Шаўчэнка, Міцкевіч), заходнееврапейскім сімвалізмам (Пішыбышэўскі, Метэрлінк, Ібсен), узбагаціўшы беларускую культурную традыцыю, ад Скарыны і Гусоўскага пралеглою, — выйсці ў шырокі свет, застаючыся сабой.

Алена Ніякоўская (Наваполацк)

Вытокі мадэрнісцкай танальнасці ў творчасці Максіма Багдановіча

У 60-я гады XIX ст. у чарговы раз загінула “агульная ідя” беларускага народа. Але паўстаннне К.Каліноўскага, можна сказаць, дасягнула меты, якую маюць рэвалюцыі: яно змяніла настроі пэўных колаў грамадства, якія ўжо не моглі пагадзіцца з мінулым, хоць і не было выразнай перспектывы развіцця. Убачыўшы хісткасць напоўфеадальнай імперыі, яе іерархічнай структуры, грамадская думка пачынае разглядацца за “адзінкавым чалавекам”, гэтн. устаюць праблемы буржуазнага развіцця асобы. Метад пазітывізму, “тэорыя арганічнай працы” ўжо не могуць адпавядаць гэтым патрабаванням. Пазітывізм у Беларусі не быў звязаны, як на Захадзе, з так званымі дакладнымі навукамі (з прычыны іх недастатковага развіцця). Праявіўшыся як даследчы метад у этнографіі і краязнаўстве, ён быў “растоплены” самім матэрыялам даследавання, паказаўшы сваю недастатковасць у тлумачэнні складаных духоўных з’яў. Можа, менавіта таму ў сям’і этнографа-пазітывіста Адама Багдановіча нарадзіўся і вырас сучасны творца, паэт экзістэнцыяльна-неарамантычнага напрамку??!

Страціўшы надзею на арганізаваны грамадскі рух, веру ва ўсемагутнасць навукі, інтэлігенцкія колы Беларусі шукалі іншых, больш трывалых вартасцей. Беларусь, нягледзячы на сваю ўжо стогадовую поўную залежнасць ад Расійскай імперыі, яшчэ да канца не парвала сваіх самастойных культурных сувязей з Захадам. У філософіі і мастацтве абвастраваецца ўвага да ўсіх спосабаў існавання чалавека, быццё якога абвяшчаецца адзінным магчымым відам быцця.

У народзінах еўрапейскага мадэрнізму Беларусь таксама адыграла сваю ролю.

Напярэдадні будучых сацыяльных зрухаў распаўсюджваюцца філасофска-этычныя тэорыі, блізкія да “філасофіі жыцця”. Чалавечай адзінцы давалася надзея ў барацьбе з жорсткай банальнасцю “ўключанага існавання”. Такая была філасофска-светапоглядная рэфлексія над наступствамі паўстання 1863 г. Новы лад души, якая свабодна шукае “звышвартасцей”, абвяшчалі таксама рускія філосафы-неахрысціяне Ул. Салаўёў, Мік. Бядзяеў, С. Булгакаў і інш., чия філасофія таксама мела прыхільнікаў у Беларусі.

Несумненна, мадэрнізм быў цесна звязаны з еўрапейскім рамантызмам.

Рамантызм у Беларусі — гэта перш за ўсё эпоха Адама Міцкевіча, творчасць якога Ч. Мілаш называе “дэкларацыяй індывидуалізму як рэвалюцыйнай сілы”¹. Пасля Міцкевіча Літва стала нечым накшталт “сядзібы муз”². Беларускі мадэрнізм шмат узяў з так званай школы крэсовага рамантызму, прадстаўніком якога быў, напрыклад, Ян Барщчоўскі.

Еўрапейская літаратура, у якую ўвайшоў М. Багдановіч, — гэта ўжо не дыдактыка, не маральна падтрымка слабых духам (як, напрыклад, у Ул. Сыракомлі), не “пісанне” і не “чытанне” жыцця, напісанага знаёмымі літарамі. Гэта эпоха паэтычна-пачуццёвага “пражывання”, “прагаворвання” часу. А Беларусь літаральна наканавана на мадэрнізм у мастацтве. Бо Беларусь — гэта чаканне і надзея, бясконцыя пошуку самавызначэння чалавека і грамадства. І гэта стала спосабам уключэння Беларусі ў новую культурна-мастацкую ситуацыю, што складалася ў Еўропе.

Багдановіча ў пачатку яго творчасці і рускіх сімвалісташтаб’ядноўвае перакананне (пачуццё?), што пад паверхній будзённасці хаваецца нясхопная сутнасць быцця, прайвіць якую можа толькі мастацтва. Але няма ў Багдановіча “высакалобай” філасофскай паэзіі, пагардлівай крытыкі чалавечых слабасцей. Пачуццё паэта ўзнімаецца да Боскіх вышыняў, утвораючы неба, пад якім чалавек не можа быць нікчэмным (“Зорка Венера”). Гэта адчуванне, уласцівае еўрапейскай культуры пачуццяў, ідзе яшчэ ад куртуазнай паэзіі Сярэдневякоўя і нават ад біблейскай Найвышэйшай Песні.

Вялікі талент — вельмі шчодры, ён не супадае з межамі культуралагічна-філасофскіх тэзаў, мастацкімі дэкларацыямі і маніфестамі. М. Багдановіч як сапраўдны мадэрніст эксперыментуе з мовай, у яго — вытанчаная гульня, некананічнае абыходжанне з традыцыйнай паэтыкай. Часам гавораць, што беларуская мова ў Багдановіча — недасканалая, у ёй дужа многа русізмаў, не тыя націскі, ёсць слова, не ўласцівя нашай мове³. Але нават павярхонія назіранні дазваляюць заўважыць, што гэтыя “факты” — праіва нейкай іншай сутнасці. Багдановіч амаль побач ужывае формы “па-

¹ Miłosz Cz. Historia literatury polskiej (do roku 1939). Kraków, 1993. S. 268.

² Тамсама. С. 270.

³ Гілевіч Н. Ты не згаснеш, ясная зараначка... // Багдановіч М. Вершы. Мн., 1967. С. 17.

цер” — “малітва” — “мадлітва”; “краска” — “кветка” — “цвяток”; “циша” — “цишыня” — “цишына”; “паля” — “палі”; “дрэва” — “дзераўа”… Не, гэта — высокая гульня з кляйнотамі славяншчыны, гэта выпрабаванне магчымасцей слова.

Па-экзістэнцыялісцку захоплены М.Багдановіч праўдай міфа, запавету. Скразь жыццёва-гістарычную, будзённую праўду ён ідзе да асноў быцця, да чалавека і яго прызначэння. Але паэт не рыхтую, як гэта робяць экзістэнцыялісты, трагічную супрэччу чалавека з лёсам. Не, ён шукае прыкмет “звышнавання” чалавека:

Вышаў з хаты. Ціха спіць надворак.
Наплывае радасць, з ёю — сум.
Не злічыць у небе ясных зорак,
Не злічыць у сэрцы светлых дум…⁴

Паэт звязаны з сваім родам, краінай і яе справай, глядзіць на свет праз бясконцасць жыцця: смерць — момант, уключаны ў кругабег памірання і ўваскрэсення (верш “Д.Д.Дзябольскому”). Духоўны пачатак М.Багдановіч знаходзіць і ў “дачалавечым” свеце, у прыродзе, стыхіях:

Цёмныя цені даўжэй у лагчыне,
Птушкі прыстаўшай марудней палёт;
Сумна пльыве маладзік бледнасіні
У небе вячэрнім, зялёным, як лёд…⁵

Чалавечасце жыццё ў М.Багдановіча — з’ява касмічная. Але гэта не растапленне ў “дыянісійскім шаленстве” Ф.Ніцшэ, не інтынктыўныя, арганізменныя воклічы прыроды, што не ведае граху, — гэта радаснае спасціжэнне чалавекам свету і сябе ў свеце.

Ёсць думка, што Максім Багдановіч — гэта паэт, які, узросшы на расійскай глебе, адышоў ад сімвалізму з яго сакральнай звышпачуццёвасцю і прыйшоў да акмеізму, да яго “рэчыўнасці”. Прыклад — шырокая вядомы і часта цытаваны верш “Ліст да В.Ластоўскага”:

Сальеры — верны раб, каторы не схаваў
Свой талент у зямлю. Хай судны час настане, —
Спакойна музе ён і проста ў очы гляне.
І будзе за любоў да здольнасці сваёй
Апраўдан музашаю і ўласнаю душой.⁶

Пра тое ж гаворыць і зварот да скарабаў беларускай “сансырчнай” культуры, да яе “вобмацнага” хараства.

⁴ Багдановіч М. Вершы. Мн., 1976. С. 182.

⁵ Тамсама. С. 29.

⁶ Тамсама. С. 152–153.

М.Багдановіча не было сярод тых, хто абвясціў сябе прыхільнікамі акмеізму. Але акмеізм як літаратурная з'ява, вядома ж, шырэй за мастацкую “канфесійную належнасць”.

У сваім праграмным артыкуле “Раніца акмеізму” Восіп Мандэльштам пісаў пра тое, што “рухомыя аковы быцця” трэба навучыцца насыць “лягчай і свабодней”⁷. Гэтую “навуку” лёгкасці і свабоднасці мы бачым у Багдановіча.

Акмеізму ўласцівая ювелірная работа над словам, над вершам, зварот да старых, нават амаль забытых яго формаў (не толькі санет, але і тэрцына, трыялет, ронда, гекзаметр, пентаметр, актава і інш.). Так, гэта ўсё ёсьць у Багдановіча. У яго паэзіі — нешта ад паху сухіх пялёткаў ружы, істужак, колер якіх выпіты часам, нешта ад скураных кніжных вокладак, ладану і воску. Надзея на чысціню і неўміручасць.

У Багдановіча, як у расійскіх акмеістах, — стылізацыя, экзотыка, перамога Слова-Логаса. І акмеісцкае крэда “Мы не лятаем, мы толькі ўзнімаємся на тыя вежы, якія самі можам збудаваць”, — супадае з думкаю М.Багдановіча (гл. ужо цытаваны “Ліст да В.Ластоўскага”). Вытанчанае, цярплюва рамяство Багдановіч ставіць вышэй за імгненнную заходку генія. У Багдановіча — перамога канструкцыі над матэрыялам, чалавека — над самотнасцю быцця.

І тут мы звяртаемся да вельмі складанай і цікавай з'явы. Мы падыходзім да загадкі беларускасці Максіма Багдановіча.

Як ужо гаварылася, акмеізм — гэта зварот да “чыстых” вытоку быцця, культуры, харства, да першасэнсай речай і слоў. Вышэйшая сфера існавання слова — гэта споведзь і паэзія. І два віды паэзіі: традыцыйнае апісанне словам бачанага і “пражыванне” ў слове свету, пачуццяў, з’яў. Прастора гэтага пражывання ў рускіх акмеістах розная: у М.Гумілёва гэта экзатычная Афрыка, у М.Кузміна — мінуўшчына, у маладой А.Ахматавай — свет душы, “закаханай у каханне”.

Акмеізм патрабуе новай паэтычнай мовы, новых сродкаў выражэння, свежых і пластычных. Такім багаццем, “звышсродкам” творчасці стала для Багдановіча беларуская мова, гатовая да навацый, да эксперыменту, — мова, што ніколі не ведала “класічнага выхавання”.

“Паэтычнай прасторай” М.Багдановіча, яго “paradise lost”, мінуўшчынай, каханнем стала Беларусь. І ў адрозненне ад экзатычнай, трохі нерэальнай Афрыкі М.Гумілёва Беларусь ужо калісъ была жыццём Багдановіча.

Легенду пра Багдановіча немагчыма пазбавіць высокасці. Таму я не баюся наблізіць яе (цяжка!) да рацыяналнага разумення. У Багдановіча Беларусь, успамін аб першых гадах дзяцінства (усе — шчаслівия і неўміручыя!) былі спачатку “прачытаныя” па-акмеісцку. Але гэта была, гаворачы словамі Стэндalia, “першая крышталізацыя любові”…

І вось Багдановіч зноў у Беларусі. І тут ствараецца сітуацыя, калі не толькі мастацтва, але і само жыццё

⁷ Мандельштам О. Камень. Л., 1990. С. 189.

⁸ Тамсама. С. 190.

... взамен турусов и колёс
Не читки требует с актёра,
А полной гибели всерьёз.⁹

(Б.Пастэрнак)

Падтэкст і тэкст супалі! М.Багдановіч прыходзіць да новага маральна-псі-халагічнага зліцця з Беларуссю. Менавіта гэта вывела паэта на ўзоровень кас-мапалітычны, бо касмапалітызм прадугледжвае стан спасцігнутай нацыяналь-най культуры, нацыянальнай сутнасці¹⁰. У Беларусі Багдановіч фармуеуца як неарамантык. Неарамантызм, на маю думку, з'ява больш нацыянальна акрэсленая, чым іншыя мастацкія плыні гэтага часу.

Можна зразумець, што цягнула М.Багдановіча ў Беларусь. Беларусь была для Багдановіча згубленай маткай, нязнойдзенай нявестай — “браначкай”. Пекнай Дамай, прывабным “paradise lost” дзяцінства... Стала Айчынай, гле-бай, лёсам.

Перажываючы культурны, філасофскі, маральны крызіс, уся Еўропа была ў чаканні перамен. Але найбольш напруженым чаканне было там, дзе “звыш-сілы” гісторыі змагаліся за душу народа. Аб’яднаўшыся лёсам з Беларуссю, Багдановіч адчуў гэтую барацьбу як пакуты ўласнай душы... З ім адбылося нешта вельмі сучаснае.

У канцы XIX – пачатку XX ст., як ужо згадвалася, адчуваўся традыцыі, якія праз доўгі час звязвалі Беларусь з інтэлектуальным светам Заходняй Еў-ропы, — праз Польшчу. У Беларусі раней, чым у іншых рэгіёнах Расійскай імперыі, з'явілася патрабаванне на ідэі і творы, якія б дапамагалі выбрацца з пякельнага дэтэрмінізму быцця.

Можа, таму прыехаў Багдановіч у Беларусь — у край, дзе людзі ўвесі час сябе губляюць і зноў шукаюць, падсвядома адчуваючы сваю недастатковую суб’ектыўнасць перад ablіччам бясконцага свету, — каб пераадолець самот-насць — сваю і свайго народа?

У беларускіх мастацка-культурных колах падзяляліся мадэрнісцкія погля-ды, распаўсюджаныя ў Польшчы. Польшча, зрэшты, — наша бліжэйшая за-ходненеўрапейская суседка, разам з якой мы прайшлі спорны кавалак гісторыі. Не забывайма, што Беларусь у пачатку стагоддзя аднавіла свае спробы дабіцца дзяржаўнай самастойнасці, імкнулася да выканання канкрэтных нацыяналь-на-культурных задач. І Багдановіч знайшоў у Беларусі духоўны настрой, які адрозніваўся ад расійскага...

На маю думку, пэўны ўплыў на культурна-мастацкія настроі Беларусі канца XIX – пачатку XX ст. аказала польская неарамантычная літаратурная плынь (ці групоўка?) “Млода Польска”. У супрацьлегласць пазітывізму, які раіў даваць

⁹ Пастэрнак Б. Стихи. М., 1967. С. 197.

¹⁰ Гл.: Дубавец С. Тлумачэнне Сартра // Сартр Ж.-П. Мур. Мн., 1991. С. 8.

жыццё карысна-павучальным творам, насуперак марксізму, што адмоўна ставіўся да выключнай суб'ектнасці мастака, “Млода Польска” культивавала міф пра мастака, што мае контакт з невыражальнымі сутнасцямі быцця і дапамагае тым, каму дадзена ўбачыць толькі вонкавыя праявы гэтых сутнасцей.

Творчасць прыхільнікаў “Млодэй Польскі” і яе ініцыятараў (С.Пшыбышэўскага, З.Пшэсмыцкага і інш.) прыцягвала ўвагу шматлікіх літаратурна-мастацкіх колаў Еўропы, узмакніочы агульны мадэрнісцкі настрой пратэсту супраць самотнасці чалавека ў абсурдным свеце¹¹.

І тут яшчэ адна заўвага. Дарэмна мы будзем шукаць у літаратурнай спадчыне М.Багдановіча нейкіх канкрэтных паралелей з творчасцю дзеячаў “Млодэй Польскі”, водгукай на паасобныя “младапольскія” мастацка-літаратурныя з’явы. Гэтага няма, хоць М.Багдановіч быў сучаснікам “младапалалянаў” — паэтаў А.Лянге, В.Роліча-Лідэра, К.Тэтмаера, Л.Стафа, Б.Лесьмяна і інш.

Трагічныя наступствы паўстання 1863 г., рэвалюцыя 1905 г., вайна Расійскай імперыі з Японіяй, падзеі Першай сусветнай вайны на тэрыторыі Беларусі, драматычныя змены ўзаемадзеяння палітычных сіл, знішчэнне насельніцтва, гаспадаркі, культурны занядаб — усё гэта не спрыяла развіццю літаратуры. Параўнаць беларускую культурна-мастацкую ситуацыю можна, бадай, з тым, што перажыла ў гэты час Польшча¹². Што датычыць упłyваў “Млодэй Польскі” на творчасць М.Багдановіча, маецца на ўвазе не наследаванне ці “настаўніцтва” — гутарка ідзе пра супольныя “зрухі” ў плане гісторычна-культурным.

М.Багдановіч з часу вяртання на Беларусь уключыўся ў іншую культурную сферу, якая заўсёды існавала, не зважаючи на палітычны падзеі і дзяржаўныя граніцы. Згадаем шырокія відомыя вобраз з паэм “Пан Тадэвуш” Адама Міцкевіча — таямнічы “матачнік” у нетрах Белавежскай пушчы, куды цягнеца ўсё жывое, каб або памерці, або аднавіцца, або вырашыць лёс. Менавіта з гэтымі прыцягальными аколіцамі звязвае А.Міцкевіч надзею на адраджэнне і Польшчы, і Літвы-Беларусі, а можа, — і іншых памежных краін...

Гаворачы пра паэтаў “Млодэй Польскі”, мы часцей за ўсё успамінаем Балляслава Лесьмяна і Леапольда Стафа. У агульных рысах зношнія факты далучэння М.Багдановіча, Б.Лесьмяна і Л.Стафа да нацыянальнай культуры супадаюць. І Лесьмян, і Стап (а таксама і некаторыя іншыя “младапалаляне”) правялі значную частку свайго жыцця на культурным “памежжы”. Б.Лесьмян (1877–1937) вучыўся ў Кіеве. Вершы пачаў пісаць па-польску і па-руску, друкуючыся ў рускіх часопісах. Паэзіі Леапольда Стафа ўласцівія ясныя барвы рэнесанснага гуманізму і адначасова — філасофская ідэя “пералому вякоў”, тэма

¹¹ Miłosz Cz. Historia literatury polskiej. S. 403.

¹² Maciąg W. Nasz wiek XX: Przewodnie idee literatury polskiej 1918–1980. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1992.

жыцця, “разумнейшага за разум”¹³. Па танальнасці гэтыя вершы вельмі блізкія творчасці М.Багдановіча:

Zmierzch, jak dzieciństwo, roztacza cuda,
Barwne muzyki miast myśli przedzie.
Nie ma pamięci i nie ma złudy.
Wszystko jest prawdą. I wszystko jest wszędzie...

Bo coś w szaleństwach jest młodości
Wśród lotu, wichru, skrzydeł szumu...¹⁴

Co jest mądrzejsze od mądrości
I rozumiejsze od rozumu...¹⁵

Баліслава Лесьмяна і Максіма Багдановіча аб’ядноўвае не толькі “інтэнсіўнасць” нацыянальнага пачуцця”¹⁶, але таксама і зворт да фальклору, і эксперыменты з мовай — на аснове славянскай лексікі і марфалогіі. “Дачалавечас” адчувацце прыроды, якое вяртае першасную свежасць пазнання сучаснаму чалавеку... Фантастычныя постасці паэзіі Б.Лесьмяна вельмі нагадваюць напоўнаганскіх істот з чалавечым лёсам у творах М.Багдановіча. У М.Багдановіча — “сумны, маркотны лясун”, таямнічы “хадзяін”, што крадком прыходзіць на раллю, смуткуючы аб сваім мінулыム. А ў Б.Лесьмяна — Плачыбог, самотны, нямоглы, з чалавечай бядой і надзеяй... І Багдановіч, і Лесьмян хочуць вырвацца з свету, які пазбаўляе іх паўнаты існавання. У Лесьмяна гэта адначасова — і шчасце ад “растаплення” ў стыхіі бясконных змен, і трагізм страчанай суб’ектнасці (“Bezświat”). Багдановіч пазбаўляе іцу “маладзіковай” ушчэрбнай самотнасці, радасна дачыняючыся на поўні “звышчалавечага” ў чалавеку і Сусвеце. Увесь ён — у апошнім вершы:

У краіне светлай, дзе я ўміраю,
У белым доме, ля сініяй бухты.
Я не самотны, я кнігу маю
З друкарні пана Марціна Кухты.¹⁷

Апошняя ўздыхі, апошні кашаль збалелага цела, апошні погляд — ужо згари — на светлую, бела-сінюю краіну. Кніга-Сусвет раскрылася, нарэшце, перад ім. І самотнасць адступіла назаўжды...

¹³ Miłosz Cz. Historia literatury polskiej. S. 398.

¹⁴ Poezja polska w szkole średniej: Od średniowiecza do współczesności. Antologia. Warszawa, 1993. S. 210.

¹⁵ Таксама. С. 203.

¹⁶ Miłosz Cz. Historia literatury polskiej. S. 403.

¹⁷ Багдановіч М. Вершы. С. 190.

Міхась Кен'ка (Мінск)

Творчасць Максіма Гарэцкага ў кантэксле ёўрапейскай літаратуры XX ст.

Максім Гарэцкі з вартай увагі і пераймання паслядоўнасцю дбаў пра тое, каб беларуская літаратура не замыкалася на самой сабе, каб яна глядзелася на фоне іншых народаў, у першую чаргу ёўрапейскіх, каб упісвалася ў сусветны літаратурны кантэкст. Гэтая паслядоўнасць прасочваецца ў яго “Гісторыі беларускай літаратуры”, артыкулах і рэцензіях. Пішучы пра першага славутага беларускага аўтара, асветніка-першадрукара Францыска Скарыну, ён ацаніў яго дзеянасць як вельмі плённую не толькі для Беларусі, але і для Еўропы, асабліва для ўсходніх славян: “Скарына стаіць у нас на вялікім гістарычна-літаратурным і культурным рубяжы як першы беларускі друкар. Друкарня яго ў Вільні, першая на Беларусі, адбыла культурную місію для ўсяго славянскага Усходу...”¹ “Праца яго мела, аднак, значэнне не толькі для свайго краю:knігі яго пайшлі ў Маскоўшчыну, Галіцыю, паўднёвым славянам, іх перадрукуювалі і перапісвалі, а яго друкарскую тэхніку бралі сабе за ўзор не толькі пазнейшыя краёвыя друкарні, але і друкары 16-га веку ў Цюбінгене. Біблія Скарыны займае ў гісторыі друкаванага пісьменства трэцяе месца (першая друкаваная біблія была нямецкая, другая — чэшская, а трэцяя — Скарыны)”².

Далей Гарэцкі ўзвышае ў вачах чытачу ёго “Гісторыі” “Энеіду навыварат”, згадаўшы час, у які яна з’явілася, і супаставіўшы з рускай літаратурай: “Такім вершам нікто раней у нас пісаць не ўмееў. А такой бойкасцю верша не магла дужа хваліцца і тагачасная расійская паэзія, бо яшчэ не мела Пушкіна. Аўтар “Энеіды навыварат” быў вялікі мастак...”³

А як высока ўзняў ён Багушэвіча! Назваў яго духоўным бацькам беларускага Адраджэння, а як паэта паставіў у шэраг з сусветна вядомымі велічынямі: “Ён першы беларускі нацыянальны паэт, дагэтуль адзін з самых вялікіх у гэтым значэнні. Як пясняр класавы, вяшчун сацыяльной рэвалюцыі, Багушэвіч займае пачэснае месца ў сусветнай паэзіі”⁴.

Магчыма, што так жа высока ўзняць Купалу і Коласа Гарэцкаму не дазволіла тое, што нашых цяперашніх класікаў ён ведаў як сучаснікаў, паплечнікаў, сяброў, але ж сцвердзіўшы, што Купала “паказаў у лірыцы свой магутны паэтычны дар” і што ў Коласа “мы бачым поўную гармонію двух важнейшых матываў нашае навейшае літаратуры”, сказаў многа.

І тым больш не дазволіла Гарэцкаму сціпласць і тактодунасць увесці ў “Гісторыю” самога сябе. А вядомасці яго як магутнага таленту, далучанага да ліку

¹ Гарэцкі М. Гісторыя беларускай літаратуры. Мн., 1992. С. 411.

² Тамсама. С. 320.

³ Тамсама. С. 170.

⁴ Тамсама. С. 320.

класікаў толькі нядаўна, перашкодзілі многія абставіны, сярод якіх вайны, рэвалюцыі, рэпрэсіі, шматгадовае выпадзенне ці, можна сказаць, вывядзенне з літаратурнага працэсу, з гісторыі. Дык ці не пара цяпер, хоць запознена, згадаць, чым быў у літаратуры дваццатага стагоддзя Максім Гарэцкі, што ён даў беларускай і што мог пры спрыяльных абставінах даць еўрапейскай, сусветнай літаратуры яшчэ пры жыцці, што можа даць сёння??!

Максім Гарэцкі дасягнуў вышыняў майстэрства ў такіх накірунках беларускай прозы, як філасофская, антываенна, дакументальна-гістарычная. Найбольш выразна яго дасягненні бачацца ў супастаўленні з еўрапейскай прозай пра Першую сусветную вайну. Беларуская крытыка неўзабаве пасля публікацыі паставіла яго запіску “На імперыялістычнай вайне” на адзін узровень з такім антываеннымі творамі, як “Агонь” А.Барбюса і “Чалавек добры” А.Франка. Пазней, ужо ў 80-я гады, А.Адамовіч дадаў да гэтага шэрагу А.Цвейга, Р.Алдзінтона, Э.Рэмарка, Э.Хемінгуэя і А.Лебядзенку.

Сам Гарэцкі адчуваў патрэбу супаставіць беларускую (а гэта значыць і сваю!) паэзію і прозу аб вайне з набыткамі сусветнай літаратуры. У 1928 г., маючи ўжо апублікованую кнігу “На імперыялістычнай вайне”, ён выказаў гэта ў першых жа радках артыкула “Беларуская літаратура пасля “Нашай Нівы”: “Дагэтуль не даследавана пытанне, як беларускія паэты і пісьменнікі прынялі імперыялістычную вайну. А ў сувязі з гэтым пытаннем цікава было б прасачыць у сусветнай гісторыі, як, наогул, упłyвае на літаратурную творчасць вайна, рэвалюцыя і ўсякая вялікая катастрофа ў жыцці. Каб з большага ўзяць усе лепш вядомыя прыклады ад Данте і да нашых дзён, дык можна сказаць, што творчасць пісьменніка ў часе катастрофы залежыць ад таго, як яго індывідуальнасць успрымае катастрофу, і ад таго, у якой меры катастрофа зачапіла яго асабістасе, класавае і нацыянальнае жыццё”⁵.

“Успрыняцце” “асабістасе, класавае і нацыянальнае” — вось, паводле Максіма Гарэцкага, тыя крытэрый, якія прадвызначаюць поспех пісьменніка, што аказаўся сведкам лёсавызначальных падзеяў і піша пра іх. Як яны прыкладаюцца да напісанага аб вайне ім самім? У чым ён непадобны да іншых, у чым наследуе традыцыі ці тыпалагічна роднасны з тымі, хто пісаў у адзін час з ім? Параўноўваць амаль няма з кім. Тэма Першай сусветнай вайны для пісьменнікаў у межах былога СССР засланілася, падмянілася сюжэтамі, узятымі з грамадзянскай, а потым Айчыннай вайны. Але гэта ўжо былі іншыя войны. У іх апісанні пераважалі не маральна-этычныя, агульначалавечыя каштоўнасці, а ідэйна-класавыя. Нацыянальна-патрыятычнае хаця і мела месца, але вырашалася ў плане “абароны першай у свеце дзяржавы рабочых і сялян”, а не Расіі ці Беларусі. Тому кнігі тыпу “Ціхага Дона” М.Шолахава, “Блукання па пакутах” А.Талстога, дзе аўтары пачыналі апісанне з падзеяй Першай сусветнай вайны і далей праводзілі свайго героя праз рэвалюцыю,

⁵ Цыт. па кн.: Гарэцкі М. Успаміны. Артыкулы. Документы. Мн., 1984. С. 193.

грамадзянскую вайну, тут “не стыкуюцца”. Замежны ж матэрыял часта занадта разнародны, каб ставіць яго побач. Але і праз рознае можна паразногуваць. Возьмем усپрыняцце. Яно было розным у Барбюса, які пайшоў добраахвотнікам на вайну пад упливам шавіністычнай прапаганды, у Алдзінгтона, Рэмарка ці Хемінгуэя, якія зрабілі гэта, кіруючыся патрыятычнымі настроемі.

М.Гарэцкі не хавае матываў добраахвотнага запісання ў салдаты свайго Лявона Задумы. Яны зусім будзённыя, рацыянальныя. З “Камароўскай хронікі”, у якую таксама ўключаны фрагменты з ваеннага дзённіка, пад 1914 годам чытаєм: “Каб не трапіць на службу звычайнім салдатам, на трох гады, Лявон мусіў падацца вольнапісаным. Для вольнапісаных прызыў быў не ўвосень, а ўлетку, служба пачыналася з 1-га ліпеня”⁶. Задума ішоў не на вайну, а на службу, якую хацеў адбыць як мага хутчэй, за больш кароткі тэрмін, абязаны добраахвотнікам. Першая рэакцыя на абвяшчэнне вайны ў яго была таксама чиста будзённая: “Дачакаліся. А то ўсё яшчэ ішло як бы жартам. Дык вось цяпер я на вайне. Заб’юць? Лепей не думаць...”⁷ Гэта асабістася ўсپрыняцце. А вось і класавае, і нацыянальнае: “Усё цяпер згіне, як згіну можа і я сам... ва славу... чаго? Вызвалення “малых” народаў? А ці вызваліцца мой народ? Што яму дасць гэтая вайна? Лепей не думаць”. Але ён думае, разважае, задумваецца над тым, што бачыць на вайне. Нават само прозвішча героя — Задума — нібы акцэнтуе ўвагу на тым, што піша Гарэцкі не пра баявых дзеянні, а пра тыя “развагі” і “думкі”, якія прыходзяць у галаву яго герою. А ён у Гарэцкага асаблівіў ў адрозненні ад герояў Барбюса — так званых простых людзей, з самых нізоў. Гэта і не сляпы выкананы, вымуштраваны для вайны салдат-прафесіянал. Гэта — хай сабе і ў першым пакаленні, выхаваны ў сялянскай сям’і, але інтэлігент. Праўда, Гарэцкі нідзе не паказвае, што Задума чалавек творчы. А дзённік — гэта нібы запіскі (і падзагаловак такі ў книзе: запіскі салдата 2-й батарэі N-скай артылерыйскай брыгады). Героі-інтэлігенты прыйдуць у єўрапейскую літаратуру пазней. Як пазней увойдзе ў яе і падкрэслены, дэклараваны дакументалізм, падмацаваны выразна абазначаным аўтабіяграфізмам. Вось тут М.Гарэцкі, які ў творчасці апярэджаў свой час, мог бы ўзбагаціць єўрапейскую літаратуру і новым героям, і новым спосабам увасаблення ваенай рэчаіснасці.

Герой Гарэцкага не зліваецца з салдацкай масай менавіта таму, што думае. Вось урыўкі з яго запісаў, што пацвярджаюць гэта: “24 ліпеня. Выехалі з мястечка. У паход, за граніцу. Перад тым — малебен. Прамова папа і генерала. Афіцэры ўсе перацалаваліся. Салдаты крычалі “ура”. Я маўчаў (усюды падкрэслена мною. — M.K.). Але зараз бой. Таварышам мaim, тэлефаністам, прыкра, што я ў такі момант запісваю ў сваю книжку”.

⁶ Гарэцкі М. Зб.тв.: У 4 т. Мн., 1986. Т. 4. С. 69.

⁷ Тамсама. Т.3. С. 31.

“За сённяшні дзень батарэя выпусціла 426 шрапнэляў і 114 гранат. Ну і быў дзянёк. Але годзе апісання баявых прыгажосцей...”

Герой “запісак” не толькі не выкарыстоўвае рамантычныя сродкі апісання вайны, але і знарок стрымлівае сябе. Затое шчыра, падрабязна аж да натуралистычнасці паказвае паўсядзённыя дэталі вайсковай працы і быту. І думае, думае. А думкі ўсё тыя ж: і асабістыя, і класавыя, і нацыянальныя. Асабістыя — гэта бязлітасная да сябе, гранічна праудзівая занатоўка свайго ўнутранага стану ў час бою, на паходзе, у шпіталі, дома на пабыўцы.

“А мне сорамна — сорамна і жаль-жаль”, “Прыкра глядзець”, “Мне запякло каля сэрца”, “Зрабілася сорамна, цяжка”, “Мне прыкра і мляўка, як бы нешта лішнє ў роце распірае мяне...”, “Агідна глядзець”, “Я баюся”, “Ахоплены дзікім страхам”, “Я смялею”, “Дыханне сцінае мне ў горле, не могу глядзець”, “Хочацца хрысціцца, але рэшткі розуму сцюдзёна шавеляцца”, “Крыўду маю заглушыў страх”, “Век сабе не дарую гэтай маладушнасці”, “Я атупеў, страціў яснасць думкі і чуццё вайсковае павіннасці”, “Гідка”, “Абры́дла” — у гэтых аўтарскіх рэмарках, што характарызуюць водгук яго душы на розныя падзеі вайны, нібы па нарастаючай, падбіраюцца слова і выразы, што падкрэсліваюць адмоўныя эмоцыі, негатыўную рэакцыю на ваенную рэчаіснасць.

А вось прарываеца і класавае: “Хто гэтamu вінават?”, “Будзь праклята вайна!”, “Я не хачу вайны”, “Ці прыйдзе той час, што не будзе імперыялізму, нацыянальнага ўціску, багатых і бедных, сытых і галодных, цёплых і сцюдзёных, не будзе салдат, вайсковае службы, вайны?”, “Нашто і за што?”, “Будзь праклята вайна!”

І яшчэ (гэта характэрна для ўсёй творчасці Гарэцкага) у любой жыццёвой прыгодзе ён не забывае пра родную Беларусь, пра сваё, нацыянальнае. То, глядзячы на нямецкую зямлю ў час наступлення, са скрухай заўважае: “На культуру завісьць глядзець! І жаль бярэ за сэрца, што Беларусь, у параўнанні, дзікая-дзікая!” То ўжо адступаючы, занатоўвае раздвоены стан душы: “У Pacii, пасля Нямеччыны, я чую сябе... быццам выйшаў з нечага душнага і такога, дзе ўсё-усё вядома і няма паэзіі, і выйшаў на свежае, вольнае і ўбогае паветра...”, “Хочацца і ў Pacii, тут (аўтар мае на ўвазе беларускую частку Pacii, па якой адступалі. — M.K.), бачыць гэтыя зручныя, з прысадамі, шосы, прыгожыя цагляныя хаткі [...] але каб і нам прастор захаваць, паэтычную шырыню і волю лясоў, лужкоў. Ці гэта прызвычленасць да свайго? Ці гэта дзве душы ўва мне — усходняя і заходняя?”

Вось гэтае нацыянальнае самаадчуванне аўтара, ніяк не звязанае з венным супрацьстаяннем варагуючых народаў, нідзе не зведзенае да шавіністичнага ўзвышэння сваёй нацыі над іншымі, прыўносіць у асобу салдата-інтэлігента той элемент, якога не ставала персанажам Барбюса, Рэмарка, Хемінгуэя. Лявон аднолькава прыязна ставіцца да ўсіх тавары-

шаў, сярод якіх былі і рускія, і яўрэі, і палякі. Нідзе не выказана ў яго варожасць да праціўніка.

Гэтая назіранні звернуты да ваенай прозы, што з'явілася амаль адначасова з “Запіскамі” Гарэцкага, да Другой сусветнай вайны. Але, калі чытаеш Гарэцкага, не пакідае адчуванне набліжанасці, судненасці яго прозы з больш познімі часамі ў літаратуры. І тут зазначаеш з жalem, што беларускім пісьменнікам-баталістам давялося нанава адкрываць ці пазычаць у суседзяў тое, што было ўжо пройдзена Гарэцкім, што тым шынялём, з якога выйшла ваенна проза Быкова, Брыля, а пазней Адамовіча, Навуменкі, Шамякіна, ды і Бондарава, Бакланава, Кандрацьеў, стала аповесць рускага пісьменніка Віктара Някрасава “У акопах Сталінграда”, дзе паўтарылася тое, што было ў Гарэцкага, — і “акопная праўда”, і абмежаванне дзеяння адной вайсковай часцю, і герой-інтэлігент (архітэктар Каражанцоў), і аповаяд ад першай асобы, і форма — хроніка баявых дзеянняў, і дакументалізм, заснаваны на ўласным франтавым вопыце. І нават тое, за што В.Някрасаў заслужыў папрок тагачаснай рускай крытыкі: “момант ідэйнасці не знаходзіць дастаткова поўнага і глыбокага выражэння ні ў аўтарскім тэксле, ні ў выказваннях герояў”, чаго аўтару так і не даравалі, нягледзячы на Сталінскую прэмію, якой была адзначана аповесць. Гэтым жа вызначыліся творы Быкова, Брыля.

Тэма “Максім Гарэцкі і сучасная беларуская літаратура пра вайну” дастаткова поўна прасочана ў кнізе А.Адамовіча “Браму скарбаў сваіх адчыння”. Хочацца прывесці тут назіранні, якія з'яўляюцца пры параўнанні кніг, здавалася б, вельмі розных, але, магчыма, у пэўным ракурсе і блізкіх: записак “На імперыялістычнай вайне” і “Ваенны лётчык” А. дэ Сент-Экзюперы. Хай сабе герой французскага пісьменніка бачыць вайну з вышыні, хай у яго творы занатавана хроніка ўсяго аднаго кароткага (дзве гадзіны) палёту, дата якога — 23 мая 1940 г. — пазначана дакументальна, хай у ім разважанні пераважаюць над падзеямі. Але абодва аўтары перажылі стан на мяжы смерці, адзін — пад абстрэлам зенітак, другі — пад артылерыйскім абстрэлам у бai 7 ліпеня 1914 г. (таксама дакладная дата). І кожны перажывае момант духоўнага перараджэння. Кожны трymае свае пачуцці ў сабе, не можа іх пераказаць тым, хто іх не перажыў, кожны адчувае, вярнуўшыся ў мірную рэчайснасць, свою ёднасць з родным, з вытокамі, са сваёй зямлёй. Можа толькі ў Экзюперы гэтыя пачуцці выказаны больш шматслоўна і ўзвышана, а ў Гарэцкага — больш стрымана і прытоена.

І яшчэ ўражвае тое, што стаіць за межамі тыпалагічнага збліжэння тэкстаў: абодва пісьменнікі заўчастна загінулі, абодва пакінулі няскончаныя творы, якія маглі б стаць вяршыннымі ў іх творчасці (“Цытадэль” і “Камароўская хроніка”).

Ваенна тэма — не адзіная ў творчасці Гарэцкага, на падставе якой можна супаставіць напісане беларускім пісьменнікам з літаратурай іншых нароодаў.

Межы даклада не дазваляюць павесці разважанні далей. Скончыць жа хочацца тым, што цяпер, ва ўмовах існавання незалежнай Беларусі, яе культура ўжо не павінна хавацца ў цені іншых. Таму пашырэнне ведаў пра яе выдатных прадстаўнікоў павінна стаць надзённай задачай.

Лола Званарова (Масква)

Узаемадзеянне ўсходніх і заходніх традыцый у беларускай прозе 80–90-х гадоў

Складанае ўзаемадзеянне, што часамі пераўтваралася ў супрацьстаянне ўсходніх і заходніх упłyvaў, у беларускай прозе ажыццяўлялася з першых гадоў яе існавання. Паводле свайго геапалітычнага становішча Беларусь нярэдка была вымушана выбіраць паміж сістэмамі каштоўнасцей, што настойліва прапаноўвалі ёўрапейская Польшча ды напаўазіяцкая Расія.

Думаецца, што цалкам уключаеца ў нацыянальны культурны кантэкст толькі твор, які загучаў на мове дадзенай літаратуры. Прыйгадаем, якой значнай літаратурнай падзеяй для Беларусі стаў пераклад на беларускую мову “Песні пра зубра” Міколы Гусоўскага. Таму, улічваючы, што знаёмыства беларускіх чытачоў з многімі творамі ёўрапейскай літаратуры і мусульманскага ўсходу адбывалася і дзякуючы рускаму перакладу, асаблівую ўвагу мы надаем перакладам на беларускую мову.

Так, да 1980 г. рускіх пісьменнікаў перакладаюць на беларускую мову значна больш актыўна, чым заходніх аўтараў. Напрыклад, з усёй значнай літаратурнай спадчыны Г.Сянкевіча ў Москве ў 1983–1986 гг. выйшлі дзесяць тамоў яго прозы, на беларускую ж мову ў 1955 г. М.Машара пераклаў толькі кніжку яго апавяданняў. Прыйтym руская літаратура XIX –пачатку XX ст., якая глыбока засвоіла ўрокі ёўрапейскай славеснасці, аказвалася правадніком апас-родкованых заходніх упłyvaў. Характэрна, што з агромністага збору рускай прозы беларускія пісьменнікі Я.Брыль, П.Глебка, К.Крапіва, А.Звонак, Я.Маўр, Я.Шарахоўскі выбіраюць творы А.Чэхава, самага ёўрапейскага рускага пісьменніка, заходніка, творчасца якога аказала ўплыў на такіх буйных мастакоў XX ст., як Дж.Галсуорсі, Б.Шоў, Э.Хемінгуэй, У.Фолкнер, Т.Ман.

Схільнасць беларускіх пісьменнікаў да ёўрапейскіх, заходніх аўтарытэтаў выявілася і ў тым, што лепшыя працы, прысвечаныя творчасці Франса, якога называлі “пісьменнікам самым французскім, самым парыжскім, самым вытанчаным”, у творах якога зграбнасць спалучаеца з нязменным гальскім тэмпераментам, напісаў беларускі крытык і літаратуразнавец Сцяпан Ліхадзіеўскі (1911–1979). Яго кніга “А.Франс: Кароткі нарыс жыццёвага шляху” вышла ў 1954 г. у Ташкенце (другое выданне — 1962 г.), у той час як збор твораў А.Франса ў 8 т. у Москве выдалі толькі ў 1957–1959 гг., а сур’ёзнае даследаванне маскоўскага аўтара Я.Фрыда “А.Франс і яго час”

з'явілася ў 1975 г. Дарэчы, на беларускую мову “Крэнкебіль” А.Франса пераклаў М.Блісцінаў яшчэ ў 1936 г.

З канца 60-х гадоў сітуацыя ў беларускай літаратуре рэзка змянілася. На першы план у прозе выступаюць заходнія, еўрапейскія арыенціры. З'яўляецца ўсё больш перакладаў заходніх аўтараў, якія зроблены з арыгінала, без выкарыстання рускага тэксту, як гэта нярэдка здаралася раней.

Адрозненні літаратурных арыенціраў (заходнія і ўсходнія) непазбежна вядуць да палірэзызацыі літаратурных выданняў. Так, праграма абноўленага часопіса “Крыніца”, адкрыта апазіцыйная да традыцыяналісткіх сімпатый часопіса “Маладосць” (выдаецца з 1953 г.), сфармульвана галоўным рэдактарам Ул.Някляевым наступным чынам: “Праз тэкст і постаць — шлях у канцэкст еўрапейскай літаратуры, адначасова з увядзеннем яе здабыткаў у свой, нацыянальны кантэкст. Гэта двуадзіны шлях, аднародны працэс, ён адбываецца як арганічная жыццяздейнасць літаратуры. Сваю частку гэтага шляху мы і паспрабуем праўсці: з тымі, каму па дарозе...”¹

У той час калі ў рускай літаратуре апазіцыя заходнікі-дэмакраты — усходнікі-славянафілы дастаткова моцная, і на думку, напрыклад, В.Аскоцкага, у “Літературной газеты” і “Літературной России”, часопісаў “Октябрь” і “Наш современник” не можа быць адных і тых жа аўтараў, то ў беларускай літаратуре нацыянальны кантэкст, нацыянальная ідэя адыгрываюць вызначальную ролю. Думаецца, і “Крыніцы”, і “Маладосці” ў роўнай ступені блізкія ідэалы нацыянальнага адраджэння. Розныя толькі да яго шляхі: праз фальклор і кансервацыю — адзін шлях, праз далучэнне да дасягненняў еўрапейскай культуры — другі.

Як вядома, у 1882 г. Генрык Сянкевіч ва ўзросце трыццаці пяці гадоў, адстойваючы свае пазіцыі ў жыцці і літаратуры, стаў рэдагаваць варшаўскую газету “Слово”, ставячы сваёй задачай “паширэнне здаровага прагрэсу на аснове павагі да нацыянальнай традыцыі веры”². Гэтым шляхам ідуць і беларускія пісьменнікі сярэдняга пакалення заходніцкай арыентацыі, што групуюцца вакол абноўленага часопіса “Крыніца”. Пад “прагрэсам” яны, відаць, разумеюць напружаную вучобу ў заходніх еўрапейскіх класікаў.

Аўтары часопіса “Крыніца” папракаюць некаторых беларускіх літаратаў у імкненні абжываць ужо некалі абжытыя дзялянкі, пакінутыя або знішчаныя, у жаданні рэстаўраваць “запаветныя” традыцыі, у агульнай накіраванасці на закрытасць, кансервацыю, адмову ад пабочных уплываў, антаганізм паміж “свайм” і “чужым”³, гэта значыць, па сутнасці, у наследаванні ўсходніх традыцый. Лёгка зразумець, што гэтыя папрокі адрасаваны не толькі многім

¹ Някляеў Ул. Назваць і называцца // Крыніца. 1994. № 7. С. 3.

² Сенкевіч Г. Без дагмат: Рассказы. М., 1989. С. 9.

³ З Галінай Булыка гутарыць Леанід Дранько-Майсюк // Крыніца. 1994. № 7. С. 84–85.

аўтарам “Маладосці”, але і ўсім “усходнікам”, тым літаратарам, хто вырас ва ўмовах заўсёднага азірання на ўсход — на творчасць рускіх калег. Гэта рабілі не толькі прыхільнікі ідэала гігантскай літаратуры, але і тыя, хто аддаваў перавагу лірычнай прозе. Таму ўжо ў 70-я гады на беларускую мову былі перакладзены апавяданні Ю.Казакова, аповесць Г.Траяпольскага, проза К.Паўстоўскага.

Спрэчка ўсходнікаў з заходнікамі стала асабліва вострай і ў сувязі з тым, што ў дзяржаўных маштабах усё паглыбляўся крызіс гутарковай мовы, а традыцыйныя літаратурныя жанры і формы перасталі адольваць сэнсавую і сюжэтную нагрузкую, што кладзецца на іх.

Сучасны беларускі раман нават артадаксальных празаікаў пачынае адчувальна цягнуцца да заходніх традыцыяў, авангарднага гіперрэалізму, да сінтэтычных формаў, мантажу. Успомнім “Неруш” і “Хроніку дзетдомаўскага саду” В.Казько, “Двойчы забітага” Ул. Рубанава, “Лабірінты страху” А.Асіпенкі. Спавядальныя, традыцыйныя для ўсходнеславянскіх літаратур сцэны ў гэтых раманах па-мастацку спалучаюцца з сюрэралістычнымі, сімвалічнымі і напаўфантастычнымі эпізодамі, якія неабходны аўтарам дзеля таго, каб найбольш пераканаўча выявіць і асэнсаваць нашу трагічную, часам абсурдную рэчаіснасць.

Апошнія раманы не толькі В.Казько, А.Асіпенкі, Ул.Рубанава, але і В.Іпатавай, А.Кудраўца абвяргаюць сцверджанне Ю.Алешы і тых, хто развівае гэту ідэю — А.Асташонка і С.Дубаўца, — пра смерць рамана ў сучасных славянскіх літаратурах, які забіваюць неталенавітых аўтары. Так, сёння сапраўды ўсё больш папулярным робіцца жанр лірычнай мініяцюры, з якім выступаюць беларускія літаратары ў Польшчы Сакрат Яновіч і Міра Лукша, а таксама і беларускія празаікі з метраполіі. Успомнім мемуарныя мініяцюры “Пляёсткі” Ул.Дубоўкі або Янку Брыля (яго філасофская кніжка мініяцюор “Пробліскі” цікавая не меней, чым “Камен’чыкі на далоні” У.Салаухіна і “Зацесі” В.Астаф’ева), арыгінальныя і мініяцюрныя імпрэсіянісцкія “настроі” А.Асташонка і метафарычна-эзатэрычныя “зномы” А.Разанава. Нагадаем пра заходнія, еўрапейскія вытокі гэтага жанру. Яшчэ ў 1888 г. Дз.Меражкоўскі пісаў: “Апошнім часам на Захадзе, а часткова і ў нас, пашырыўся новы арыгінальны род літаратурных твораў — маленькая, сціслыя нарысы, амаль урыўкі, што набліжаюцца паводле сваіх памераў і зместу да вядомых “Вершаш у прозе” Тургенева.Мапасан, Рышпен, Капэ, Банвіль і іншыя французскія белетрысты найноўшай фармулёўкі першыя ўвялі ў моду гэтую своеасаблівую і даволі грацыёznую форму, выдатна прыстасаваную да патрэб і густаў сучаснай публікі”⁴.

У 90-я гады, багатыя для Беларусі на сацыяльныя катаклізмы, асабліва папулярным стаў жанр антыутопіі, таксама заходняга паходжання, вядомы ад

⁴ Мережковский Д.С. Акрополь. М., 1991. С.125.

часоў Свіфта, а ў ХХ ст. агульнаўпрызнаны дзяякуючы поспеху раманаў “1984” і “Жывёльны двор” Дж.Оруэла. Гэта ў першую чаргу аповесці-антыхутопіі І.Шамякіна “Мір на зямлі” і “Вернісаж”, невялікія антыхутопіі А.Федарэнкі “Смута” і А.Асташонка “Дом творчасці. Версія 2”, якія прымушаюць прыгадаць напісаныя ў 90-я гады антыхутопіі А.Зіноўева “Катастрайка ў Партарадзе” (Нева. 1992. № 4) і “Смута” (Наш современник. 1993. № 11).

У “маленькой антыхутопіі” (як сам аўтар вызначыў яе жанр) А.Асташонка “Дом творчасці. Версія 2” (Літ. і мастацтва. 1995. 10 сак.) адбілася ўся абсурднасць нашага прафесійнага і палітычнага быцця. Сярод герояў гэтага твора — разгубленыя літаратары, што мерзнуць у неацепленым Доме творчасці, які прадпрымальная абслуга выкарыстоўвае для больш прыбытковага старажытнага рамяства, агрэсіўны, але недальнабачныносці біт імперскай свядомасці Э.Лімонаў. Паўтораныя сцэны паставянных перастрэлак у раней мірным прыстанку прыхільнікаў музаў сёння, на фоне трагедыі ў Будзёнаўску, успрыманыца амаль як прарочыя.

Адзначым, што герой аднайменных антыхутопій А.Зіноўева і А.Федарэнкі, якія жывуць у перакуленым, скалечаным свеце, у канчатковым выніку аддаюць перавагу перад ім заражаным радыяцыйным зонам (герой аповесці А.Зіноўева “Эмігруе ў смерць” праз радыяцыйнае балота, якое ўтварылася непадалёку ад аднаго з уральскіх заводаў, а самыя годныя з персанажаў аповесці А.Федарэнкі спрабуюць стварыць сваю, незалежную ад абсурду псеўдадэмакратыі дзяржаву-абшчыну ў Чарнобыльскай зоне Беларусі).

У Расіі, адзначым, у жанры антыхутопіі сталі з’яўляцца і адкрыта кан’юнктурныя і пераймальніцкія творы (мы маём на ўвазе аповесць “Дэмгарадок” Ю.Палікова). Найбольш самастойны ў гэтым жанры В.Плялевін. “Дэмгарадок” жа настолькі яўна навяяны зіноўеўскай “Катастрайкай ў Партарадзе”, што міжволі згадваюцца развагі Я.Брыля пра другаснасць.

Я.Брыль, які цягнеца да ёўрапейскай традыцыі, у той жа час дастаткова чуйна прыслухоўваецца і да класічнага Усходу — да старажытнай тайскіх літаратараў, Нэру, Акутагавы. П.Васючэнка, які аналізуе “ёўрапеізм” Я.Брыля, што выяўляеца ў навелізме, эстэтычнасці, інтэлектуальнасці яго прозы, сцвярджает, што калі ўслед за расійскімі літаратарамі, якія вылучаюць сваіх заходнікаў (Тургенеў, Чэхаў, Набокав), зрабіць падобную класіфікацыю ў беларускай літаратуре, дык “усходнікам” Якубу Коласу, Васілю Быкову, Уладзіміру Караткевічу будуть супрацьстаяць “заходнікі” — Янка Купала, Янка Брыль, Алесь Адамовіч. Цяжка пагадзіцца з П.Васючэнкам у tym, што беларуская культурная традыцыя праішла стадию “ёўрапеізацыі” сто гадоў таму⁵. Дзяякуючы ўплыву польскай літаратуры гэты працэс ішоў у Беларусі значна больш актыўна, чым у Расіі, яшчэ ў XVII ст.

⁵ Васючэнка П. Янка Брыль: Падставы ёўрапеізму // Крыніца. 1995. № 3. С.21.

У.Арлову, мабыць, Г.Сянкевіч бліжэй, чым У.Караткевіч. З польскім класікам Арлова аб'ядноўвае імкненне паказаць чытачам, як часта навісала над яго народам смяротная пагроза, як важна зберагчы мову і культуру, захаваць нацыянальную самасвядомасць. Усё гэта — запарука таго, што прыйдуць іншыя часы, але для таго, каб іх наблізіць, важна ведаць і любіць мінулае нацыі ў яго своеасаблівасці і непаўторнасці.

Сваю новую “Сібірскую аповесць” У.Арлоў пачаў эпіграфам з Генры Мілера: “Нічога не памерла ўва мне, толькі ілюзіі”. Але не адзін толькі эратызм, які эпатуе чытачоў і нясе ў аповесці сацыяльна-палітычную нагрузкzu, паказвае, што Арлоў свядома арыентуецца на скандалына вядомыя рамансы Г.Мілера. Выкарыстоўваючы мастацкія сродкі амерыканскага пісьменніка, беларускі аўтар развенчвае міф пра Сібір, рускую глыбінку, рамантызаваную ў такіх творах, як раманы Г.Маркава “Сібір”, У.Астаф’ева “Цар-рыба”, аповесці В.Распушціна “Жыві і помні”. Сібір убачана вачамі беларуса, у души якога жыве цнатлівы нацыянальны ідэал “палескай мадонны”. Будатрадаўская ж рэальнасць зводзіць героя аповесці пра Сібір з бытлымі “зэкамі” — крымінальнікамі, прастытуткамі, п’яністамі, дурнымі і разбэшчанымі “амазонкамі” з Томска. Страшным вобразам-сімвалам небяспечна хворай і разбэшчанай танным савецкім бардаком Сібіры стала “шчодрая” Кацюша, якая беларускім студэнтам сустрэлася ў цягніку і якая за дзесятку абслугоўвае купэ з чатырох студэнтаў, каб асуздзіць іх на наведванне вядомага дыспансера.

Задоўга да падзей 1991 г., якія ў Расіі цяпер называюць “крымінальной рэвалюцыяй” (а сярод дзейных асаб аповесці нямала ленінградцаў і масквічоў, і аўтар паказвае іх скалечаныя лёссы), усходні сусед, пераконвае У.Арлоў, быў небяспечны для Беларусі, бо адсутнасць маральных нормаў, абвальнае п’янства і поўная беззаконнасць прыводзілі да пагібелі наўных і даверлівых беларусаў, што трапляюць у час вучобы або працы ў будатрадзе, на будаўніцтве БАМА (успомнім драматычную навелу В.Іпатаў “На дрызіне па шчанюку”) у асяроддзе, блізкае да крымінальнага.

“Беларускі ахвярнік складзены з абломкаў савецкай цывілізацыі, што загінула, з-пад якой[...] даў бы Бог, каб беларусы выйшлі самімі сабой. Палацкі лёс, адвочнае еўрапейскае памежжа старажытнага горада, які ў пару другога падзелу Рэчы Паспалітай быў рассечаны надвое, ужо сведчыць пра гэтае выйсце”, — да такой высновы прыходзіць Іван Афанасьев⁶, калі рэцэнзуе апошнюю кніжку У.Арлова⁶.

Народу, дзеля таго каб ён збудзіўся ад абыякавай абывацельскай санлівасці і загаварыў на роднай мове, неабходны герой-пераможцы, асобы, здольныя

⁶ Афанасьев И. Ул.Арлоў. Таямніцы палацкай гісторыі. Мн.: Беларусь, 1994 // Неман. 1995. № 6. С.154.

натхніць на актыўную дзейнасць і паверыць у перамогу. Як і Г.Сянкевіч, такіх герояў У.Арлоў знаходзіць у мінулым сваёй Бацькаўшчыны. На яго літаратурным сцягу таксама напісана “Радзіма і вера”. Таму У.Арлоў увесь час вяртаеца да вобраза Еўфрасінні Полацкай, нагадваючы, што яе лічылі сваёй святой і праваслаўнай, і католікі, і уніяты, з прычыны чаго рускі ўрад доўга не дазваляў вяртаць мошчы святой з Кіева-Пячэрскага манастыра ў родны Полацк. Пры гэтым пісьменнік пазбягае настолькі любімай Г.Сянкевічам свядомай ідэалізацыі мінулага.

Даследуючы псіхалогію ўсходняга чалавека, У.Арлоў і А.Асташонак звязаўся з аўтентичнай традыцыяй, услед за З.Бядулем, да напаўзакрытага ў пасляваенныя гады найцікавейшага нацыянальнага матэрыялу — да жыцця яўрэйскай дыяспары Беларусі (“Мой сябра Вова Цыммерман” У.Арлова; “Яўрэйскія матывы” А.Асташонка).

Алесь Асташонак — адзін з нешматлікіх беларускіх празаікаў, які пачуў параду Сэмюэля Бекета: “Задача мастака — знайсці форму, адекватную той блытаніне і кашы, якую мы называем быццём”⁷. Героі навел А.Асташонка не часта схільныя да рэфлексіі, затое аўтар глыбока перажывае бездапаможнасць чалавека перад уладай абставін і звычак, перад усёпаглынальнай бессэнсоўнасцю жыцця. У навелах “Чарга”, “Шклатара”, “Знос” А.Асташонка адчуваўальны ўплыў “бруднага рэалізму” Юза Аляшкоўскага і ў яшчэ большай ступені — рамана Ж.П.Сартра “Млоснасць”, галоўны герой якога, адчужаны ад усіх адзіночка, усведамляе абсурднасць сваёй зямной долі, загубленасць сярод абыякавых да яго рэчаў і настолькі ж чужога да яго натоўпу. Для Асташонка экзістэнцыялізм — гэта гуманізм, яго таксама хвалюе супрацьстаянне асобы і грамадства, якое Сартр разгледзеў у дысертацыі “Быццё і нішто”.

Уплыў Ж.П.Сартра на прозу А.Асташонка і А.Глобуса адчувальны і ў форме: папулярнымі сталіся частыя пераходы ад абстрактнай аналітычнасці да згушчанага фізіялагізму, ад эсэ — да дробнага мантажу замалёвак, панарамнасць аповяду спалучаеца з падачай падзеі знутры, праз свядомасць героя.

Спраба аб’яднаць нацыянальнае і ўсходнепольскае ў сваёй душы — галоўнае памненненне А.Асташонка. Нездарма ў сэрцы лірычнага героя эсэ “Смутак надзеі” жывуць два першапраходцы — беларускі інтэлектуал Скарэйна і партугальскі падарожнік Магелан.

У кнізе “Фарбы душы” (Мінск, 1989) А.Асташонак, таксама як і Я.Брыль, неабыякавы да старжытнаўсходніх класікі. Ён спрабуе спалучыць любімую ідэі, узятыя з кніг Мантэнія, Сартра, Фрома, з ісцінамі ўсходняй філасофіі, якія вычытаюць у “Брахма-сутры” і “Дао цэ дзін”. З рускіх філософій яму блізкі толькі рэлігійны экзістэнцыялізм Мікалай Бярдзяева. Слухаючы споведзі дваровых дзяўчынек, героі Асташонка ўспамінаюць персанажаў Мапасана і трактаты Ламброзы. І ўсё ж сучасны свет жыве ў адпаведнасці з законамі, якія адкрылі старжытнаўсходнія мысліцелі. Да гэтай высновы прыходзіць герой

⁷ Илюкевич А. Согласно завещанию: Альфред Нобель. М., 1992. С. 392.

Асташонка, малады беларускі інтэлектуал канца ХХ ст., у фінале апавядання “Супер”, успамінаючы ўсходніх філосафаў — аўтара “Джама падзе” і кітайца Чжуан-цзы, што сцвярджаў: “Таго, хто ўкраі паясную спражку, караюць; той, хто крадзе царства, робіцца валадаром”⁸.

Рускі і беларускі постмадэрн часам звяртаеца да адных і тых жа вобразуў-сімвалаў. Так, яшчэ ў 70-я гады чарга зрабілася не проста адметнай асаблівасцю савецкага ладу жыцця, а міфалагемай. Нездарма ў ЗША любую чаргу ніярдка называлі “Russian line” (руская лінія). Апавяданне “Чарга” мы сустракаем у зборніку А.Асташонка “Фарбы душы”, раман “Чарга” — у эстэцкай прозе У.Сарокіна. Відаць, звяртаючыся да авангардных метадаў перадачы нашай рэчаінасці, празаікі імкнуцца да адной і той жа мэты — перадолець трагічнае адчуванне адсутнасці перспектывы⁹.

Свядома арыентуеца на ёўрапейскі гатычны раман і неарамантызм Г.Сянкевіча Максім Клімковіч у зборніку “Мяжа на даляглядзе” (Мінск, 1994). Аповесць “Фабіян” і аповесць-казка “Мяжа на даляглядзе” ўдала эксплуатуюць часткову выкарыстаную Г.Сянкевічам у рамане “Пан Валадыёўскі” і У.Караткевічам у рамане “Хрыстос прыязмліўся ў Городні” традыцыю авантурна-прыгодніцкага жанру на сярэдневяковым матэрыяле. Юры Станкевіч, адзначаючы заходнія арыенцыі Максіма Клімковіча, супастаўляе аповесць “Фабіян” з аднаактавай п'есай І.Бергмана “Гравюра на дрэве” і аповесцю Ул.Караткевіча “Ладдзя роспачы”. Пры гэтым герой М.Клімковіча больш рацыянальны, бо рыцар Фабіян “не рызыкуе кінуць выклік самой смерці, як гэта зрабілі, напрыклад, герой І.Бергмана і Ул.Караткевіча¹⁰.

Да іншых традыцый звяртаеца М.Клімковіч у дэтэктыўнай аповесці “Сцэнарый смерці”: пазнавальнасць вобразуў пісьменнікаў, схаваных за ледзьве змененымі прозвішчамі, прымушае ўспомніць “Алмазны мой вянец” В.Катаева — гэту першую спробу міфалагізаціі разам з сабой вядомых сучаснікаў; сюжэт жа будуеца паводле законаў, выпрацаваных у творчай майстэрні А.Крысці, таленавітай вучаніцы Конан Дойля. Адзначым, што галоўным рычагом інтыр’гі стала імкненне аднаго з герояў стварыць трагічны лёс-легенду, неабходную, на яго думку, у барацьбе за ідэалы нацыянальнага Адраджэння: “Забіць сябра, каб даць наці святога пакутніка”, бо “у нас, беларусаў, апошнім часам не стае святых пакутнікаў, што адгэтуль ідуць нашыя беды, таму мы не можам кансалідавацца, у нас німа зараз імя сучасніка, годнага таго, каб узняць яго на штандары. Будзь ты тройчы геній, але калі памрэш сваёй смерцю ў шпітальнym ложку — ты не пакутнік”¹¹.

⁸ Асташонак А. Фарбы душы. Мн., 1989. С. 91.

⁹ Гл.: Вайль П., Генис А. Поэзия банальности и поэтика непонятного // Звезда. 1994. № 4.

¹⁰ Станкевіч Ю. Адвечныя пытанні // Маладосць. 1995. № 3. С. 246.

¹¹ Клімковіч М. Мяжа на даляглядзе. Мн., 1994. С. 165–166.

У адрозненне ад А.Федарэнкі, які верыць у магчымасці абноўленага неарэалізму, М.Клімковіч — з тых, хто адчувае зморанасць ад “утылтарнага рэалізму”, які лічыў непрымальнym яшчэ Дз.Меражкоўскі ў канцы XIX ст. Апошні пісаў, што “ў пераходную эпоху, падобную на гнілую адлігу, на змену пошламу рэалізму паступова прыходзіць рэлігійна-містычнае пачуццё, боскі ідэалізм”¹².

Апавяданне А.Федарэнкі “Пеля” са зборніка “Смута” (Мінск, 1994) прымушае ўспомніць аповесць А.Купрына “Алеся” (1898), у якой дзеянне адбываецца на Палессі. У апавяданні А.Федарэнкі няма любоўнай лініі, цэнтральны у “Алесі”¹³. Але чароўная магія роднай зямлі, выратавальная чарабуніцтва невялікага балотца, перададзены маладым беларускім пісьменнікам з выкарыстаннем любімага Купрыным прыёму — канстрасту: сціплай абаяльнасці родных балот, якія не пускаюць героя на пагібел, супрацьстаіць салодкая, зманлівая прыгажосць Крыма, прыцягальная і згубная адначасова. У Купрына вучыцца Федарэнкі і асаблівай дакладнасці дэталей, якой захапляўся яшчэ Л.Талстой. Але беларускага празаіка не задавальняе роля сціплага вучня: апавяданне “Пеля” — гэта і яго адказ на навелу “Балота” (1902) Купрына, дзе пісьменнік развязнічаў свой ранейшы ідэал “натуральнага стану”, адмовіўся ад ідэалізацыі “дзяяцей прыроды”. Калі ў Купрына прырода жыве сваім жыццём, не лічачыся з чалавекам (нішчыць сям’ю лесніка) і герой вымушаны падпарадкоўваць ёй свае настроі, дык у А.Федарэнкі ўсё, што адбываецца з роднай прыродай, закліканы дапамагчы чалавеку ўсвядоміць сябе, Радзіму, сапраўдныя каштоўнасці.

Федарэнку блізкае чэхаўскае разуменне задач пісьменніка — пасрэдніка паміж людскімі душамі. Але асабліва ўважлівы малады беларускі пісьменнік да літаратуры рускай эміграцыі — Купрына, Буніна, Тэфі, Максімава, Салжаніцына, Вайновіча, філосафа Л.Шэстава. Так, эпіграфам да найбольш цікавага твора — аповесці “Смута” — маглі быць слова Тэфі з яе апавядання “Пераацэнка каштоўнасцей”, якія сам Федарэнка цытуе ў пасляслоўі да сваёй кнігі — гэта заклік дзяяцей, што гуляюць у дэмакратыі: “Патрабуем змяніць мараль, каб яе зусім не было. Дурань — гэта добра. І патрабуем поўнай свабоды і раўнаправяя для крадзяжу, і няхай ўсё, што лічаць нядобрым, лічыцца добрым”¹⁴.

У беларускай прозе 90-х гадоў адчувальна выступаюць рысы, якія характарызуюць паэтыку постмадэрну — гіпербалізацыя прыёмаў, выкарыстаных апалағетамі сацыялістычнага рэалізму. Пры гэтым многія рускія сучасныя літаратары-постмадэрністы адкідаюць рэалістычную класіку “як альтэрна-

¹² Поварцов С. Возвращение Мережковского // Мережковский Д.С. Акрополь. С. 337.

¹³ Дарэчы, у аповесці “Алеся”, напісанай Купрыным у дваццацівасімігадовым узросце, пісьменнік прадказаў узрост, калі яго падпільнуе смерць — на 67-ым годзе жыцця.

¹⁴ Федарэнка А. Смута. Мн., 1994. С.210.

тыву, што ўзвышае”; для беларускіх жа пісьменнікаў такія аўтары, як Бунін, Купрын, Прышвін, Дастаеўскі, застаюцца заснавальнікамі традыцыі, вартай вывучэння і наследавання — такім чынам узнікае неарэалізм.

Для многіх беларускіх і рускіх літаратараў постмадэрнізм процістаіць “рэпрэсіўнай культуры”, ідэалогіі монастылю — сацрэалізму. Ужо ў час застою сама літаратурная вучоба часта праходзіла “ад адваротнага”. Так, Вінцэс Мудроў, будучы арыгінальны беларускі сатырык, а тады полацкі літаратар-пачатковец, адшукваў у творах беларускіх пісьменнікаў на старонках “Маладосці” і “Полымя” зусім сур’ёзныя месцы, якія ў сумленнага літаратара выклікалі смех: высмейвалася падліzlівае, партыйна-прымітыўнае, хлуслівае побытапісальніцтва, непісьменнасць, спекуляцыя на “герайчнай” тэмэ. “Так нараджаўся пісьменнік Вінцэс Мудроў”, — сведчыць Алеся Аркуш¹⁵.

Беларускія пісьменнікі сярэдняга пакалення (У.Арлоў, А.Асташонак, С.Дубавец, А.Федарэнка, М.Клімковіч) таксама, як іх рускія сучаснікі Маканін, Плялевін, Слапоўскі, Галкоўскі, прыходзяць да непазбежнасці ператварэння пісьменніка ў філосафа, эстэта, тэолага, які адказвае на духоўныя запатрабаванні грамадства¹⁶. Імкнучыся дапамагчы сваім чытачам выжыць ва ўмовах посттаталітарнай дзяржавы, беларускія пісьменнікі У.Арлоў і А.Федарэнка, захопленыя рэлігійным экзістэнцыялізмам М.Бядзяева, дапамагаюць чытачу зразумець, што па-за памкненнем да трансцендэнцыі адбываеца дэградацыя чалавечай рэальнасці, яе абязлічванне і растварэнне ў руціне паўсядзённасці. Прыхільнікі эстэтычнага экзістэнцыялізму Сартра Камю — А.Асташонак, С.Дубавец, А.Глобус падводзяць чытача да неабходнасці “навучыцца жыць, не спадзеючыся”, у хаосе і сусветнай пустэчы. Іншая група беларускіх празаікаў — В.Быкаў, Я.Брыль, В.Іпатава, В.Казько, А.Кудравец — спрабуюць стварыць альтэрнатыву постмадэрнізму: поліфанічную прозу з іерархічнай мадэллю мастацкай свядомасці.

Такое супрацьстаянне многія лічаць прагрэсіўным. Але калі ў рускай літаратуре вызначаюцца два полосы — гульня і малітва¹⁷, дык у беларускай робяцца спробы аб’яднаць, сінтэзаваць гульню і малітву самым нечаканым чынам. Так, А.Асташонак у сваім эсэ “Рыгор Данадоні, эсквайр” (своеасаблівы жанр яго ён сам вызначае як прадмову да фіналу аповесці) прызнаеца: “Пішу цяпер сабе з вялікім задавальненнем. Можна сказаць, гуляю, як гуляе ў кубікі дзіця... Але калі ён (пісьменнік. — Л.З.) сядзе за аркуш паперы, яму застаецца адно-адзінае [...] споведзь на гэтым аркушы. Перад людзьмі, перад Усявышнім, перад самім сабою, перад Богам, які спрабуе выжыць у нашай душы...”¹⁸

¹⁵ Аркуш А. Вось вам і жарцікі // Крыніца. 1994. № 10. С. 32.

¹⁶ Гл.: Степанян К. Назову себя Цвайшлацирен?: Любовь, ирония и проза развитого постмодернизма // Знамя. 1993. № 11.

¹⁷ Руденко М. После литературы: Игра или молитва? // Знамя. 1993. № 6.

¹⁸ Асташонак А. Рыгор Данадоні, эсквайр // Крыніца. 1994. № 7.

Такім чынам, калі ў 30–70-я гады адчувальным быў уплыў рускай літаратуры на беларускую, дык ад пачатку 80-х гадоў пачынаецца захапленне ёўрапейскім пісьменнікамі, філасофіяй экзістэнцыялізму: “Захад уяўляеца таемным у сваёй дасканаласці ідэалам... са смакам вымаўляюцца прозвішчы: Пруст, Камю, Сартр”¹⁹. А ў 90-я гады асаблівай увагі беларускіх літаратарапаў удастойваюцца беларускі і рускі пісьменнікі-эмігранты, што спрабуюць у сваёй творчасці сінтэзаваць традыцыі нацыянальнай класікі з мастацкімі адкрыццямі ёўрапейскай літаратуры.

Сёння прафесійны рускі літаратар вымушаны выбіраць паміж мадэлямі: прыняцця правіл гульні заходняй літаратуры; або — самаізаляцыі; або, нарэшце, — прыняцця свайго двухсэнсавага становішча як дадзенасці, свайго месца як бядотнага, сваёй сацыяльнай незапатрабавальнасці і ролі госця на жыццёвым балі як непазбежнасці²⁰.

Для беларускага пісьменніка праблема выбару не стаіць так востра, бо руская літаратура, у адрозненіе ад беларускай, ніколі не існавала ва ўмовах адсутнасці дзяржаўных гарантый і на ўзроўні інстынкту самазахавання, ніколі не была вымушана пастаянна абараніць сябе ад пагрозы быць размытай — ад асіміляцыі. Сёння, як і ў XIX ст. (мае тут рацыю А. Федарэнка), усякі чалавек, што піша на беларускай мове, з’яўляеца жывой запарукай будучага адраджэння той часткі нацыі, якая напаўзылася пра родную мову — як непрэстыжную.

Такім чынам, адносіны беларускага літаратара, які піша цяпер, з мінульым літаратуры, а значыць, і заходняй, і ўсходняй традыцыямі, што змагаліся ў ёй з XVII ст., значна больш складаныя, чым адмаўленне або перайманне. Яшчэ заходнік Сімёон Полацкі пісаў у 70-х гадах XVII ст., маючы на ўвазе смерць і ўваскрэсенне: “Не страшит запад, яко восток прииде свыше”²¹. Ды ўсё ж кожны, хто піша, вольна ці міжвольна, свядома ці несвядома, трапляе ў поле гэтага мінулага, матэрыйлізуе яго цені²².

Беларускаму літаратару цяжка забыць, што яго Бацькаўшчына здаўна шукала адказ на адны і тыя ж пытанні: З кім ісці ў саюзе? З Масквой ці з Варшавай, з Усходам ці з Захадам? Яны стаялі для Беларусі праз усю яе гісторыю. І гэты палітычны падтэкст выбару традыцый яшчэ доўга будзе жыць у падсвядомасці беларускага літаратара, які ўдакладняе для сябе эстэтычныя арыенціры.

(Пераклада з рускай мовы *Святланы Сачанка*)

¹⁹ Дубавец С. Практыкаванні: Проза, эсэ, крытыка. Мн., 1992. С. 221.

²⁰ Архангельский А. Жорж Нива, Симон Маркиш, Урбіэт Горбі. Русская литература после перестройки: Анализ с попыткой прогноза // Дружба народов. 1993. № 1.

²¹ Сімёон Полацкій. Обед душевный. М., 1681. Л. 402.

²² Елисеев Никита. Материализованные тени // Знамя. 1994. № 4.

Ванда Супа (Беласток)

Тэма ўзаемасувязі Беларусі і Усходу ў гістарычнай прозе Вольгі Іпатавай

Як вядома, у апошнія гады беларускія пісьменнікі часта звяртаюцца да тэмы мінулага свайго народа. Гістарычна проза ў беларускай літаратуры налічвае ўжо дзесяткі твораў. Ёсць ў гэтым жанравым рэчышчы і творы, у якіх аўтары ставяць сабе задачу ўваскрасіць далёкія, ледзь не дагістарычныя часы. Жывую цікаласць выклікае вобраз жыцця і культура ўсходнеславянскіх плямён дрыгавічоў, крывічоў і радзімічаў, з якіх з цягам часу сфармаваўся беларускі народ у перыяд самастойнасці Полацкага княства. Пасля гэтай эпохі засталіся даволі скучыя, але дакладныя, правераныя гісторыкамі сведчанні.

Рэчаіснасць X–XII стст. узнаўляюць, напрыклад, такія беларускія пісьменнікі, як Леанід Дайнека ў рамане “Меч князя Вячкі”, Кастусь Тара-саў у нядаўна апублікованай аповесці “Тры жыцці княгіні Рагнеды”, Вольга Іпатава ў апавяданнях “Святаслава”, “Расанка” і ў рамане “За морам Хвалынскім”. Названыя творы Іпатавай тэматычна дапаўняюць адзін аднаго. У апавяданнях у канкрэтнай збліжэнні паказаны психалагічны партрэты ўладароў зямлі, на якой жылі продкі сёняшніх беларусаў, ахарактрызаваны адносіны князёў да падданых, да ўсё яшчэ жывой сярод народа язычніцкай рэлігіі.

У дадзенай працы прадметам аналізу з’яўляецца толькі раман “За морам Хвалынскім” (1989), у якім непасрэдна асвятляеца ўзаемасувязь Полацкага княства з Усходам, канкрэтна — з Візантый і народамі Сярэдняй Азіі, насяляючымі ў XII ст. тэрыторыю сёняшняга Узбекістана. Раман Вольгі Іпатавай належыць да жанравай разнавіднасці гістарычнай прозы, родапачынальнікам якой у сусветнай літаратуры быў Вальтер Скот. Выпрацаваная Скотам мадэль гістарычнага рамана паспяхова развівалася ў XIX–XX стст. ва ўсіх еўрапейскіх літаратурах. Напрыклад, у Расіі яе развіваў А.Пушкін, у XX ст. — В.Ян, а ў Польшчы — І.Крашэўскі, Г.Сянкевіч, у XX ст. — К.Бунш і інш.

Асноўныя рысы гэтай жанравай разнавіднасці¹ выяўляюцца ў тым, што ў асноўных ролях тут выступаюць выдуманыя героі і выдуманыя падзеі, фармуючыя здзіўляючыя сюжэт, а гістарычныя асобы выступаюць толькі ў ролі другарадных або эпізадычных персанажаў, зафіксаваныя гісторыяй падзеі і факты складаюць фон дзеяння, але ў цэлым створаныя ў творы сюжэтныя сітуацыі гістарычна магчымыя і матываваныя, а мінулага эпоха намалявана ў яе цэльнім абрывасе. Чарговай важнай прыкметай вальтэрэйскай мадэлі гістарычнага рамана і, у прыватнасці, названага рамана

¹ Параўн.: Markiewicz H. Literatura pozytywizmu. Warszawa, 1986. S. 108–128.

Вольгі Іпатавай з'яўляецца ўкрапленне ў апавяданне фрагментаў, якія парофразуюць гісторычныя крыніцы.

Трэба падкрэсліць, што насычаныя разнастайнымі гісторычнымі дэталямі карціны мінулага, што імкнуцца да ахопу ўсіх бакоў тагачаснага жыцця, у рамане “За морам Хвалынскім” базуюцца на багатых крыніцах — такіх, як навуковыя публікацыі з галіны гісторыі², дакументы старажытнарускай пісьменнасці, шэдэўры старажытнай і сярэдневяковай арабскай культуры, творы славянскага фальклору і фальклору народаў Сярэдняй Азіі³, найперш арабскія міфы, прыгчы і захоўваючыя ў сабе мудрасць Усходу афарызымы, даследаванні з гісторыі жывапісу і прыкладнога мастацтва, а таксама рэлігійныя кнігі: Біблія, Каран, паданні зораастрызму і да т.п.

Як у любым гісторычным рамане, так і ў названым яго варыянце ўспрыманне аддаленай у часе эпохі ў значнай меры залежыць ад узроўню развіцця гісторычных навук, ад сучасных гістарыко-сафічных канцепцый і выпрацаваных філасофій і грамадскімі навукамі светапоглядных катэгорый. Праступаючая ў рамане гістарыко-сафічная канцепцыя — гэта спроба мастака адысці ад ідэалагізаванага марксісцка-ленінскага разумення мінулага. Не адмаўляючы ў цэлым ролі народных мас як стваральнікаў гісторыі, пісьменніца падкрэслівае ў ёй таксама ролю асоб незвычайных; у матэрыйлістычнае разуменне свету ўносяцца элементы трансцендэнтныя, ідэалістычныя, што выяўляюцца ў павазе да вераванняў любога народа, у ілюстрацыях збываючыхся казанняў і прароцтваў, у трактоўцы паняцця лёсу.

Гісторычна тэматыка ў дадзеным выпадку дала аўтару магчымасць не толькі стварыць змалімны сюжэт (дарэчы, гэтаму сюжету ўласціва кінематаграфічнасць, і ён мог бы стаць асновай цікавага кінасцэнтра) і малітнічыя, пераканаўчыя карціны знікшага свету, якія передаюць асаблівую атмасферу і каларыт старажытнарускай і сярэдневяковай азіяцкай рэальнасці, але і дазволіла сформуляваць пэўныя гісторычна-культурныя абагульненні, сугучныя невырашальным проблемам нашага часу. Пазіцыя аўтара глыбока гуманістычная, яе развагі ўспрымаюцца як вострасучасныя. Пры гэтым кніга адрасавана шырокаму колу чытачоў, у ёй удала спалучаны пазнавальна-выхаваўчая функцыя з пацяшальнай.

У рамане “За морам Хвалынскім” можна вылучыць тры тэматычныя часткі, звязаныя з фазамі і месцамі развіцця дзеяння, з прасторава-этнографічным фак-

² Падрабязная інфармацыя пра эпоху супадае з тым, што пісалі пра яе гісторыкі. Гл.: Bazylow L. Historia Rosji. Warszawa, 1985. Т. I. С. 82–90; Тихомиров М. Древнерусские города. М., 1956; Данилевич В. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. Киев, 1896.

³ У пісьменніцы была магчымасць пазнаёміцца з сучаснай культурай і з мінульм народам Сярэдняй Азіі, бо яна некалькі гадоў правяла ў Узбекістане, перакладала вершы ўзбекскіх паэтаў.

тарам. У першай частцы галоўны герой з'яўляецца толькі адным з многіх персанажаў, што прадстаўляюць усе пласты насельніцтва княства. Створаны ў ёй выразныя літаратурныя партрэты гістарычных персанажаў — князя Брачыслава і яго сына-наследніка Усяслава, паказаны княжацкі двор, ваяры, купцы, рамеснікі і самыя бедныя палачане. У рамане падкрэсліваецца, што князь Брачыслаў прыдаваў вялікую ўвагу сувязям з другімі народамі Захаду і Усходу. На княжацкім двары жылі візантыйскія ўрачы і манахі-перапісчыкі. Прывозілі ў Полацк свае тавары купцы з розных краін — менавіта яны нярэдка былі першымі пасламі сваіх краін, прыносялі звесткі пра свою матэрыяльную культуру, рэлігію і звычай.

Але факт, што ў рускія землі з Азіі можна было трапіць даволі лёгка, меў і адмоўныя наступствы, бо прышэльцы з Усходу ў XIV ст. вывозілі з Полацка не толькі футры, мёд і смалу, але і рабоў, захопленых у набегах або купленых у баяраў. Такім чынам, для многіх палачан Усход быў сінонімам пагрозы і няшчасця.

У апісаннях быту, звычаяў і заняткаў герояў былі ўзноўлены палітычныя, грамадскія, псіхалагічныя і моўныя асаблівасці часу. Пісьменніца не апісвае крывавыя бітвы, хаця і падкрэслівае, што ваенныя паходы і збор палюддзя былі галоўным з заняткаў князя і яго ваяроў. У першай частцы рамана апісальныя элементы дамінуюць над падзейнымі, але яны абумоўліваюць рух сюжету, і, што самае важнае, даюць магчымасць выпрацаваць сабе сваё ўյўленне пра складанасці жыцця ў гэтай сапраўды рэвалюцыйнай у гісторыі усходніх славян эпосе.

Старанна падабраныя мастацкія дэталі сігналізуюць, што гэта быў час княжацкіх міжусобіц, звязаных з барацьбой за панаванне сярод старажытнарускіх плямён, барацьбы царквы з дзвюхвер'ем, з сімваламі язычніцкага культу, якія бязлітасна знішчаліся. Падкрэсліваецца сацыяльная і прававая няроўнасць ва ўмовах самаўладдзя, спробы супраціўлення і барацьбы асobных людзей за ўласную годнасць і свабоду.

Аўтарскую ўвагу прыцягвае таксама становішча жанчын у тагачасным грамадстве. Яно прасочваецца на прыкладзе няпростых лёсаў трох жанчын: баярскай дачкі Нялюбы, беднай удавы знахаркі Кутаніхі і яе дачкі Бярозы. Нялюбе, захопленай жывапісам у часы, калі лічылася, што жанчына “праклята Богам”, разумны князь дазволіў пісаць абразы таемна, у манастыры. Яны ўпрыгожвалі полацкія цэркви, але ніхто не ведаў, што іх напісала жанчына. Лёс Бярозы сведчыць, як абыходзіліся з беднымі жанчынамі — князь падараў яе арабскому купцу; яна была вывезена ў Бухару, у гарэм, а яе маці памерла ад гора.

У галоўныя персанажы рамана абранны чалавек з ліку “безыменных” герояў, якія побач з князямі тварылі гісторыю, уносілі ў жыццё прагрэсіўныя ідэі, набліжаліся да ўніверсальных ісцін. Дасягнутае імі нярэдка знікала, пасля іх

саміх заставаўся часам толькі слабы след у народных песнях ці легендах, у назвах раслін або прадметаў. Сын полацкага каваля Алекса, які ў дзяцінстве гуляў з княжычам Усеславам і ні ў чым яму не саступаў, быў прыняты ў яго дружыну, а калі пасталеў — стаў нявольнікам кахання, гатовым памерці дзеля каханай, кінуць выклік усяму свету. Упачатку ён паказаны як чалавек, учынкамі якога кіруе інстынкт. Яму падабаецца ваеннае рамяство, ён ганарыцца ўменнем забіваць і войны лічыць удзелам сапраўдных мужчын.

Нечаканае каханне прымусіла героя накіравацца ў пошуках страчанай дзяўчыны туды, дзе “заканчваецца зямля”, у Бухару, з намерам вызваліць Бярозу. Другая частка рамана звязана менавіта з падарожжам героя па рэках і землях славян, балгар, народаў Каўказа і Сярэдняй Азіі. Падарожжа багата на драматычныя моманты: герою шмат разоў пагражае смяротная небяспека, але, як і ў славянскіх казках, ён сустракае не толькі злодзеяў, але і людзей, якія за дабро плацяць дабром, а часам бескарысліва становяцца яго памочнікамі.

Развіваючы раманнае дзеянне, пісьменніца не забывае дапоўніць апавяданне пластычным выяўленнем прасторы, якую пераадольвае герой, жыцця розных народаў, пранікнуць у філасофскі сэнс іх вераванняў. Падкрэсліваецца, што вобраз жыцця народаў у большай ступені вызначаюць географічныя ўмовы — у стэпах, гарах, на ўскраіне пустыні людзі па-рознаму апранаюцца, іншымі способамі здабываюць сабе ежу, моляцца розным багам. Полацкая зямля вызначаецца як балоцістая, нялёгкая, неласкавая, прасякнутая крыўёй, патрабуючая ад людзей многіх сіл, каб на ёй выжыць⁴. Але землі іншых народаў цяжка называць больш ласкавымі. Кожны народ умее валодаць зброяй, бо асцерагаецца зневініх ворагаў і разлічвае на прыбытак ад ваенных набегаў, кожны на ўласным вопыце набывае веды пра свет і сілы, ім кіруючыя, спрабуе наблізіцца да ісціны. Сярод любога народа ёсць людзі шчырыя і добрыя, а побач з імі злые ці неразумныя.

I, нарэшце, трэцяя частка рамана звязана з прыбыццём героя ў Бухару, дзе ён бліжай пазнаёміцца з новым для яго светам персаў-вогнішчапаклоннікаў і цюркаў-караханідаў з атачэння эміра Бухары. Часта эксплуатуемы літаратурай розных часоў сюжэт, заснаваны на матывах падарожжа ў пошуках страчанай каханай, з традыцыйнымі элементамі, выкарыстанымі яшчэ прозай “плашча і шпагі”, Іпатава вырашае па-новаму, у духу сучаснай канцэпцыі асобы, сучаснага псіхалагізму: падарожжа мае нечаканае завяршэнне — герой пераконваецца, што яго намаганні былі марныя, бо яго каханая лічыць за лепшае застасцца ў гарэме з-за сына.

Пад уплывам пабачанага і перажытага Алекса мяніеца ўнутрана, у ім паяўляецца звычка да рэфлексіі, уменне спачуваць іншым, заўважаць у свеце тое, на што раней не звяртаў увагі. Яго падарожжа ў пошуках страчанай каханкі ператварылася ў падарожжа ў пошуках ведаў, у пошуках адказаў на асноўныя

⁴ Ипатова О. За морем Хвалынским. М., 1991. С. 28.

анталагічныя пытанні: што такое жыццё, у чым праяўляеца яго сэнс, ці можа чалавек падпрадкаваць яго сабе? Сэнс жыцця яму адкрываеца ў імкненні быць карысным іншым, у тым, каб пакінуць пасля сябе што-небудзь сваёй роднай зямлі.

Апавяданне аб падарожжы дало магчымасць супаставіць два розных культурна-псіхалагічных уклады: старажытнарускіе самаўладдзе на раннім этапе яго развіцця з яго новаўведзенай хрысціянскай рэлігіяй, заснаванай на тэакратычным падыходзе, і рабаўладальніцкую ісламскую дзяржаву цюркаў-караханідаў. Дзякуючы падрабязна ўзноўленаму гістарычнаму фону чытач мае магчымасць пазнаёміцца з рознымі бакамі жыцця ў Бухары і ў правінцыі. Пісьменніца перадала прыўзнята-метафарычны стиль мовы арабскіх народаў, багацце афарызмаў і сентэнцый, што адлюстроўваюць “накопленую на працягу доўгіх стагоддзяў мудрасць Усходу”⁵, харастро вытанчанай, насычанай шматзначнай сімвалікай паэзіі.

Нягледзячы на асабістыя крыйды, герой рамана “За морам Хвалынскім”, скрэзь прызму ўспрымання якога паказана гэтая і цяпер экзатычная для многіх краіна, аўктыўна заўважае, што народы Сярэдняй Азіі шмат дасягнулі ў сферы матэрыяльнай і духоўнай культуры — яны ўжо даўно ўмелі будаваць палацы і мячэці, вырабляць тонкія тканіны і разнастайныя ўпрыгожанні. Высокага ўзроўню развіцця дасягнула ў краінах Усходу матэматыка, астрономія, філасофія, медыцина і літаратура. Алекса хутка пераканаўся ў тым, што і ў персаў-вогнішчапаклоннікаў, і ў цюркаў-мусульман ёсць чаму павучыцца, што іх дасягненні, напрыклад з галіны медыцыны, маглі б прынесці карысць для палачан.

Адказы на некаторыя цікавячыя яго анталагічныя пытанні герой знайшоў у бухарскай бібліятэцы, у кнігах арабскага філосафа-вольнадумца Авіцэнны, працах Платона і Арыстоцеля, вершах арабскіх паэтаў. Герой навобмацак набліжаеца да антычнага апафеозу жыцця, да ідэі жыцця ў гармоніі з прыродай, да спробы сімвалічнага прачытання знакаў прыроды, да ідэі павагі чалавека. Адносіны героя да ісламскай культуры пераконваюць чытача ў магчымасці дыялогу паміж такімі далёкімі ўкладамі, паказваюць, што ў прадстаўнікоў розных рэлігій можна знайсці шмат агульнага.

Але герою не было наканавана падзяліцца назапашанымі ведамі з кім-небудзь на сваёй радзіме; ён загінуў на граніцы Полацкай зямлі ад зброі кіеўлян, што помсцілі за разбурэнне сваёй зямлі. Смерць Алексы і пагібель кнігі, у якой ён занатаваў тое, чаму навучыўся ў арабаў, маюць у канцепцыі рамана значэнне сімвалічнае⁶, як быццам бы падкрэсліваюць, што добрае, разумнае, прагрэсіўнае часта аказваеца слабей злога, бессэнсоўнага, ніzkага, што прычынай няшчасцяў славян былі бясконцыя міжплямённыя ўсобіцы і войны.

⁵ Роднае слова. 1995. № 1. С. 15.

⁶ Савік Л. “Беларусь! Твая дачка я...” // Полымя. 1995. № 3. С. 221.

У рамане гучыць думка, што пасля XII ст. амаль нічога не засталося, усё створанае тады палаchanамі было разрабавана або знішчана ў выніку шматлікіх войн. Падkrэсліваецца, што ў гісторыі беларускага народа шмат разоў пераравалася пераемнасць, а дасягнутае продкамі гублялася, не перадавалася нашчадкам.

Ідэйнае значэнне рамана выяўляецца ва ўмацаванні нацыянальнай самасвядомасці беларускага народа, у абуджэнні цікаласці да яго гістарычных кананёў. Адначасова книга пераконвае ў карысці адкрытыасці дасягненням іншых народаў, суйснавання ў мірных умовах, вучыць рэлігійнай талерантнасці і павазе да таго, што здаецца на першы погляд чужым і зусім незразумелым.

(Пераклаў з рускай мовы Эдуард Дубянецкі)

Тэрэза Голуб (Мінск)

Літаратурная экспазіцыя як чыннік узаемасувязей і ўзаемаўзбагачэння культур

У беларускім грамадстве адчувальна ўзрос статус музея як навуковай і культурна-асветніцкай установы, як скарбніцы духоўнай і матэрыяльнай культуры народа. У агульной сетцы гістарычных, мастацкіх, этнографічных, прыродазнаўчых, тэхнічных музеяў Беларусі значнае месца займаюць літаратурныя музеі. Паглядзеўши на іх, як кажуць, у сукупнасці, можна ўбачыць адну агульную экспазіцыю літаратурнай Беларусі, якая вызначаецца значнымі асобамі, змястоўнымі гістарычна-літаратурнымі этапамі, дакументамі, рукапісамі, кнігамі, прадметамі творчай працы, побыту, творамі мастацтва і г. д.

Старэйшымі сярод літаратурных музеяў Беларусі з'яўляюцца музеі Якуба Коласа і Янкі Купалы ў Мінску. Значна маладзейшы, але шырока вядомы музей Адама Міцкевіча ў Навагрудку. За апошнія дзесяць-пятнаццаты гадоў створаны такія музеі, як музей-сядзіба Ф. Багушэвіча ў Кушлянах, хата-музей М. Гарэцкага ў Малой Багацькаўцы, Літаратурны музей М. Багдановіча і П. Броўкі ў Мінску, К. Чорнага ў Цімкавічах. Экспазіцыя кожнага з іх мае сваю завершанасць, распавядзе пра жыццё і творчасць таго ці іншага пісьменніка і, безумоўна ж, адлюстроўвае гістарычна-літаратурныя і нацыянальна-культурныя падзеі свайго часу, сувязь пісьменніка з навакольным асяроддзем.

На фармаванне творчага таленту беларускіх пісьменнікаў, іх светапогляду, грамадзянскай пазіцыі аказвалі ўплыў самыя розныя сацыяльна-палітычныя і культурна-бытавыя фактары. Большасць з іх вырастала на класічных узорах сусветнай літаратуры. Вось як, напрыклад, расказвае пра сябе Якуб Колас: “Байкі Крылова падараўваш мне дзядзьку Антося. Як ён дагадзіў мне! Пабудзіў на досвітку і даў у руکі: “На, цешся!” А купіў ён кнігу ў нядзелью на кірмашы. Быў гэта, помніцца, дадатак да “Нівы”, на кепскай паперы, з цьмянным шрыф-

там. Але даражэйшага падарунку ў той час я сабе не ўяўляў [...] Праз некаторы час у маёй пастухоўскай торбе з'явіўся Пушкін. Як я чытаў яго! Наўзахапкі і шкадуючы, пакідаючы на заўтра. Умацую кнігу дзе-небудзь у развіліне дрэва, у расошцы, і стано ці танцую перад ёю, як перад абразом або перад лос-тэркам. Чытаю-чытаю, аж пакуль не вывучу старонку на памяць. Тады перагарну і бяруся за другую”¹.

Падобныя прызнанні можна знайсці ў кожнага пісьменніка. Хацелася б згадаць яшчэ адну цытату з успамінаў брата М.Гарэцкага Гаўрылы, які акрамя захаплення празаіка беларускім фальклорам, творамі беларускіх пісьменнікаў адзначае наступнае: “Максім любіў рускую літаратуру: Пушкіна, Лермантава, Гогаля, Талстога, Дастаўскага, Буніна. Вельмі падабаліся яму творы Шаўчэнкі, Кацюбінскага, Міцкевіча, Ажэшкі — ён чытаў іх у арыгіналах”². Цікавасць М.Гарэцкага да іншамоўнай літаратуры пацвярджае таксама спіс кніг яго хатній бібліятэкі, у якім значацца творы У.Гётэ, Г.Гейнэ, А.Франса, Г.Флабэра, А.Дадэ, М.Твэна, Ш. дэ Кастэра і інш.

Узаемасувязь і ўзаемаўзбагачэнне культур свету наглядна адлюстроўваюць у літаратурных музеях экспазіцыі, дзе паказаны пераклады твораў таго ці іншага аўтара, перакладчыцкая дзейнасць мастакоў слова. Шырокаму асвятленню згаданай праблемы можа быць прысвечана асобная канферэнцыя. У дадзеным жа выпадку неабходна адзначыць, што пытанне перакладу ў беларускай літаратуре мае сваю багатую гісторыю, вытокі якой — у глыбокім мінулым. Яскравым доказам сказанага з'яўляюцца пераклады кнігі Бібліі, зробленыя Ф.Скарынам, пераклады С.Буднага, В.Цяпінскага. Цікавую старонку ў гісторыі беларускай літаратуры складаюць рэлігійная і свецкая перакладныя аповесці. Бліжэй да нашага часу шырокое распаўсюджанне атрымаў паэтычны пераклад. Сярод шматлікіх перакладчыкаў значацца імёны В.Дуніна-Марцінкевіча, А.Вярыгі-Дарэўскага, А.Абуховіча, А.Гурыновіча, Я.Лучыны, М.Косіч, М.Багдановіча, Я.Купалы, Я.Коласа, М.Гарэцкага, У.Дубоўкі, Н.Гілевіча, Р.Барадуліна, Я.Семяжона. Шырока прадстаўлена беларуская літаратура ў перакладах замежных аўтараў.

Літаратурная экспазіцыя музея не толькі адлюстроўвае працэс узаемасувязей і ўзаемаўзбагачэння культур сваім зместам, але і сама часта з'яўляецца непасрэдным аб'ектам гэтых кантактаў. Што тут маецца на ўвазе? Перш за ёсё перасоўня выставы-экспазіцыі, якія могуць стварацца кожным музеем індывідуальная і сумесна, прычым сумесна з іншапрофільнымі музеямі. Іх экспанаванне магчыма як унутры краіны, так і за яе межамі. Зыходзячы з вопыту Дзяржжаўнага музея гісторыі беларускай літаратуры, патрэбна адзначыць такія найбольш адпаведныя тэмэ сённяшній гаворкі часовыя экспазіцыі, як

¹ Лужанін М. Колас расказвае пра сябе. Мн., 1964. С. 61.

² Гарэцкі М. Успаміны, артыкулы, дакументы. Мн., 1984. С. 9.

“Нясвіжская скарбніца” і “Зброяй палымянага слова”. Першая з іх была створана сумесна з Нацыянальным музеем гісторыі і культуры Беларусі да міжнароднага сімпозіума “Нясвіж як агульнае ўрапейская гісторыка-культурная каштоўнасць”. Другая — з Беларускім дзяржаўным музеем гісторыі Вялікай Айчыннай вайны да 50-годдзя Перамогі над фашысцкай Германіяй. У абодвух выпадках з дапамогай рэдкіх экспанатаў наведальнікі змаглі адкрыць для сябе шмат новага, таго, што раней не ўводзілася ў шырокі ўжытак, убачыць літаратуру Беларусі ў агульнае ўрапейскім кантэксле, адчуць багацце духоўнай культуры народа на розных этапах яго гісторычнага развіцця.

Пэўную ролю ў паширэнні культурных узаемасувязей адыграла перасоўная выставка, прысвечаная 100-годдзю М.Гарэцкага, якая экспанавалася ў сядзібе ЮНЕСКО (Францыя). Яна дала магчымасць зарубежным наведальнікам пазнаёміцца з жыццём і творчасцю класіка беларускай літаратуры, аўтарам дакументальных запісак “На імперыялістычнай вайне”, якія крытыкай ставяцца побач з раманам А.Барбюса “Агонь”.

Неабходна адзначыць, што літаратурныя экспазіцыі ў Беларусі з кожным годам пашираюцца. Супрацоўнікамі Дзяржаўнага музея гісторыі беларускай літаратуры вядзецца работа па стварэнні новых філіялаў. У перспектыве запланавана адкрыццё музея В.Дуніна-Марцінкевіча, Л.Геніуш, К.Каліноўскага і паўстанцаў 1863–1864 гг., музея пісьменнікаў-святароў (у доме К.Свяякі) і інш. Нават такі няпоўны пералік імён дае магчымасць адчуць новыя падыходы ў навукова-метадалагічнай дзейнасці Дзяржаўнага музея гісторыі беларускай літаратуры, яго імкненне пазбавіць літаратурныя экспазіцыі ад ранейшай заідзялізаванасці, ад устарэлых догмаў і стэрэатыпаў. Перад супрацоўнікамі музея цяпер стаіць задача першаступенай важнасці — стварыць сваю асноўную літаратурную экспазіцыю — ад старажытнасці да нашых дзён. Без адлюстравання ўзаемасувязей і ўзаемаўпłyваў літаратурных працэсаў у дадзеным выпадку не абысціся. Не абысціся і без стэндаў ці залы, якія раскажуць пра развіццё беларускай літаратуры за межамі Бацькаўшчыны.

На вялікі жаль, даводзіцца канстатаваць, што пры зборы матэрыялаў-экспанатаў для старажытнай часткі асноўной экспазіцыі музея ўзнікаюць цяжкасці з іх набыццём. Гэта абумоўлена адсутнасцю неабходных літаратурных помнікаў і документаў, грамат і статутаў, старажытных рукапісных кніг і друкаў, аўтографаў пісьменнікаў, асабістых рэчаў і г. д. у фондах музея. Вельмі мала іх у архівах, музеях, бібліятэках горада, краіны. У сувязі з самымі рознымі сацыяльна-палітычнымі падзеямі на працягу многіх стагоддзяў значная частка нацыянальнай культурнай спадчыны беларускага народа трапіла за межы Беларусі. Надзеі на набыццё ці вяртанне старажытных архіўналаў-экспанатаў амаль няма. Адзіную магчымасць данесці да наведальніка дух эпохі, яе адметнасць і шматфарбонасць дадуць рэканструкцыі і муляжы, фота і ксеракопіі.

Створаная менавіта такім шляхам старажытная частка экспазіцыі з'явіцца значным укладам у вырашэнне проблемы вяртання спадчыны, а для наведальніка стане наглядным матэрыялам для асэнсавання духоўных ба-гаццяў беларускага народа.

Карыстаючыся выпадкам, заклікаю шаноўных удзельнікаў кангрэса, за-межных беларусістай спрычыніцца да добраі справы, пасадзейнічаць, па-магчымасці, папаўненню фондаў музея. Менавіта такая форма супрацоўніцтва паспрыяе не толькі яго станаўленню, але і з'явіцца яскравым прыкладам плённасці культурных узаемасувязей, паслужыць агульным інтарэсам беларусаўства.

Буданна Хінгамірэ (Дхарвад)

Заўвагі пра беларускую паэзію на мове канада

Вось ужо пятнаццаць гадоў, як я займаюся перакладамі рускай паэзіі, выдаў у Індыйі, у штаце Карнатак, пяць яе зборнікаў на мове канада. Адначасова запікаўся іншымі літаратурамі былога Савецкага Саюза, найперш беларус-кай, пачаў яе перакладаць з арыгінала. І скажу адразу: яна зачараўала мяне.

У 1985 г. была выдадзена “Анталогія беларускай паэзіі” ў майі перакладзе. Яшчэ перад друкаваннем кніжкі некаторыя ўключаныя ў яе вершы былі апублікованы ў літаратурных часопісах штата Карнатак. Сябры-перакладчыкі, паэты і крытыкі ацанілі мае намаганні па азнямленні чытачоў штата са скарбамі беларускай літаратуры.

Найперш я імкнуўся, каб мае пераклады адпавядалі арыгіналам. Сумленны перакладчык заўсёды шмат працуе над вершам, каб выкарыстаць пры перастварэнні адпаведныя фармальныя сродкі, якія існуюць у яго роднай мове, — захаваць думкі, вобразы, метафоры, парыўнанні. Тут мне вельмі прыдаўся ранейшы вопыт перакладу твораў Аляксандра Пушкіна.

Да прыкладу, каб перакласці верш Максіма Танка “Званы Хатыні”, мне трэба было раней вывучыць апісаную ў ім сітуацыю, падзеі часоў акупацыі Беларусі фашисткімі захопнікамі. Тут мне вельмі прыдаліся ўступныя словаў аўтара да зборніка “Чароўная зямля Беларусь”, выдадзенага на англійскай мове. Яны сталі для мяне своеасаблівым ключом да асэнсавання творчасці Максіма Танка ў яе гістарычным, сацыяльным і культурным кантэкстах.

Якія б складаныя слаі ні былі напластаваны ў паэтычным тэксле, для перакладчыка важна захаваць цэласнасць твора, яго рытм, сістэму рыфмаў і асабліва дух. Той самы дух, які пачаўся, вырас, нібы з насення, з спадчыны Янкі Купалы і Якуба Коласа, заснавальнікаў вашай новай літаратуры, што пісалі для простых людзей, узбуджалі чалавечыя пачуцці, патрыятызм, пашану да роднай культуры, няnavісць да ворагаў.

Паэтычныя творы Янкі Купалы і Якуба Коласа спадабаліся мне тым, што ў іх выкарыстана жывая і вобразная народная мова (гэта важна і для літаратуры на мове канада). У іх вершах выказаны індывідуальныя пачуцці аўтараў, перададзены іх багатыя эмоцыі. Іх складаны жыццёвы вопыт адлюстроўваўся ў розных формах, жывых да сённяшняга дня. Вядома, у мяне былі пэўныя цяжкасці, калі я спрабаваў перадаць асобныя ідывідныя і фразеалагічныя звароты, тонкі гумар. І каб адэватна перадаць у такіх выпадках сэнс, даводзілася мне шукаць паралелі ў беларускім і сваім фальклоры, а часам нават у народным мастацтве і музыцы. Асабліва цяжка мне даліся пераклады вершаў “Майму народу” і “Касцу”, дзе ўжыты своеасаблівы рымкі і сістэма рыфмоўкі.

З іншых паэтаў мяне зачароўвалі, радок за радком, вершы Максіма Багдановіча, Уладзіміра Дубоўкі, Петруся Броўкі, Анатоля Астрэйкі. З іх наш чытач даведаўся пра складаны лёс вашага народа, яго трагічную гісторыю. А сённяшні дзень Беларусі адкрываўся для мяне ў пазіі Рыгора Барадуліна, Ніла Гілевіча, Пімена Панчанкі, Аляксея Пысіна. І яшчэ: засталіся ў маёй памяці творы Міколы Арочкі (“Бераг Нёмана”), Анатоля Грачанікава (“Казкі”). Яны сталі для мяне прыкладам творчага выкарыстання народных матываў, фальклорнай сімволікі.

На мову канада перададзены таксама вершы беларускіх паэтэс — Эдзі Агняцвет, Дануты Бічэль-Загнетавай, Вольгі Іпатавай, Еўдакіі Лось, Яўгеніі Янішчыц, чыя творчасць вызначаецца асаблівай цеплынёй і шчырасцю. У іх перададзена прыгажосць вашай зямлі, інтывных пачуццяў. Яўгенія Янішчыц імкнулася стварыць новыя сродкі паэтычнага выяўленення.

І ўсё ж у сучаснай беларускай паэзіі самы блізкі да мяне як перакладчыка застаўся Максім Танк. Яго творы вызначаюцца светласцю думак і шчырасцю пачуццяў.

Спадзяюся, што распачатая мною справа прысвяення народу канада паэтычных скарбай беларускага народа будзе прадоўжана.

(З англійскай мовы пераклаў **Юрась Жалезка**)

Ірына Шаблоўская (Мінск)

Беларуска-чэшскі літаратурны дыялог

Чэхія і Беларусь знаходзяцца паміж Усходам і Захадам Еўропы і не могуць не адчуваць на сабе ўплывы з розных бакоў. Яны не маюць агульной мяжы, так бы мовіць. Але тым не менш літаратурны дыялог паміж імі існуе. Ён вызначаецца мноствам фактараў: пераклады і ўзаемная навуковая зацікаўленасць, вывучэнне мовай і літаратур — чэшскай у Беларусі і беларускай у Чэхіі, контактныя сувязі паміж літаратарамі і навукоўцамі. Супрапоўніцтва ў галіне адукцыі, без якога наўрад ці будуць плённымі ўсе іншыя формы дыялогу.

Калі на першым этапе вывучэння ўзаемасувязей акцэнтуюцца звычайна кантакты, пераклад, то з цягам часу прыходзіць цікавасць да агульнасці і адметнасці, тыпалогіі і нацыянальнай спецыфінасці, дакладней — да адметнага праз агульнае. Зацікаўленасць беларусамі ў Чэхіі і чэшскім жыццём у Беларусі мае даўнія карані і вывучана ў нас даволі грунтоўна¹.

Працягваючы традыцыйныя методы даследавання ўзаемасувязей беларускай і чэшской літаратур сёня, на маю думку, варта рабіць акцэнт на вывучэнні кантэксту (міжславянскага, еўрапейскага, сусветнага) развіцця літаратур псіхакосмалогаса (тэрмін Д. Гачава), калі асэнсаванне літаратурнага развіцця ўключае псіхалогію, ментальнасць, намагаецца выйсці на духоўныя космас нацыі і чалавечства. Актыўна апошнім часам пачала даследавацца беларуская эміграцыя ў Празе. Тэма гэтая заслугоўвае, каб хоць бы пункцірна спыніцца на агульнай старонцы беларуска-чэшскага ўзаемадзеяння. Беларускую Народную Рэспубліку, абвешчаную 25 сакавіка 1918 г., адной з першых у ліку няmnогіх тады, у 1919–1920-х гг., признала Чэхаславакія (абвяшчэнне яе незалежнасці адбылося 28 кастрычніка таго ж 1918 г.). У 20-я гады нашага стагоддзя ў Прагу пераехаў урад БНР. Тут працавалі беларускія арганізацыі. Тут, на Альшанах, пахаваны першыя беларускія прэзідэнты П.Крачэўскі і В.Захарка.

Палітычная эміграцыя была ў Празе прадстаўлена даволі шырока. Тут, дзякуючы падтрымцы Тамаша Гарыка Масарыка, вучыліся беларусы, забясьпечаныя стыпендыяй. Сярод іх — паэт У. Жылка, Т. Грыб, М. Вальтэр, аўтар першай манаграфіі пра Скарыну І.Дварчанін. Тут выдаваліся беларускія часопісы, у якіх адлюстроўвалася жыццё на Бацькаўшчыне. Вельмі аператыўна рэагавалі эмігранты на навіны культуры, выхад новых кніг. Прага ўвайшла ў жыццё і творчасць двух вялікіх беларускіх талентаў, дала ім прытулак. Адзін — выдатны спявак Міхал Забэйда-Суміцкі, другая — паэтэса Ларыса Геніуш.

У апошнія гады з'явіліся “Пражскі эпістолярый” У.Калесніка, адпаведныя раздзелы кніг Б.Сачанкі “Беларуская эміграцыя” і “Сняцца сны аб Беларусі”. Прыгадаем, што сярод, бадай, самых першых спроб навуковага асэнсавання пражскай эмігранцкай творчасці былі газетны артыкул А.Мальдзіса (Звязда, 1968) пра паэзію Ларысы Геніуш, успаміны Ю.Гаўрука пра У. Жылку (Дзень паэзіі, 1971), манаграфія У.Калесніка “Ветразі Адысея” (Полымя, 1977). Гэта першыя ластаўкі навуковай галоснасці, вельмі карысныя, бо афіцыйна

¹ Гл.: Ларчанка М. М.Багдановіч і славянства // Славянская супольнасць. Мн., 1963; Ён жа: Літаратурная ўзаемадзейнасць Чэхаславакіі і Беларусі // Яднанне братніх літаратур. Мн., 1974; Мажэйка А., Фактаровіч Д. З гісторыі чэшска-беларускіх літаратурных сувязей // Полымя. 1957. № 1; Александровіч С. Вітае Злата Прага // Полымя. 1982. № 7; Мирочицкій Л. Белорусско-чехославацкие культурные и научные связи. Мн., 1981.

эміграцыя тады нібы і не існавала наогул. Чакае пільной увагі беларускіх на-
вукоўцаў таямнічы лёс беларускага архіва, які часткова ўваходзіў у Рускі
загранічны гістарычны архіў у Празе. След яго губляеца пасля 1945 г., калі
архіў быў перададзены Сталіну як падарунак. “У Москву трапілі ўсе сакрэт-
ныя матэрыялы архіва. Эта тлумачыць, чаму адразу пасля вайны ў Чэхаславакії
пачаліся масавыя арышты рускіх эмігрантаў”, — пішуць аўтары манографіі
пра рускую эміграцыю².

Беларуска-чашскія літаратурныя ўзаемасувязі, заснаваныя на гістарычным
лёсе двух славянскіх народаў, абумоўлены ментальнымі асаблівасцямі нашых
нацый. Агульная рыса ў чэхаў і беларусаў, як мне ўяўляеца, — гэта перадусім
талерантнасць, цярпімасць. Яны нікога з сваіх суседзяў не абчэшвалі і не
абеларушвалі, не хварэлі на экспансіўнасць, імперскасць, увесь час з іх кілі,
падкрэслівалі каштоўнасць нармальнага жыцця. Можа таму, што самі цярпелі
ад суседзяў з розных бакоў: чэхі — ад немцаў, беларусы — ад рускіх і паля-
каў. Не распачыналі яны ніякіх войнаў, вымушаны былі абараняць на працягу
ўсёй гісторыі свае землі, якія неаднайчы становіліся плацдармам для выра-
шэння ваенных канфліктў, ініцыятыва ў развязанні якіх належала магутным
суседзям (прыгадаем трыццацігадовую вайну, Першую сусветную, Другую).

Шляхамі вывучэння дыялогу беларускай і чэшскай літаратур можа стаць
параўнальны аналіз нацыянальных лёсаў абодвух народаў, іх суплёт з
філасофій і гісторыяй, паруцінне тыпаў літаратурных герояў, прасторы, якія
фармуе нацыянальныя характеристы. Філасофія чэшскай літаратуры, якая многае
тлумачыць у нацыянальным характеристы і стылі быцця, можа быць прасочана
на творах многіх геніяў — ад Яна Гуса, Яна Амоса Каменскага, Алоіса Ірасека
і Бажэны Немцавай да Гашака і Грабала. Прыгадаем філасофію “малых спраў”
першага чэшскага презідэнта Т.Г.Масарыка, якая засноўвалася на павазе, да-
веры і высокай адказнасці ў дачыненні да кожнага: ад простага працаўніка да
міністра. Вядома, што менавіта гэтая праграма ў 20–30-я гады забяспечыла
Чэхаславакіі буйны росквіт ва ўсіх галінах вытворчасці, прамысловасці, сель-
скай гаспадаркі, а перадусім культуры. Згадаем рэлігійны Карэла Чапека,
блізкага сябру Масарыка, што мае сваім вытокам павагу да людзей, іх думак,
пачуццяў, шанаванне асобы і дабрыню. Менавіта з гэтай этычнай праграмы
Чапека ўзрастает адноснасць ісціны, неабходнасць вывучаць розныя думкі, ані
ў якім разе не навязваць сілай свае.

“Швейкаванне” ў Гашака — адмысловая форма рэакцыі асобы, вымушанай
жыць у вар’яцкім доме, яе супраціўленне вайне і пануючаму ў імперыі
абсурду. Філасофія жыцця, выкладзеная ў рамане Гашака, так бы мовіць,
нацыянальна апрабаваная ў творчасці сучаснага чэшскага пісьменніка

² Пехтерев А., Клапка И. Русская литературная эмиграция в Чехословакии: 1918–1938. Прага; Брно, 1993. С. 15.

Багуміла Грабала, яго рамане “Як я абслугоўваў англійскага караля”, нататках і творах-споведзях (сярод іх — “Занадта шумная адзінота” і “Лістападавы ўраган”). Цікава, што як самую галоўную заслугу сваёй творчасці аўтар адзначае паказ героя. “Чацвёртас” саслоўе, прости люд, прызнаецца пісьменнік, для яго — “мера ўсіх рэчаў і падзеяў”. Адпавядае гэтым разважанням і канцэпцыя станоўчага героя, у якой няцяжка заўважыць своеасаблівую рэакцыю на сацыялістычнае разуменне герайчнага, з аднаго боку, і працаўг нацыянальнай літаратурнай традыцыі Неруды — Гашака, з другога. “Станоўчым героем з’яўляецца ўсялякая чалавечая экзістэнцыя: героем можа быць і дзіця, якое вучыцца хадзіць, герой — і падлетак, які пайшоў упершыню ў школу, герой — і юнак, які становіцца мужчынам. І, нарэшце, героем з’яўляецца кожны, хто закахаўся і ажаніўся. Сапраўдны герой — чалавек, які ходзіць на працу і жыве рytмам звычайнага жыцця. Няма неабходнасці дзеля герайзму ўдзельнічаць у вайне, быць касманаўтам або напісаць кнігу: патрэбна выконваць абавязкі працаўніка і мужа, бацькі і сябра. На маю думку, гэта і ёсьць найвялікшы герайзм...”³

У беларускай літаратуре таксама ёсьць сваё “чацвёртас” саслоўе, створанае майстрамі розных эпох. Яно пераважае ў культуры сялянскай краіны і яе пераважна рэалістычнай літаратуры. Толькі паказана яно, гэтае “чацвёртас” саслоўе працавітых і талерантных людзей, пераважна ў гаротным стане, цяжкім жабрацкім жыцці. Горш таго, апранута яно ў вайсковыя мундзіры, бо беларуская літаратура часцей за ўсё паказвала чалавека на вайне. Гераізм савецкага чалавека прыглушаў ментальныя асаблівасці беларусаў, якія змагаліся, перадусім, за савецкую радзіму, а ўжо потым — за Беларусь. Чэхі ж і ў вайну абапіраліся на нацыянальныя традыцыі, сваю мінуўшчыну. Нездарма ў сямія цяжкія дзесяцігоддзі, у tym ліку і пасля 1968 г., асабліва многа ў чэшскай літаратуре з’яўлялася гісторычных раманаў. Беларусы, на жаль, былі адлучаны ад сваёй гісторыі, ад Рагнеды, Вітаўта: іх намагаліся замяніць Іванам Грэзным і Кацярынай, пра якіх вучылі ў школе. Беларусы звычайна не ведаюць, як выглядалі старожытны Тураў і нават даваенны Мінск. Тоё, што можна было б пазнаць, было зруйнавана, перайменавана, нялётка адшукваецца ў памяці і прасторы... Дэнацыяналізацыя, бадай што, галоўная прычына сучасных беларускіх бедаў. Ад яе ідзе трагедыя з беларускай мовай.

Беларусь сёня перажывае тое, што чэхі — два стагоддзі таму, калі яны вызываляліся з-пад нямецкай паслябелагорской экспансіі. Былі часы, калі Прага з’яўлялася пераважна нямецкім горадам (напрыклад, у канцы мінулага стагоддзя, калі гімназіст Гашак прымаў удзел у дэманстрацыях у абарону роднай мовы, калі чэхі началі актыўна пераезджаць у сваю сталіцу). Вялікая адданасць чэхаў справе нацыянальнага Адраджэння, на якую працаўала не адно пакаленне і не толькі інтэлігенцыя (але яна ў першую чаргу ўскладала на сябе

³ Hrabal B. Můj svět. Praha, 1988. S. 447.

галоўны цяжар па асветніцтве народа), адзначалася амаль усімі беларусамі, што наведалі гэту краіну. Сярод іх — згаданыя ўжо эмігранты, многія паэты і перакладчыкі: Я.Купала, У.Караткевіч, А.Разанаў.

Беларускі вобраз Чехіі — адметны. У ім не толькі ўлюблёнасць у старажытную гісторыю Чехіі, яе народ, але і падкрэсліванне сугучнасці лёсаў абодвух народаў, намаганне ўбачыць прыклад для пераймання, нарэшце — вера ў свае магчымасці. Беларуская рээпцыя Чехіі мне ўяўляеца цікавай і перспектывай навуковай праблемай.

Нацыянальныя тыпы ў значнай ступені знаходзяцца ў суплёце з роднай прасторай, могуць выявіцца як нацыянальныя найлепш менавіта на роднай зямлі. Так, ментальнасць чэхаў шмат у чым заснавана на еўрапейскасці. Нельга не пагадзіцца з Міланам Кундэрам, які сцвярджае, што чэшская культура па сваёй прыродзе — заходняя, але пасля Ялцінскай канферэнцыі яна прымусова прыцягвалася да Усходу. Наогул, праблема Захад—Усход дыскутувалася ў Чехіі вельмі шырока ў 1946—1947 гг. Мілан Кундэр зноў вярнуўся да яе ў прамове на IV з'ездзе чэшскіх пісьменнікаў праз дваццаць гадоў, пачаўшы тым самым Пражскую вясну, а яшчэ праз дваццаць гадоў — у эсэ “Unos Evropy” (“Выкраданне Еўропы”). Што датычыць беларускай думкі, то яна пачынае ўсведамляць праблему Захад—Усход, як і сусветны кантэкст нацыянальнай літаратуры, толькі цяпер.

Справядлівасць слоў Кундэра няцяжка зразумець, парайнаўшы, напрыклад, ментальнасць чэха і беларуса ў судносінах хоць бы з акаляющим асяроддзем і той роллю, якую адыгрываюць у жыцці абодвух народаў замкі. Замкавая архітэктура, паркі і сажалкі, парковая скульптура і дэкаратыўна-прыкладное мастацтва... Такіх паркäu, маёнткäu, замкäu і фартэцыяў на тэрыторыі Чехіі — сотні. Многія з іх прыгадваюцца мне ў рэстаўрацыі, накшталт нашага Мірскага замка сёння, але яны “працавалі” як фактар сучаснасці.

Лёс беларускага замкавага дойлідства жахлівы. Трагедыя вайны сягае і ў нашыя дні: ад знішчэння інтэлігенцыі і культурнага генафонду разбурана наафера, — гэта і людскія душы, і культурныя ансамблі, і тыя ж замкі, ад якіх, у лепшым выпадку, засталіся фундаменты або цудам ацалелія старыя дрэвы. На практыку пасляваенных дзесяцігоддзяў раслі новыя пакаленні беларусаў, якія нават не ведалі пра раскошу дагледжанай культурнай прасторы, не ўяўлялі, што было збудавана іх дзядамі і прадзедамі, як выглядалі непакалечаныя, неператвораныя ў зернесховішчы і спартыўныя залы храмы. А вось чэхі маюць шчаслівую магчымасць абагаўляць мінулае: замкі і храмы сёння — гэта філіі галерэй, музеяў, якія выконваюць і культавыя, і свецкія мэты, перадусім — выхоўваюць мінуўшчынай. Іх наведваюць дарослыя і дзеці, яны — аб'ект паломніцтва нацыі. Замкі Чехіі, такім чынам, — паніяцце духоўнае, рэальнасць нацыянальнай гісторыі. Для беларуса — усё гэта яшчэ ў мінулым, якое цяжка нават сабе ўяўіць; яно чакае дыялогу з сваімі нашчадкамі.

Розніцу ў ментальнасці чэха і беларуса няцяжка выявіць і праз прызму побытавага стылю жыцця, ролю ў ім, напрыклад, месцаў адпачынку — розных кафэ, бараў. Маюцца на ўвазе ўтульныя мясціны, дзе чалавек можа выпіць кавы ці піва, з'есці бутэрброд... Для чэхай яны маюць вялікае значэнне як месцы камунікацыі, дзе магчыма расслабіцца, пагутарыць з аднадумцамі, паслухаць апанентаў, не затыкаючы ім вусны, выказацца ці проста пасядзець. Нашаму люду цяжка нават уяўіць сабе, што гэта такое, бо ён, небарака, ведае, у лепшым выпадку, тое, што па-руску называецца “забегаловка”, або шыкоўныя рэстараны, а гэта зусім іншае.

Характэрная старонка літаратурнага дыялогу — рэцэпцыя праз пераклад. Чэшскія пераклады беларускіх аўтараў пачынаюцца, мабыць, з вядомага славіста Адольфа Чэрнага, які двойчы наведваў Беларусь у 1890 г., запісваў тут песні, пераклаў вершы Я.Купалы, Цёткі, Я.Коласа. Беларускую паэзію перакладалі сусветна вядомыя чэшскія паэты Й.Гора, Я.Сейферт, І.Барт.

Чэшскія пераклады адметныя сістэмнасцю. Яны знаёмяць з беларускімі пісьменнікамі, так бы мовіць, першага плана, з класікай, пададзенай у канцэске гісторыі. У 1955 г. у Празе выйшла анталогія “Паэты Беларусі”. Пабачылі свет пераклад манаграфіі Я.Мазалькова “Янка Купала”, брашура В.Жыдліцкага “Сорак год украінскай і беларускай савецкай літаратуры” (Прага, 1957).

Пра прафесара Карлава універсітэта Вацлава Жыдліцкага, вядомага славіста, даследчыка ўкраінскай і беларускай літаратур, патрэбна гаварыць асобна: пра яго ўвагу да развіцця нашай літаратуры, грунтоўныя прадмовы і пасляслоўі да выданняў твораў беларускіх аўтараў на чэшскай мове (М.Танк, А.Адамовіч, Я.Брыль), пра бездакорны густ перакладчыка беларускай белетрыстыкі на чэшскую мову, які адбірае не проста папулярных аўтараў, але найбольш характэрных. Гэта Быкаў, Адамовіч (“Вяртанне ў Хатынь”, 1975), Брыль (“Птушкі і гнёзды”, 1976), Шамякін (“Сэрца на далоні”, 1975). Вацлаў Жыдліцкі рэгулярна выступае на старонках беларускай перыёдыкі, у прыватнасці “Даляглядаў”, з аналізам беларускіх перакладаў з чэшскай літаратуры. Пры гэтым даследчык выходзіць на глыбокія назіранні. Так, аналізуочы пераклады паэзіі В.Незвала, зробленыя Х.Жычкам, чэшскі аўтар піша пра няпросты шлях паэзіі Незвала да беларускага і рускага чытача. Асациятыўнасць, наватарская вобразнасць Незвала “супярэчаць класічным пушкінскім традыцыям лагічнай выразнасці, што да гэтага часу жывуць і з'яўляюцца “дырэктыўнымі”⁴. Менавіта гэтым тлумачыць даследчык запозненасць выданне Незвала на рускай мове. Далей В.Жыдліцкі вызначае асаблівасці беларускага ўспрыніцця Незвала: “А беларуская паэзія, акрамя таго, трывала звязана з фольклорнымі крыніцамі і жывіцца з іх, і таму ўзняцца ад гэтых рудыментарных вытокаў да сучаснай нэзвалаўскай вобразнасці было нялёг-

⁴ Жыдліцкі В. Нэзвал беларускі // Далягляды. Мн., 1989. С. 220.

ка... Выбар вершаў, зроблены Жычкам, у значнай ступені абумоўлены айчыннымі меркамі... Укладальнік акцэнтуе сацыяльныя і востра палітычныя матывы нэзвалаўскай паэзіі, матывы, непасрэдна звязаныя з Савецкім Саюзам, вызваленнем Чэхаславакіі Савецкай Арміяй⁵. Я спынілася на гэтых слоўах не дзеля цытавання, а таму, што ў іх раскрыта харктэрная асаблівасць савецкай літаратурнай рэцэпцыі. Яна вызначыла перакос у свядомасці і культуры цэлай эпохі, яскрава адлюстраванай у савецкіх энцыклапедыях, дзе пра Гусака пісалася больш падрабязна, чым пра Яна Гуса.

На чэшскую мову перакладзены таксама проза З.Бядулі, У.Караткевіча, І.Мележа, А.Карпока, І.Шамякіна, Я.Брыля, шэсць аповесцей В.Быкава, п'есы К.Крапівы, А.Макаёнка, дакументальныя кнігі А.Адамовіча, Я.Брыля, У.Калесніка “Я з вогненнай вёскі”, А.Адамовіча і Д.Граніна “Блакадная кніга”. Прычым усё гэта — асобныя выданні з грунтоўнымі пасляслоўямі, з аналізам не толькі твора, але і творчага шляху аўтара.

Беларускія пераклады чэшской літаратуры не толькі бяднейшыя па колькасці, але, трэба прызнацца, больш выпадковыя. Хаця цікавасць да культуры народа Яна Гуса і Яна Амоса Каменскага прайві ў яшчэ Францішак Багушэвіч, які ў восьмідзесятых гадах мінулага стагоддзя перакладаў Юліуса Зэйера, праўда, на польскую мову, знаходзіўся пад уражаннем апавяданняў Яна Врхліцкага і таксама збіраўся іх перакладаць. Цікавасць да чэшской літаратуры застаецца да сёння прыватным фактам з біографіі нашых асобных пісьменнікаў і дзеячаў навукі. Яна зможа стаць нацыянальнай праграмай толькі пасля таго, як чэшская мова і літаратура пачнуть вывучацца на спецыяльных аддзяленнях ВНУ. Актуальная і сёння, на жаль, слова Жыдліцкага з ужо цытаванага артыкула пра тое, што “багемістыка сама па сабе ў Беларусі ўвогуле адсутнічае”. Відаць, таму беларусы не могуць пахваліцца, што маюць на роднай мове К.Г.Бароўскага, І.К.Тыла ці К.Маху, выдатнага рамантыка, аўтара паэм “Цыганы”, “Май” (не лічачы фрагмента апошняй). Не маем у перакладзе і паэтаў чэшской мадэрны. Не маем нават выдатных рэалістаў Б.Немцавай і Я.Неруды.

Зрэшты, з большага пералічым, што маем. Прынамсі, гэта не складана: раман А.Ірасека “Скалакі” (пер. Я.Васілёнак і М.Татур, 1974), раман І.Ольбрахта “Ганна-праклетарка” (пер. Ю.Лявонны, апрац. М.Багун, 1932), зборнік апавяданняў Я.Гашака “Госць у хату” (склад. А.Мажайка, 1984), кніга для дзяцей “Цвёрдая скура”, зборнік “Чэшскія і славацкія апавяданні” (склад. І.Мележ, 1958), апавяданні К.Чапека, раскіданыя па перыядычным друку, “Казкі і вясёлыя гісторыі” для малодшага ўзросту (пер. Я.Курто і А.Чаркасаў, 1966). З прозы прыгадаем яшчэ апавяданні Я.Дрды “Нямая барыкада” (пер. С.Міхальчук, 1955), Ю.Фучыка “Слова перад пакараннем смерцю” (пер. І.Шчарбатаў, 1953). Вось амаль і ўсё, не лічачы апавяданняў, што друкаваліся ў газетах.

⁵ Жыдліцкі В. Нэзвал беларускі. С. 221.

Асобна скажу пра недаступны для чытача раман Я.Гашака “Прыгоды ўдалага ваякі Швейка”, бо яго пераклад быў зроблены яшчэ у трыццатыя гады (у 1931–1932 гг. выдадзены чатыры кнігі рамана у перакладзе М.Зарэцкага, К.Крапівы, М.Лужаніна, К.Вашыны). Быў выдадзены нават працяг, які пасля смерці Гашака дапісваў фельетаніст газеты “Рудэ право” К.Ванэк (у перакладзе Т.Кляшторнага, З.Астапенкі, К.Чорнага). Пераклад рабіўся, на жаль, не з арыгінала, а з рускага і нямецкага тэкстаў, таму патрабаваў бы адпаведнай рэдактуры. Але я лічу, што перавыданне было б апраўданым.

Больш, чым празаікам, паshanцавала паэтам. Вітэзслава Незвала перакладалі Х.Жычка, П.Макаль, П.Прыходзька, В.Вітка (зборнік “Васількі і гарады”, 1986). Збеларушаны асобныя вершы такіх паэтаў, як І.Волькер, В.Завада, Й.Гора, Й.Кайнар, Ф.Грубін (пер. Я.Семяжон), С.Нейман (пер. М.Гамолка, М.Машара), Я.Сэйферт (перакл.А.Вялюгін). У 1980 г. выдадзены зборнік “Высокое неба” (склад. Х.Жычка), дзе знайшла адлюстраванне чэшская паэзія XX ст.

Наогул беларускі пераклад з чэшской мовы нельга лічыць адэкватным нават у нейкай ступені. Ён дае вельмі фрагментарнае ўяўленне пра багатую і старажытную літаратуру братняга чэшскага народа. Амаль адсутнічае класіка.

Артыкулы пра чэшскую літаратуру ў беларускім перыядычным друку пачалі з'яўляцца ў 20-я гады, але гэта пераважна быў перадрук чэшскіх аўтараў. Свае, беларускія даследчыкі (М.Ларчанка, С.Александровіч, Д.Фактаровіч, А.Мажэйка, В.Цімафеева) пачалі займацца багемістыкай з 50-х гадоў. Да апошняга часу наша літаратуразнаўства, што даследуе чэшскую літаратуру (як, між іншым, і ўсе астатнія замежныя, акрамя рускай), абмежавана пераважна артыкуламі.

Свае, беларускія манографіі, прысвечаныя чэшской літаратуры, старажытнай і сучаснай, ававязкова з'яўляцца, калі ВНУ адкрые аддзяленні багемістыкі, падрыхтуе спецыялістаў у галіне чэшской мовы і літаратуры, перакладчыкаў мастацкай літаратуры на беларускую мову.

ПАСЯДЖЭННІЙ
МІЖНАРОДНЫХ
КРУГЛЫХ СТАЛОЎ

БЕЛАРУСКА-ЛАТЫШСКІЯ ГІСТАРЫЧНА-КУЛЬТУРНЫЯ ЎЗАЕМАДАЧЫНЕННІ

Ілга Апіня (Рыга)

На берагах Даўгавы – Дзвіны: Латышска-беларускія ўзаемасувязі

Гісторыя беларусаў у Латвіі мае шматвяковыя карані. Ні з адным з народаў, што жывуць цяпер на тэрыторыі сучаснай Латвіі, латышоў не лучаць такія даунія повязі, як з беларусамі. У гэтых народаў быў адзіны агульны велізарны арэал, дзе пачынаўся іх этнагенез. Пра гэта кажуць дадзеныя археалогіі, антрапалогіі, лінгвістыкі, канцэпцыя балцкага субстрату ў беларускім этнасе, які адрознівае яго ад іншых усходніх славян.

Агульным для абодвух народаў быў водны шлях да Балтыйскага мора, адна лёсавызначальная рака Даўгава-Дзвіна. Адсюль і духоўная блізкасць латышоў Латгаліі і беларусаў, якая адбілася ў дахрысціянскай міфалогіі і фальклоры.

У апошнія стагоддзі латышы і беларусы Латгаліі мелі прыкладна аднолькавы сацыяльны стан: яны былі пераважна сялянамі, цярпелі ад сацыяльнага прыгнёту з боку польскіх паноў. Небяспека апалалячвання або русіфікацыі пагражала і латышам, і беларусам. У гарадах Латгаліі (як, зразты, і Беларусі) гэтыя народы вельмі доўга амаль не былі прадстаўленыя: там жылі гебраі, палякі, рускія.

Этнакультурнае асяроддзе ўсходній часткі Латвіі — Латгаліі, стракаты этнічны склад і наяўнасць некалькіх канфесій наклалі адметны адбітак на са- масвядомасць і ўзаемастасункі прадстаўнікоў усіх этнічных груповак гэтага рэгіёна, які месціцца на стыку балцкага і славянскага арэалаў. Тут адбывалася ўзаемная асіміляцыя па ўсіх напрамках, ход якой часта вызначалі не этнічныя прыхільнасці, а гістарычныя перыпетыі, адміністрацыйны ўціск, канфесійная прыналежнасць.

Аб поспехах культурна-асветнай дзейнасці беларусаў у Латвійской Рэспубліцы 20–30-х гадоў красамоўна сведчаць наступныя факты. Раней на тэрыторыі Латгаліі (да 1917 г. яна ўваходзіла ў склад Віцебскай губерні), як і ў самой Беларусі, беларускіх школ не было. У Латвіі яны пачалі ўтварацца з 1921 г. (у

лепшыя гады іх было каля 40). Да таго ж функцыяналі дзве беларускія гімназіі — у Даўгаўпілсе (Дзвінску) і Лудзе. Пэўны час дзейнічалі таксама двухгадовыя настаўніцкія курсы.

Беларуская інтэлігенцыя здолела стварыць шэраг культурна-асветных, грамадскіх і нават гаспадарчых (кааператывы) структур, якія актывізавалі беларускае насельніцтва Латгаліі. Першай з іх была суполка “Бацькаўшчына” ў Даўгаўпілсе, створаная ў 1921 г. настаўнікам Янам Харлапам пры падрымцы Яна Райніса. Менавіта гэтая суполка пачала згуртоўваць беларускую інтэлігенцыю, наладзіла працу першых школ. Потым функцыяналі іншыя таварысты: “Беларуская хата”, “Рунь”, “Араты”, таварысты беларускай моладзі. Дзейнічалі беларускія бібліятэкі, дзіцячыя садкі пры школах, беларускія выдавецтвы. Выходзілі кнігі К.Езавітава і іншых аўтараў, газета “Голос беларуса”, часопісы “Беларускае жыццё”, “Школа і жыццё”. Часопіс “Беларуская школа ў Латвіі”, які на працягу некалькіх гадоў (1926–1933) рэдагаваў К.Езавітав, можна назваць хронікай жыцця латвійскіх беларусаў тых дзесяцігоддзяў.

У драматычных гуртках пры летніх курсах беларускіх настаўнікаў узгадаваліся свае акцёры і рэжысёры. У 1928 г. дзейнічалі ўжо два беларускія тэатры — у Рызе і Даўгаўпілсе. Беларускаму народнаму тэатру ў Рызе дапамагалі дзяржаўныя ўстановы Латвійскай Рэспублікі, Культурны Фонд, рускі тэатр і гебрайскі Рабочы тэатр. Да 1932 г. у рэпертуары тэатра было 10 пастановак — у асноўным класіка. Адначасова ішлі п'есы Янкі Купалы, Марка Твэна і Рудольфа Блаўмана. Даўгаўпілскі тэатр арыентаваўся на музычныя пастаноўкі этнографічнага плана. Яркай падзеяй у жыцці беларусаў Латвіі былі дні беларускай культуры ў Латгаліі ў 1929 г. — у аддаленіі ад цэнтраў воласці і вёскі Латгаліі, дзе жылі беларусы, прыязджалі лектары (С.Сахараў, К.Езавітав, М.Дзямідаў і інш.), ставіліся п'есы, гучалі беларускія песні і вершы. Мяркуючы па водгуках у друку, у школах збіраліся па 100–300 зацікаўленых гледачоў. Несумненным вынікам культурна-асветніцкай працы было павышэнне пісьменнасці беларускіх сялян. Паводле звестак К.Езавітава і М.Скуеніка на початку 20-х гадоў сярод беларусаў было шмат не-пісьменных. Школы на роднай мове дапамагалі культурнаму росту: у 1935 г. пісьменных беларусаў было 55 працэнтаў (сярод рускіх — 50 працэнтаў), а пісьменных мужчын-беларусаў нават 67 працэнтаў.

Узлёт беларускай культуры ў Латвіі ў гады Латвійскай Рэспублікі можа падацца цудам — чымсьці нечаканым і цяжка вытлумачальным. Адкуль узяліся беларускія нацыянальныя слы для такога рыўка — без закладзеных раней традыцый, гатовай інфраструктуры, без ўйных перадумоў? Багатае культурнае жыццё такіх нацыянальных меншасцей Латвіі, як немцы, палякі, гебраі, рускія, тлумачыцца іх гісторыяй. А беларусы, абсалютную большасць якіх (82 працэнты — па некаторых падліках) складалі бедныя латгальскія сяляне? І ўсё ж парадокса тут няма.

У другой палове XIX ст. пачаўся няспынны працэс нацыянальна-культурнага абуджэння беларусаў (як і іншых прыгнечаных, непаўнапраўных наўараў Усходняй Еўропы — балгараў, украінцаў, латышоў, эстонцаў і г.д.). Барацьба беларусаў за нацыянальную незалежнасць у 1917—1919 гг., а таксама своеасаблівы зігзаг у гісторыі савецкай нацыянальнай палітыкі ў 20-х гадах (“беларусізацыя”) стымулявалі развіццё нацыянальнай інтэлігенцыі. Гэты працэс не мог не паўплываць і на беларусаў, што жылі па-за самай Беларуссю.

Палітычны ўмовы і маральны клімат у Латвійскай Рэспубліцы да перавароту К.Ульманіса ў 1934 г. спрыялі ўздыму культуры нацыянальных меншасцей Латвіі, якія складалі чвэрць яе насельніцтва, а ў Латгаліі — нават палову. У парламенцкай дэмакратычнай дзяржаве былі прынятыы вельмі ліберальныя законы аб грамадзянстве, аб нацыянальных школах. Напрыклад, закон аб нацыянальных школах, прынятый 8 снежня 1919 г. Народным Саветам, абвяшчаяў, што ў Латвіі пры падтрымцы дзяржавы будзе створана столькі і такіх нацыянальных школ, колькі спатрэбіца нацыянальным меншасцям.

Усе беларусы Латвіі (96,8 працэнта) былі грамадзянамі і мелі палітычныя права. Праўда, іх палітычная актыўнасць была нізкай (як, зрешты, і ў рускіх, большасць якіх таксама складалі сяляне Латгаліі). Яны не маглі разлічваць на сваю фракцыю ў Сейме (як гебраі і немцы), не маглі разлічваць і на падтрымку іншых нацыянальных партый. Прадстаўнікі рускай і польскай фракцый у Сейме выступалі супраць стварэння беларускіх школ у Латвіі, затое паслядоўна абаранялі іх інтарэсы дэпутаты — сацыял-дэмакраты, у асаблівасці Ян Райніс. Працэс супраць беларускіх настаўнікаў у 1924—1925 гг. (абвінавачванне групы настаўнікаў у дзяржаўнай здрадзе, надалей цалкам знятае) не адлюстроўваў, аднак, агульны атмасферы ў краіне, ён відавочна быў зламыслай інтырыгай правых сіл. Усё ж гэта была маральная траўма і ўдар па беларускіх культурных пачынаннях. Пасля працэсу стала змяншацца колькасць беларускіх школ. Калі казаць пра галоўны накірунак першыду, то гэта была рэальная дзеючая мадэль культурна-нацыянальнай аўтаноміі, якая забяспечвала дзяржаўныя субсіды, падтрымку мясцовых уладаў і стымулявала ініцыятыву нацыянальнай інтэлігенцыі.

Адносна спрыяльнае стаўленне да нацыянальнай культуры ў Савецкай Беларусі 20-х гадоў адбівалася на старонках беларускага друку Латвіі ў выглядзе нейтральнай інфармацыі аб тэатральным жыцці Мінска, навінках літаратуры, навуковага жыцця — без палітычнага падтэксту, але з несумненным гонарам за поспехі беларускай культуры. Адзначым, што і латышы ў Беларусі (каля 15 тысяч) да 1937 г. мелі свае нацыянальныя школы ў месцах кампактнага пражывання, сваё нацыянальна-культурнае жыццё.

Сітуацыю рэзка змянілі падзеі сусветнага маштабу, якія папярэднічалі Другой сусветнай вайне: умацаванне таталітарных сістэм (гітлерызму ў Нямеччыне і сталінізму ў СССР), узмацненне жорсткасці палітычных рэжымаў амаль ва ўсіх еўрапейскіх краінах, у тым ліку і ў Латвіі пасля 1934 г.

Нарэшце, найважнейшая прычына, якая тлумачыць уздым беларускага нацыянальнага жыцця ў Латвіі, — цэлая плеяда зацікаўленых, энергічных, інтэлігентных людзей. Цэнтральная постацю быў Настаўнік, беларускі настаўнік — ён жа і стваральнік хораў, драматычных гурткоў, часопісаў, аўтар артыкулаў і кніг. Ужо ў 1921 г. на самых першых курсах беларускіх настаўнікаў вучыліся 73 чалавекі. А ўвесень пачалі дзеяніцаць 16 беларускіх школ.

Спачатку перашкодай для атрымання вышэйшай адукацыі ў Латвіі магло быць слабае веданне дзяржаўнай мовы. У Празе і Вільні былі заснаваны стыпендыі для беларускай моладзі. Тыя, хто атрымаў там вышэйшую адукацыю, вярталіся назад у Латгалію. У кожным з культурных таварыстваў было 150–200 актыўісташаў. У шэрагах беларускай інтэлігенцыі былі прафесійныя мастакі, паэты (аб'яднанне беларускіх паэтаў налічвала каля 20 беларускіх літаратараў).

Відавочна, што такія яркія постаці нацыянальнага адраджэння, як Сяргей Сахараў, Кастусь Езавітаў, Мікола Дзямідаў ды інш., не былі адзіночкамі, што ў іх было шмат аднадумцаў і паплечнікаў.

23 красавіка 1994 г. у Рызе, у сядзібе Асацыяцыі нацыянальна-культурных таварыстваў Латвіі (АНКТЛ) адзначаліся адначасова юбілей Сяргея Сахарава і пяцігоддзе стварэння культуры-асветнага таварыства беларусаў Латвіі “Світанак”. Апошняя пяць гадоў былі пазначаны не толькі аднаўленнем незалежнай Латвійскай дзяржавы і нацыянальным адраджэннем латышоў, але і адраджэннем нацыянальных меншасцей у краіне, асабліва тых, якія, як беларусы, маюць гісторычныя карані ў Латвіі. Беларускай інтэлігенцыі — ядру таварыства “Світанак”, даводзіцца пераадольваць немалыя перашкоды: недасканаласць заканадаўства, а таксама нацыянальны ніглізм у свядомасці многіх беларусаў — жыхароў Латвіі.

І ўсё ж перспектывы беларускай супольнасці Латвіі ўяўляюцца светлымі, калі ўлічыць, што яна мае свае карані ў Латгаліі, энклаве, дзе можна наладзіць сваё культурнае жыццё. Беларуская інтэлігенцыя, актыўісты суполак “Світанак” і “Прамень” працуюць дзеля таго, каб беларусы Латвіі здолелі здабыць сваё нацыянальнае абличча. Досвед 20-х гадоў, досвед беларускага адраджэння ў Латвійскай Рэспубліцы можа дапамагчы ў галоўным: нацыянальным выхаванні дзяцей і падлёткаў, абуджэнні нацыянальнай самасвядомасці.

Інга Ключановіч (Мінск)

Райніс і Купала: Адзінства тэм і матываў

Ян Райніс і Янка Купала — паэты сапраўды народныя. Стаяць яны сёння ў сусветнай мастацкай літаратуры нібы магутныя вежы-волаты, стаяць побач, як роўныя.

Што ж збліжае, родніць іх — паэта латышскага і паэта беларускага?! Жыццёвая шляхі, лёсы ці сыноўняя любоў да родных краёў?! Шчырасць і паэтычны лірызм ці смутак, журба?! Неўтайманасць у барацьбе за лепшую на-

родную долю ці рамантычна ўзнёсласць, без якой, бадай, наогул не можа здзейсніцца паэзія?!

Забягаючы некалькі наперад, можна сказаць: пры ўсёй рознасці абодва яны, Райніс і Купала, увайшлі ў свае літаратуры як вешчуны лепшай, светлай долі працоўнага люду. Агульнасць і сугучнасць іх творчасці — у радках іх шматлікіх твораў, напісаных у цяжкія гады жыцця беларускага і латышскага народаў.

Менавіта грамадска-гістарычныя абставіны, якія склаліся ў перыяд уздыму рэвалюцыйных сіл у Расіі і якія прывялі да першай рускай рэвалюцыі 1905—1907 гг., сталі тымі найбольш моцнымі і надзейнымі рухаочымі сіламі, якія прыдалі лірыцы Райніса і Купалы, паэтаў рознага жыццёвага і літаратурнага вопыту, не толькі паскоранасць у ідэйна-эстэтычным развіцці, але і адзінства тэм, матываў і жанравых формаў.

Сталасць думкі і рэвалюцыйна-публіцыстычны пафас ранніх твораў Райніса тлумачаща яго абвостраным бачаннем жыцця ў шматмоўных родных мясцінах, дзе спрадвеку сыходзіліся этнічныя межы латышоў, літоўцаў і беларусаў. Сацыяльная няроўнасць латышоў, якую штодня бачыў малады Райніс, весткі аб “таямнічых падпалах” баронскіх маёнткаў і бунтарскіх выступленнях зняважаных і заняволеных сялян — усё гэта наклала свой адбітак на ідэйнае станаўленне паэта. І калі гімназічныя гады далі яму толькі першы штуршок для разумення сэнсу жыцця, для вызначэння свайго месца ў ім, то гады вучобы ў Пецярбургскім універсітэце паставілі дапытлівага Яна Пліекшана (Райніса) у рад бескампрамісных барацьбітой.

Крыштальна чистая натура Райніса, якая з маладых гадоў увабрала ў сябе ўсё шматгалоссе роднага краю, зведала ўсю горыч ад царскай ссылкі на Пскоўшчыну і Вятчыну, успрыняла народны рух як гістарычна і сацыяльна абумоўленая імкненне народа да свабоды і шчасця.

У першым зборніку вершаў “Далёкія водгукі сіняга вечара”, напісаным Райнісам напярэдадні рэвалюцыі 1905 г. у далёкім гарадку Слабодскім на Вятчыне, паэт перадаў не толькі асабістую расчараўванасць жыццём (“Глыбокай зімою”, “Песня дзяўчыны”, “На парозе вечнасці”), але і сацыяльна-рэвалюцыйныя імкненні свайго лірычнага героя (“Блудны сын”):

Холодный вечер, ветер, ливень злой...
Босой, в отрепьях, он идет с клюкою.
Вы скажете, — то блудный сын домой
К отцу вернулся, сломанный судьбою?

Но разве вы не видите, что взгляд
Его сияет гордо, что, как пламя,
Его лохмотья пурпуром горят?¹

(Пераклад В.Бугаевскага)

¹ Райніс Я. Избранная лирика. Рига, 1948. С. 6. Далей спасылкі на старонкі гэтага выдання даюцца ў дужках у тэксле.

Сапраўднай сімфоніяй, “вясенняй песняй” рэвалюцыйнага латышскага пралетарыята ў самы разгар падзея 1905 г. з’явіўся зборнік Райніса “Пасевы буры”. Як “блізкія водгукі” новага, як магутны звон — заклік да рашучага дзеяння гучыць у ім верш “Стань цвёрай, думка”:

Стань твердой, мысль!
Стань зычным, слово!
Стань наковальней, мысль!
Стань колоколом, слово! (С. 43)

(Пераклад В.Брусаўа)

Ні спад рэвалюцыйнай хвалі і перыяд сталыпінскай рэакцыі, што наступіў услед за ім, ні цяжкія ўмовы вымушанай эміграцыі не змаглі пазбавіць Райніса нязломнай веры ў перамогу народа. Як і ў зборніку “Новая сіла”, напісаным ужо ў перыяд эміграцыі, у “Ціхай кнізе” зноў дамінуе той жа райнісаўскі аптымізм, нязгасная вера ў чалавека працы. Дагэтуль уласцівия творам Райніса лозунгавасць, некаторая адназначнасць публіцыстычна-прапагандысцкага закліку насычаюцца ў яго вершах рэвалюцыйнай філасофіяй барацьбы, рэалістычнасцю паэтычных вобразаў, унутраным дынамізмам лірычнага пісьма.

Як “песня гневу, помсты і надзеі”, а не адчаю і смерці, як сапраўды жывы арганізм паўстаюць у пралетарскай лірыцы латышскага палітычнага выгнанніка эпоха і пачуцці людзей. І таму нядзіўна, што сваё найпершае прызначэнне Райніс бачыў у служэнні працоўнаму класу. У вершы “Клас асноўны, табе!”, якім адкрываўся зборнік “Канец і пачатак” (1913), ідэя вернасці пралетарыяту гучыць як хвалюючы гімн барацьбе:

Класс основной, тебе
Служить бойцом — где честь найдется выше?
Твой
К всечеловечеству и солнцу путь прямой. (С. 93)

(Пераклад В.Елізаравай)

У лірыцы Райніса, надзвычай багатай і шматграннай, адлюстраваліся, па трапнаму вызначэнню латышскага даследчыка К.Краўліня, “класавая барацьба, вострыя сацыяльныя кантрасты і найтанчэйшыя адценіні чалавечых пачуццяў”. Побач з бескампрамісным палітычным лозунгам і драматызмам дзеяння ў ёй сумяшчаюцца, жывуць і вобразы барацьбітоў, і скупыя, але запаміナルныя малюнкі латгальскай прыроды. Менавіта з іх і нараджаюцца ў райнісаўскай лірыцы тэмы і матывы сацыяльныя і палітычныя, інтэрнацыянальнія і рэалістычна-гістарычныя — тыя самыя тэмы і матывы, якія прыдавалі ўчора і прыдаюць сёння пазіі народнага песняра Латвіі агульна-чалавечасе гучанне.

Пры ўсёй рознасці жыццёвых лёсаў, вобразна-стылявых і жанравых адзнак шматлікія творы Райніса сугучныя паэтычным радкам Янкі Купалы — ад яго самых першых вершаў (“Мужык”, “Касцу”) да вершаў і паэм, напісаных у паслярэвалюцыйныя гады.

Купала, як і Райніс, ужо ў ранні перыяд авбострана ўглядадаўся ў навакольнае жыццё. Яго грамадзянскае мысленне сталела з кожным новым вершам. Ён марыў не толькі аб тым, “каб люд песню запеў”, “каб пазнаў, аб чым песня” паэта, але і даволі цвёрда патрабаваў (як і Райніс у “Песні жабракоў”) пэўнага, адкрытага дзеяння (“Што ты спіш...”):

Дык прасніся хутчэй,
Беларускі мужык!
Глянь! Усталі ўсе
Як свет божы вялік!

Менавіта ў разгар забастовачнага руху ў Беларусі лірыка Купалы набывае асаблівую авбостранасць. Падобна райнісаўскай, яна нясе ў сабе ўзрастающую акрыленасць, палітычную напружанасць. Аўтарскі заклік да “адродкаў Белай Русі” ў вершы “Там” — не што іншае, як прамы заклік да паўстання, каб дапамагчы расейскаму пралетарыяту ў яго барацьбе з царызмам:

До спаць! Паўстанце грамадою
І йдзіце ім там памагаць,
Паўстанце крэпасцю такою,
Каб вораг вас не мог зламаць.

Паўстанце, покуль цар звыродны
Крыві ўсяёй не выссайдзі з вас!
Паўстанце! Край ваш стогне родны,
Заве збаўляць, як зваў не раз. (С. 86)

Найбольш выразна разуменне паэтам месца простага беларуса ў гісторыі прагучала ў яго вершы “А хто там ідзе?” Як і ў многіх вершах Райніса, тут — тая ж вера ў сілу і моц чалавека-працаўніка, у народную “агромністую грамаду”:

А хто там ідзе, а хто там ідзе
У агромнітай такой грамадзе?
— Беларусы...

А чаго ж, чаго захацелась ім,
Пагарджаным век, ім, сляпым, глухім?
— Людзьмі звацца. (С. 257)

² Купала Я. Зб. тв.: У 7 т. Мн., 1972. Т. 1. С. 84. Далей спасылкі на старонкі гэтага выдання даюцца ў дужках у тэксле.

Калі Райніс “ваяўнічую накіраванасць крытычнага рэалізму” спасцігаў больш у гімназічных і універсітэцкіх аўдыторыях, то Купала, звычайны чорнарабочы вінакурні, вандроўнік па памешчыцкіх сядзібах, набіраўся моцы паэтычнага голасу на складаных жыццёвых дарогах. Менавіта непарыўная сувязь з жыццём простага люду, смутак і боль за яго лёс у спалучэнні з любою да роднага краю, яго прыроды, казак і паданняў далі магчымасць Купале ўжо пры напісанні першага верша, у дваццацірохгадовым узросце, узняцца да разумення сацыяльнай няроўнасці беларуса-мужыка. Пазнейшае далучэнне да твораў класікаў рускай, украінскай, польскай літаратур паскорыла яго паэтычнае сталенне. Як сапраўдны пясняр і заступнік народа Купала ўвайшоў у літаратуру ў пераломны гістарычны перыяд. Менавіта гэты час — гады першай рускай рэвалюцыі і разгулу царскай рэакцыі — узнімае Купалу-паэта, прыдаючы яго творчасці рэалістычны напрамак.

Само жыццё, самаадукацыя, кнігі сталі для Купалы той невычэрпнай крыніцай, якая потым увесь час жывіла і фармавала яго светапогляд як песняра “горам забітага краю”. Матыў “спачування, аплаквання лёсу бяздольных”, уласцівы ранній купалаўскай лірыцы, саступае пазней месца матыву “рэвалюцыйнага дзеяння з яго новымі маральна-этычнымі крытэрыямі дабра і зла, новымі эстэтычнымі ацэнкамі”³.

Вершы зборніка “Жалейка” (1908), а яшчэ больш — “Гусляра” (1910) і “Шляхам жыцця” (1913) насычаны болем за лёс пакрыўданага чалавека, вобразамі-сімваламі вясны, зямлі, сонца, рамантычнай узнятасцю, прасякнуты рамантыкай барацьбы за свабоду, моцным пратэстам супраць царскай улады. У вершах “Песня і сіла”, “К зорам”, “Наша песня”, “Шчаслівасць”, “Адгукніся, душа!..” пратэст выказаны асабліва рэзка:

Дуньце ж, віхры прывольныя!
Цёмнай не здайцеся сіле,
Вырвіце думкі нявольныя,
Дайце мне сонца і крылле! (С. 241)

Сугучнасць свабодалюбівых матываў Райніса і Купалы праяўляеца ў мностве твораў беларускага паэта. У вершы “І вецер, і сокал, і я...”, па сваёй інтанацыі і эмацыйнальнасці падобным да “Зламаных соснаў” Райніса, гэтая сугучнасць — не толькі ў ідэйна-тэматычнай накіраванасці, але і ў філософска-эстэтычнай думцы аб вартасці і змесце такога паняцця, як “свабода”. Купалаўскія “і вецер, і сокал, і я” — сыны “адной долі-жыцця”: у іх — адны думы, адны песні:

³ Навуменка І. Янка Купала: Духоўны воблік героя. Мн., 1967. С. 60.

Разняў вецер крылі свае,
Ляціць, і шуміць, і пяе;
Пяе а свабодзе сваёй,
Пяе а бязволлі людзей.

Як вецер, і я б так ляцеў,
Як вецер, аб тым самым пеў...
Як сокал, і я б мкнуў да гор:
Там сонца, раздолле, прастор. (С. 236–237)

Тая ж сугучнасць свабодалюбівых матываў у творчасці латышскага і беларускага паэтаў бачыцца нам і ў іх эпічна-рамантычных творах. Пэўна, імкненне да шматграннасці ў паказе рэальнага жыцця, жаданне як мага шырэй і глыбей паказаць чалавека з народа, чалавека-барацьбіта, напоўнілі пазію Райніса і Купалы тымі адценнямі, якія выявілі адзінства іх ідэйна-эстэтычных поглядаў.

П'еса Я.Райніса “Іграў я, танцаваў” — паэтычнае паданне аб змрочных часах гаспадарання на латышскай зямлі нямецкіх баронаў. Гіне з-за чужынца-крывапіўца сялянская дзяўчына Лелдэ — сімвал свабоды латышоў. Гіне і народны музыка Тот, які ўваскрэсіў дзяўчыну. І, здаецца, няма падстаў для трывумфу народных сіл. Тым не менш песня, “аднойчы прапетая” і неўміручая, песня Тота прыдае твору сапраўдны аптымізм, веру ў свято і свабоду.

У рамантычнай паэме Купалы “Курган” — тое ж адкрытае супрацьпастаўленне дадатных і адмоўных персанажаў, з больш выразным, праўда, у адрозненне ад п’есы Райніса, мастацкім выяўленнем аўтарскай задумы. Купалаўскі гусляр-музыка не толькі выиграе паядынак з князем, але і выносіць сваёй песні-маналогам прысуд дэспатызму.

Фальклорныя вобразы галоўных герояў — Барбы з райнісаўскай п’есы “Вей, ветрык!” і Бандароўны з аднайменнай паэмы Купалы — не толькі ўслыўленне лепшых духоўных якасцей герайні “з народа”, іх прыгажосці, чысціні і высакароднасці, але і ў поўным сэнсе слова паэтызация тых непераможных сіл, якія спрадвеку існуюць у народзе. І ціхая, пакорлівая ў сваім паўсядзённым жыцці “сірацінка, шчасця дачка” Барбара, і простая, “з народных нізоў” Бандароўна — натуры не толькі высакародныя, але і здольныя да самаахвярнасці. Іх пратэст супраць несправядлівасці і няволі выглядае не як адказ на прыватныя праівы жорсткага жыцця, а як рашучая спроба паўстаць супраць здзекаў над чалавекам, адкрыта выказаць непакорлівасць чалавека свайму лёсу.

Па-рознаму, праўда, выглядае пратэст у кожнай з герайні. Калі гібелль Бандароўны ад рук магната ўзнімае казакаў на барацьбу, паўстанне, то Барба ў Райніса свой пратэст выказвае толькі самагубствам.

Пры ўсім тым агульнасць зместу абодвух твораў — і п’есы Райніса “Вей, ветрык”, і паэмы Купалы “Бандароўна” — бачна добра. Яна — у райнісаўскім аптымізме, веры ў непераможнасць народных сіл і ў купалаўскім рэалізме ў паказе жыцця, барацьбы народа за сваё вызваленне.

Толькі ў 1926 г. на беларускай зямлі, калі латышскі паэт прыехаў на канферэнцыю беларускіх навукоўцаў па правапісу, адбылася першая сустрэча Райніса і Купалы, якая засталася ў іх памяці на доўгія творчыя гады. Язэп Пушча ў сваіх згадках пра Райніса пісаў: “Успамінаеца ўрачысты вечар адкрыцця канферэнцыі. Я не мог адарваць вачэй ад вялікіх чарадзеяў народнага слова, якія ў сваіх творах выявілі думы, спадзянні народаў. У памяці маёй усплываюць радкі з верша Я.Купалы “За ёсё”, — я пра сябе паўтараю іх і думаю ў гэты ўрачысты момант: як яны стасуюцца і да Купалы, і да Райніса. Вось гэтыя радкі:

“Я адплаціў народу,
Чым моц мая магла.
Зваў з путай на свабоду,
Зваў з цэмры да святла.”⁴

I, пэўна, не выпадкова, што ў Літаратурным музеі Я.Купалы ў Мінску сярод матэрыялаў, якія адлюстроўваюць творчыя сувязі беларускага народнага паэта, асобнае месца адведзена яго дружбе з Райнісам.

Жыццёвы лёс народаў — латышскага і беларускага — арганічна ўвайшоў у творчасць народных паэтаў Яна Райніса і Інкі Купалы. Песняры рэвалюцыйна-гістарычных падзеяў на пачатку XX стагоддзя, яны, пры ўсёй сваёй мастацкай непадобнасці, індывідуальнасці, прыўнеслі ў скарбонку братніх літаратур адзінства тэм і матываў, адзінства ідэйна-гуманістычнага пафасу.

Людміла Маленка (Мінск)

Быт і культура беларусаў Латвii як праблема этнаграфічнага даследавання

Пытанне пра культуру і быт беларусаў Латвii сёння можна ставіць толькі як праблему, да якой яшчэ неабходна прыцягнуць увагу. У такім выпадку звычайна гавораць пра яе значэнне і правамернасць. Але ўсё гэта не для нашага чытача, якому няма патрэбы даказваць важнасць нацыянальнай культуры.

Гісторыя жыцця беларусаў у Латвii аказваеца вельмі паказальнай. Яна ведае перыяды каталіцызацыі (ці паланізацыі), русіфікацыі і іншых упłyvaў.

Акцэнт на міграцыйных працэсах у дачыненні да беларусаў можа істотна сказіць сутнасць узаемаадносін двух народаў — латышскага і беларускага. Ускосна гэта прызываецца, калі сцвярджаецца: “Культура латышскага насельніцтва на працягу доўгага гістарычнага перыяду развівалася пад вялікім упрыгожваннем культуры славянскіх народаў. У выніку гэтага латышы Латгаліі (іх часта называюць латгалыць) вельмі адрозніваюцца ад латышоў других аблас-

⁴ Сав. Беларусь. 1926. 16 лістап.

цей Латвії. Латгалці выспаведвають каталіцтва (у астатніх раёнах Латвії — лютэранства), размаўляють на латгальскім дыялекце (некаторыя даследчыкі лічаць яго самастойнай мовай), мають спецыфічныя рысы ў матэрыяльнай і духоўнай культуры. Міжнацыянальная (латгальская) мова ўяўляе сабой змяшэнне рускай, беларускай і польскай моваў. Толькі ў 1920-я гады на латгальскай мове было выдадзена каля 400 тыс. кніг. У 1920—1930-я гады ў Латгаліі існавалі школы з выкладаннем на латгальской мове, а ў Ленінградскім латышскім педагогічным тэхнікуме было латгальскае аддзяленне¹.

У працэсе фармавання латгальской мовы і культуры значны ўдзел прынялі этнічныя беларусы. На тэрыторыі Латгаліі пражывала каля чвэрці ўсіх беларусаў Латвії. Прыйблізна палову іх складають людзі, якія нарадзіліся і выраслі ў гэтым рэгіёне. Асноўная маса беларусаў Латгаліі — нашчадкі даўняга, карэнага насельніцтва краю. Па дадзеных даследчыкаў гісторыі Латвіі, у сярэдзіне XVII ст. (1648) беларусы і рускія складалі больш паловы ўсяго насельніцтва цяперашніх Лудзенскага і Краслаўскага раёнаў. Сюды далучаліца і Даўгайпілскі раён. Геаграфію пражывання беларусаў можна ўдакладніць па даследаваннях С.Сахарава. Прыдруйскую, Пустынскую, Пасінскую воласці ён называў раёнамі кампактнага пражывання беларусаў. У Букмуйжскай воласці Стэжыцкага павета і Шкавенскай воласці Лудзенскага павета яны рассяяны ўперамежку з латгалцамі.

Па ўсерасійскаму перапісу 1897 г. на тэрыторыі сучаснай Латвіі было 81 986 беларусаў. У дачыненні да ХХ ст. карыстаючыя дадзенымі латвійскіх перапісаў. Згодна з імі, у 1920 г. у Латвіі пражывала 75 650 беларусаў, з іх у Латгаліі і Ілукстэншчыне — 71 428.

Да канца ХХ ст. карціна, безумоўна, змянілася. На 1993 г. статыстыка падае лічбу каля 107 тысяч. У гэтай лічбе можна ўбачыць прырост. Але ў нашых ведах пра беларусаў Латвії, іх жыццё відаць, хутчэй, адваротны працэс. Большасць матэрыялаў адносіцца да 20—30-х гадоў. Адной з галоўных крыніц звестак аб жыцці беларусаў застаюцца з тых часоў этнографічныя зборы С.Сахарава і энтузіястаў, якія груповаліся вакол яго. Жыццё тагачасных латвійскіх беларусаў можна ўспрымаць як пэўную сістэму, якая абапіралася на арганізацыйную структуру. У яе ўваходзілі культурна-асветныя таварыствы і філіі “Бацькаўшчыны”, беларускія навучальныя ўстановы (у першую чаргу, Дзвінская і Люцынская гімназіі), Беларускае навукова-краязнаўчае таварыства ў Рызе. Іх дзейнасць мае для нас сёння цікавасць не толькі з пункту гледжання гісторыі, але і як пачатак трансфармацыі культуры беларусаў у міжэтнічным асяроддзі, своеасаблівая мадэль развіцця ў мікрасвеце ўзаемадачыненняў і ўзаемаўплываў.

Такое даследаванне на першы погляд можа выглядаць як чыста навуковая задача. Але само жыццё прыдае ёй іншыя характеристар, актуальнасць. Ідэя спрош-

¹ Прамень. 1995. № 4.

чанага і выпрамленага шляху развіцця народаў у міжэтнічных узаемаадносінах спараджае і разуменне неабходнасці звярнуцца да часоў, калі існавалі іншыя падыходы, бо некаторыя з іх прайшлі праверку рэальным жыццём.

Адзін з такіх падыходаў — захаванне народных традыцый, развіццё сваёй, нацыянальнай, культуры, што настойліва пррабівалася праз ціск касмапалітычных канцэпцый. А на сённяшні дзень яны застаюцца фактарам, які можа аб'яднаць народ, прыдаць сілы кожнаму яго прадстаўніку, указаць на прычыны непараразуменняў і падказаць шлях і формы выхаду з іх.

Але мы, здаецца, увайшлі ў той перыяд, калі крыніцы, па якіх можна будзе асэнсаваць жыццё беларусаў Латвіі, акажуцца вычарпанымі. Гэты тэзіс, безумоўна, патрабуе ўдакладнення. Неабходнасць выказаць яго выклікае інфармацыйная абмежаванасць, адсутнасць многіх фактараў, іх аналізу, менавіта таго, што з'яўляецца ўмовай аб'ектыўнай гаворкі пра сучасны перыяд жыцця беларусаў Латвіі — не з пункту гледжання статыстыкі, а глыбінных працэсаў у духоўнай і матэрыяльнай культуры, этналогіі. Ёй тут якраз трэба запоўніць амаль шасцідзесяцігадовы прагал — з канца 30-х да 90-х гадоў. А гэта цяжка або і немагчыма, бо калі выкарыстоўваюць толькі “афіцыйна” прыняты пункт гледжання на жыццё народа. Тыповаму ж, сутнаснаму не знайдзецца месца.

Нельга сказаць, што вывучэнне жыцця беларусаў раней, у больш спрыяльны ў інфармацыйным плане перыяд, было сістэматычным і ўсебаковым. Розніца па сваёй паўнаце сведчанні пра матэрыяльную культуру, народную творчасць, прафесійную дзейнасць у галіне выяўленчага і дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва! Не аднолькава прадстаўлены розныя перыяды, здароящца і несупадзенні ў інфармацыі. Сцвярджаючы так, я маю на ўвазе канкрэтныя звесткі пра некаторых таленавітых мастакоў-беларусаў, якія нарадзіліся ў Латвіі, атрымалі тут адукацию і ўсё жыццё, незалежна ад сталага месца жыхарства, працавалі ў духоўнай еднасці са сваім народам, з радзімай. У свой час іх імёны згадвалі толькі ў сувязі з аналізам сацыяльна-грамадскага становішча ў Латвіі і агульным працэсам росту нацыянальнай свядомасці беларусаў у краіне. Так, імёны Пётры Мірановіча, Баляслава Даўкшы, Міхаіла Калініна, Лявона Тамашыцкага называліся як сведчанне поспеху нацыянальнай культурна-асветнай працы 20-х гадоў, дзейнасці Люцынскай і Дзвінскай беларускіх гімназій на ніве адраджэння свядомасці беларусаў. Самастойнае значэнне іх асоб, іх роля ў развіцці культуры як нацыянальнага скарбу заставаліся незаўважанымі. Некаторыя звесткі, якія ёсць у перыёдыцы і іншых крыніцах, патрабуюць удакладнення. Ёсьць несупадзенні нават у біографічных звестках.

У час падрыхтоўкі да Міжнароднага кангрэса беларусістай нам удалося сабраць невялікую калекцыю з работ беларусаў-мастакоў Латвіі. Большая іх

частка — з прыватных збораў. Акты ўны перыяд работы адных — П.Мірановіча, М.Калініна — прыпадае на першую палову ХХ ст., другіх — В.Целеша, В.Дзевіскібі — на другую.

Супрацьпастаўляючы ўвагу з боку даследчыкаў і практику жыцця беларусаў, даводзіцца канстатаваць неадпаведнасці. Адсутнасць увагі да выяўленчага і дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва супярэчыць самім традыцыям грамадскага жыцця беларусаў. Зайсёды было так: зборы, вечарыны, розныя мерапрыемствы суправаджаліся выступленнямі тэатральных калектываў, невялікімі выставамі. Нам вядома і пра самастойныя выставы, конкурсы маlionку і жывапісу, асабліва распаўсюджаныя ў маладзёжным асяроддзі. І якраз пра гэта ў нас няма дастатковай інфармацыі, дакладнага ўяўлення. Таму першым рабіць аналіз, супрацьпастаўленні, патрэбны пошук матэрыялаў.

Ёсць у нас сведчанні аб творчасці П.Мірановіча. Першыя яго крокі ў мастацтве сталі падставай для з'яўлення ў мастацтве Латвіі новага народа — беларускага. Адбылося гэта на абароне яго дыпломнай работы пад назовай “Снеданне ў беларускай хаце”.

Ацэнваючы партрэтную галерэю П.Мірановіча, якую склалі партрэты беларусаў-адраджэнцаў К.Езавітава, яго жонкі Г.Езавітавай, паэта А.Салаўя, літаратара і навукоўца У.Глыбінага, грамадскага дзеяча і даследчыка-этнографа С.Сахарава з унукам, артысткі Надзеі Мікалаевай-Камісар, партрэты-сімвалы (“Беларусачка”), можна гаварыць не толькі пра мастацкую стылістыку, але і пра псіхалогію, філасофію, светаўспрыманне іх творцы. Усё разам гэта складала свой, адметны свет.

Звяртаючы ўвагу дзве даты: 1926 год — год паступлення П.Мірановіча ў Латвійскую акадэмію мастацтваў і 1937 — год яе заканчэння. Паступаў мастак на аддзяленне дэкаратыўнага жывапісу, якім кіраваў прафесар Я.Куга, закончыў жа па майстэрні фігуратыўнага жывапісу прафесара Гедэрта Эліяса. Што, акрамя вучобы, запоўніла гэтыя дзесяць гадоў жыцця? Якая іх “аддача” для асабістага жыцця і для грамадства? Нас не могуць задаволіць існуючыя адказы на гэтыя пытанні, асабліва калі гаворка ідзе пра асобу, якая гуртавала этнічных беларусаў у Латвіі, а потым — і ў далёкай эміграцыі, асобу, якая мае самастойнае значэнне для нашай мастацкай культуры.

Амаль нічога не гаворыцца ў летапісе беларускага мастацтва пра значэнне Міхася Калініна — фігуры, праз якую гісторыя беларусаў Латвіі раскрываецца ва ўсёй складанасці сутыкненняў палітыкі і жыцця, афіцыйнай ідэалогіі і традыцыйнай ментальнасці беларускага этнасу. Гэты мастак атрымаў рознабаковую прафесіянальную адукацыю. Вучыўся ў Латвійской акадэміі мастацтваў, на беларускіх настаўніцкіх курсах. Яго работы вызначае “моцны” графічны малюнак. Сучаснікі цанілі яго як прафесійнага карыкатурыста. Працаваў Калінін дэкараторам, памочнікам рэжысёра, акторам у Дзвінскім і Рыжскім тэатрах. Свой вопыт і веды аддаў дзесяцям, настаўнічаючы ў школе з

1931 да 1934 г. і пасля дэмабілізацыі — з 1945 па 1967 г. Але канкрэтных звестак пра гэтыя перыяды жыцця і творчасці мастака ў нас няма.

Тое ж датычыца сучаснасці. Вывады раблю зноў жа звяртаючыся да прыкладаў з выяўленчага мастацтва. Бессістэмнасць і эпізадычнасць не даюць магчымасці стварыць поўную карціну.

Ідэя нацыянальнага адзінства мае сваю гісторыю. У гісторыі вызначаюцца перыяды росту зацікаўленасці і затухання. Іх амплітуда нарастала ці зніжалася ў сувязі з палітычнай і сацыяльнай рэальнасцю. А індыкатарам тут служыла ўключэнне ў агульны працэс этнографічнай навукі.

У наш час не супадаюць імкненне беларускага народа да ўсведамлення і стан даследавання ў гэтай галіне народазнаўства. Агульная сітуацыя не дазваляе аптымістычна глянуць і на будучае, бо самасцвярджэнне беларусаў у бліzkім замежжы адбываецца настолькі хуткімі тэмпамі, што разрыў паміж практикай жыцця і этнографічнай навукай неадольна павялічваецца. Такі песьмістычны вывад я раблю, каб папярэдзіць негатыўныя тэндэнцыі. Зрабіць гэта складана, бо праблема тут вырашана намаганнямі не толькі краіны-метраполіі, але і дзяржавы, у межах якой аказалася частка беларускага этнасу. Для іх сумеснай работы неабходна еднасць, якая не можа ўзнікнуць на палітычнай або ідэалагічнай аснове. Але ёсьць глеба, якая можа спрыяць адзінству, — навуковасць, праўда.

Вячка Целеш (Рыга)

Нацыянальная школа як фактар захавання беларускай дыяспары ў Латвіі

Беларусы на тэрыторыі сёnnяшній Латвіі жывуць з старажытных часоў. Стварэнню і папаўненню беларускай дыяспары садзейнічалі розныя фактары. У часы Полацкага і Вялікага Літоўскага княстваў суседнія народы — беларусы і латышы — разам змагаліся супраць нямецкіх рыцараў, вялікі паміж сабой гандаль. Агульная рака Дзвіна-Даўгава з часоў сярэдневякоўя і да XX ст., да перакрыцця яе плацінай электрастанцыі, была тут галоўным гандлёвым шляхам.

Яшчэ ў 1229 г. паміж Рыгай і Полацкам княствам быў афіцыйна заключаны дагавор аб гандлі. У XV ст. беларусаў у Рызе было ўжо шмат, яны мелі тут сваю гандлёвую канторы. У 1453 г. у старым горадзе імі была пабудавана царква святога Мікалая, а ў 1779 г. з'явілася яшчэ адна беларуская царква — Траецкая.

Паступова, у выніку розных прычын і абставінай у розныя часы асядалі беларусы ў Латвіі. Але найбольш іх там жыло і застаецца сёння ў Латгаліі — на памежжы беларусаў і латышоў. У часы Расійскай імперыі гэтая частка

сённяшній Латвії ўваходзіла ў Віцебскую губерню, тут пражывала больш 80 тысяч беларусаў. Калі ў 1920 г. Латвія стала незалежнай дзяржавай, у яе межы ўвайшлі і Латгалія з былымі віцебскімі паветамі і беларусамі, якія атрымалі статус нацыянальнай меншасці. Па перапісу таго года іх у Латвіі налічвалася 75,6 тысячи.

Калі была заснавана Латвійская дзяржава, беларусам, як і іншым нацменшасцям, было дадзена права на нацыянальна-культурную аўтаномію, у тым ліку і на адукацию на роднай мове. Дзеля арганізацыі беларускай школы ў Латвіі вельмі шмат зрабіў беларус з Латгаліі, сябра ўрада Беларускай Народнай Рэспублікі Кастусь Езавітаў. У мясцовых расійскіх школах ён адшукаў для гэтай справы настаўнікаў-беларусаў. І адзін з іх — Сяргей Сахараў, вядомы педагог і фалькларыст. З Заходній Беларусі Езавітаў запрасіў беларускіх настаўнікаў Паўліну Мядзёлку, Міколу Дзямідава, Максіма Гарэцкага, Сцяпана Сіцько, Яна Шчорса і інш. У 1921 г. у г. Даўгаўпілсе Кастусём Езавітавым і Сяргеем Сахаравым было заснавана культурна-асветнае таварыства “Бацькаўшчына”, якое актыўна ўзялося за арганізацыю беларускіх школ. У 1921/22 навучальным годзе было адкрыта 16 пачатковых беларускіх школ у Даўгаўпілскім павеце і каля 30 школ у Лудзенскім павеце. У 20–30-х гадах у Латвіі працавалі больш 50 беларускіх школ і беларускія гімназіі ў Лудзе, Даўгаўпілсе і Рызе. У гэтых школах даваліся добрыя веды па беларускай і латышскай мовах, гісторыі і літаратуры Беларусі, выхоўваліся патрыятызм і любоў да сваёй этнічнай радзімы, да сваіх каранёў, нацыянальнай культуры і спадчыны.

У школах працавалі розныя гурткі, музычны аркестр, хор і нават тэатр. Вучні выдавалі часопісы “Ластаўка”, “Школьная праца”, “Школьная часопіс”, дзейнічалі беларускія патрыятычныя скаўтскія арганізацыі. Нягледзячы на тое што выпускнікі гэтых школ не мелі магчымасці атрымаць вышэйшую адукацию на роднай мове ў Латвіі і нават на этнічнай Радзіме (Савецкая Беларусь варожа ставілася як да капиталістычных дзяржаў, так і да сваіх суродзічаў, што ў іх пражывалі), бацькі з ахвотай аддавалі сваіх дзяцей у беларускія школы. Праз вывучэнне гісторыі, літаратуры, краязнаўства, культуры Латвіі, традыцый латышоў тут выхоўвалася таксама і любоў да гэтага народа, да “малой” сваёй Радзімы. Пасля заканчэння школы выпускнікі, добра валодаючы латышскай мовай, маглі паспяхова здаваць уступныя экзамены і вучыцца ў вышэйшых і іншых навучальных установах Латвіі, хоць вучоба там вялася на латышскай мове. Напрыклад, выпускнікі Даўгаўпілскай беларускай гімназіі Міхась Калінін і Пётра Мірановіч паступілі і вучыліся ў Латвійскай акадэміі мастацтваў. Скончыла Латвійскую кансерваторию Надзея Мікалаева-Комісар, Павел Чаркоўскі — Рыжскі чыгуначны тэхнікум.

Пакуль існавала беларуская школа, захоўвалася і беларуская дыяспара, бо праз нацыянальную школу пашыралася нацыянальная самасвядомасць беларусаў, яна супрацьстаяла іх асіміляцыі. З прыходам у Латвію ў 1934 г. да ўлады аўтарытарнага рэжыму прэзідэнта К. Ульманіса пачалася латышызацыя Латвіі, а найбольш Латгаліі. У сувязі з гэтым беларускія школы ліквідоўваліся і заменяліся латышскімі, хоць ў Рызе да 1940 г. яшчэ захаваліся дзве беларускія пачатковыя школы і вячэрняя гімназія імя Францыска Скарыны. З ліквідацыяй беларускіх школ тады ж амаль у трох разы паменшылася і беларуская дыяспара. У 1935 г. беларусаў у Латвіі налічвалася 26,8 тысячи. Шмат беларускіх дзяцей пайшло вучыцца ў латышскія і расійскія школы, якія паўплывалі на асіміляцыю беларусаў, найбольш на іх другое і трэцяе пакаленне. Гэта сёння тут могуць засведчыць такія беларускія прозвішчы старажылаў, як Худабронак, Лукашэвіч, Трубяцкі, Крук, Юрэвіч, якія лічаны сябе расійцамі, Пашкевіч, Тамашыцкі, Васілеўскі, Навікевіч, Азерскі — палякамі, а Петрашкевіч, Раманоўскі, Лапчонакс, Паўлюкс, Карповіч, Цэбарс і шмат іншых лічанцаў латышамі. Безумоўна, былі і ёсьць асобныя выпадкі асіміляцыі беларусаў, калі яны пераходзілі ў іншую нацыю па прычыне кахання і жаніцьбы ці па прычыне палітычнай сітуацыі, або па прычыне моды, калі стала прэстыжным быць латышом, палякам або расійцам. Аднак гэтыя выпадкі пры нармальнym развіцці беларускай культуры і асветы ў Латвіі не могуць істотна ўплываць на памяншэнне беларускай дыяспары.

З прыходам у 1940 г. і потым, у 1945 г., у Латвію камуністычнага рэжыму, усе беларускія школы былі зачынены, засталіся толькі латышскія і расійскамоўныя. Шмат беларускіх настаўнікаў і быльых вучняў былі рэпрэсаваны. Пасля гэтага пачалася прыкметная асіміляцыя мясцовых беларусаў з латышамі ці палякамі, а найбольш іх пачалі пісацца расійцамі. Нягледзячы на гэта, колькасць беларусаў у Латвіі не толькі не зменшылася, але пачала хутка расці за кошт іх прыезду з Беларусі. Вялікія новабудоўлі, распачатыя ў Латвіі, запатрабавалі шмат спецыялістаў і рабочай сілы. Суседняя Беларусь імкнулася іх забяспечыць. У 1959 г. беларусаў тут ужо налічвалася 61,6 тысячи, а ў 1989 г. — больш за 119 тысяч.

У 1990 г. латышскі народ аднавіў незалежнасць сваёй дзяржавы, і беларусы зноў атрымалі нацыянальна-культурную аўтаномію. Тут заснаваны і сёння дзейнічаюць трох таварыствы беларускай культуры. У Рызе гэта — “Сьвітанак” і “Прамень”, а ў Даўгаўпілсе — “Уздым”. Беларуская дыяспара цяпер налічвае 109 тысяч чалавек. Амаль 10 тысяч з іх у выніку нестабільнасці эканамічных і палітычных абставін у апошнія гады вярнуліся ў Беларусь.

У 1994/95 навучальным годзе Латвійская таварыства беларускай культуры “Сьвітанак” адкрыла ў Рызе першы клас беларускай школы. Хоць

колькасць беларусаў у Латвіі цяпер намнога большая, чым у 20–30-я гады, аднак з-за моцнай іх русіфікацыі, якая адбылася за савецкі час, стала вельмі складана адрадзіць беларускую школу ў Латвіі. Але зрух да яе адбыўся. Ужо працуе падрыхтоўчая група новага першага класа, які павінен адкрыцца ў верасні 1995 г. Аднак цяжкасці на шляху гэтай школы былі і застаюцца. Цяпер, можа, лягчэй знайсці настаўніка для беларускай школы, чым у тых часы, але больш складана сёння з атрыманнем памяшкання, якога яна яшчэ не мае і часова месціцца ў расійскамоўнай школе № 15. Існаванне беларускай школы ў Латвіі часткова залежыць і ад адносін да яе самой Беларусі, ад падтырмкі яе беларускай дзяржавай, падпісання двухбакавога пагаднення паміж міністэрствамі адукацыі Беларусі і Латвіі, дзе прадугледжана атрыманне ў Беларусі на роднай мове сярэдняй і вышэйшай адукацыі беларусамі Латвіі. Бацькі вядуць дзяцей у беларускую школу не толькі з-за нацыянальнай самасвядомасці і патрытызму, але з-за таго, што вераць ў адраджэнне Беларусі, у тое, што беларускія школы і ВНУ пяройдуць на беларускую мову навучання. І калі нехта з выпускнікоў не здолее атрымаць вышэйшую адукацыю ў Латвіі, то добра ведаючы родную мову, ён будзе мець магчымасць атрымаць яе на сваёй этнічнай Радзіме. Калі ж сітуацыя ў Беларусі зменіцца ў адваротны бок, то беларусам у Латвіі цяжэй будзе аднавіць беларускую школу, нацыянальную культуру і супрацьстаяць паступовай іх асіміляцыі.

Дзеля таго, каб захаваць дыяспару, нам неабходна беларуская школа. Сёння ад усіх жыхароў некарэннай нацыі Латвіі патрабуюць хутчэйшай інтэграцыі ў гэту дзяржаву — каб больш гарманічнымі сталі адносіны паміж латышамі і іншымі нацыямі, якія тут жывуць, каб разам будавалася незалежная дзяржава. Менавіта такая школа з паглыбленым вывучэннем у ёй латышскай мовы, гісторыі, культуры і традыцый латышскага народа будзе інтэграваць беларусаў у латвійскую дзяржаву і культуру, аднак не асімілёўваць іх. Бо выхаваная ў ёй нацыянальная самасвядомасць застрахуе выпускнікоў беларускай школы ад гэтага.

Цяпер у Латвіі выпрацоўваецца новы закон аб адукацыі, які забяспечыць існаванне дзяржаўных школ з латышскай мовай навучання і школ нацыянальных меншасцей. Расійскамоўныя школы, якіх амаль палова ў Латвіі, павінны з цягам часу перайсці на дзяржаўную мову навучання. Каб захаваць гэтыя школы, некаторыя іх кіраўнікі прапаноўваюць стварыць так званыя мульцінацыянальныя школы. Гэта тых ж расійскамоўныя школы, дзе будуць вучыцца дзеці розных нацыянальнасцей, для якіх расійская мова — родная мова. Усе вучні гэтых школ павінны будуць вывучаць мову і культуру беларусаў, украінцаў, паліакаў, латышоў, гебраў і іншых нацыянальнасцей, што вучачца ў іх. Адна такая школа ўжо працуе ў г. Краславе. Але гэта мадэль адмоўна была сустрэта ўдзельнікамі канферэнцыі “Адукацыя

нацыянальных і этнічных мінарытэтаў ў Латвіі — учора, сёння і заўтра”, якую наладзіў Латвійскі фонд Сораса 28–29 красавіка 1995 г. у Рызе. Як гаварылася на канферэнцыі, такая школа будзе выхоўваць нешта накшталт савецкага чалавека. З гэтым можна пагадзіцца. Бо ці змогуць дзеци беларусаў у такой школе добра вывучыць мову сваёй маці, ведаць гісторыю і культуру Бацькаўшчыны, калі ім трэба будзе вучыць, акрамя латышскай і англійскай, яшчэ шмат чужых моваў і гісторый. Верагодней за ўсё, з такіх школ будуць выходзіць, як і раней, інтэрнацыяналісты, якія не будуць папаўняць беларускую дыяспару і падтрымліваць развіццё яе культуры з-за нізкай нацыянальнай самасвядомасці. Таму такая школа не павінна замяніць беларускую нацыянальную адукацыю.

БЕЛАРУСКА-ЛІТОЎСКІЯ ГІСТАРЫЧНА-КУЛЬТУРНЫЯ ЎЗАЕМАДАЧЫНЕННІ

Рымантас Мікніс (Вільнюс)

Літва і Беларусь:

Перыпетыі дзяржаўнасці ў пачатку ХХ⁰ст.

Шмат каму здаецца, што менавіта пасля 1863 г. сфармаваўся той нязменны, так званы сапраўдны ідэал літоўскай дзяржаўнасці, які і быў рэалізаваны актам 16 лютага 1918 г. Апошняя даследаванні гісторыкаў (перш за ўсё Э.Аляксандравічуса, А.Кулакаўскаса, Р.Лапаты, Э.Мацекі, Ч.Лаўрынавічуса) сведчаць, што імкненні палітычных груп, якія стаялі ў першым шэрагу літоўскага нацыянальнага руху, не былі адназначна арыентаваны на этнографічную мадэль дзяржаўнасці — стварэнне этнанацыянальнай дзяржавы¹. Яе спрабавалі карэктаваць з улікам гістарычна-прававой пераемнасці традыцый дзяржаўнасці Вялікага Княства Літоўскага (далей ВКЛ). У гэтых карэктцыях знайшлося месца і для праектаў дзяржаўнасці гістарычнай Літвы (Літвы і Беларусі). Калі, як і ў якіх абставінах яны нарадзіліся, якія прычыны перашкодзілі іх рэалізацыі? Пытанне, на якое адказаць не цяжка — на падставе крыніц гістарычнай і мемуарнай літаратуры. Паводле значэння і часу варта згадаць толькі некалькі праектаў такога характару, хоць, без сумнення, іх было значна больш.

Хацелася б адзначыць, што ўпершыню, на публічным палітычным узроўні ўжо ў 1905 г. былі спробы абмеркаваць магчымасць аднаўлення сучаснай дзяржаўнасці Літвы, калі Расія пацярпела паражэнне ў вайне з Японіяй, напярэдадні дэмакратычнай рэвалюцыі, калі з'явіліся першыя праявы чарго-

¹ Aleksandravičius E. 1863 m. sukilimas ir lietuvių nacionalinio judejimo politine programa // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. Vilnius, 1991. T. 3. P. 29–40; Kulakauskas A. Lietuvos bajorija ir lietuvių tautinis bei valstybinis atbudimas // Literatūros teorijos ir ryšin problemos. Vilnius, 1989. P. 22; Lopata R. The Sekond Spring of Nations and the Theory of Reconstruction of the Grand Duchy of Lithuania // Lituanus (Chicago). 1993. Vol. 39, N 4; Motieka E. Didžiojo Vilniaus preliudija: Memorandumas Rusijos vyriausybei // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 3. P. 199–230; Laurinavičius Č. Lietuvos — Sovietu Rusijos taikos sutartis. Vilnius, 1992.

вай агонії імперской улады. Распаленая грамадска-палітычна атмасфера ў “турме народаў” абяцала вялікія і непазбежныя перамены. А гэта будзіла надзея дэмакратычных палітычных сіл Расіі на дэмакратызацыю імперыі, узмацняла ідэю “вясны народаў” (правы самавызначэння народаў, свабоды зацверджанага законамі нацыянальнага развіцця).

Намаганнямі расійскай ліберальнаі інтэлігенцыі (П. Струве, П. Мілюкоў, В. Набокай, О. Радзічаў, М. Кавалеўскі, П. Даўгарукаў, Э. дэ Раберці і інш. — г.зн. пераважна ў будучым кадэтаў) з лістапада 1904 г. у Маскве праходзілі з’езды дзеячаў расійскіх гарадоў і земстваў, на якіх абміркоўваліся пытанні дэцэнтралізацыі ўлады, дэмакратызацыі. Увага, натуральная, звярталася не толькі на праблемы мясцовага самакіравання, але вёўся ўжо даволі актыўны пошук вырашэння пытання палітычнай аўтаноміі Польшчы. У Вільні паспяшаліся, поруч з апошнім пытаннем, на згаданых форумах паставіць пытанне і аб палітычнай аўтаноміі Літвы.

Занепакоенасць выказалі спачатку польскія дзеячы Літвы, большасць якіх складалі будучыя “крайцы”, і літоўскія дзеячы дэмакратычных поглядаў. Яны ў снежні 1904 г. аўяндаліся ў так званы “Віленскі гуртак аўтанамістаў”. Як мяркуюць, да яго належалі такія вядомыя інтэлігенты, грамадская дзеячы, як Тадэвуш Урублеўскі, Браніслаў Кышыжаноўскі, Зыгмунт і Зянон Пяткевічы, Феліцыя Барткявічэне, Повілас Вішынскіс, Йонас Вілейшыс, Мікалас Біржышка і інш.²

Пасля гарачых спрэчак, дыскусій на пасяджэннях гуртка і кансультацый Т. Урублеўскага ў Маскве са згаданымі расійскімі лібераламі ў пачатку красавіка 1905 г. было вырашана, што ставіць пытанне аб аўтаноміі Літвы можна толькі пасля ўсебаковага яго абмеркавання, падрыхтоўкі акрэсленых палітычна-прававых тэарэтычных падстаў. З гэтай мэтай была прынята пастанова склікаць у Вільні з’езд нацыянальных прадстаўнікоў Літвы.

Далейшыя падзеі складваліся такім чынам, што замест запланаванага з’езду ў красавіку-маі 1905 г. адбыліся два такія з’езды. Выявілася, што было няпроста падрыхтаваць прымальную для ўсіх удзельнікаў з’езду фармулёўку аўтаноміі. Ужо ў час першага з’езду выявіліся дзве канцепцыі сучаснай дзяржаўнасці Літвы: канцепцыя гістарычнай Літвы (Літвы і Беларусі) і канцепцыя этнографічнай Літвы. На абодвух з’ездах вялася вострая дыскусія паміж літоўцамі, з аднаго боку, і прадстаўнікамі палякаў, беларусаў, яўрэяў. Літоўцы строга прытрымліваліся сваёй вызначанай канцепцыі палітычнай аўтаноміі этнографічнай Літвы. Паводле гэтай канцепцыі, граніцы Літвы адасабляліся ад этнолінгвістычных. З Латвіяй яны праводзіліся паводле мяжы, якая сфармавалася традыцыйна ў культурных, эканамічных, гістарычных, нацыянальных адносінах. З Польшчай праводзілася размежаванне з улікам на-

² Больш падрабязна гл.: Miknys R. Vilnius autonomistai ir ju 1904–1905 m. Lietuvos politinės autonomijos projektai // Lietuviai atgimimo istorijos studijos. Т. 3. Р. 173–198.

цыянальнага прынцыпу ў Сейненскім і Сувалкскім паветах. З Беларуссю яны прыблізна атаясамляліся мяжой Вілейскага і Дзісненскага паветаў, акрамя таго, Літва павінна была заняць частку Гродзенскай губерні, пачынаючы ад яе сярэдняга заходу, і Навагрудскі павет Мінскай губерні. Апаненты літоўцаў — беларусы, палякі, яўрэі — гаварылі аб палітычнай аўтаноміі гістарычнай Літвы. У іх разуменні гістарычная Літва ўключала ў сябе ўесь “Северо-западны край”, або Літву і Беларусь (Віцебскую, Гродзенскую, Магілёўскую губерні, Вілейскі і Дзісненскі паветы) і павінна была ў адносінах гістарычных, культурных і эканамічных сувязей стаць непадзельнай. Паводле Й. Вілейшыса, які апісаў згаданы з’езд у нумары 7–8 “Варпаса” за 1905 г., літоўцы меркавалі, што палітычная аўтаномія павінна завяршыць фармаванне сучаснага літоўскага народа, натуральны этап яго культурнага развіцця. Матывуючы сваю пазіцыю на з’ездах, яны адзначалі, што гурток інтэлігентаў, які прадстаўляў беларусаў, само сабой, яшчэ не прадстаўляў народа, бо апошні яшчэ не быў “абуджаны”. Сфармульянены беларусамі і бліzkімі да апошніх палякамі і яўрэямі пастулат аўтаноміі літоўцы разглядалі як нелагічны, бо ён яшчэ натуральным чынам не паўстаў з працэсу нацыянальнага абуджэння.

Зацікаўленасць з боку літоўцаў першай канцэпцыяй даволі лёгка і лагічна тлумачыцца. Абраўшы першую канцэпцию (гістарычнай Літвы), літоўцы сталіся б нацыянальнай меншасцю, а разам з тым змянілася б іх роля як этнічнага народа ў працэсе пераўтварэння ў палітычны народ (нацыю). Не трэба забываць, што адкрытым заставалася пытанне, ці здолее кволая яшчэ літоўская культура супраціўляцца не толькі магутным традыцыям, але і патэнцыяльным умовам пашырэння польскага варыянту культуры ВКЛ.

Нешматлікія беларускія інтэлігенты на падставе канцэпцыі гістарычнай Літвы імкнуліся да супольнай аўтаноміі Літвы і Беларусі, спадзеючыся адмежавацца ад расійскага культурнага ўплыву і з дапамогай адроджанай Літвы абудзіць жыццёвія сілы свайго народа. Дарэчы, яны ў якасці контрагумента пазіцыі Літвы на гэтых з’ездах узнямалі пытанне аб належнасці Вільні.

Літоўскія палякі, як і яўрэі, больш і глыбей за ўсіх адчувалі супольнасць тэрыторыі гістарычнай Літвы, бо на ёй складалі непадзельную цэласць і ў нацыянальных адносінах. Ухваляючы беларусаў, яны на першае месца ставілі гістарычнае права, разглядаючы яго як больш сур’ёзнou падставу, чым права самавызначэння народа, якое абаранялі літоўцы, з вынясеннем пытання аб аўтаноміі на афіцыйнае абліччы.

Нягледзячы на тое што канчаткова ўдалося прыйсці да парызмення пра неабходнасць палітычнай аўтаноміі як Літвы, так і Беларусі, супольная дзейнасць у гэтым напрамку ва ўмовах спаду напружання расійскай рэвалюцыі і аднаўлення старога рэжыму больш ужо не развівалася. Яна зноў сур’ёзна аднавілася ў 1913–1914 гг., калі перед ablіччам вайсковага канфлікту, які пагражаяў усёй Еўропе, адрадзіліся надзеі на дэмакратызацыю палітычнага рэжыму старой Расіі.

Са снежня 1913 да лютага 1914 г. у Вільні праходзілі сходы дэмакратычных дзеячаў нарадаў Літвы, дзе яны спрабавалі заснаваць Літоўскі аддзел адноўленай у Маскве арганізацыі “аўтанамістаў-федэралістаў” (яна была заснавана ў Пецярбургу 23 лістапада 1905 г.) і, апіраючыся на яго дзейнасць, імкнуцца да ажыццяўлення палітычнай аўтаноміі Літвы. У сходах прымалі актыўны ўдзел М.Ромерыс, А.Заштаўт, К.Асташкевіч, А. і І.Луцкевічы, В.Іваноўскі, Й.Ром, З.Шабад, Й.Шаўліс, А.Янулайціс, Ю.Вілейшыс, А.Було́та, Краскоўскі, Чэрніхаў, Чурнас. Але зноў, як і ў 1905 г., спрэчкі вяліся паміж прыхільнікамі дзвюх згаданых канцэпцый. Беларусы пратэставалі супраць літоўскай канцэпцыі этнографічнай Літвы таму, што бачылі ў ёй жаданне літоўцаў раздрабніць Беларусь, уключаючы ў тэрыторыю свайго пратэктарата, па сутнасці, каталіцкую Беларусь. Літоўцы адштурхоўваліся ад пагрозы з боку Беларусі і, у той жа час, ад магчымай расійскай пагрозы. Як сведчаць заўвагі М.Ромера ў яго дзённіку, з прычыны гэтых спрэчак аддзел не быў заснаваны³. Але пошуки формулы літоўскай дзяржаўнасці не спыніліся. Нават наадварот — сталі больш інтэнсіўнымі з пачаткам Першай сусветнай вайны, у ваенныя гады.

Восенню 1915 г., у жорсткіх умовах нямецкай акупацыі асноўныя праекты літоўскай дзяржаўнасці рыхтаваліся не толькі ў рэчышчы расійскай, але і пе-раважна германскай палітыкі. Немцы імкнуліся трывамаца на акупаваных тэ-рыторыях, і таму іх палітыкі ў ваенныя гады інтэнсіўна шукалі спосабаў, сродкаў і формаў свайго эканамічнага, палітычнага і культурнага ўплыву для таго, каб застацца на іх пасля вайны. Як адзначае ў сваёй дысертацыі Раймундас Лапата, адной з магчымых падобных формаў і сродкаў было аднаўленне дзяржаўнасці Літвы, якое трактавалася і блізка звязвалася з Германіяй. Відаць, не выпадкова кайзер Вільгельм II, які наведваў Вільню 2–15 снежня 1915 г., згадваў славуныя традыцыі ВКЛ, шлюбныя сувязі сваіх продкаў з дынастыяй Ягелонаў. Акрамя таго, і ў гады вайны створаны немцамі Оберост сваёй тэ-рыторыйяй быў вельмі набліжаны да тэрыторыі ВКЛ 1793–1795 гг. (110 тыс. кв. км і 123 тыс. кв. км)⁴.

Ясна, што думкі не аднаго нямецкага палітыка пры разглядзе магчымас-цей аднаўлення дзяржаўнасці Літвы праз прызму будучыні Оберосту былі скіраваны менавіта на гэтыя тэрыторыі, што давалі стымул як літоўскім, так і беларускім палітычным дзеячам у арыентацыі на адзін з варыянтаў канцэпцыі дзяржаўнасці гістарычнай Літвы. Найбольш вядомым з іх з'яўляецца праект Канфедэрацыі ВКЛ. Яго разглядае ў сваім дзённіку П.Клімас⁵.

³ Romer M. Dziennik. T.4 // Аддзел рукапісаў бібліятэкі Акадэміі Навук Літвы, ф. 138–2230. С. 253–257.

⁴ Lopata R. Lietuvos valstybingumo klausimas 1914–1918 m. // Машынапіс дысертацыі, Інстытут гісторыі Літвы. Вільнюс, 1994. Р. 82, 84–85.

⁵ Klimas P. Dienoraëtis. Chicago, 1988. Р. 71, 72, 320–332.

Асноўныя рысы, прынцыпы праекта былі выкладзены ва “Універсале”, падпісаным 19 снежня 1915 г. Часовай Радай Канфедэрацыі ВКЛ, а таксама ў надрукаваным той жа Радай у лютым 1916 г. звароце “Pilečiai!” (“Грамадзяне!”). Аўтары “Універсалы”, напісанага на чатырох мовах (літоўскай, польскай, беларускай, ідыш), выказаліся за аднаўленне ВКЛ пры раўнапраўным узеле літоўскага, беларускага, польскага і яўрэйскага народаў. Тэрыторыя гэтай дзяржавы павінна была ўключыць у сябе землі Літвы і Беларусі, якія існавалі ў часы ВКЛ і якія ў ваянны перыяд былі акупаваны нямецкімі войскамі. У звароце ідэя непадзельнасці і самастойнасці ВКЛ атрымала сваё далейшае развіццё. Была ідэя аб аддзяленні ад Расіі і збліжэнні з дзяржавамі Цэнтральнай (Сярэдняй) Еўропы, бо апошнія былі зацікаўлены ў аб’яднанні буферных краін (палякі, літоўцы, беларусы, прыбалтыйскія народы). Больш дакладна вызначылася тэрыторыя праектаванай дзяржавы. Фактычна яна акрэслівалася Ковенскай і Віленскай губернямі, часткамі Сувалскай і Гродзенскай губерняў, населенымі літоўцамі і беларусамі, часткай літоўскай Курши з выходам да Балтыйскага мора, а таксама Навагрудскім паветам Мінскай губерні. Сталіцай мелася быць Вільня.

Гісторыку Чэславу Лаўрынавічу некалькі гадоў таму ўдалося знайсці адказ на пытанне, хто ўваходзіў у склад Часовай Тарыбы (Савета) Канфедэрацыі, што да гэтай пары было загадкай. Пад адной з рэзалюцый ён знайшоў алоўкам напісаныя аўтографы Юргіса Шаўліса, Йонаса Вілейшыса, Аўгусцінаса Янулайціса, Антона і Івана Луцкевічаў, Дамініка Сямашкі, Вацлава Ластоўскага, Аляксандра Заштаўта, Д.Шабада, Розенбаўма. Такім чынам, па сутнасці былі элімінаваны віленскія польскія дэмакраты, якія да таго часу актыўна ўдзельнічалі ў падрыхтоўцы падобных праектаў. Можа быць, таму, што яны ў той час ужо адкрыта арыентаваліся на федэратыўныя і канфедэратыўныя праекты аднаўлення дзяржаўнасці Польшчы і Літвы і дзейнічалі ўжо сумесна з варшаўскімі і кракаўскімі палітыкамі.

Як адзначыў Р.Лапата, запланаваная Канфедэрацыя адпавядала праектаванай схеме “Сярэдняй Еўропы” (Mittel Europa), прыхільнікам якой у рэйху быў дзяржаўны падсакратар А.Цымерман і адзін з праектантаў усходняй палітыкі Германіі — П.Рорбах. З імі заўсёды кансультаваўся Й.Шаўліс⁶.

Такім чынам, праект Канфедэрацыі не ўзнік у палітычным вакууме, меў вельмі ўплывовых патронаў. Не выпадкова гэты праект на працягу некаторага часу ўхвалялі і падтрымлівалі такія кансерватыўныя, зацікаўленыя ў літоўскім нацыянальным аб’яднанні палітычныя дзеячы, як А.Смітона і Й.Станкявічус. Абодва яны ўвайшлі ў камісію, створаную “Гуртком інтэлігентаў па аблеркаванні патрабаванняў Літвы” адносна ўстаноўкі і ўдакладнення палітычных межаў Канфедэрацыі. У якасці падставы Камісія прызнала прынцып “гісторыка-этнаграфічнай Літвы”⁷.

⁶ Klimas P. Dienoraëtis. P. 102, 104–105.

⁷ Таксама. С.80.

Характэрна, што амаль у той жа час, як і дакументы па праекце Канфедэрацыі ВКЛ, у лютым 1916 г. у Каўнасе былі падрыхтаваны дакументы літоўскіх кансерватыўных дзеячаў па аднаўленні ВКЛ — пралата А.Дамбраваўскаса-Якштаса, ксяндза А.Алексы, друкара С.Банайціса і знакамітага паплечніка В.Кудзіркі Й.Краўчунаса (“Пастулаты” з “Канстытуцыйных падстаў самаўпраўлення ў Вялікім Княстве Літоўскім”)⁸. У гэтых дакументах ужо названы тры суседнія народы — літоўцы, латышы і беларусы, узнімаеца ідэя канстытуцыйнай манархіі з аб’яднаннем замель літоўцаў і латышоў, прадугледжана магчымасць такога ж аб’яднання і для беларусаў (“…калі яны прызнаюць, што гэта адпавядае іх нацыянальным імкненням…”). Усім тром часткам ВКЛ гарантавалася аўтаномія, а ўстаноўка тэрытарыяльных межаў паміж імі прадугледжвалася згодна з рашэннем супольнай камісіі прадстаўнікоў. Аднак і гэты, і папярэдні праекты так і засталіся праектамі, а іх змянілі іншыя, якія стварыліся пад уплывам новай палітычнай сітуацыі і ў Германіі, і ў Літве, і ў Расіі. У 1916—1918 гг. нямецкія палітыкі, імкнучыся да далейшага палітычнага панавання на захопленых тэрыторыях, прадумана ма-ніпулявалі прынцыпам “divide et impera”. Для гэтага выкарыстоўваўся нацыянальны фактар, які быў асабліва дзеісным у Вільні і ўсходній Літве. Перапіс насе́льніцтва, праведзены немцамі ў снежні 1915 г. і 8—9 сакавіка 1916 г., абе-вешчаныя яго вынікі выклікалі ажыўленне польскага, літоўскага і ў некаторай ступені беларускага “нацыяналізму”. Гэта ўзмацніла не толькі палітычную напружанасць паміж літоўцамі і палякамі (узаемныя мемарандумы пратэсту), але і ахаладзіла літоўска-беларускія адносіны. Літоўскія палітыкі ўсё больш пачалі арыентавацца на аднаўленне дзяржаўнасці этнаграфічнай Літвы, пас-тупова адмаўляючыся ад ідэі Канфедэрацыі ВКЛ і, такім чынам, выключаю-чы Беларусь з сваіх планаў.

Як сцвярджае Р.Лапата, Савет Канфедэрацыі ВКЛ 21 мая 1916 г. ператва-рыўся ў Пастаянную літоўска-беларускую камісію. Абодва бакі дамовіліся прытырмлівацца платформы Канфедэрацыі⁹. Аднак прадстаўнікі літоўцаў, якія сабраліся на арганізаваную ў Лазане “Саюзам нацый” канферэнцыю (з Літвы туды разам з літоўцамі — А.Смітонам, С.Кайрысам — паехалі і беларусы В.Ластоўскі і І.Луцкевіч), напярэдадні канферэнцыі, 26 чэрвеня 1916 г., арганізавалі сваю нараду і прынялі пастанову, у якой гаворыцца: “На падста-ве таго факта, што Літва была калісці незалежнай дзяржавай і, патрабуючы сваіх правоў, не мае нікага намеру супрацьдзейнічаць таму, каб народы, што живуць у ВКЛ, асабліва беларусы, самі вырашалі свой лёс”. Як мяркуе Р.Ла-пата, гэтым актам літоўцы, па-першае, бралі палітычную спадчыну ВКЛ у сваіх рукі, па-другое, маглі заставацца з беларусамі¹⁰.

⁸ Lietuvių atgimimo istorijos studijos. Т. 3. Р. 353—358.

⁹ Тамсама. С. 129.

¹⁰ Тамсама. С. 141.

Яшчэ больш ясна, хаця і не без некаторай двухсэнсоўнасці, была выказана пазіцыя літоўскіх палітыкаў у “Мемарандуме аб аднаўленні незалежнай Літвы”, уручаным 11 студзеня 1917 г. ад імя Савета літоўскага народа дыпламатам заходніх краін у Берне. У ім пры вызначэнні тэрыторыі акцэнт быў зроблены на гісторычнае права. Азначаліся землі, размешчаныя ў Віленскай, Каўнаскай, Гродзенскай, Сувалскай, Куршской губернях, Навагрудскім павеце Мінскай губерні, у паўночнай частцы Ломжынскай губерні — да рагу Лык і Нараў¹¹. Па сутнасці, гэта была мадыфікаваная канцэпцыя дзяржаўнасці ВКЛ, якая дзяліла Беларусь на дзве часткі. Як заўважыў Р.Лапата, беларускія палітычныя дзеячы, абараняючыся ад падобных замахаў літоўцаў, каб захаваць непадзельнасць Беларусі, усё больш скіляліся да федэрациі з дэмакратычнай Расіяй, спадзяючыся, што апошняя стане такою у будучыні. Дэмакратычная рэвалюцыя ў лютым 1917 г. падавала адпаведныя надзеі¹².

Неадназначныя паводзіны нямецкіх палітыкаў у 1917–1918 гг. стымулявалі сепарацыю палітычных імкненняў літоўцаў і беларусаў. У ліпені-верасні 1917 г. нямецкія палітычныя колы, імкнучыся, каб з іх дазволу Літоўская Тарыба, якая тады стваралася, была б паслухмянная, рабілі націск на літоўскіх палітыкаў, патрабуючы дазволу апошніх на публікацыю артыкулаў у афіцыйным беларускім органе друку “Гоман”, у якіх даводзілася належнасць Вільні да этнографічнай Беларусі. 25 студзеня 1918 г. нямецкая ўлада, каб націснуць на Літоўскую Тарыбу, з якой у той час адбываліся асабліва восстрыя палітычныя сутычкі з-за больш-менш цесных сувязей будучай літоўскай дзяржавы, утворанай на этнографічнай аснове, з Германіяй, дала дазвол на арганізацыю ў Вільні Беларускай Рады. Апошняя паставіла пад сумненне права Літоўской Тарыбы гаварыць ад імя Літвы і звярнулася да германскага кіраўніцтва з просьбай падтрымаць стварэнне федэратыўнай літоўска-беларускай дзяржавы¹³.

Фактычна канцэпцыя дзяржаўнасці гісторычнай Літвы ў геапалітычным супорядку і таго часу ўжо страціла перспектыву. Беларускія палітычныя дзеячы, не здолеўшы абаперціся на такі нацыянальны рух, як у літоўцаў, не маглі праяўляць сябе як палітычныя суб'екты, што быў б у стане гарантаваць аднаўленне дзяржаўнасці гісторычнай Літвы. Нямецкія палітыкі прыярытэт аддавалі палітычным імкненням літоўцаў — дзяржаўнасці этнографічнай Літвы, таму што тия апраўліся на больш высокую ступень нацыянальной самасвядомасці і развіцця нацыянальнага руху, якая сведчыла пра лепшую падрыхтаванасць літоўцаў да дзяржаўнага ўпарадкавання грамадства. Наогул, у тагачаснай міжнароднай палітыцы літоўцы значна больш цаніліся як палітычныя суб'екты, чым беларусы.

Усё ж толькі ўмоўна можна гаварыць пра тое, што пытанне аб стварэнні ў канцы лютага 1919 г. так званага “Літбелу” падлягае трактоўцы як рэалізаваны

¹¹ Lopata R. Lietuvos valstibingumo klausimas 1914–1918 m. P. 160.

¹² Тамсама. С. 175.

¹³ Тамсама. С. 177, 193.

варыянт канцэпцыі аднаўлення дзяржаўнасці гістарычнай Літвы. Я мяркую, што на яго ўжо даў адказ Ч.Лаурынавічус¹⁴. Савецкая дзяржаўнасць у Літве, паводле яго меркавання, па ініцыятыве Савецкай РССР і яе намаганнямі стала фікцыяй, якую можна разглядыць толькі як прыклад фальсіфікацыі дзяржаўнасці ў гісторыі. Ён павінен быў паслужыць або трамплінам для сусветнай рэвалюцыі на Захад, або буферам для аховы Савецкай РССР. У самастойнага дзяржаўнага развіцця літоўскага, як і, тым больш, беларускага народаў не было і не магло быць ніякай перспектывы ў развіцці дзяржаўнасці — нават для Савецкай РССР, Германіі, Польшчы.

Такім чынам, вельмі няпэўнымі былі пошуки формулы сучаснай дзяржаўнасці Літвы. Пошуку, абумоўленыя разам з тым намаганнямі шукаць і тоеснасць сучаснага народа, яго адносіны не толькі з гістарычна-дзяржаўнай, але і з гістарычна-культурнай спадчынай ВКЛ. Што датычыць апошняй, дарэчы, узнікае шмат непараўменняў з беларускім народам, які цяпер адраджаецца. А іх жа магло і не быць, калі тыя адносіны паспрабуем вызначыць на падставе прынцыпаў гістарызму і свайго ўмення засвоіць тую спадчыну, г.зн. столькі, колькі кожнаму народу пад сілу.

(Пераклаў з літоўскай мовы *Мікалай Савіч*)

Мечыслаў Яцкевіч (Ольштын)

Вільня як асяродак беларускай культуры і літаратуры пачатку XX ст. на фоне польскай і літоўскай культур

Пачатак XX ст. — гэта рубеж верхаводства шляхецкага інтэлігэнцыі ў жыцці беларускага народа. Ужо ад 1861 г., ад скасавання прыгону, зь беларускага вёскі спадаюць адвечныя путы, якія прыкоўвалі да аднаго месца маладыя сілы. У новых варунках — як вольныя людзі — растуць новыя пакаленіні, што ідуць у школу, ідуць у горад, разъвіваючы свой інтэлект і свой кругагляд, раней абмежаваны вузкім колам спраў і інтарэсаў адно толькі свайго куточка. І з гэтых новых пакаленіні юніяў людзей, што выраслі на волі, выходзяць усё больш і больш шматлікія народныя інтэлігенты, якім час ад часу ўдаецца пранікнуць і ў гімназіі, і ва ўніверсітэты.

Беларуская інтэлігэнцыя на Віленшчыне ўзбагачаецца новым сялянскім элементам, які хоць і расплываецца ў класава і нацыянальна чужым інтэлігэнцкім моры, аднак пачынае пакрысе ўплываючы і на тую асяроддзіну, што яго глытаем. Палітычны і сацыяльны радыкалізм універсітэцкай моладзі пачатку XX ст. памог новым беларускім інтэлігентам захаваць сувязь з род-

¹⁴ Laurinavičius Č. Tarybinio valstybingumo steigimas Lietuoje. 1918 m. pabaiga – 1919 m. pirmoji pusė // Iš Lietuvos istorijos tyrinejimu. Vilnius, 1991. P. 87–105.

най вёскай, а съледам за гэтым — як лагічны вывад — пайшло і беларускае нацыянальнае ўсьведамленъне.

У пачатку XX ст. беларускі культурны і літаратурны рух знайшоў месца ў Вільні — старым асяродку культурнага жыцьця і адраджэнцкага будаўніцтва беларусаў. У гэты час Вільня пачынае іграць ролю цэнтра беларускай культуры і літаратуры, беларускага нацыянальнага адраджэння. Антон Луцкевіч, вядомы публіцыст і беларускі дзеяч, у 1925 г. сказаў пра гэты горад: “Ды ня кожнае места мае такую прывабную сілу для тварцоў нашае адраджэнцкага літэраторы: нават Менск, сучасная сталіца Беларускага Радавае Рэспублікі, прымушаны ўступіць тут месца спрадвечнай сталіцы Беларусі — Вільні. Прымушаны ўступіць месца Вільні, бо ня мае таго, што мае Вільня: ня мае жывое дагэтуль 600-гадовае гісторычнае традыцыі, ня мае відавочных памятнікаў даўнае культуры і мастацтва, а галоўнае — ня мае сваёй асаблівай Душы, якую мае надвілейская сталіца і якая вызірае з кожнае вулкі старых кварталаў Вільні”¹.

У надвілейскім горадзе жылі і працавалі такія вядомыя беларускія дзеячы, як Францішак Скарына, Вінцэс Каратынскі, Францішак Багушэвіч (Маней Бурачок), Канстанцыя Буйло і інш. Бываў тут Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч. Тут, у Вільні, выраслі ідэйна Ян Чачот і Уладзіслаў Сыракомля, якія пакінулі ў беларускім пісьменстве значны сълед. Тут працаваў і склаў сваю галаву паўстанец-беларус Кастусь Каліноўскі, які мо’ першы разглядаў Беларусь як палітычную катэгорию; у Вільні расцвіла творчасць Алаізы Пашкевічанкі-Цёткі.

Дзеля таго съмела можна сказаць, што Вільня мае сваё пачэснае месца і ў беларускім руху яшчэ да адраджэння. Як у XVI і XIX стст. білася ў Вільні беларускае сэрца, змагаючыся з пануючай чужой культурай — польскай і расійскай, так і ў пачатку XX ст. яно таксама пульсавала, як і пульсуе цяпер. У 1906 г. у Вільні пачала выходзіць першая беларуская легальная газета “Наша Доля”, а пасля — “Наша Ніва”, якая выдавалася тут да 1915 г. Вільня бяспрэчна з 1906 г. зьявілася галоўным асяродзьдзем беларускага руху, кузньняй беларускай адраджэнцкай ідэалогіі.

У Вільні “Наша Ніва” пачала сістэматачнае выданье беларускіх кніг. Сыцяпан Александровіч лічыць, што ніякай асобнай выдавецкай суполкі пры газете не існавала. Брашуры, календары і зборнікі, выдадзеныя “Нашай Нівой”, былі своеасаблівым дадаткам да газеты, перадрукамі ці асобнымі адбіткамі газетных матэрыялаў². Першыя кніжкі “Нашай Нівы” (1907–1909) выйшлі з друкарні Марціна Кухты. У Вільні друкаваліся “Беларускія календары” на 1910–1913 гг. Выдаваліся яны невялікімі кнігамі (ад 86 да 120 старонак), ты-

¹ Навіна А. Вільня ў беларускай літаратуре // Навіна А. Адбітае жыцьцё: Лекцыі і стацыйці з беларускае адраджэнскага літаратуры. Вільня, 1929. С. 124.

² Александровіч С. Пуцявіны роднага слова. Мн., 1971. С. 143.

ражом ад чатырох да восьмі тысяч экземпляраў. Пры ўдзеле “Нашай Нівы” выйшлі зборнікі вершаў Якуба Коласа “Песні жальбы” (1910) і Максіма Багдановіча “Вянок” (1913), з прозы — зборнік Якуба Коласа “Апавяданні”, Ядвігіна Ш. “Бярозка” і “Беларускія казкі”.

З 1908 г. у Вільні існавала беларускае выдавецкае таварыства “Наша хата”, якое, на жаль, зрабіла не вельмі многа. У Вільні таксама дзеянічала таварыства “Палачанін”, якое выпусціла ў Марціна Кухты дэльце кнігі: зборнік гумарыстычных вершаў Альберта Паўловіча “Снапок” (1910) і пазму Тараса Шаўчэнкі “Кацярына” (1911). У 1913 г. тут было створана Беларускае выдавецкае таварыства, якое месцілася на вуліцы Каштанавай, 5. Яно было вельмі актыўнае — толькі ў 1914 г. выдала 13 кніг тыражом 42 тысячи экземпляраў³. Такой колькасці беларускіх кніг, як па назвах, так і па тыражы, яшчэ не выпускала за год ні адно беларускае выдавецтва. Былі тут выдадзены кнігі “Родныя звязы” Якуба Коласа, “Рунь” Максіма Гарэцкага, “Васількі” Ядвігіна Ш., “Курганская цветка” К.Буйлы і інш.

У Вільні разъвіваліся як паэты Янка Купала, Якуб Колас, Зымітрок Бядуля, Лявон Родзевіч, Казімір Сваяк, Уладзімір Жылка і інш. Янка Купала ўжо з канца 1906 г. звязаўся з “Нашай Нівой”. Рэдакцыя адразу ацаніла здольнасць маладога паэта і пачала на пачэсным месцы зъмяшчаць яго творы. “Наша Ніва” неўзабаве выклікала Купалу з вёскі ў Вільню, расстараўлася для яго працу намесьніка бібліятэкара ў бібліятэцы “Знанне”, уласнік якой, Барыс Даніловіч, быў вельмі блізкім чалавекам да нашаніўскай групы і пасля прымаў чынны ўдзел у беларускім руху ажно да часу Першай сусветнай вайны, якая адарвала яго ад Вільні⁴. У 1909 г. Купала выехаў з Вільні ў Пецярбург, але ўжо ў 1913 г. вярнуўся ў надвілейскі горад, дзе затым працаваў у Беларускім выдавецкім таварыстве ды займаў адказнае становішча рэдактара “Нашай Нівы” ажно да эвакуацыі ў восені 1915 г.

Вільня звязала Купалу з сусветнай літаратурай, а перадусім — з літаратурай польскай ды расійскай, творы якіх былі даступныя яму ў арыгіналах. Бяспречна, вялізны ўплыў на паэта зрабілі тут польская рамантыкі, у першы чарод — Адам Міцкевіч, пераклады зь якога бачым ужо ў “Гусыляры”. У пазіі Купалы відаць таксама і ўплыў Юльюша Славацкага, чыё дзяяцінства і юнацтва прайшлі ў Вільні. Жывучы ў Вільні, Купала захапляўся творамі “Лірніка вясковага” — Уладзіслава Сыракомлі, зь якога тады шмат перакладаў. У горадзе над Вільёй паэт пазнаёміўся з творчасцю такіх польскіх паэтаў і празаікаў, як Марыя Канапніцкая, Ян Каспровіч, Станіслаў Пшибышэўскі. Як даказвае Антон Луцкевіч, “глыбока пранікае ў душу Купалы “пшибышэўшчына” з усім яе нэрвознымі настроемі, і пад уплывам бачанага на сцэне “Сынегу” Пшибышэў-

³ Александровіч С. Пуцявіны роднага слова. С. 147.

⁴ Навіна А. Адбітае жыцьцё. С. 143.

скага напісаў Купала імправізацыю “Сынег” — верш высокай мастацкай вартасыці⁵. У тым жа часе Купала збеларушчыў верш Яна Каспрова “В съят”, зъмешчаны значна пазней у зборніку “Безназоўнае”.

У Вільні Купала навучыўся ад польскіх рамантыкаў глядзець у мінуўшчыну, шукаць хараство ў народных легендах, аповесцях з даўно мінулых дзён, з усяго гэтага вельмі многа чарпаў для сваёй творчасці. Найноўшыя польскія паэты далі яму новыя формы верша, паказалі, якую вялікую вагу ў пазіі іграе рымт і як ім карыстацца.

Змітрок Бядуля таксама, трапіўшы ў Вільню, добра адчуў душу гэтага горада. Першы раз прыехаўшы ў Вільню ў 1912 г. і пазнаёміўшыся з галоўным цэнтрам беларускага руху таго часу — рэдакцыяй “Нашай Нівы”, ён перажыў глыбокі ўражаныні. Антон Луцкевіч пісаў, “што Вільня аканчальна вызначыла Бядулі яго жыццёвы шлях. Бядулю паразіла тут у роўнай меры як адраджэнцкая работа, так і тая спадчына па далёкай мінуўшчыне беларускага народу, каторую ён убачыў у пастваці бясцэнных збораў памятак старасylvеччыны, хаваных у той час Іванам Луцкевічам у памяшчэнні “Нашае Нівы”⁶. І сінтэз усяго гэтага ўявіўся Бядулі, — піша Луцкевіч, — як “съятое месца”, якое пісьнір наш апісаў у кароценкай імпрэсіі, ахвяраванай Івану Луцкевічу⁷. У гэтай імпрэсіі паэт выказаў сваё захапленыне беларускасцю, беларускай культуры, якая адраджалаася тады ў Вільні. Бядуля пісаў:

“Божа! Гэта ж тут пачатак адраджэння цэлага народу! Гэта ж прамень шчырага парыву беларускіх сыноў! Гэта ж тут працуець сям’я маладых сіл, каторыя не шкадуюць ахвяраваць сваё жыццё, сваё шчасце за вялікі Беларускі народ!.. Съятое гэтае месца...”⁸

Старой Вільнай захапіўся Максім Багдановіч. “Характэрна, — піша А.Луцкевіч, — што чужыя месты, дзе жыў Багдановіч, не давалі яму натхненія, толькі ў Вільні — духова родным месце — “зъвярнуў яго Пэгас на вулкі з прывольных палявых дарог”, толькі тут да яго душы прамовіла краса, “укрытая ў месце”⁹. Гэту прыгожасць Вільні Багдановіч выказаў у радках:

“Вулкі Вільні зіяюць і гулка грымяць! Вір людскі скрэзь заліў паясы тра туараў, Блішчаць вокны, ліхтарні ўгары зіхаццяць, І гараць аганьком вочы зму чаных твараў!”¹⁰

У Вільні з 1913 г. жыў Максім Гарэцкі, працаваў тут каморнікам, а з 1919 г. — педагогам, выкладаючы беларускую мову ў Віленскай Беларускай гімназіі. Зь Вільні ён разам з іншымі беларускімі дзеячамі быў высланы

⁵ Навіна А. Адбітае жыццё. С. 148.

⁶ Тамсама. С. 132.

⁷ Тамсама.

⁸ Тамсама. С. 133.

⁹ Тамсама.

¹⁰ Багдановіч М. Вянок. Вільня, 1913. С. 12.

польскай уладай у Коўна. Адтуль паехаў у Латвію, дзе працаваў у беларускай гімназіі у Дзьвінску, зноў вярнуўся ў Вільню, але з прычыны забароны польскай уладай працаваць у Беларускай гімназіі перабраўся ў Мінск. Прабыванье Гарэцкага ў Вільні, хача і кароткае, было вельмі пладавітым і важным для беларусаў Віленшчыны.

У горадзе Гедыміна нарадзіўся новы беларускі тэатр. Яго арганізацыя пачалася ў 1906 г. у асяродзьдзі беларускай інтэлігэнцыі. Але першы паказ драмы адбыўся толькі 25 лютага 1910 г. На сцэне драматычнага гуртка ў 1910–1911 гг. з велізарным посьпехам праходзілі спектаклі Ігната Буйніцкага. У пазнейшы час віленскія беларусы ставілі спектаклі розных аўтараў — Элізы Ажэшка, Якуба Коласа, Антона Чэхава і інш.

Трэба тут сказаць пра выключную ролю Францішка Аляхновіча ў разьвіцьці беларускай драматургіі і тэатра. Аляхновіч зьяўляецца наскроў віленчуком, неадродным сынам Вільні. «Ён, — піша Луцкевіч, — інтэгральная частка віленскага мяшчанства, хоць і рознага — зычнага, але псыхолёгічна даволі аднароднага. Знамяніты віленскі жаргон — так званая “польшчызна” — яе найлепшы гэтаму доказ. І Аляхновіч, творачы радам сваіх драматычных твораў, узятых зь віленскага жыцця, як быццам паму аб людзях Вільні — людзях даваеннага дня, знамяніта адтварае індывідуальныя рысы тыповых віленцаў»¹¹. У “На Антокалі” і ў “Шчаслівым мужу”, у “Маньцы” і ў “Страхах жыцця” — усюды б্যецца пульс беларускага жыцця ў Вільні пачатку XX ст.

Беларускае культурнае жыццё ў Вільні да Першай сусветнай вайны разъвівалася на фоне культур польскай, літоўскай і гебрайскай. Няма тут часу, каб абмеркаваць дзейнасць палякаў, літоўцаў і гебраў у Вільні, але трэба прыгадаць, што пасля 1905 г. бурна пачала тут разъвівацца польская літаратура, зьявіліся часопісы і газеты, новы польскі тэатр. Палякі многа пісалі і на беларускія тэмы. Да сяброў беларускага руху можна залічыць такіх мясцовых публіцыстаў, як Люцыян Узэмбла, Напалеон Казімір Роўба, Зыгмунт Нагродзкі ці Людвік Абрамовіч, які ў часопісе “Пишэглёнд Віленьскі” ўдзяліў многа ўвагі беларускай культуры і літаратуры, беларускаму адраджэнцкаму руху.

Вільня пачатку XX ст. была таксама асяродкам літоўскага нацыянальнага і культурнага адраджэння. У Вільні выходзілі літоўскія газеты, існавала наукоўскае таварыства, разъвіваўся літоўскі нацыянальны тэатр. Як даказываюць Альма Лапінскене і Адам Мальдзіс, менавіта тады, у дзесятых гадах, завязаліся ў Вільні добрыя сувязі паміж беларускім і літоўскім паэтамі. Яны “часта сустракаліся ў памяшканні беларускага клуба і літоўскага клуба “Рута”. Там ставіліся беларускія спектаклі [...] давала канцэрты славутая група Ігната Буйніцкага”¹². У гэтых клубах бывалі Цётка, Янка Купала, Ядвігін Ш.

¹¹ Навіна А. Адбітае жыццё. С. 130.

¹² Лапінскене А., Мальдзіс А. Перазовы сяброўскіх галасоў. Мн., 1988. С. 64–65.

Прыходзілі туды літоўцы Людас Гіра, Канстанцінас Мікалоюс Чурлёніс, Марыя Ластаўскене, а таксама палякі фатограф Ян Булгак, паэт Ежы Янкоўскі¹³.

І віленскія палякі-дэмакраты, і літоўцы адносіліся да беларускага руху добразычліва. Асабліва пасябраваў зь беларусамі вядомы літоўскі паэт Людас Гіра. Ужо ў 1910 г. ён пачаў перакладаць на літоўскую мову вершы Янкі Купалы і іншых паэтаў. Сам Людас Гіра добра валодаў беларускай мовай і нават пісаў па-беларуску вершы, дзе выявіў сваю любоў і павагу да беларускага народа.

На заканчэнье хачу выказаць тую праўду, што Вільня, гісторычна і сёньняшня стала ідэяльнай століцай Літвы, стала ідэяльнай століцай беларускай культуры. Яна і цяпер, у нашыя дні, таксама з'яўляецца важным цэнтрам беларускасці на скрыжаваныні дарог паміж Усходам і Захадам.

Альма Лапінскене (Вільнюс)

Беларусістыка ў Літве

Пра беларусістыку ў Літве можна гаварыць шмат і ў розных аспектах, таму што гісторыя беларусістыкі ў нашай краіне ў нейкім сэнсе — гэта гісторыя культур двух народаў, дзвюх дзяржаў. Гісторыя цікавая, неадназначная і вельмі змястоўная. Каб у гэтым упэўніцца, даволі глянуць на наша стагодзьдзе.

У пачатку XX ст. Вільня стала супольным цэнтрам выдання літоўскіх і беларускіх газет. Прыгадаем толькі, што ў 1904 г. тут пачаў выходзіць першы літоўскі штодзённік “Vilniaus žinios”, а ў 1906 г. — і першыя легальныя беларускія газеты “Наша Доля” і “Наша Ніва”. У друкарні М.Кухты побач з іншымі літоўскімі і беларускімі кнігамі ў 1913 г. выходзіць “Вянок” М.Багдановіча. У Вільні жывуць, пішуць і сябруюць А.Пашкевіч-Цётка-Кайрэнэ, Марыя Ластаўскене, Янка Купала, Людас Гіра. Тут, у першым нумары газеты “Viltis” за 1910 г., змешчаны артыкул Л.Гіры “З беларускай літаратурой” — адна з першых спроб пазнаёміць літоўскага чытача з беларускай літаратурай. Артыкул паклаў пачатак літоўска-беларускай літаратурнай кампаратывістыцы.

У міжваенны перыяд Вільня — гэта не толькі цёмныя дні прыгнёту, але і ўзаемнае разуменне, узаемападтрымка літоўскіх і беларускіх пісьменнікаў, супольныя вечарыны, дзе гучалі вершы М.Танка, А.Жукаўскага, Ю.Кекштаса, О.Міцюце, М.Машары.

У той жа час у Каунасе стараннем Міністэрства беларускіх спраў і Беларускага цэнтра ў Літве (кіраўнік К.Душэўскі-Дуж) выходзяць беларускія кнігі і часопісы. Сярод іх — “Крывіч” (1923—1927), альманах “Беларускі асяродак” — вельмі каштоўныя выданні.

¹³ Луцэвіч У. Успаміны пра Цётку // Полымя. 1966. № 4. С. 130.

Падобных фактаў шмат. І шмат іх яшчэ чакае даследавання, альбо новага погляду, новай ацэнкі.

Для савецкага перыяду нашых культурных адносін характэрна ўсім нам добра знаёма ідэалагічная спецыфіка. Аднак жа за тых пяцьдзесят гадоў сувязей, няхай і інспіраваных, нашых навукоўцаў, пісьменнікаў, перакладчыкаў зроблена было шмат. Але пра гэта ўжо нямала пісалася, таму лічу больш патрабнай і карыснай гаворку пра беларусістыку ў сённяшній Літве.

Цікава паглядзець, ці перамянілася што, калі Літва і Беларусь сталі незалежнымі дзяржавамі. Палітычныя, сацыяльныя змены безумоўна аказваюць уплыў на развіццё культуры і навукі, асабліва гуманітарнай. Мабыць, дзякуючы гэтым зменам з'явілася мажлівасць стварэння МАБ, а разам з тым — і яго падраздзялення ў Літве.

Коротка пра Асацыяцыю беларусістаў Літвы. Яна дзейнічае ўжо чатыры гады — з 21 лютага 1991 г. Цяпер у яе спісе — 20 сяброў. Збіраемся мы разы чатыры ў год. Праведзена ўжо 16 пасяджэнняў. Два з іх можна назваць міні-канферэнцыямі — гэта пасяджэнне, прысвечанае 100-годдзю М.Гарэцкага (красавік 1993 г.), і вечар паэзіі і перакладаў А.Мінкіна, сябра нашай асацыяцыі (май 1994 г.).

Асацыяцыя арганізавала і правяла дзве навуковыя канферэнцыі: у лістападзе 1991 г. сумесна з русістамі Вільнюскага ўніверсітета мы правялі сустрэчу, прысвечаную 100-годдзю М.Багдановіча, а праз два гады — канферэнцыю “В.Ластоўскі і яго асяроддзе”. У абедзвюх канферэнцыях удзельнічалі госьці з Мінска. 10 лістапада мінулага года сумесна з Саюзам пісьменнікаў Літвы быў арганізаваны літаратурны вечар-сустрэча з В.Быковым. Атрымалася сапраўдна свята беларускай літаратуры. Сёлета ў красавіку арганізавалі вечар паэзіі Р.Барадуліна ў келлі Конрада. Шкада, што з-за хваробы паэт не прыехаў. Часткова гэта кампенсавала презентацыя кнігі В.Быкова “Альпійская балада; Воўчая зграя” ў Саюзе пісьменнікаў Літвы і літаратурны вечар яе аўтара, у якім удзельнічала і Р.Барадулін.

Арганізацыйная дзейнасць — толькі адна, вонкавая старонка дзейнасці нашых беларусістаў. Стварэнне асацыяцыі прынесла двайную карысць для беларусістыкі. Па-першае, беларусісты цяпер маюць магчымасць арганізоўваць свае мерапрыемствы, якія прапагандуюць беларускую культуру. Па-другое, стаўшы сябрам асацыяцыі і атрымаўшы права ў гэтай арганізацыі, кожны беларусістым самым атрымлівае і прыемны ававязак стала працаўваць у сферы беларусістыкі. І гэта праца сяброў асацыяцыі самая важная.

Сёння ў нашай асацыяцыі пяць літаратаў-перакладчыкаў, сем мовазнаўцаў, шэсць гісторыкаў, два фалькларысты.

Фальклор асабліва выразна сведчыць пра этнічныя і культурныя сувязі нашых народаў. У літоўскіх і беларускіх песнях можна знайсці амаль літаральна супадаючыя тэксты. Таму так важны парынальны даследчыцкі метод. Літоўскія фалькларысты вельмі часта выкарыстоўваюць прыклады з

беларускага фальклору. Сябры нашай асацыяцыі В.Місявічэне і Н.Лаўрынкене, даследчыцы старажытных літоўскіх календарных і жніўных песняў парападыальным метадам, сцвярджаюць, што па распаўсюджанні старажытных песняў можна вызначыць самабытны арэал блізкіх кантактаў паміж балтамі і ўсходнімі славянамі.

Агульны арэал абумовіў шмат супольных старонак гісторыі. Гісторыя ВКЛ у Літве даследуецца даўно, але цяпер працы гісторыкаў больш палемічныя і тым самым вастрэйшыя, цікавейшыя. Безумоўна, кожны літоўскі гісторык, даследчык нашай старажытнай гісторыі, з'яўляецца і даследчыкам гісторыі Беларусі, не кажучы ўжо пра сяброў нашай асацыяцыі Р.Гірконтаса і Ю.Шаўцова.

Самую вялікую группу складаюць мовазнаўцы. Доследы моўных кантактаў праводзіліся і ў савецкі час. Пра гэта рупіліся мовазнаўчыя інстытуты. Шмат зроблена ў гэтай галіне Э.Грынавецкене. Але цяпер цэнтрам беларускай лінгвістыкі стала кафедра славянскай філагогіі, арганізаваная ў Вільнюскім універсітэце ў 1990 г. (кіраўнік праф. В.Чэмонас). Тут распрацоўваюцца трывалыя праграмы, цесна звязаныя з беларусістыкай. Першая праграма — “Даследаванне літоўска-славянскіх этнагенетычных кантактаў”. У яе ўваходзіць манографічнае апісанне беларускіх гаворак на поўдзень ад Вільні, сацыялінгвістычны атлас літоўска-беларускай моўнай мяжы. Над гэтай праграмай працуе В.Чэмонас, М.Савіч і інш. Другая праграма — “Помнікі і пісьмовая традыцыя царкоўнаславянскай мовы ВКЛ”. Гэта міжнародная праграма — у яе распрацоўцы ўдзельнічаюць навукоўцы з Расіі, Балгарыі, Польшчы. Трэцяя праграма — “Доследы старажытнай беларускай мовы” (па творах М.Сматрыцкага, “Хроніцы Быхаўца” і іншых помніках). Над тэмай працуе Н.Марозава, Л.Ясюлевіч і інш. Асобны напрамак — даследаванне польскіх і беларускіх рукапісных помнікаў, пісаных арабскімі літарамі. Гэтым займаецца Г.Мішкінене, С.Шупа. Акрамя таго, сумесна з Жэнейскім універсітэтам праводзіцца даследаванне сацыялінгвістычнай сітуацыі ў Літве і Беларусі.

Трэба адзначыць, што беларусісты кафедры хутка будуць выкладаць студэнтам-філолагам беларускую мову як другую мову.

Пачаўшы гаворку пра выкладанне мовы, трэба сказаць некалькі слоў і пра беларусістыку ў нашым педуніверсітэце.

Беларускае аддзяленне факультэта славістыкі Вільнюскага педагогічнага універсітэта было адкрыта ў 1991 г. па ініцыятыве Літоўскага ўрада, актыўна падтрыманай беларускай грамадскасцю. У верасні 1991 г. пачала дзеянічаць кафедра беларускай мовы, літаратуры і этнакультуры (загадчыца — доктар Л.Плыгаўка). Цяпер на беларускім аддзяленні 30 студэнтаў: II курс — 10, III курс — 12, IV курс — 8 чалавек. Усе студэнты рыхтуюцца да атрымання двайнай спецыяльнасці: першая, асноўная, — “Беларуская мова і літаратура”. Тут

былі трывалыя наборы студэнтаў, у 1994 г. студэнты не прымаліся, сёлета прыём таксама не прадбачыліца паводле расчэння як кафедры беларусістыкі, так і кіраўніцтва ВПУ і Міністэрства навукі і асьветы. Прычыны — адсутнасць фінансавых сродкаў і, быццам бы, патрэбы ў большай колькасці спецыялістаў па беларусістыцы.

Але дазвольце вярнуцца да турбот нашай асацыяцыі ў вельмі важнай галіне беларусістыкі — у літаратурных сувязях, перакладзе.

У літаратурнай кампаратывістыцы вялікіх прац цяпер не бачым — часам з'яўляеца юбілейны артыкул або рэцензія (можа гэта і нармальна пасля выхаду кнігі “Перазовы сяброўскіх галасоў”). Больш турбуе іншае — пераклады, таму што яны — галоўнае звязно літаратурных сувязей.

З 1945 да 1990 г. у Вільнюсе на літоўскай мове выйшла 51 кніга беларускіх аўтараў (у год — прыкладна адна кніга, апошняя ў 1990 г. — “Год нулявы” В.Адамчыка). І пасля гэтага чатыры гады зусім “пустыя”. У канцы 1994 г. выйшла “Дзікае паляванне карала Стаха” У.Караткевіча, у гэтым годзе — “Альпійская балада; Воўчая зграя” В.Быкава. Але ж гэтыя пераклады праляжалі ў выдавецтвах без руху па пяць-шэсць гадоў. Значыць, столькі ж гадоў нікто нічога не перакладае. Не перакладае таму, што вельмі цяжка выдаць. Выдавецтвы зацікаўлены ў літаратуры Заходняга свету — гэтую літаратуру больш купляюць. А мастацкая літаратура суседзяў, часам і больш каштоўная, застаецца невядомай. Гэта ненармальна.

Мы, беларусісты нашай асацыяцыі, упэўнены, што і пры рыначных умовах культура павінна мець сваю накіраванасць. А ў культурным абмене суседзі павінны мець прыярытэт. На наш погляд, патрэбна, каб Міністэрства культуры Літвы і Міністэрства культуры Беларусі падпісалі дамову: кожны год на парытэтных асновах фінансаваць хаджаніе беларускіх пісьменнікаў і літаратараў у Літву, а літаратуру Беларусі — выдаваць у Літве. Толькі тады нашы літаратурныя сувязі сапраўды стануць сувязямі, толькі тады можна будзе сказаць, што стан беларусістыкі ў Літве нармальны.

Ванда Місявічэнэ (Вільнюс)

Вячэрнія жніўныя песні літоўцаў і беларусаў

Жніўнім песням літоўцаў і беларусаў на працягу доўгага працоўнага дня прызначаліся розныя функцыі. Асабліва шматфункциянальнымі былі песні, што выконваліся раніцай і апоўдні. Яны дапамагалі арганізаваць працу, узімлі настрой, дух спаборніцтва. У іх адлюстроўваліся звычаі, калектывная праца талакой, паважлівае стаўленне да жней, іх зацікаўленні і г.д. Адносіны паміж функцыямі і тэматыкамі тут вельмі разнастайныя, а часам і даволі складаныя.

Песні, якія суправаджвалі заканчэнне працоўнага дня, г.зн. выконваліся вечарам, зусім іншыя. Яны вызначаюцца яркай, своеасаблівай мэтанакіраванасцю.

цю. І ў літоўскіх, і ў беларускіх песнях гучыць роднасная тэма стомленасці, чакання вячэры, адпачынку, незадаволенасць вынікамі працы і да т.п. Усё гэта выказваецца з пачуццём крыўды, болем, нават пратэстам супраць цяжкага становішча жней.

Даследчыкамі даўно заўважана, што ў жніўных песнях больш і часцей, чым у іншых, сустракаюцца матывы сацыяльнай няроўнасці. І, вядома, ільвіную долю іх убірае ў сябе якраз рэпертуар вячэрніх песняў.

Часта ў песнях паказана бязрадасная сітуацыя, калі сонца ўжо заходзіць, а пан, конна раз'язджаючы, яшчэ правярае жней, ці шмат яны нажалі, дакарает, падганяе стомленых паспяшацца, скончыць загон, пагражае: пакуль яны не дажнуць — дахаты не пойдуць (КЛП Д 482, 475 і ЖП 56, 299, 298а, 83 і, 55а, е, 35)¹.

У такіх песнях стаўленне да сацыяльнага прыгнёту перадаецца лаканічна, аднак з вялікім мастацкім эффектам — адзін горкі ўздых нясе і вялікую інфармацыю, і вялікую сілу ўздзеяння. Напрыклад:

1.	Kad jau saulilä,
Kad jau saulilä
Ad' giras ad'säda,	Да ўжо слонійка за лес коціцца,
Мне малодзенькай дамоў хочацца,
Да ўжо ручанькі нарабіліся,
А ўжо ножанькі нахадзіліся,
2.	Mana galvelä,
Mana galvelä
Prisiliungava,	Да ўжо вочанькі наглядзеліся,
Ужо прыставанька настаялася.
Я прыставаньку да ражном прайму,
Сама малада дамоў пайду. (ЖП 74)
3.	Mana runkeläs,
Mana runkeläs
Prisikrutäja,	Варыянт:
... Да ўжо нашы прыставы
Досі набрахаліся,
Ой, не рана. (ЖП 83 к)
4.	Mana peteliali,
Mana peteliali
Labai privarga,	
5.	Mana kajälës,
Mana kajälës
Prisivaikëäiaja,	
6.	Ä pristavas,
Ä pristavas
Prisilajá,	

¹ Дадзеныя прыводзяцца па кн.: Lietuvių liaudies dainų katalogas. I. Darbo dainos, Kaledorinių ареигų dainos. Vilnius, 1972 (Каталог літоўскіх народных песен, I: Працоўныя песні. Песні календарных абрадаў). Далей КЛП Д; Lietuvių liaudies dainynas. VI. Darbo dainos I. Vilnius, 1993. Далей: LLD; Жніўныя песні. Мн., 1974 (БНТ). Далей ЖП.

7. Prisilajá,
Prisilajá,
Prisiarksejá. (LLD VI 281)

Яўныя пагрозы, заклікі да помсты даволі рэдкія. Непараўнальна часцей гучашь лаканічна выказаныя матывы непрыязнасці, адмоўнае стаўленне жней да прыгнятальнікаў — іх праўдзівы і крытычны погляд на тых, хто сацыяльна пастаўлены вышэй, хто мае ўладу над працаўніцамі, хто не лічыцца з іх чалавечай годнасцю, правамі прыроды і г.д.

Усе аналагічныя песні адлюстроўваюць грамадскія адносіны пэўнага часу. У многіх выпадках рэаліі нагадваюць пра прыгонны лад грамадства. Дастатковая зварнуць увагу на паказанае ў песнях бяспраўнае становішча жней, на іх паднажалені стан, на канкрэтна названых іх уладароў — прыставаў, цівуноў і да т.п.

Аднак значна больш месца ў вячэрніх песнях займае тэма адносін у сям'і. Ад гарманічных, калі дачка-жня, ідучы дахаты, радуецца, што яе матулька чакае з вячэрай, мяккую пасцель сцеле (КЛП Д 474, 490 і ЖП 98а, м, с, ф, ш, 78), да рэзкіх праяў нянавісці свёкра і свекрываі да жняі-нявесткі. Вядома, выяўляеца і адпаведная рэакцыя ў адказ — нявесткі да нядобраўчлівых свёкраў. Гэтыя песні да такой ступені “не ўпісваюцца”, да такой ступені шакіруюць выяўленнем неардынарных пачуццяў, што пры першым суда-крананні з імі з’яўляеца думка: тут нешта не тое. Пашираная ў народных песнях павага да бацькоў, наогул старэйшых, не адпавядае эмоцыям, выказанным у вячэрніх песнях. Можна згадаць некаторыя з іх:

1. Vaikëtinejň tévulis
Pabaremís
Parugémis,	Я гуляла, малада, па полю,
Пускала галасок да дому,
А хто мой галасок пярэймець?
2. Praëinäjo saulaläs
Be kepuräš
Kepuräläs:	Пярэймець мой галасок свёкра,
Пярэймець свёкра ды скажыць:
— Ці не мая зявіала зявіца,
Вузенькія паstaці ганяеца,
Рэдзенськія снапкі стаўляеца?
3. — Saulala matula
Vakaruosna
Vélyvuosna,	Я гуляла, малада, на полю,
Пускала галасок да дому.
А хто мой галасок пярэймець?
4. Ba jau mano dukrelä
Tai nuiłso,
Tai nuvargo	Мой татачка пярэймець,
Татачка пярэймець ды скажа:
— Ці не мая дзевачка гуляеца,
Шырокія постасці ганяеца,
Густыя снапочки стаўляеца? (ЖП 98 ж)
5. Geruosius rugelius
Bepjaudama
Bepjaudama [...]. (LLD VI 226)	

Крыўда жняі-ніявесткі заключаецца ў тым, што з яе працай не лічацца, што яе не шкадуюць, яе могуць пакрыўдзіць незаслужана, прыцясняюць ды вымагаюць непасільней працы.

Жняі-ніявестка не застаецца ў даўгу і выказвае пачуцці, параўноўваючы сваіх бацькоў са злоснымі свёкрамі — не на карысць апошніх:

1. Eisim, sesutele, dobilia,	А я жну, пажынаю,
2. Laukelin uliocie, dobilia,	І да дому пазіраю,
3. Motules dabocie, dobilia.	Ці йдзе мая родна мамачка,
4. Ku motuli veikiá, dobiliá?	Ці нясе мне есці.
5. Kalni rugius pjáuna, dobilia,	
6. Sunkiai prakaitauna, dobilia.	Ой, ідзе мая родна мамачка
7. Ataneëa pietulius, dobilia,	І нясе мне есці —
8. Ruginelis duonelis, dobilia,	Нясе хлеба бандушачку,
9. Surinktinio pienelio, dobilia,	Яшчэ й масла ў гарнушачку. (ЖП 52 б)
10. Sidabriní kreslellí, dobilia,	
11. Aukselio ēaukëtellí, dobilia,	
12. Pumpuriní bliüdelí, dobilia,	
13. Motulä sédéjø, dobilia,	
14. Pietulius suvalge, dobilia,	
15. Saldd'iai atsilsejo, dobilia,	
16. Eisim, sesutele, dobilia,	
17. Laukelin uliocie, dobilia,	
18. Maâekas (anytas) dabocie, dobilia. (LLD VI 280)	

Жнеі не абмяжоўваюцца насмешкамі ў адрас свёкра і свекрыві. Яны адкрыта радуюцца з іх бяды, жадаюць ім зла, нават смерці. Вельмі папулярныя, напрыклад, такія літоўскія і беларускія вячэрнія песні:

1. Aš pareinu rugius pjovus	Маладая малодачка,
2. Da velují vakarèllí	Стала табе прыгодачка:
3. Ir sucikau du brolaliu.	Упала твая матка з печы,
4. — Aik, sesula, greiciau namo,	Забіла сабе плечы.
5. Rasi namie nerodasclí,	— Каб я тую бяду знала,
6. Da dzidelí d'elastellí:	То б я пасцельку слала:
7. Ir iëpuolè mus tävulis	Пад бочанькі пярынанькі,
8. Da ië aukëtosios klitelis.	Пад галоўку падушачкі.
9. Kad aë butau namie buvus,	Маладая малданька!
10. Butau klojus patalillí:	Стала табе прыгоданька:
11. Tris eilalas padëskeliu,	Упала твая свякроў з тыну
12. O kecvirtu përynlíci.	У жыжку крапіўку,
13. Aë pareinu rurgius pjovus	— Каб жа я тое знала,
14. Da velují vakarèllí	То б я пасцельку слала:
15. Ir sucikau du dzieverèliu.	Пад бочанькі паленанькі,

16. — Aik, martela, greicau name, Пад галоўку каменейка. (ЖП 43 а)
17. Rasi namie nerodascí
18. Da dzidelí d'elastéil:
19. Ir iepuolè ëeëurelis
20. Ië aukëtosios da klételes.
21. Kad aë bûtau namie buvus,
22. Butau klojus pataleli:
23. Tris eilalas akmenéliç,
24. O kecvirtq arëketeliç. (LLD VI 274)

Аналагічных песняў у літоўскім і беларускім рэпертуары шмат. Даволі жорсткія ўзаемаадносіны ў сям’і, такім чынам, адлюстраваны толькі ў вячэрніх песнях. Эмацыянальна зразумела, што маладой жанчыне, якая трапіла да свекрываў ў падпарадкованне, жывеца не соладка. Тым больш — цяжкая праца, стомленасць узмацняюць пачуццё крыўды. Але каб такія страсці, такая непрыязнасць! Якія рэаліі жыцця маглі спарадзіць такія матывы?

Напрошваецца думка, што ў песнях адлюстроўваюцца не толькі эмоцыі маладой жніяі. Або, што гэтыя эмоцыі ўзніклі на асаблівай глебе. Жніяя трапіла ў своеасаблівую ячэйку грамадства — вялікую сям’ю, дзе пануюць свае адносіны, свой уклад жыцця. Вялікая сям’я — грамадская адзінка, што з’явілася на пэўным этапе гісторыі нашых народаў.

Як сцвярджае І.Юргініс, а з ім пагаджаецца і этнограф А.Вішняўскайце, у Вялікім Княстве Літоўскім інстытут вялікай сям’і з’явіўся ў XVIII–XIX стст. Нягледзячы на зменлівія зневіні формы, якія абумоўлены зменлівымі формамі феадальнаў эксплуатацыі, — паводле свайго зместу, г.зн. унутранай структуры, літоўская сям’я (відаць, і беларуская) да рэформы валокаў змяшчала шмат элементаў непадзельнай, г.зн. вялікай патрыярхальнай сям’і. У прававых адносінах, у асобе дзяржавы, гэтая адзінка ўспрымалася як падаткаплацельшчык. Галава сям’і адказваў за здольнасць гэтай адзінкі даваць эканамічны эффект, ён жа прымушаў да працы ўсіх яе членau².

Не ўдаючыся ў падрабязнасці развіцця сям’і, можна адзначыць, што вячэрнія жніўныя песні ўтрымліваюць шмат гістарычных рэаліяў. Часам песні ў сваіх варыянтах даюць магчымасць прасачыць, як паступова ўзнікаюць у тэкстах новыя гістарычныя рэаліі, адпаведныя развіццю эканамічных адносін, зменам у грамадстве.

Можна ўзяць як прыклад вельмі цікавую песню, пабудаваную на дыялогу жніяі з сонейкам:

1. — Oi saulala, oi motula,	Жну я, жну, пажынаю,
— Ko ter anksti u'dtekejai?	На сонейка паглядаю.

² Vyeniauskaite A. Lietuvių valstiečių ēiema // Lietuvių etnografijos bruodžai. Vilnius, 1964. P. 430.

2.	— Oi mergela siratela,
— Nor aë anksti ud'tekejau,	— Сонца маё яснае,
Да ўзыядзі ж ты ранен'ка,
3.	Nor aë anksti ud'tekejau,
Jau aë tavi lauki radau.	Да ўзыядзі ж ты ранен'ка,
Абагрэй сиротаньку.
4.	— Oi saulala, oi motula,
Ko ter velai nusilaidai?	— Хоць я ранен'ка ўзыайду,
Цябе на ніўцы знайду.
5.	— Oi mergela lelijèla,
Nor aë vélai nusilaidau,	Хоць я познен'ка зайду,
Цябе на ніўцы кіну. (ЖП 54 л)
6.	Nor aë velai nusilaidau,
Dar tavi lauki palikau. (LLD VI 307)	

Працытаваная песня па-класічнаму лаканічная. У ёй вялікая прастора для думкі: дзяўчына прадстаўлена незвычайна працавітай, але можна адчуць і цяжкасць яе працы, можна дапусціць, што ёй, сіраціначцы, інакшага выйсця няма... Літоўскі варыянт усяго адзін. Аналагічных жа беларускіх запісаў налічваецца каля дваццаці. І ўсе яны па-рознаму адлюстроўваюць сацыяльнае становішча жніяі. У адных сонейка тлумачыць жніяі, што яе цяжкасці залежаць не ад сонца, а ад пана, які “ранен'ка пабуджаець / Ды познен'ка дажыдаець” (ЖП 54д). У іншых знаходзім: “Малада малодачка, / Не крыйдуй на сонейка, / Ды крыйдуй на свякроўку, / Што рана выпраўляе, / Што позна пераймае” (ЖП 54а). Трэба звярнуць увагу на тоеснасць пазіцый пана і свекрыў. Можна дапусціць, што становішча жніяі і ў адным, і ў другім выпадках мае роднасную сацыяльную глебу ў грамадстве і сям'і.

У варыянтах песні знайшлі адбітак і новыя эканамічныя адносіны: “Ды соўнен'ка, соўнен'ка, / Закаціся скоран'ка, / Ці ты ў найме не бывала, / Што ты мне не гадала? ...” (ЖП 54д).

Кароткі агляд тэматыкі вячэрніх жніўных песняў літоўцаў і беларусаў сведчыць, што ў іх падобным чынам адбіліся праца, побыт, настрой стомленага працаўніка. Стомленасць абвастрае ў жніяі пачуццё крыйды за беспрасветную працу, за бяспраўнае становішча, за сацыяльны прыгнёт. Аднак адмоўныя эмоцыі, пратэст супраць зла спараджалі сама жыццё, гістарычна-эканамічныя ўмовы, грамадскі ўклад, грамадскія адносіны.

З таго, што ў літоўскіх і беларускіх песнях рэаліі жыцця адлюстраваны амаль аднолькава, можна зрабіць вывад пра цесныя эканамічныя, гістарычныя і глыбокія культурныя сувязі нашых народаў.

(Пераклада з літоўскай мовы Святланы Сачанка)

БЕЛАРУСКА-ПОЛЬСКІЯ ГІСТАРЫЧНА-КУЛЬТУРНЫЯ ЎЗАЕМАДАЧЫНЕННІ

Алесь Смалянчук (Гродна)

Польскі нацыянальны рух у Беларусі і Літве
напярэдадні і ў перыяд рэвалюцыі 1905–1907 гг.

Становішча палякаў у Беларусі і Літве ў канцы XIX – пачатку XX ст. вызначалася яшчэ “мураўёўскім” заканадаўствам. Абмежаванні, якія распаўсюджваліся на каталіцкае насельніцтва краю, закраналі ўсе сферы жыцця. І тым не менш, прымаючы кожнае рашэнне, улады павінны былі ўлічваць адносіны да яго з боку польскай грамадскасці. Нягледзячы на тое што колькасна палякі Беларусі і Літвы, як паказаў перапіс 1897 г., уступалі і беларусам, і літоўцам, і рускім і складалі ўсяго 5,6 працэнта¹ ад насельніцтва шасці беларуска-літоўскіх губерняў (Віленская, Віцебская, Гродзенская, Ковенская, Магілёўская, Мінская), паводле свайго сацыяльнага, культурнага і гаспадарчага становішча яны адносіліся да вядучых этнасаў краю.

Зразумець сказанае вышэй дапамагае аналіз нацыянальна-класавай структуры насельніцтва. Пераважную большасць сялян складалі беларусы і літоўцы (разам 87 працэнтаў). Значная частка гараджан (рамеснікі, рабочыя, дробныя і сярэднія гандляры) была яўрэйскай нацыянальнасці. Сацыяльныя ж вярхі складаліся з нашчадкаў паланізаваных беларускіх і літоўскіх землеўласнікаў (47,1 працэнта патомнага дваранства лічылі сябе палякамі), звязанай з імі інтэлігенцыі (9 працэнтаў), а таксама рускага чыноўніцтва (42 працэнты). Усё гэта моцна ўплывала на сацыяльныя характеристики польскага руху. Аднак ён вызначаўся не толькі нацыянальна-класавай структурай усяго насельніцтва краю, але і сацыяльным складам польскай грамадскасці. Кожны чацвёрты паляк быў землеўласнікам і належаў да патомнага дваранства. Менавіта землеўласнікі разам з інтэлігенцыяй, каталіцкім духовенствам і чыноўніцтвам (нягледзячы

¹ Усе падлікі зроблены на падставе аналізу перапісу 1897 г. Гл.: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. СПб., 1904–1905. ТТ. II, IV, XI, XVII, XXII, XXIV.

на абмежавальныя законы, у канцы XIX ст. 12 працэнтаў чыноўнікаў былі палякамі) складалі палітычну актыўную частку польскага насельніцтва. Яны і адыхрывалі вызначальную ролю ў польскім нацыянальным руху ў Беларусі і Літве. Гэта, відаць, і было галоўнай прычынай дамінавання кансерватыўных, лаялісцкіх настроў ў мясцовым польскім руху, якія выказваліся так званымі згоднікамі-гадоўцамі. Яны імкнуліся вырашыць польскія праблемы, супрацоўнічаючы з Расійскай дзяржавай. Сацыялістычныя ідэі для палітычна актыўной часткі польскага насельніцтва краю былі непрымальнімі. А нацыяналістычная ідэалогія вяла да ізаляцыі палякаў у Беларусі і Літве, пагражала іх эканамічным і культурным пазіцыям.

Перавага згоднікаў у польскім руху ў Беларусі і Літве напярэдадні рэвалюцыі была бяспрэчнай. Выключэннем з'яўлялася толькі дзейнасць каталіцкага касцёла.

Рэвалюцыйная падзея і ўступкі, на якія быў вымушаны пайсці царызм, паскорылі палітызацыю вярхоў польскай грамадскасці, спрыялі ажыўленню польскага руху. У студзені-верасні 1905 г. рэвалюцыйніцыя польскай грамадскасці прывяляла да таго, што пазіцыі згоднікаў пахіснуліся. У гэты час наладжваліся цесныя контакты паміж многімі дзеячамі польскага руху ў Беларусі і Літве і прадстаўнікамі партыі кадэтаў, якая толькі фармавалася. Аднак гэтае захапленне не было працяглым. Вярхі польскага насельніцтва не маглі прыняць пазіцыю кадэтаў у аграрным пытанні — яна здавалася ім за надта радыкальнай.

Вельмі прыкметнай у час уздыму рэвалюцыі была грамадска-палітычная дзейнасць каталіцкага касцёла. Віленскі біскуп Э.Роп ужо вясной 1905 г. распачаў барацьбу супраць палітыкі русіфікацыі ў школах Міністэрства народнай асветы. У другой палове года касцёл, дзейнічаючы ў рамках энцыклікі Льва XIII “*Rerum novarum*” (1891), пачаў ствараць грамадскія арганізацыі. Апагеем гэтай актыўнасці стала стварэнне ў лютым 1906 г. Канстытуцыйна-каталіцкай партыі Літвы і Беларусі (ККП).

На пачатку 1906 г. усё больш відавочным рабілася існаванне ў польскім нацыянальным руху дзвюх плыніяў — эндацкай і краёвай; апошняя дзяялілася на кансерватыўны і ліберальна-дэмакратычны накірункі. Найбольш упływowай сілай сталі краёўцы-кансерваторы. Падставай дыферэнцыяцыі было рознае ўсведамленне Беларусі і Літвы. Эндацкі глядзелі на іх як “крэсы всходніе” Польшчы, а краёўцы жылі і дзейнічалі з адчуваннем, што гэта іх радзіма. Вось што пісаў у 1905 г. Р.Скірмунт: “Акрамя тых, хто ўсімі сіламі імкнецца як да роднай матулі да Каракеўства Польскага і адзінак, якія робяць стаўку на Расію, сярод шляхты ёсць група людзей, сэрцам і душой адданых сваёй Радзіме Літве і Русі”². На пачатку 1906 г. гэты пінскі палітык ужо будзе называць сваю

² Romunt [Skirmunt R.] *Głos przeszłości i potrzeba chwili*. Lwów, 1905. S. 49.

Радзіму: “Літва і Белая Русь”³. У краёўцаў-кансерватарадаў такое ўсведамленне даволі моцна перапляталася з жаданнем абараніць свае сацыяльна-эканамічныя пазіцыі. Ва ўмовах рэвалюцыі, калі сур’ёзным фактарам жыцця краю сталі літоўскі і беларускі нацыянальныя рухі, што набылі сацыялістычную афарбоўку, прадстаўнікі мясцовай польскай грамадскасці раптоўна адчулі сябе ў становішчы ізгойя. Не выпадкова яны пачынаюць даволі гучна прызнавацца ў любові да Беларусі і Літвы (раней гэтае пачуццё не афішыравалася). Адначасова яны пачынаюць шукаць магчымага саюзніка, які мог бы гарантаваць захаванне іх становішча. Краёўцы-кансерваторы апынуліся перад складаным выбарам: або даць згоду на радыкальныя сацыяльна-эканамічныя пераўтварэнні, чаго якраз патрабавалі прадстаўнікі беларускага і літоўскага рухаў, або, нягледзячы на шавінізм рускіх “правых”, шукаць падтрымкі з боку царызма. Выбраў апошняе. Надзея была на тое, што намаганнямі С.Вітэ, а потым П.Сталыпіна ўлады ўжо не сыдуць з шляху рэформавання. І, абапіраючыся на Думу і Дзяржаўны савет, можна будзе шукаць магчымае пагадненне. Краёўцы-кансерваторы ўсёй сваёй дзеянасцю нібы апелявалі да ўладаў: “Дазвольце нам зноў стаць гаспадарамі свайго краю — і больш надзейнага саюзніка вы не будзеце мець”.

Палітызацыя польскага руху знайшла сваё ўласабленне ў шматлікіх спробах стварыць нацыянальныя палітычныя партыі і арганізацыі, актывізаваць польскі друк у Вільні. Ужо ў кастрывчніку 1905 г. намаганнямі краёўцаў ліберальна-дэмакратычнага накірунку тут узняк мясцовы польскі філіял партыі кадэтаў. Аднак ён быў нешматлікі і ніякай палітычнай ролі ў краі амаль не адыграў.

Тады ж робяцца першыя спробы стварыць Краёвую партыю. Яны звязаны з Р.Скірмунтам, які двойчы, у канцы 1905 і на пачатку 1906 г., выступаў на старонках газеты “Кур’ер літэўскі”⁴ з праграмнымі заявамі ад імя Краёвой партыі. Гэта была першая спроба распрацоўкі і сістэматычнага выкладання краёвай ідэалогіі.

У лютым 1906 г. было абвешчана стварэнне Польскай нацыянальна-дэмакратычнай партыі Літвы, распрацавана яе праграма⁵. Аднак далей дэкларацый спрабы не пайшли. Эндаўкі шырокай падтрымкай у краі не карысталіся. У краёцаў жа справы ішлі значна лепш. Праўда, і яны не здолелі стварыць Краёвую партыю (гэта адбудзеца толькі летам 1907 г.). Аднак у лютым 1906 г. узнякла ўжо названая ККП Літвы і Беларусі, якая дзеянічала ў рэчышчы краёвай плыні польскага руху. Яе ўтварэнне было звязана з дзеянасцю віленскага біскупа Э.Ропа⁶.

³ Kurier Litewski. 1906. Nr 78.

⁴ Kurier Litewski. 1905. Nr 65; 1906. Nr 78.

⁵ Гл.: Polskie stronnictwo demokratyczno-narodowe na Litwie. Wilno, 1906.

⁶ Смалянчук А. Біскуп Э.Роп // Беларускі гістарычны часопіс. 1994. № 3.

Па меры адступлення рэвалюцыі сярод палякаў краю пашыраўся эндэцкі ўплыў. Гэтаму спрыяла як эвалюцыя эндэцкай ідэалогіі ў згодніцкім накірунку, так і тое, што ідэалогія і практика краёўцаў-кансерватараў набывала ўсё больш каставыя характар. Так, адзін з лідэраў гэтай плыні І. Корвін-Мілеўскі заяўляў, што толькі вернасць трону дапаможа польскім землеўласнікам захаваць свае эканамічныя і палітычныя пазіцыі. Ён нават заклікаў да разрыву адносін з Каралеўствам Польскім, а на польскую культуру глядзеў як на рэліквію з мінулых стагоддзяў⁷. Сярод палякаў краю пашыралася адчуванне, што эліта мясцовых памешчыкаў здрадзіла “польскай справе”.

Паступовае ўмацаванне эндэцкіх пазіцый адбілася і на дзейнасці дэпутатаў-палякаў ад краю ў І і ІІ Думах, у Дзяржаўным савеце. Асабліва прыкметным гэта было ў дзейнасці Кола канстытуцыяналістаў — аб'яднання дэпутатаў-палякаў ад краю ў ІІ Думе.

Пра позыны крызіс краёўцаў-кансерватараў сведчылі няўдалая спроба стварыць Краёвую партію, паступовы (з вясны 1907 г.) пераход на эндэцкія пазіцыі “Кур’ера літэвскага” — галоўнага органа краёўцаў. Спрабы, якія рабіў Р. Скірмунт, імкнучыся стварыць польска-літоўска-беларускую партыю⁸, не зацікаўлі ні беларусаў, ні літоўцаў, што не было выпадковым.

І краёўцы-кансерватары, і эндэкі сваёй нацыянальна-культурнай дзейнасцю імкнуліся замацаваць пазіцыі польскай культуры ў краі. Асноўным змесцем польскага культурнага руху ў канцы рэвалюцыі стала барацьба за польскую школу ў Беларусі і Літве. Дзейнасць гэтых плыніяў, па сутнасці, праследавала экспансіянісцкія мэты ў галіне культуры. Яны выступалі супраць уядзення беларускай мовы ў касцельнае набажэнства. Нягледзячы на дэкларатыўныя заявы пра неабходнасць дапамогі беларусам і літоўцам у іх нацыянальна-культурных імкненнях, краёўцы-кансерватары на самой справе вялі барацьбу з беларускім і літоўскім рухамі. Толькі асобныя іх прадстаўнікі (Э. Вайніловіч, Р. Скірмунт) не імкнуліся да паланізацыі. Эндэкі ж гэтую барацьбу нават не хавалі, лічылі яе адной з галоўных мэтаў сваёй дзейнасці.

Іншымі былі пазіцыі краёцаў ліберальна-дэмакратычнага накірунку. Яны падтрымлівалі сувязь з літоўскім нацыянальным рухам, на старонках друку абаранялі беларусаў ад нападкаў польскіх і рускіх шавіністаў. Аднак значнай ролі ў польскім руху яны не адыгралі. На характар польска-беларускіх і польска-літоўскіх адносін гэта прынцыпова не ўплывала. Беларускі рух, як і літоўскі, павінен быў даваць адпор не толькі вялікадзяржавным рускім шавіністам, але і польскім. Гэта, безумоўна, ускладняла развіццё.

Але ў гісторыі Беларусі і Літвы засталася не толькі канфрантация. Засталася і вельмі важная для беларусаў прыхільнасць да іх мовы віленскага біскупа

⁷ Корвин-Милевский И. Голос польского дворянина о выборе члена Государственного совета в Вильне. Вильно. [1908?]

⁸ Jankowski Cz. W ciągu dwóch lat... Wilno, 1907. S. 140–141.

Э.Ропа, якую ён пацвердзіў на практыцы, калі ў 1917 г. стаў Магілёўскім арцыбіскупам. Засталася досьць прыкметная для нацыянальнага жыцця краю дзеянасць краёўцаў-лібералаў. А асобныя прадстаўнікі краёўцаў-кансерватаў, напрыклад Р.Скірмунт, пройдуць даволі няпросты шлях ад краёвага патрыятызму і патэрналізму ў дачыненні да мясцовага “простага” люду да адчування сваёй беларускасці і стануць дзеячамі беларускага руху.

Польскі нацыянальны рух у Беларусі і Літве напярэдадні і асабліва ў перыяд рэвалюцыі 1905–1907 гг. з’яўляўся значным фактам палітычнага, сацыяльна-еканамічнага, культурнага і рэлігійнага жыцця краю. Гэта паўплывала і на далейшы лёс Беларусі і Літвы.

Аляксей Майсейчык (Брэст)

Культурна-этнічнае самабытнасць брэсцкапінскага Палесся і асяродкі польскай літаратуры

Палессе ў культурна-этнічным плане — даволі складаны рэгіён у сёnnяшнім славянскім свеце. Справа не толькі ў асаблівасцях мясцовай фауны і флоры. Гаворачы пра Беларускае Палессе, трэба ўлічваць многія іншыя фактары — мову, абрады, звычай жыхароў, гісторыю краю. На жаль, да нядавняга часу ўвага на гэта амаль не звярталася. Маастацкія каштоўнасці, створаныя на палескім дыялекце, фактычна не заціваліся да нацыянальнай культуры. Зусім натуральна, што гэта выклікала ў многіх прадстаўнікоў мясцовай інтэлігенцыі незадавальненне, жаданне ўзвысіць ролю свайго Палескага краю ў развіцці беларускага этнасу. Аднак на гэтай патрыятычнай хвалі склалася плынь з яснікам, што гэта выяўленымі сепаратысцкімі ідэямі. “Палешукі” сталі супрацьпастаўляцца “ліцвінам”, сцвярджалася, што духоўна-культурнаму адраджэнню самой Беларусі Палессе ў канчатковым выніку не дае нічога. У такіх умовах асаблівую актуальнасць набывае праблема этнічна-маральнага выхавання ў рэгіёне. Яно павінна насыць гуманістычныя характеристары, грунтавацца на прызнанні прыярытэтту агульначалавечых каштоўнасцей.

Падыход да вырашэння этнічных проблем Заходнія Палесся не можа грунтавацца на нейкіх абстрактна-тэарэтычных высновах, у адпаведнасці з якімі трэба прыводзіць рэальныя жыццёвыя працэсы рэгіёна. Найперш неабходна ўлічваць яго складаны гісторыю.

Лёс рэгіёна складваўся так, што ён аказваўся ў межах розных дзяржаў: Вялікага Княства Літоўскага, Рэчы Паспалітай, Расійскай імперыі, затым быў пад Польшчай, у складзе СССР. У пэўныя прамежкі гісторыі быў тут французы, немцы. У час Другой сусветнай вайны тэрыторыя сучаснай Брэсцкай вобласці была падзелена на трох часткі, якія адміністрацыйна аказаліся адасобленымі. Акупацыйныя ўлады імкнуліся нават падкрэсліць іх этнічную

рэзнасць. Брэст быў аднесены да Украіны, паўночная частка вобласці — да Усходняй Пруссіі і толькі ўсходняя раёны, з цэнтрам у Баранавічах, лічыліся беларускімі.

Усё сказанае вышэй на працягу стагоддзяў абліжанае Браслаўскім Пінскім рэгіёнам у яго мастацка-творчых магчымасцях. Здаравалася нават так, што сваім талентамі ён сілкаваў літаратуры суседніх народаў больш, чым беларускую. Датычыцца гэта польскай літаратуры і, у пэўнай ступені, украінскай.

Адносіны краю з літаратурай заходняга суседа цікавыя і павучальныя. У іх шматвяковым развіцці можна вылучыць некалькі этапаў. Першы адносінца да часоў Вялікага Княства Літоўскага, калі польскамоўныя творы пісаліся і выдаваліся на Браслаўскім Палессі і мелі шырокі разнананс як на беларускіх, так і на польскіх землях.

З гісторычных прац вядома, што ў Брасце ў 1550—1570-х гадах дзеянічала першая на тэрыторыі Беларусі друкарня, якая працавала пад апекай вялікага літоўскага канцлера, віленскага ваяводы і браслаўскага старосты Мікалая Радзівіла Чорнага. Тут выдаваліся кнігі на польскай і лацінскай мовах. Увагі заслугоўвае браслаўская (“радзівілаўская”) Біблія (1563) — помнік польскамоўнага кнігадрукавання. У ёй змешчаны тэкст Свяшчэннага Пісання, а прызначалася яна для патрэб рэфармацыйнага руху. Біблія была разлічана не толькі на жыхароў Польшчы, але і Вялікага Княства Літоўскага. Выдаўцы лічыліся з чытацкай аўдыторыяй Княства, пра што сведчаць гравюры выдання, у кампазіцыі якіх адчуваецца ўплыв Ф. Скарыны. Арыентацыя на нацыянальную традыцыю была, безумоўна, мэтанакіраванай: прыцягнуць увагу чытача калі не мовай, дык блізкай яму формай выдання.

У Браслаўскім друкарскім двары былі выдадзены некалькі сатырычных твораў на польскай мове. Сярод іх вызначаецца сваім зместам паэма “Пратэй, або Пярэварацень” (1564), высокую ацэнку якой даў Я. Парэцкі. Мы звернем увагу толькі на некаторыя моманты, якія датычыцца гэтага твора і нашай гаворкі. Аўтар паэмы лічыў сябе паслядоўнікам такіх польскіх пісьменнікаў, як Мікалай Рэй, Ян Каханоўскі, Андрэй Пшацескі. Апошні з гэтых паэтаў склаў оду ў гонар Брэста:

Имя священной Сарепты, о Брест, понесешь ты в столетия,
Мудрым наследием в веках красоваться и славиться будешь¹.

Некаторыя польскія даследчыкі лічаць, што паэма “Пратэй” належыць пяру браслаўскага выдаўца Кіпрыяна Базыліка.

Заслугоўваюць увагі яшчэ два моманты. Даўдактычныя павучанні аўтара “Пратэя” сугучныя з павучаннямі С. Буднага, якога ў 1558 г. кальвінскі сабор у Брасце з блаславення Мікалая Радзівіла Чорнага прызначыў пропаведнікам у Клецк. Гэта глумачыць прыхільнасць аўтара паэмы да беларускіх асветнікаў.

¹ Беларуская літаратура. Мн., 1979. Вып. VII. С. 177—187.

Са зместу твора таксама вынікае, што яго аўтар добра ведаў мясцовыя ўмовы, норавы простых людзей. Ён выкарыстоўваў асобныя беларускія слова, лічыў, што трэба пісаць мовай, зразумелай простаму люду.

Як вынікае са сказанага, тагачасныя польскамоўныя творы з'яўляліся адной з крыніц выяўлення духоўнага жыцця Пінскага Палесся. Яны належалі інтэлігентам, якія паходзілі з гэтага рэгіёна і ў якіх узімала патрэба падключыць яго да праблем агульнадзяржаўнага маштабу.

Новы кірунак набыло літаратуранае жыццё на Брэстчыне, калі Брэст стаў адным з цэнтраў рэлігійнай барацьбы. У гэты час мова твораў пачынае выступаць паказчыкам іх ідэйнай накіраванасці. Зусім зразумела, чаму, напрыклад, па-польску былі напісаны творы “Брэсцкі сінод” і “Абарона Брэсцкага сінода” П. Скарті. Іх аўтар выступаў як ваяўнічы прапаведнік каталіцызму. Відны ж ідэолаг уніятаў Іпацій Пацей, улічваючы асаблівасці тагачасных грамадска-палітычных умоў, выдаваў свае кнігі і па-беларуску, і па-польску. Паходзіў ён з беларусаў. Нарадзіўся ў Ружанах, вучыўся ў Кракаўскай акадэміі. Пэўны час служыў брэсцкім кашталянам. Каб аказаць уплыў і на праваслаўных, і на католікаў, свае кнігі “Гаръмонія, альбо Согласіе веры Сакраментов и церемоний святе восточное церкви с костелом Рымъским” і “Антиризис, или Апология против Христофора Филалета” І. Пацей выдаў на беларускай і польскай мовах.

У 1610 г. Л. Карповічам быў надрукаваны твор М. Сматрыцкага “Трэнас, або Плач святой усходняй царквы”. Гэты твор, хоць і быў напісаны па-польску, заклікае да змагання за родную зямлю, яе традыцыі. Ад імя праваслаўнай маци-царквы звязтаўся М. Сматрыцкі да свайго народа з прапановай яднання ўсіх сіл у барацьбе з каталіцызмам:

“Цяжка Мне з гэтай аглухлай гурмою, / З гэтым аслеплым племем, / З гэтым вужачым родам!.. / I хто нароўні / Сёння падзеліць са мной Маё гора, / Хто разам са мною сёня / Цяжар мой падыме, / Хто плакаць мне дапаможа”².

Польскі кароль жорстка расправіўся з выдаўцом “Трэнаса” Л. Карповічам, які нарадзіўся каля 1580 г. у сям’і святара на Піншчыне. На два гады той быў змешчаны ў вязніцу. Кожны, хто купляў ці прадаваў “Трэнас”, штрафаваўся на пяць тысяч чырвоных залатых. Была закрыта друкарня Святадухаўскага манастыра, дзе ўбачыў свет твор М. Сматрыцкага. Сам жа аўтар на працяглы час вымушаны быў замоўкнуць.

Усе гэтыя падзеі мелі гістарычнае значэнне. Яны засведчылі, што перад беларускай інтэлігенцыяй паўстала задача ўзняць ролю сваёй мовы ў духоўным і культурным жыцці народа. Зведаўшы праследаванне, за яе вырашэнне ўзяўся М. Сматрыцкі. У 1618–1619 гг. ён стварае сваю неўміручую граматыку. Факты сведчаць, што з пачатку XVII ст. у заходнепалескім рэгіёне ў мас-

² Трэнас, альбо Плач святой усходняй царквы // Крыніца. 1994. № 11.

тацка-творчай дзейнасці быў узяты кірунак на выкарыстанне беларускай мовы. Для гэтага была закладзена добрая аснова, бо ў канцы XVI ст. у Брэсце працаваў у брацкіх школах Л. Зізаній, аўтар першага буквара для дзяцей-беларусаў, а таксама “Лексиса” і “Грамматікі словенскай”.

На пачатку, як можна заўважыць са сказанаага, беларуская і польская мовы ў творах многіх пісьменнікаў заходнепалескага рэгіёна не выступалі як антыподы. Свае творы яны выдавалі і на беларускай, і на польскай мовах.

Аднак у выніку заняпаду Вялікага Княства Літоўскага на яго землях культурная сітуацыя рэзка змянілася. Літаратурнае жыццё Беларусі аказалася падключаным да літаратурнага працэсу не столькі Рэчы Паспалітай у цэлым, колькі этнічнай Польшчы. Асабліва гэта датычыла заходнепалескага рэгіёна. Многія таленавітвы ўраджэнцы гэтага краю пісалі свае творы па-польску. Паводле дакументальна засведчаных звестак, у эпоху Асветніцтва з 553 польскіх пісьменнікаў з тэрыторыі Беларусі паходзілі каля 50 чалавек, 19 з іх нарадзіліся ў Брэсцкім ваяводстве³. Многія з іх, як, напрыклад, Юльян Нямцэвіч, Адам Нарушэвіч, займалі вядучыя пазіцыі ў тагачасным літаратурным працэсе.

У Брэсцка-Пінскім рэгіёне склаліся два значныя асяродкі польскай літаратуры. Найбольш упływowым быў брэсцкі, у які ўваходзілі Юльян Нямцэвіч, Марцін Матушэвіч, Францішак Карпінскі, Станіслаў Клакоцкі, Аляксандар Хадкевіч, Ігнат Калакоўскі і інш. Другі асяродак польскіх пісьменнікаў быў звязаны з Піншчынай. Найбольш знаны яго прадстаўнік — Адам Нарушэвіч.

Творы польскіх пісьменнікаў — ураджэнцаў Заходняга Палесся цесна звязаны з рэаліямі краю. Некаторыя з гэтых пісьменнікаў былі гісторыкамі і таму цікавіліся яго гісторыяй і этнаграфіяй. Ім уласцівы мясцовы патрыятызм, які схіляў іх у той ці іншай ступені да беларушчыны. Пра гэта сведчыць творчасць ужо згаданых Нямцэвіча, Нарушэвіча і Карпінскага.

Юльян Нямцэвіч нарадзіўся ў 1758 г. у маёнтку Сокі каля Брэста, вучыўся ў Брэсцкай калегіі. Як тэкстолаг ён вядомы “Зборам гістарычных матэрыялаў пра старожытную Польшчу” (1822–1883), куды ўключаны “Дыярыуш” Б.К.Маскеўіча. Гэты твор зацікаўлюе Ю.Нямцэвіча падзеямі, што датычылі паўстання 1648 г. пад кіраўніцтвам Багдана Хмельніцкага, у тым ліку і ў яго родным краі. Удзельнік гэтых падзеяў Б.К.Маскеўіч у сваім дзённіку падаваў факты, якія датычыліся гарадоў Брэст, Пінск, Кобрын, Бяроза, мясцовых вёсак Шарашова, Моталь, Гарадзец. Пазней уласныя ўражанні Ю.Нямцэвіча пра некаторыя са згаданых гарадоў увойдуць у кнігі “Дзённікі маіх часоў” (1848) і “Гістарычныя падарожжы па польскіх землях” (1858). Шмат увагі надаў Нямцэвіч Брэсту. Ён расказвае пра рэлігійны фанатызм мясцовых католікаў, пра забабоны, распаўсюджаныя сярод гараджан. Нямцэвіч прыводзіў звесткі пра мінулае Брэста, адзначаў, што тут была заснавана адна з першых друкарняў.

³ Мальдзіс А. На скрыжаванні славянскіх традыцый. Мн., 1980. С. 256.

Асабліва блізка да беларускага сялянства знаходзіўся польскі паэт Францішак Карпінскі, які значную частку свайго жыцця правёў у маёнтку Краснік, што быў на Пружаншчыне. Пісьменнік падзяляў погляды Русо, ідэалізаваў несапсаванасць нораваў у вясковых людзей. У адпаведнасці з такім ідэямі ён стараўся ладзіць і сваё жыццё. У Красніку ён пабудаваў сабе дом, пасадзіў вялікі сад і разам з літаратурнай справай займаўся гаспадаркай. Пад канец жыцця набыў ва ўласнасць фальварак Хораўшчына ў Ваўкавыскім павеце. У Карпінскага былі вельмі прыязныя адносіны з мясцовымі сялянамі. Ён вучыў іх дзяцей грамаце, разам з вяскоўцамі співаў беларускія народныя песні. У сваіх творах “Падарожжа па зачараванай краіне” і “Свецкія песні” выкарыстаў матывы беларускага фальклору. Некаторыя вершы Ф.Карпінскага набылі шырокую вядомасць і ў канцы XIX ст. былі запісаны М.Федароўскім як народныя (“Лаура і Філон”, “Успамін пра даўняга кахранага”)⁴. Яны змешчаны ў шостым томе яго “Люду беларускага”.

Ф.Карпінскі прайяўляў цікавасць да беларускай паэзіі, у прыватнасці яго прывабіла сваёй народнасцю творчасць Францішка Рысінскага⁵. Творы апошняга захаплялі Карпінскага тым, што, паводле слоў Рамуальда Падбярэскага, гэты пісьменнік трапляў “у жылку нацыянальной схільнасці і так зліўся з думкамі сабраццаў, што яго асобныя выразы сталі ў многіх мясцінах прыказкамі, як правінцыяльная мудрасць”⁶. Вакол Ф.Карпінскага гуртаваліся мясцовыя пісьменнікі. У яго доме бывалі ўжо згаданыя І.Калакоўскі, які жыў у суседнім маёнтку Сухаполь, С.Клакоўскі з Сычыкаў, што пад Брэстам.

Як ужо адзначалася, другі польскамоўны літаратурны асяродак склаўся на Піншчыне. У 30–40-я гады XVIII ст. у Пінску існавала друкарня, якая выпускала кнігі на лацінскай і польскай мовах. Гэта былі паэтычныя зборнікі, панегірыкі, казанні. Недалёка ад Пінска, каля Лагішына, у 1733 г. нарадзіўся Адам Станіслаў Нарушэвіч, які стаяў ля вытокаў польскага класіцызму. Пісьменнік скончыў Пінскі езуіцкі калегіум, быў выкладнікам Віленскай акадэміі. На польскай і лацінскай мовах пісаў лірычныя вершы, оды, байкі, ідyllі, сатыры, трагедыі. Нарушэвіч вядомы як перакладчык твораў Гарацыя, Тацыта, Анакрэнта. У яго творчасці выразна выявіўся мясцовы патрыятызм, любоў да роднага палескага краю. У Павеці каля Пінска Нарушэвіч працаваў над галоўным творам свайго жыцця — “Гісторыяй польскага народа”. У ёй вучоны праводзіў ідэю адзінства і ўзаемаўзбагачэння духоўных культур розных народаў. Нарушэвіч вывучаў гісторыю Пінска, цікавіўся беларускім фальклорам. Яго сакратар, жыхар Піншчыны М.Нелюбовіч, запісваў мясцовыя песні, з якімі знаёміўся пісьменнік.

⁴ Саламеевіч Я. Паэтычная кайстра Міхала Федароўскага // Полымя. 1979. № 1. С. 217–218.

⁵ Мальдзіс А. На скрыжаванні славянскіх традыцый. С. 268.

⁶ Баршчэўскі Я. Шляхціц Завальня. Мн., 1990. С. 335.

Са сказанага вынікае, што ў другой палове XVIII ст. на тэрыторыі Брэсцька-Пінскага рэгіёна ўзнікла польскае літаратурнае асяроддзе, якое складалася пераважна з пісьменнікаў — ураджэнцаў гэтых мясцін. Мясцовы каларыт з'яўляецца адметнай адзнакай іх творчасці. Матывы любові да роднага краю вызначаюць змест многіх іх твораў. Яны шырока выкарыстоўвалі матывы беларускай народна-паэтычнай творчасці. У народных паданнях і легендах яны бачылі выяўленне гісторыі роднай зямлі. У асобных польскіх пісьменнікаў, напрыклад у Ф. Карпінскага, выявілася імкненне да творчага пабрацімства з беларускімі пісьменнікамі.

Традыцыі польскамоўных пісьменнікаў другой паловы XVIII ст. знайшлі сваё развіццё ў творчасці Каятана Крашэўскага і яго брата Юзафа Крашэўскага, якія паходзілі з сям'і пружанскага харужага. Аднак у XIX ст. змянілася роля польскамоўных пісьменнікаў у жыцці заходнепалескага рэгіёна. У творах К. і Ю. Крашэўскіх праўдзіва паказаны быт і псіхалогія жыхароў Палесься. Пяру першага з іх належаць такія творы, як “Брэсцкі канюшыц”, “З паданняй і нататак”, “З успамінаў кашталяніца”. Свае ўражанні пра падарожжы па Беларусі Ю. Крашэўскі апісаў у творах “Пінск і Піншчына”, “Успаміны Палесся, Валыні і Літвы”, “Малюнкі з жыцця і падарожжаў”, “Адзенне мяшчан і сялян з ваколіц Брэста, Кобрына і Пружан”.

Аднак у XIX ст. у адлюстраванні рэчаінасці ўжо адчуваецца пэўная дыстанцыя паміж самімі пісьменнікамі і героямі іх твораў, што з'яўляліся жыхарамі беларускага Палесся. Э. Ажэшка ў лісце да Г. Нусбаўма пра гэта пісала так: “Я абавязкова хачу добра выучыць русінай, на моры якіх мы з'яўляемся тут астравамі, многа пісаць пра іх і нават уступіць з імі ў сякія-такія ўзаемаадносіны”⁷. Пісьменніца пэўны час жыла ў маёнтку Людвінава, што пад Кобрынам.

У пакалення пісьменнікаў, да якога належала Э. Ажэшка, пачынаюць устанаўлівацца творчыя сувязі з беларускімі пісьменнікамі як прадстаўнікамі суседніх літаратуры. Так, напрыклад, Э. Ажэшка мела сяброўскія адносіны з Ф. Багушэвічам.

Аналіз літаратурна-мастацкіх тэндэнций дае падставу гаварыць пра чацвёрты перыяд у развіцці польскамоўнай літаратуры ў заходнепалескім рэгіёне. Ён прыпадае на канец XIX ст. і гады знаходжання Заходніяй Беларусі ў складзе польскай дзяржавы.

У апошніяй чвэрці мінулага стагоддзя ў польскую літаратуру прыйшла Марыя Радзевіч, жыццё якой звязана з Палесsem. Нарадзілася яна ў 1863 г. у вёсцы Пянюга Зэльвенскага раёна. З 1881 г. жыла ў маёнтку Грушава недалёка ад Кобрына. Тут яе наведвала Марыя Канапніцкая. Памерла пісьменніца ў 1944 г., зведаўшы жахі Другой сусветнай вайны і выгнанніцтва. У сваіх раманах “Лета лясных людзей”, “Былі і будуць”, “Каштоўны камень”, “Пажары і

⁷ Цыт. па кн.: Мальдзіс А. Творчае пабрацімства. Мн., 1966. С. 175.

папялішчы” яна распрацоўвала беларускую тэматыку, апісвала жыццё сялян-палешукоў, хараство палескай прыроды. У адрозненне ад Ажэшка і Канапніцкай якіх-небудзь кантактадаў з дзеячамі беларускай культуры яна не падтрымлівала, у паўсядзённым жыцці захоўвала польскія нацыянальныя звычай і абраады.

У 30-я гады ў вёсцы Магіліцы Івацэвіцкага раёна працавала настаўніца польская пісьменніца Вераніка Трапачынская-Агарак, якая напісала ў 1954 г. пра гэтыя мясціны раман “Лясныя Долы”. У 1958 г. ён з’явіўся на беларускай мове ў перакладзе М.Лужаніна. Яе ж пяту належыць таксама гісторычны раман “Салдаты Касцюшкі” (1952–1956).

Нарадзілася Трапачынская-Агарак у Львове ў 1908 г. у сям’і муляра. У 1927 г. яна стала настаўніцай Магіліцкай школы Баранавіцкага павета. Паводле ўспамінаў старажылаў, Трапачынскую-Агарак вельмі любілі вяскоўцы. Яна блізка сышлася з мясцовай моладдзю. Любілі яе і вучні школы, некаторыя з іх сталі прататыпамі станоўчых герояў аўтабіографічнага рамана “Лясныя Долы”.

У цэнтры рамана — польская настаўніца Браніслава Пятроўская, якая прыязджала на Палессе вучыць дзяцей. Яе погляды на сваю дзейнасць далёкія ад поглядаў, якія вызначалі настаўніцкую дзейнасць Андрэя Лабановіча з трывогі “На ростанях” Я.Коласа. Спачатку Пятроўская адчувае сябе вышэй тых, хто живе ў абсягу яе школы. Але хутка яна зразумела, для якіх мэтаў улады хочуць выкарыстаць яе энтузіазм і любоў да працы. І тады “перед ёй адкрыўся ўвесь цынізм становішча: цынізм польскай улады ў адносінах да яе, польскай настаўніці. Кожны непасрэдны рух пратэсту, кожны ліст школьнаму інспектару або сейміку разглядаліся толькі з аднаго боку: дапамагае ці не дапамагае гэта дэнацыяналізацыі”⁸. Пятроўская прыходзіць да вываду, што беларусы маюць права на свой выбар, на свой шлях развіцця. Таму яна не асудзіла барацьбу сваіх вучняў за беларускую школу, а, наадварот, падтрымала яе.

У рамане “Лясныя Долы” прыгадваюцца многія вёскі з наваколля Магіліц, рэчкі Шчара і Грыўда. Твор Трапачынскай-Агарак напісаны з любоўю да людзей палескага краю.

У час вайны пісьменніца ўдзельнічала ў партызанскім руху Супраціўлення ў Польшчы. Памерла ў 1957 г., не закончыўшы аповесць “Дом пад крыжам”, дзе павінны былі знайсці адлюстраванне падзеі перадваенных гадоў.

Творчы росквіт Трапачынскай-Агарак прыпадае ўжо на 50-я гады. У часы ж знаходжання Заходній Беларусі ў польскай дзяржаве палескі рэгіён не даў польскай літаратуре якіх-небудзь значных здабыткаў. Умовы акупацийнага рэжыму не спрыялі гэтаму, хоць улады і рабілі адпаведныя заходы.

⁸ Трапачынская-Агарак В. Лясныя Долы. Мн., 1958. С. 56.

Уладзімір Сенькавец (Брэст)

Уплыў польскай літаратуры на станаўленне жанру санета ў беларускай паэзіі

Санет у беларускую паэзію прыйшоў толькі ў пачатку XX ст. — пасля таго, як набыў амаль восьмісотгадовы вопыт у еўрапейскай літаратуры. Першым яго прыхільнікам у Беларусі прызнана лічыць Янкі Купалу, які ў 1910 г., у 29 нумары газеты “Наша Ніва” надрукаваў верш “Жніво”. Аднак шлях беларускага санета пачаўся значна раней. Вядома, напрыклад, што Альгерд Абуховіч, адзін з уздельнікаў паўстання пад кірауніцтвам Кастуся Каліноўскага, перакладаў на беларускую мову “Фаўста” І.Гётэ, “Разбойнікаў” Ф.Шылера, вершы В.Гюго, Д.Байрана, А.Міцкевіча, У.Сыракомлі, санеты А.Дантэ і Ф.Петрапаркі. А.Мальдзіс у кнізе “Творчае пабрацімства” прыводзіц радкі з санета Янкі Лучыны, напісаныя на польскай мове. Яны сведчаць, што беларускі паэт добра ведаў кананічныя патрабаванні санетнай страфы і па-майстэрску выкарыстоўваў іх у сваёй творчасці:

Ziemio moja ojczysta! W tak wielkim obszarze
Naraz cię nie widziałem, tobą wzrok niesyty
Napieścić się nie może. Gdyby we śnie marzę.

Lecę, niesiony dumą w przeszroczę błękitny
Aż tam, gdzie dymią jakby w świątyni ołtarzu
Niebotyczne wierzchołki, sinych Tatrów szczyty.¹

Асаблівая меладычнасць вершаванага радка, якая дасягаецца дзякуючы ўдаламу спалучэнню ямбічных стоп з пірыхіем, багатая рыфма і выкарыстанне разнастайных мастацкіх сродкаў (эпітэтаў, парапінанняў, метафар) надаюць санету Янкі Лучыны тонкі лірызм і напеўнасць. Строга прытымліваецца паэт кананічнага патрабавання, якое забараняе ўжыванне знамінальнага слова болей аднаго разу. Адпавядае класічным традыцыям і выбраная паэтам тэма — зворт да роднай зямлі з словамі любові і падзякі. Гэтыя радкі Янкі Лучыны вельмі сугучныя санету Адама Міцкевіча, дзе паэт звяртаецца да Нёмана як да самага блізкага і дарагога субяседніка:

Niemnie, domowa rzeko moja! gdzie są wody,
Które nigdyś czerpałem w niemowlęce dłonie,
Na których potem w dzikie pływałem ustronie,
Sercu niespokojnemu szukając ochłody.²

Некалькі пазней Янкі Лучыны да санетнай формы зварнуўся Аляксандар Ельскі, беларускі краязнавец, гісторык, эканаміст, географ, літаратар. Ён пераклаў

¹ Мальдзіс А. Творчае пабрацімства. Мн, 1966. С. 133.

² Мицкевіч Адам. Сонеты. Л., 1976. С. 10.

на беларускую мову санет Адама Міцкевіча “Burza”, назваўшы яго “Бура на моры”. Як пішуць складальнікі хрэстаматыі па беларускай літаратуры XIX ст. Алег Лойка і Вячаслаў Рагойша, пераклад быў зроблены Ельскім для “Календаря Северо-Западнага края на 1889 год”, але па нейкай прычыне ў яго не ўвайшоў³. Гэтай прычынай, напэўна, быў невысокі мастицкі ўзровень перакладу, які нагадваў, хутчай, пераказ верша Міцкевіча, дзе ў многіх выпадках Ельскі выкарыстоўваў польскія слова, парушаў рытмічны малюнак арыгінала. Прывядзём для параўнання радкі з арыгінала санета і яго перакладу:

Zdarto żagle, ster prysnął, ryk wód, szum zawiei,
Głosy trwożnej gromady, pomp złowieszcze jęki,
Ostatne liny majtkom wyrwały się z ręki,
Słońce krwawo zachodzi, z niem reszta nadziei.⁴

Узарвала жаглі, руль прыснуў, вада раве, страх родзе,
Грамада плача, помпы енчаць — грук !
Астатнія ліны выпалі людзям з рук,
Разам з крывавым сонцам надзея заходзе.⁵

Прашытаваны пераклад А.Ельскага доўгі час быў адзіным санетам на беларускай мове. І толькі прыход у літаратуру Купалы, Коласа, Багдановіча, Гаруна з’явіўся якасным зрухам у нацыянальным вершы. Культывуючы сучасныя формы верша, нашы паэты не толькі апрабавалі іх, але і ўзбагацілі мову, пашырылі жанрава-стылевую гаму літаратуры. М.Багдановіч, напрыклад, ствараючы цыкл вершаў “Старая спадчына”, так вызначыў асноўныя задачы гэтага цыкла: “Ён поўнасцю складаецца з узору разнастайных мінульых форм верша, якімі я зацікавіўся, маючы на мэце не толькі іх красу, не толькі паляпшэнне версіфікацыйнага майстэрства ў час працы над імі, але і жаданне прышчапіць беларускаму пісьменству ёўрапейскі выгляд. Акрамя таго, фактам з’яўлення іх я хацеў даказаць здольнасць нашай мовы да самых строгіх патрабаванняў вершаванай формы”⁶.

Янка Купала пачынаў, як вядома, свой творчы шлях з вершаў на польскай мове. Калі звярнуцца да іх жанравага аналізу, то знайдзем там нямала санетаў: “Białorusin”, “Nie dla was...”, “O zmroku”, “Przestańcie marzyć...”, “Hej, w świat! ...”, “Z byłem wieczystym...”, “Ziemio...”. Усе яны вылучаюцца сваёй сацыяльнай накіраванасцю, паказам жыцця простага чалавека, яго думак і спадзяванняў.

У адным з названых санетаў (“Ziemio”) Купала ў кантрасным плане раскрывае адносіны лірычнага героя да роднай зямлі. Першыя два катрэны пра-

³ Беларуская літаратура XIX ст. Мн., 1988. С. 481.

⁴ Мицкевіч Адам. Сонеты. С. 32.

⁵ Беларуская літаратура XIX ст. С. 481.

⁶ Багдановіч М. Зб. тв.: У 2 т. Мн., 1968. Т. 2. С. 497.

сякнуты шчырым пачуццём любові да роднай зямлі. Герой верша хоча ўпрыгожыць зямлю вянкамі кветак, уславіць яе неўміручымі словамі песні. Паэту бачыцца рамантычна чыстая раніца “miłości i braterstwa”, а з душы яго міжволі вырываецца ўзнёслася “O Boże! Czegoż mi dziś mało?”. Але інтанацыя зачыну, які напоўнены спакоем і меладычнасцю, у тэрцэтнай частцы напружваецца, кантрасна мяніеца. Такі дысананс дзвюх санетных частак вельмі нагадвае “сюжэтныя выбухі” ў рамантычных вершах А.Міцкевіча. Сэрца паэта стогне, бо не збываюцца яго светлыя сны пра зямлю, замест вясны і сонца — “ciemnota złowroga”, на квітнеючых прасторах — “głyzy i kąkole” і як расчараванне — жахлівы крик (“рамантычны выбух”), які, здаецца, нейтралізуе ўсе папярэднія прызнанні ў любові: “Nie kocham siebie, ziemio, choć wołam do Boga: — Chryste! skąd zmiana taką?...”⁷. Апошняі трэы слова верша выконваюць ролю коды — “санетнага замка”, дзе даецца тлумачэнне такім нечаканым супяречнасцям у пачуццях і думках пра айчыну: “Cudzą, orzę, role”. Фактычна гэта — супяречнасць і эстэтычнага ідэала, і сацыяльной рэальнасці.

У фармальнym плане працытаваны санет яшчэ не адпавядзе ўсім патрабаванням сваёй формы, але з пункту гледжання змястоўнай каштоўнасці ён можа быць пастаўлены ў шэраг лепшых санетаў беларускай літаратуры.

З’яўленне ранніх санетаў Янкі Купалы — вынік непасрэднага ўплыву на яго польскай літаратуры. Як паэт ён фармаваўся на грунце дзвюх мастацкіх стыхій: літаратурнай і народна-песеннай. Не ведаючы тэарэтычных прынцыпаў пабудовы класічнага санета, ён спрабаваў засвоіць сакрэты гэтай формы на ўзорах польскіх рамантыкаў — найперш здабыткаў А.Міцкевіча і Ю.Славацкага. Пазней Купала падкрэсліваў, што з польскіх аўтараў на яго вялікае ўражанне аказалі Славацкі і Міцкевіч. Любоў да гэтых паэтаў у яго захавалася на ўсё жыццё. Вядома, напрыклад, што ў канцы 1940 — пачатку 1941 г. ён многа і рупліва працаваў над перакладамі крымскіх санетаў А.Міцкевіча, якія, на жаль, загінулі ў Мінску ў пачатку вайны. Відавочна, што знаёмства Купалы з польскай літаратурай дало яму штуршок для напісання твораў на польскай мове. Санетныя спробы — выразнае таму сведчанне.

У адных Купалавых санетах адчуваецца імкненне аўтара захаваць гучнасць, стройнасць вершаванага радка А.Міцкевіча, у другіх перавага аддаецца страфічнай разняволенасці санетных формаў Ю.Славацкага. Напрыклад, уласцівая А.Міцкевічу санетная рыфмоўка італьянскага тыпу *avva avva (avav avav) cdc dcd* пераважае і ў Купалавых санетах: у А.Міцкевіча — з адэскіх: санеты I–III, VI, IX, X, XIII, XVI, XVIII–XX; з крымскіх: 1, V–XI, у Я.Купалы: “Przestańcie marzyć”, “O zmroku”.

Чытаючы Юльюша Славацкага, Янка Купала заўважыў, што тут рыфмоўка адрознкая ад Міцкевічавай: у першым выпадку — частыя адступленні ад кананічнага правіла нязменнасці катрэннай формы, варыяцыі тэрцэтнай рыф-

⁷ Купала Я. Зб. тв.: У 7 т. Мн., 1972. Т. 1. С. 441.

моўкі: *cdc dcd cdc ddc cdd ccd* і інш. Адзначаныя варыяцыі сустракаюцца і ў А.Міцкевіча. Можна прыгадаць яго адэскія санеты XI, XV, XVII. Гэтыя прыклады — адно з сведчанняў імкнення польскага рамантыка да разняволення класічнай страфы. Відавочна, што разам з устойлівай рыфмоўкай, цвёрдым гучаннем санетных формаў, Купала пераймае і рамантычныя “вольнасці” сваіх настаўнікаў. Імправізаваная рыфмоўка тэрцэтнай часткі санетаў стала для Купалы асноўнай схемай рыфмавання санетных вершаў, напісаных па-польску і, пазней, па-беларуску. Праілюструем сказанае на прыкладах:

У Адама Міцкевіча:

Albo drugimi gardzi, albo siebie wini,	c
Minie ziemiankę, z drogi ustąpi bogini.	c
A na obiedwie patrząc żegna się z nadzieją	d
I serce ma podobne do dawniej świątyni,	c
Spustoszałej niepogód i czasów koleją,	d
Gdzie bóstwo nie chce mieszkać, a ludzie nie śmieją ⁸ d	

У Янкі Купалы:

Złudnemi tylko żyjem marzeniami,	c
Choć życie nieraz swą pokusą mami,	c
Choć mamy dusze, chociaż mamy serce.	d
Tak los nielitościwy wiecznie miota nami,	c
Tułać się musim w życia poniewierce,	d
Pijąc truciznę, którą szlą oszczercę. ⁹	d

Выкарыстоўваючы харктэрную для польскай паэзіі сілабічную сістэму вершаскладання, Янка Купала не можа перадолець уплыву традыцыйнага для беларускай народна-песеннай паэзіі танічнага верша. Аднолькавая колькасць складоў у кожным вершарадзе — гэта даніна польскай сілабічнай норме. Стабільная колькасць акцэнтных складоў у кожным паэтычным радку, неакрэсленасць якой-небудзь адной рытмічнай кадэнцыі — адзнакі ўплыву танічнага беларускага народнага верша. Вось прыклад з санета “Nie dla was...”:

Nie dla was dola jutrzenką rózową
Wśród miotań życia połyska na niebie,
Nie dla was wschodzi nadzieja nanowo,
Gdy ją zwałtpienie rozbiję, zagrzeję.¹⁰

Улічыўшы асаблівасць польскай прасодыі (націск падае звычайна на перадапошні склад), можна падумаш, быццам Купалу было цяжка пабудаваць твор па законах сілаба-танічнай сістэмы. Сапраўды, гэта складаная задача, аднак назіранні над санетнымі тэкстамі, напісанымі па-польску, пацвярджаюць адваротнае. У такіх вершах, як “Przestańcie marzyć...”, “Hej, w świat!”, “O

⁸ Міцкевіч Адам. Сонеты. С. 13.

⁹ Купала Я. Зб. тв. Т. 1. С. 432.

¹⁰ Тамсама. С. 421.

zmroku”, “*Białorusin*”, асноўай рытмічнай адзінкай з’яўляецца двухскладовая стапа, хоць вылучыць які-небудзь адзін з яе відаў немажліва. Купала свабодна спалучае ў адной стрafe ямбічныя і харэйчныя памеры:

Patrzę: ot się toczy jakiś cień zmarniałý,
Licha siermięga z chudych bark opływa,
W strępach kożucha tonie głowa siwa,
A krzywe nogi wleką z lip sandały.¹¹

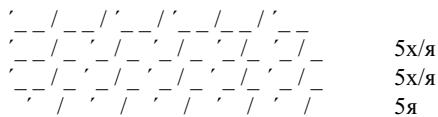
 6x
5x/j
5x/j
5j

Схема польскага рамантычнага санета не становіцца для беларускага паэта адзінным эталонам названай формы верша. Пазней, вывучаючы літаратурную тэорыю, паэт спрабуе знайсці сярод шматлікіх формаў санетнага жанру тую, якая давала б яму найбольш мажлівасцей для раскрыцця творчых задач.

Вольга Лабачэўская (Мінск)

Польскае адкрыццё беларускага народнага мастацтва ў 1920–1930-я гады

У гісторыі культурных контактаў двух суседніх народаў ёсць цікавы прыклад, калі мастацкія каштоўнасці, створаныя беларускім народам, пэўны час займалі адметнае месца ў культуры Польшчы. Ён прыходзіцца на вельмі супярэчлівы перыяд ва ўзаемадачыненнях Беларусі і Польшчы, калі тэрыторыя Заходніяй Беларусі ўваходзіла ў склад II Рэчы Паспалітай (1921–1939 гг.). Не закранаючы складаныя палітычныя, сацыяльныя, нацыянальныя і эканамічныя пытанні беларуска-польскіх адносін у гэты час, засяродзім увагу на ахове народнага мастацтва і падтрымцы народных мастацкіх промыслаў.

У 1920–1930-я гады значная частка беларускага мастацтва здабытку была ўведзена ў польскую культуру, агульнаграмадскае карыстаннне. Беларускія слоўны “радзюжка”, “дыван”, “пераборы”, “ператыкі”, назвы прадметаў з геаграфічнымі прыкметамі іх пахождання (“віленскія тканіны”, “навагрудскія паясы”, “гrodзенскія дываны”, “палеская кераміка”, “палескія пераборы”) у той час увайшлі ў мову навуковых і папулярных выданняў, у прэсу, рэкламу і гандаль. Прадметы народнага мастацтва, створаныя беларусамі, дэманстраваліся на шматлікіх выстаўках у Польшчы і за яе межамі, упрыгожвалі грамадскія і жылыя інтэр’еры, былі падставай для творчых інспірацый

¹¹ Купала Я. Зб. тв. Т. 1. С. 420.

польських мастакоў, у пэўнай ступені абумовілі своеасаблівасць тагачаснай польскай моды.

Пад уздзеяннем знаёмства з народным мастацтвам беларусаў польскія аўтары пісалі: “Душа беларускага народа захоўвае ў сваёй глыбіні дзіўнае пачуццё формаў, фарб, гармоніі, дадзенае ёй праз традыцыі мінулых эпох”¹.

Галоўным адкрыццём таго часу была беларуская народная кераміка, прадстаўленая вялікай колькасцю ганчарных цэнтраў, цэльмі вёскамі, што займаліся ганчарствам, чаго ў Польшчы ўжо не было. Гараднія, Пружаны, Поразава, Сіняўка, Ганевічы, Мір і іншыя цэнтры далі ўзоры керамічных вырабаў, якіх, як адзначалі аўтары таго часу, “да гэтага ў Польшчы ніхто не ведаў”; некаторых знаўцаў керамікі і археолагаў яны нават “заспелі неспадзеўкі”². Было відаць, што беларуская народная кераміка “не закранута касмапалітычнай культурай” і праз стагоддзі захавала свае традыцыйныя формы. Творы беларускіх ганчараў успрымаліся як выкананыя з “іdealным пачуццём формаў, без памылак у прaporцыях”. Не выпадкова іх параўноўвалі нават з архаічнай грэчаскай керамікай³.

Мae сэнс прывесці досьць красамоўны доказ захаплення беларускай керамікай, выказанага адным з вядомых польскіх даследчыкаў народнага мастацтва Раманам Райнфусам. У 1955 г., ва ўступе да кнігі “Народнае ганчарства”, ён пісаў, што ў міжваенны перыяд варшаўскае Таварыства дапамогі народным промыслам у першую чаргу звяртала ўвагу на кераміку з усходніх рэгіёнаў. “Побач з нешматлікімі польскімі ганчарнымі цэнтрамі, як Балімаў, Хмельна, на выстаўках народных промыслаў, а таксама ў продажы сярод польской керамікі галоўным чынам былі прадстаўлены вырабы, што паходзілі з беларускіх цэнтраў, а таксама валынскіх і падольскіх. Падобную з'яву можна было назіраць у папулярных, а таксама навуковых публікацыях, дзе даследаваліся скарбы польскіх народных промыслаў. Цікавасць аўтараў перш за ўсё была там накіравана на тэрыторыі, этнічна чужыя, з вялікай стратай для тэрыторый, заселеных польскім народам”⁴.

Значныя калекцыі беларускай народнай керамікі былі сабраны варшаўскім Таварыствам, польскімі музеямі, прыватнымі калекцыянерамі, а таксама ў музеях Вільні, Пінска, Гродна. Белаглінная гарадніанская кераміка, чорны і арнаментаваны глянцеваннем посуд з Пружан, “рабая” авварная кераміка з Сіняўкі дзякуючы сваім дэкаратыўным якасцям былі эстэтызаваны і з’явіліся на выстаўках, паліцах спецыялізаваных крам, дзе прадавалі вырабы народных промыслаў, на польскіх і міжнародных кірмашах, занялі месца ў гарадскім інтэр’еры.

¹ Hryniewska T. O sztuce ludowej w Nowogródczyźnie // Ziemia. 1931. T. 6. S. 112.

² Oryzyna J. O sztukę ludową: Pamiętnik pracy. Warszawa, 1965.

³ Husarski W. Ceramika ludowa w Polsce // Wiedza i Życie. 1934. T. 9. S. 385.

⁴ Reinfuss R. Garncarstwo ludowe. Warszawa, 1955. S. 5.

Другім значным адкрыццём беларускага народнага мастацтва ў міжваеннай Польшчы былі вясковыя ільняныя тканіны з геаметрычным арнаментам шматнітавага ткацтва, што паходзілі з Віленшчыны і Навагрудчыны. Гэтыя тканіны з “нечуваным багаццем і разнастайнасцю ткацкіх арнаментаў”⁵ таксама былі эстэтызаваны як творы мастацтва і ўведзены ў гарадскі ўжытак, грамадскія інтэр'еры. Тканіны гэтыя ўспрымаліся як беларускія і адносіліся да найбольш выразных праяў менавіта беларускай этнічнай культуры і народнага мастацтва⁶.

Не выпадкова Алена Шрам, галоўная прапагандыстка віленскіх тканін, выбрала для іх папулярызацыі гучнае беларускае слова “радзюжка” — адну з лакальных назваў пасцілак, дываноў “у дымку”, распаўсюджаных па ўсёй Беларусі. У 1934 г. яна пісала: “Яшчэ некалькі гадоў таму ніхто іх не ведаў, а захапляліся імі толькі некалькі асоб высокай культуры ў Вільні. Даследаванне іх адкрыла нам очы на незвычайнай багацце, мноства арнаментальных камбінацый. Сёння мы маём на ўліку некалькі сотняў арнаментаў гэтых тканін, а варыянтаў іх ужо за некалькі тысяч”⁷.

Вызначэнне гэтых тканін як “віленскіх” дастаткова ўмоўнае і ўзнікла таму, што менавіта віленская навукова-мастацкая інтэлігенцыя першай начала пра-пагандаваць народныя даматканыя тканіны высокай мастацкай якасці, што, па сцвярджэнні іх даследчыкаў, былі распаўсюджаны не толькі на Віленшчыне, а таксама на Навагрудчыне, каля Гродна, часткова на Палесці, Міншчыне і сумежных землях Літвы і Латвіі⁸.

Беларускія народныя тканіны былі ўведзены ў польскую культуру як аўтэнтыкі, унікаты, сапраўдныя творы народнага мастацтва, у той жа час даволі шырокая выкарыстоўваліся іх мастацкія якасці: пры праектаванні дэкаратыўных тканін, вырабаў ужытковага ткацтва і г.д. Дастаткова прывесці адзін прыклад. У 1925 г. польскі мастак Чэслаў Младзяноўскі, старшыня варшаўскага Таварыства дапамогі народным промыслам, выкарыстаў арнамент толькі што “адкрытых” віленскіх радзюжак для стварэння дэкаратыўнай тканіны, якой быў упрыгожаны павільён Польшчы на Сусветнай выстаўцы дэкаратыўнага мастацтва ў Парыжы.

Акрамя керамікі і тканін, у польскай культуры міжваенных дзесяцігоддзяў былі актуалізаваны і іншыя дасягненні беларускага народнага мастацтва. Узорныя навагрудскія, гродзенскія і віленскія паясы, палескія ручнікі, вышыўка, у тым ліку славутая ў той час чорная вышыўка вёсак Страдзечы і Прылукі каля Брэста, старажытная тэхніка падвойнага ткацтва гродзенскіх дываноў — усім гэтым захапляліся, імкнуліся яго захаваць, падоўжыць жыццё такіх мастацкіх цэнтраў на беларускай зямлі.

⁵ Schrammówna H. Sztuka ludowa i jej znaczenie dla kultury artystycznej. Wilno, 1939. S. 35.

⁶ Hryniewska T. O sztuce ludowej... S. 111.

⁷ Schrammówna H. Sztuka ludowa a praca oświatowa na wsi. Wilno, 1934. S. 14.

⁸ Таксама. С. 25.

Уключэнне мастацкіх каштоўнасцей і традыцый беларускага народнага мастацтва ў кантэкст культуры II Рэчы Паспалітай адбывалася праз выстаўкі, дзякуючы практичнай дзейнасці, якую праводзіла Таварыства дапамогі народным промыслам.

Беларускае народнае адзенне, тканіны, паясы, вышыўкі, саламяныя маты, вырабы з дрэва, саломы, лазы, кераміка шырока былі паказаны на выстаўцы народнага мастацтва 1930 г. у Варшаве. Этнографічнай выстаўцы ў Кракаве (1931), выстаўцы “Народнае адзенне ў Польшчы” (1937) і інш. У 1938 г. у Варшаве адбылася асобная выстаўка, прысвечаная народнаму тэкстылю Беларусі, — “Мастацкае ткацтва на вёсцы: гродзенскія дываны і пераборы”.

Практичнай дзейнасць па ахове народнага мастацтва, па дапамозе народным промыслам праводзілася варшаўскім Таварыствам і мясцовымі заходнебеларускімі Таварыствамі, якія ўзніклі ў 1924 г. у Вільні, 1925 г. — у Брэсце, 1927 г. — у Навагрудку, а таксама іх гандлёвымі адгалінаваннямі — Базарамі народных промыслаў.

Поспехі заходнебеларускіх Таварыстваў дапамогі народным промыслам былі абумоўлены шматлікімі прычынамі, у тым ліку агульным кантэкстам развіцця польскай культуры 20–30-х гадоў. Гэта быў вельмі спрыяльны час для ўключэння традыцый народнага мастацтва ў агульны культурны здабытак. Нацыянальная культура II Рэчы Паспалітай будавалася на падмурку народнай культуры. Уваход у склад польскай дзяржавы розных у этнічных адносінах рэгіёнаў, пашырэнне у польскай грамадской думцы ідэй рэгіонализму, якія сталі не толькі тэорыяй, але і практикай дзяржаўна-культурнага будаўніцтва, абумовілі тое, што ў польскай культуры актуалізаваліся розныя па сваёй этнічнай належнасці народныя мастацкія традыцыі.

Росту ўвагі да народнага мастацтва ў Польшчы паспрыяў прыняты ў 1924 г. Закон аб народных промыслах. Менавіта на яго падставе ўзніклі мясцовыя Таварысты дапамогі народным промыслам, якія атрымлівалі да 1929 г. дзяржаўныя субсіды. Быў спрыяльны і агульнаеўрапейскі культурны фон, што харектарызаваўся ростам цікавасці да лёсаў народнага мастацтва ў культуры Еўропы. У выніку былі скліканы I і II Міжнародныя кангрэсы па народным мастацтве — у 1928 г. у Празе і ў 1930 г. у Бельгіі, а таксама на падставе іх рашэнняў створаны нацыянальныя камітэты па народным мастацтве.

Дзейнасць Таварыстваў дапамогі народным промыслам گрунтавалася на добрым навуковым گрунце. Па-першае, сюды ўваходзілі этнографічныя даследаванні традыцыйнай матэрыяльнай і духоўнай культуры Палесся, Віленшчыны, Навагрудчыны, што праводзіліся выдатнымі польскімі і беларускімі этнографамі: Казімірам Машынскім, Цэзарыям Эрэнкрайцц, Чаславам Пяткевічам, Вітальдам Дуноўскім і інш. Па-другое, у гэты час народнае мастацтва становіща асобным предметам даследаванняў. Складалася сітуацыя, калі даследчыкі народнага мастацтва адначасова з'яўляліся

і актыўнымі дзеячамі народных промыслаў. У значнай ступені сферай іх практичнай дзейнасці і адначасова навуковым “палігонам” была Заходняя Беларусь.

На матэрыяле даследавання народнага мастацтва і промыслаў, праведзенага ў Заходняй Беларусі ў 1925 г. аддзелам народных промыслаў Міністэрства рамёстваў і гандлю Польшчы, была напісана кніга Яніны Орынж “Народныя промыслы ў Віленскім, Навагрудскім, Палескім і Валынскім ваяводствах”⁹. Абапіраючыся на этнографічныя даследаванні, у гэтай і іншых сваіх працах яна падкрэслівала, што ў народным мастацтве і промыслах на Віленшчыне і Навагрудчыне дамінуе харктар беларускі, што гэта — адметныя географічныя вобласці, якія маюць асобныя рысы ў народным мастацтве¹⁰.

Не выпадкова, што ў асноўным на матэрыяле беларускага народнага мастацтва і на падставе асэнсавання дзейнасці заходнебеларускіх Таварыстваў дапамогі народным промыслам была напісана першая ў польскім мастацтва-знаўстве значная праца, прысвечаная нашай праблематыцы, — “Народнае мастацтва і яго значэнне для мастацкай культуры” (1939). Аўтарам яе з’яўляецца Алена Шрам, ідэолаг і актыўны дзеяч віленскага Таварыства.

У Заходняй Беларусі склаўся рэгіянальны цэнтр на чале з Вільнем, які, абапіраючыся на ўласныя тэарэтычныя абгрунтаванні, праводзіў палітыку ў галіне аховы народнага мастацтва, якое тады мела ўжо вялікі вопыт. Віленскія дзеячы, зыходзячы з разумення асобнай ролі народнага мастацтва ў культуры, культурна-этнічных асаблівасцей свайго рэгіёна, шукалі свае формы аховы народнага мастацтва ад знішчэння касмапалітычнай “тандэтай”, перспектывы далейшага існавання народных промыслаў. У гэтай дзейнасці не было ніякага комплексу “кressovasci”. Навуковым мозгам заходнебеларускіх Таварыстваў дапамогі народным промыслам былі кафедра этнографіі і этналогіі і Этнографічны музей Віленскага ўніверсітэта — адна з самых моцных этнографічных школ у Польшчы, якой кіравалі прафесары Эрэнкрайт і Машынскі. У дэпазіт Этнографічнаму музею былі пакладзены калекцыі народнага мастацтва, сабраныя віленскім, навагрудскім і палескім Таварыствамі ў 20-я — пачатку 30-х гадоў па ўсёй тэрыторыі Заходняй Беларусі. Разам з калекцыямі музея гэта быў самы значны збор беларускай этнографіі і народнага мастацтва. Ён перавышаў адпаведную частку калекцыі Беларускага музея ў Вільні¹¹.

Не выпадкова вакол Вільні аб’ядналіся і іншыя Таварысты так званых “кressau усходніх” — у 1930 г. Беластроцкае, у 1935 г. Валынскае і Станіслаўскае

⁹ Oryńzyna J. Przemysł ludowy w województwach Wileńskim, Nowogródzkim, Poleskim i Wołyńskim. Warszawa, 1927.

¹⁰ Тамсама. С. 8, 53.

¹¹ Частка калекцыі гэтага музея была перададзена ў 1977 г. з Вільнюскага гісторыка-этнографічнага музея ў Музей старожытнабеларускай культуры АНБ.

з Украіны, якія таксама падзялялі рэгіянальныя падыходы да падтрымкі і захавання народнага мастацтва. У процівагу імкненнем варшаўскага Таварыства да цэнтралізацыі яны ўтварылі Раду шасці Таварыстваў дапамогі народным промыслам, якая двойчы склікала свае з'езды ў Вільні.

Таварысты дапамогі народным промыслам, якія дзеянічалі у Заходній Беларусі, па статусе былі польскімі грамадска-культурнымі арганізацыямі, аднак удзел у іх працы брала мясцовая навукова-мастацкая інтэлігенцыя, па тэрміналогіі таго часу — “рэгіяналісты”. Гэта былі адукаваныя людзі, энтузіясты, якія стаялі ў баку ад палітыкі, сумленна рабілі свою справу і імкнуліся захаваць адметнасць роднага краю, які яны разумелі як былое Вялікае Княства Літоўскага. Сярод іх трэба назваць Цэзарью Эрэнкройтц, Алену Шрам, Уладзіслава Ліхтаровіча, Яніну Крагельскую.

Трэба сказаць, што ў Вільні і Навагрудку Таварысты ў пэўнай ступені працягвалі дзеяніасць, што была распачата яшчэ перад Першай сусветнай вайной. У некаторых выпадках нават у ёй бралі ўдзел тыя самыя асобы. Дастаткова ў гэтай сувязі прыгадаць Першую краёвую выстаўку народнага мастацтва Беларусі і Літвы ў Вільні ў 1913 г., стварэнне віленскага Таварыства дапамогі народнаму мастацтву і хатнім промыслам, Навагрудскую выстаўку 1913 г., што праходзіла пад лозунгам “Свайго — не цурайся” і паклала пачатак захапленню навагрудскімі народнымі тканінамі¹². На Палессі дзеяніасць па асэнсаванні і захаванні традыцый народнага мастацтва, распачатая ў 20-я гады, папярэднікаў не мела.

Віленскае, навагрудскае і палескае Таварысты дапамогі народным промыслам рэпрэзентавалі менавіта беларускае народнае мастацтва. Іх дзеяніасць спрыяла захаванню адметнага беларускага аблічча “крэсаў усходніх” у складзе Рэчы Паспалітай. Пры адсутніці ў Заходній Беларусі нацыянальных беларускіх утварэнняў, якія праводзілі б падтрымку і прапаганду народнага мастацтва, што ў той час мела месца ў Заходній Украіне, дзеяніасць Таварыстваў насіла безумоўна пазітыўны характар.

Багаты і цікавы вопыт аховы народнага мастацтва і дапамогі промыслам, назапашаны ў 20–30-я гады ў Заходній Беларусі, у пасляваенны перыяд па зразумелых палітычна-ідэалагічных прычынах застаўся незапатрабаваны ў Беларусі і не асэнсаваны польскім бокам.

Творчы патэнцыял цэнтраў народнага мастацтва, адкрытых у 20–30-я гады, у савецкі час не быў выкарыстаны. Мастацкія арцелі, а потым фабрыкі мастацкіх вырабаў у Пінску, Гродне, Слоніме, Брэсце амаль не супрацоўнічалі з аўтэнтычнымі цэнтрамі народнага мастацтва. Красамоўным прыкладам тут могуць служыць так званыя гродзенскія дываны — традыцыі іх вырабу амаль беззваротна згублены для беларускай культуры. У той жа час у пасляваеннай Польшчы, якая ў народным мастацтве і промыслах абапіралася на папярэдні

¹² Наша Ніва. 1913. № 38.

вопыт, аналагічныя падвойныя дываны з Беласточчыны сталі нацыянальнай культурнай з'явай, адной з галоўных адметнасцей сучаснага польскага народнага мастацтва.

У наш час вопыт аховы народнага мастацтва і падтрымкі промыслу мае не толькі гістарычную цікавасць і тэарэтычную каштоўнасць — ён можа быць выкарыстаны ў пошуках адпаведных мадэлей захавання традыцый.

Ніна Баршчэўская (Варшава)

Удзел Беларускай рэдакцыі Польскага радыё ў працэсе будавання новых польска-беларускіх адносінаў

У Польскім радыё існуе пяць праграм: чатыры краёвия і адна замежная. Пятая Праграма Польскага радыё гэтак і называецца — Праграмай для замежжа.

Перадачы Пятай Праграмы Польскага радыё выходзяць у эфір на дзеяці мовах: польскай, ангельскай, німецкай, літоўскай, беларускай, расійскай, украінскай, чэшскай і эсперанта. У суткі складаюць яны 18,5 гадзіны. Асноўная мэта гэтых перадач — паведамляць суседзям пра падзеі ў польскай дзяржаве на іх родных мовах. Крыху іншае значэнне Польскае рэдакцыі. Перадачы на польскай мове адрасаваныя суйчыннікам, якія пражываюць па-за межамі сваё бацькаўшчыны.

Зараз Пятую Праграму ўзначальваюць палітолаг Ежы Марэк Навакоўскі і намеснік дырэктара Багуміла Бэрдыхоўска-Шастакоўска. Разам зь іх прыходам на пасады дырэктараў праграмы з пачаткам бягучага году большая ўвага і значэнне началі надавацца інфармаванью слухача пра польскую ўсходнюю палітыку ды наогул пра праівы ўсялякіх контактаў польскіх жыхароў з грамадзянамі тых дзяржаў, якія знаходзяцца за польскай ўсходнім мяжой.

Беларуская рэдакцыя Польскага радыё ўзынікла параўнаніча нядайна — у студзені 1992 г., усьлед за раней пакліканымі іншымі г. зв. усходнімі рэдакцыямі — літоўскай і украінскай. Гэта быў водгук Польскага радыё на ўзынінне за польскай ўсходнім мяжой новых незалежных дзяржаў: Літвы, Украіны і Беларусі. Раней жа перадачы на ўсход вяліся толькі на расійскай мове. Падставай для такога рашэння быў прынцып, што найважнейшае — гэта добрая ўзаемадносіны з суседзямі, а дзеля гэтага трэба як найбольш пра сябе ведаць. І менавіта такую інфармацыйную функцыю імкненца выконваць Беларуская рэдакцыя Польскага радыё, распавядаючы сваім слухачам у Беларусі пра розныя галіны жыцця польскага дзяржавы ды пра польска-беларускае супрацоўніцтва ці контакты ў галінах эканомікі, палітыкі і культуры.

У Беларускай рэдакцыі Польскага радыё працуе шэсць журналістаў. Гэта ў асноўным маладыя людзі беларускага і польскага нацыянальнасцяў: выпускнікі і студэнты катэдры беларускага філалёгіі ды Інстытуту гісторыі Варшаўскага універсітэту.

Рэдакцыя мае сваіх сталых супрацоўнікаў, якія вядуць літаратурныя, навукова-тэхнічныя і рэлігійныя перадачы.

Журналісты Беларускае рэдакцыі Польскага радыё для замежжа ўтрымліваюць сталы контакт з беларускімі журналістамі ў Беластроку, якія працуяць у Рэдакцыі нацыянальных меншасцяў, час ад часу абменьваючыся звесткамі. Мы выкарыстоўваем матэрыялы нашых беластоцкіх сяброў тады, калі на Беластрочыне адбываюцца нейкія мерапрыемствы і мы па розных прычынах ня можам прысутнічаць. У сваю чаргу Беластроцкае радыё выкарыстоўвае тыя нашы матэрыялы, якія датычачца польска-беларускіх дзяржаўных кантактаў, карэспандэнцыі зь Беларусі. Дарэчы, тут варта адзначыць, што Польскае радыё мае свайго карэспандэнта ў Беларусі. Ім зьяўляецца журналіст нашае рэдакцыі.

Існавала таксама супрацоўніцтва паміж нашай рэдакцыяй і радыёстанцыяй “Беларуская маладзёжная”, пакуль “БМ” не была ліквідаваная па палітычных прычынах.

Паўгадзінныя перадачы Беларускае рэдакцыі выходзяць у эфір трыв разы ў дзень: а 14.30, 16.30 і 18.00 гадзінах паводле мінскага часу на кароткіх хвалях у дыяпазонах 41, 49 і 50 мэтраў. Можна нас таксама слухаць па спадарожніку EUTEL-SAT II F 3 а 16.00 гадзіне, а па суботах і нядзелях дадаткова а 12.30.

У перадачах закранаўца многія пытаныні, звязаныя з палітычным, эканамічным і культурным жыццём польскае дзяржавы, двухбаковымі польска-беларускімі адносінамі ды жыццём нацыянальных меншасцяў: беларускай у Польшчы і польской у Беларусі.

Важнае месца займае інфармацыйны блок, на які складаюцца навіны, палітычныя і эканамічныя каментары і агляды прэсы: польскіх, сталічных і рэгіональных газетаў ды беларускай прэсы Беластроцкага краю. З асаблівай увагай мы адлюстроўваем усё тое, што польскія газеты пішуць пра Беларусь.

Асаблівую ўвагу звязвартаем на двухбаковае польска-беларускае супрацоўніцтва ў розных галінах жыцця. У Польшчу час ад часу прыезджаюць прадстаўнікі беларускіх уладаў, парламанцкія групы, групы журналістаў, прадпрымальнікі і бізнесмэны, ладзіцца агульныя кірмашы і выставы. Мы, па меры нашых магчымасцяў, стараемся прысутнічаць на гэтых сустрэчах і мерапрыемствах, размаўляць аб мэце візыту, падпісаных пагадненінях і карысыці, якую прынясе абмен вопытам ці думкай. Здараюцца і прыкрыя моманты ў нашых сустрэчах з прадстаўнікамі Беларусі, а менавіта, бывае і так, што некаторыя зь іх не размаўляюць па-беларуску.

Значны час у нашым эфіры прысьвячаем жыццю нацыянальных меншасцяў. Зразумела, што зьяўляецца значная колькасць перадачаў пра беларусаў у Польшчы, бо такая наша асноўная мэта — шырокая адлюстроўваць жыццё Польшчы.

Асобна хачу некалькі слоў сказаць аб прысутнасці тэмы культурнага жыцця. А гэта таму, што, нягледзячы на сціплыя часавыя рамкі і вельмі запалітызаванае наша жыццё, мы інфармуем пра тыя культурныя мерапрыемствы, якімі жыве Польшча або якія адлюстроўваюць двухбаковы абмен паміж нашымі краінамі. Гэта — справаздачы з розных культурных імпрэзаў: прэм'ераў фільмаў ці тэатральных спектакляў, музейных выставаў, канцэртаў і фестываляў. Гэта — размовы зь цікавымі людзьмі, якія вядомыя сваёй працай у галіне культуры або яе папулярызацыі. Гэта, урэшце, матэрыялы, падрыхтаваныя з нагоды розных юбілеяў, дзе згадваем асобы знакамітых польскіх ды беларускіх пісьменнікаў ці мастакоў. Асаблівае месца займаюць справаздачы з розных навуковых канферэнцыяў.

Вялікую ўвагу звязтаем на такія двухбаковыя польска-беларускія мерапрыемствы, як, напрыклад, сумесныя спектаклі, наладжаныя тэатрамі імя А.Венгеркі ў Беластоку і Я.Купалы ў Мінску. Размаўляем з тымі, хто займаецца папулярызацыяй беларускай культуры ў Польшчы і польскай ў Беларусі (напрыклад, зь перакладчыкамі мастакаў літаратуры). Інфармуем аб супольных канферэнцыях ці навуковых камісіях (як хача б супольная камісія па падрыхтоўцы падручнікаў для навучання гісторыі).

Літаратурнай творчасці белавежаўцу прысьвечаны цыкл гутарак Алеся Барскага пад загалоўкам “Беларускі літаратурны рух у Польшчы”, а творчасці беларускіх пісьменнікаў з Беларусі — цыкл гутарак Сакрата Яновіча пад агульным назовам “Ад Бібліі да беларускай літаратуры”.

Мы вельмі цешымся, што ёсьць водгукі ад нашых слухачоў, якія пішуць нам лісты ці прысылаюць рапарты пра чутнасць перадачаў у эфіры. Дзякуючы гэтаму ведаем, якія перадачы карыстаюцца асаблівой папулярнасцю, на якія праявы жыцця трэба звязніць большую ўвагу і якіх памылак пазъбягаць.

Мы адказваем на лісты і ў эфіры, і непасрэдна. Час ад часу ладзім конкурсы зь цікавымі ўзнагародамі. Робім намаганьні, каб заахвоціць нашых слухачоў да актыўнага ўдзелу.

Беларусская рэдакцыя Польскага радыё працуе згодна з тэзісам, што добрасумленная інфармацыя вядзе да багацейшых ведаў пра жыццё нашых краінай і народаў ды садзейнічае лепшаму ўзаемаразуменію.

Яшчэ некалькі слоў пра мову нашых перадачаў. Несумненна, час ад часу пррабіваюцца ў эфір розныя памылкі: і лексічныя, і стылістычныя. Наши слухачы пішуць нам пра іх, за што мы вельмі ўдзячныя. Зразумела, што стараемся іх пазъбягаць, але не заўсёды атрымліваецца так, як прагнем. Але цяпер хачу сказаць пра другое. Вядома, што сёньня ў беларускіх сродках масавай інфармацыі побач з узаконенымі правіламі беларускага правапісу ўсё адважней пррабіваюцца нормы напісаньня, выкладзенія Браніславам

Тарашкевічам, г.зв. тарашкевіца. Тарашкевіца нам бліжэйшая па дзьвюх прычынах. Па-першае, вядома, што зъмены, унесеныя ў беларускі правапіс у 1933 г., былі праведзены штучным чынам, з мэтай зыліцца беларускае мовы ў адзінае рэчышча з мовай расійскай. Па-другое, тарашкевіца бліжэйшая беларускім гаворкам Беласточчыны — роднай зямлі большасці з нас. Імкнемся пасыядоўна прытрымлівацца тых арфаграфічна-арфаэпічных нормаў, якія існавалі ў Беларусі да 1933 г. Гэты факт можна лічыць голасам у дыскусіі аб зъменах беларускага правапісу.

БЕЛАРУСКА-РУСКІЯ ГІСТАРЫЧНА-КУЛЬТУРНЫЯ ЎЗАЕМАДАЧЫНЕННІ

Вячаслаў Швед (Гродна)

Расійская палітыка ў галіне адміністрацыйнага
ўладкавання далучаных тэрыторый Беларусі
пасля падзелаў Рэчы Паспалітай

Адміністрацыйныя межы з'яўляюцца важным элементам адметнасці, крэтырем юрыдычна-адміністрацыйнага рэйнавання (рэгіяналізму) ці партыкулярызму (правінцыялізму)¹. Вывучаць рэгіянальную гісторыю ні гісторыкі-прафесіяналы, ні краязнаўцы не могуць без ведання адміністрацыйнатаўтарыяльнага падзелу Расійскай імперыі наогул і Беларусі ў прыватнасці, прычым у яго эвалюцыйным развіцці.

Пастаўленая праблема з'яўляецца маладаследаванай як цалкам па Расійскай імперыі, так і па беларускіх землях, далучаных да яе². Спецыяльных комплексных даследаванняў няма, але некаторыя аспекты праблемы вывучаюцца на ўзоруні адміністрацыйных падзелаў асобных губерняў³. Наяўная літаратура, а таксама архіўныя крыніцы дазваляюць вырашыць пастаўленую праблему⁴.

¹ Гл.: Закшэўскі А.Б. Юрыдычна-адміністрацыйны рэгіяналізм у І Рэчы Паспалітай // Беларусіка=Albaruthenica. Мн., 1994. Кн. 3. С. 16.

² Анучин Е. Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России... СПб., 1872; Никотин И.А. Столетний период (1772–1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649–1876 гг.). Вильно, 1886. Т. 1–2; Жукович П. Управление и суд в Западной России в царствование Екатерины II // Журнал Министерства народного просвещения. 1914. № 2–5, 7; Ільшэвіч М. Расійская палітыка на землях былога Беларуска-Літоўскага гаспадарства за панавання Кацярыны II і Паўла I. Вільня, 1933 і інш.

³ Напрыклад, па Гродзенской губерні: Солоневіч Л. Краткий исторический очерк Гродненской губернии за сто лет ее существования (1802–1902). Гродна, 1901; працы Е.Арлоўскага, В.Манасеіна і інш.

⁴ Полное собрание законов Российской империи (далей ПСЗРИ). СПб., 1833. Т. 19, 20, 23; Сборник документов, касающихся административного устройства Северо-Западного края при императрице Екатерине П. Вильна, 1903 і інш.

Інкарпарацыя зямель былога Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ) фактычна адбывалася пасля іх заняцця рускімі войскамі. Толькі потым юрыдычна яна афармлялася дамовамі аб падзелах Рэчы Паспалітай. Так, першы падзел адбыўся пасля чатырохгадовага ваеннага супрацьстаяння саракатысячнага расійскага войска і канфедэратаўскіх атрадаў. Дамова паміж Расійскай імперыяй, Прусіяй і Аўстрыйскай была падпісана ў Пецярбургу 5 жніўня 1772 г. Расія атрымала тады Інфлянцкае ваяводства (Латгалію з Рэжыцай, Дзвінскам і Люцынам), большую частку Полацкага ваяводства на правым берагу Заходній Дзвіны, Віцебскае ваяводства без Аршанскага павета, паўночную і паўднёвую часткі Мінскага, Мсціслаўскае ваяводства. Агульная плошча далучанай тэрыторыі складала 86 тыс. кв. км, а колькасць насельніцтва — каля 1 млн. 360 тыс. чалавек. Мяжа праішла па рэках Заходнія Дзвіна, Днепр і сухапутнай паласе⁵.

Другі падзел Рэчы Паспалітай быў зацверджаны на Гродзенскім сейме (17 чэрвеня – 23 лістапада 1793 г.). 17 жніўня быў ратыфікованы трактат з Расійскай і 24 верасня — праект дагавора з Прусіяй⁶. Але задоўга да гэтых падзеяў, пасля падпісання Яскага міру Расіі з Турцыяй (20 студзеня 1793 г.), расійская армія колькасцю ў 96 тыс. чалавек на чале з М.Крачэнткавым і М.Кахоўскім заняла беларускія землі, якія потым увойдуць у склад Расійскай імперыі. Толькі 9 красавіка 1793 г. паслы Расіі і Прусіі падалі генеральнай літоўска-польскай канфедэрациі ў Гродне дэкларацыю аб падзеле, які стаў ужо фактам⁷. Прысяга насельніцтва далучаных тэрыторый расійскай імператрыцы Кацярыне II адбылася яшчэ да рашэння Гродзенскага сейма⁸. Па руска-прускай канвенцыі ад 23 студзеня (4 лютага) 1793 г. да Расійскай імперыі адышлі наступныя беларускія землі: рэшта Рэчыцкага павета на правым берагу Дняпра і Полацкага ваяводства на левым берагу Заходній Дзвіны, невялікая частка Віцебскага і Аршанскага паветаў, Мінскі і Мазырскі паветы Мінскай губерні, а таксама ўсходнія часткі Навагрудскага, Слонімскага, Брэсцкага, Браслаўскага і Ашмянскага паветаў, Слуцкае княства. Агульная плошча далучаных тэрыторый складаў 4 554 кв. мілі з насельніцтвам у 3 011 638 чалавек⁹.

Да трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай Расію, Прусію і Аўстрію падзілі паўстанне пад кірауніцтвам Тадэвуша Касцюшкі. 4 лістапада 1794 г. войскі А.Суворава занялі Пражскіе прадмесці Варшавы, а 10 лістапада з'явіўся ўказ Кацярыны II аб заняцці беларускіх зямель. У 1795 г. адбыўся трэці падзел, па якім да Расійскай імперыі адышлі рэшткі Слонімскага, Навагрудскага, Слуцкага, Ашмянскага, Браслаўскага, Брэсцкага паветаў;

⁵ Ільяшэвіч М. Расійская палітыка ... С. 5.

⁶ Падрабязней гл.: Швед В.В. Другі падзел Рэчы Паспалітай адбыўся ў Новым замку // Пагоня. 1993. № 33. С. 4.

⁷ Иловайский Д. Гродненский сейм 1793 г. М., 1870. С. XXVI. 38.

⁸ Гл.: Швед В.В. По следам Гродненской истории. Гродно, 1993. С. 12.

⁹ Пра новую мяжу гл.: ПСЗРИ. Т. 23. № 17108, 17141.

Ваўкаўскі, Віленскі, Вілкамірскі, Лідскі, Упіцкі, Ковенскі паветы; часткі Трокскага і Гродзенскага паветаў; Жмудскае княства (апрача невялікай паўдзённай яго часткі на левым берагу Нёмана). Агульная плошча гэтых тэрыторый склала 2 185 кв. міль з насельніцтвам каля 2 млн. 200 тыс. чалавек¹⁰.

Адміністрацыйныя ўпарадкаванні ВКЛ і Расійскай імперыі перад інкарпарацыяй розніліся паміж сабой, і таму расійскі ўрад павінен быў праводзіць сваё ўладкаванне далучаных беларуска-літоўскіх зямель. У ВКЛ павятовая рэформа 1566 г. ліквідавала блытаніну розных тэрытарыяльных адзінак і стварыла выразную структуру з ваяводстваў і паветаў. Было тады дзесяць ваяводстваў, а менавіта Віленскае, Трокскае, Полацкае, Навагрудскае, Віцебскае, Брэсцкае, Мсціслаўскае, Мінскае, Інфлянцкае і княства Жмудскае. Апошняе дзялілася на 28 цівунстваў (паветаў), астатнія — на паветы (акрамя Інфлянцкага, Мсціслаўскага і Полацкага ваяводстваў). У Расійскай жа імперыі праект адміністрацыйнага падзелу быў падрыхтаваны спецыяльнай камісіяй у 1767 г. Уся тэрыторыя дзялілася на 20 губерніёў (кожная з іх — велізарных памераў), тэя — на правінцыі, апошня — на паветы. Беларусь, далучыўшыся да Расіі, стала палігонам для выпрабавання спачатку гэтага праекта, а потым “Учреждения для управління губерній Всероссійской імперии” ад 7 лістапада 1775 г. (ст.ст.).

Увядзенне расійскага адміністрацыйнага падзелу было патаемна задумана яшчэ да далучэння беларускіх зямель да Расійскай імперыі. Пра гэта сведчыць наказ Кацярыны II ад 28 мая 1772 г. (ст.ст.), у якім гаворыцца, што захопленыя землі павінны будуть складаць дзве губерні, на чале якіх стануць губернатары, падпарадкованыя генерал-губернатару графу З.Чарнышову.

У адміністрацыйнай палітыцы, якая праводзілася расійскім урадам адносна “далучаных тэрыторый”, выдзяляюцца два перыяды. Першы — Кацярыніскі (1772–1796), гэта была спроба поўнай уніфікацыі асаблівасцей беларускіх зямель, якія імператрыца лічыла “исконно русскими”. Рабілася усё, каб паступова зліць іх з астатнімі часткамі імперыі, бо насельніцтва не страціла тут сваёй “роднай мовы і нацыянальнага рускага выгляду”¹¹. Другі перыяд — Паўлаўска-Аляксандраўскі (1796 – пачатак XIX ст.), калі была адроджана частка старога адміністрацыйнага ўладкавання і кіравання.

У Кацярыніскім перыядзе можна выдзеліць наступныя этапы ў адміністрацыйным упарадкаванні беларускіх зямель, далучаных да імперыі ў выніку падзелаў Рэчы Паспалітай. Першы — ад загаду 16 (27) жніўня 1772 г. графу Чарнышову, адпаведна якому з новых зямель зрабілі дзве губерні — Пскоўскую і Магілёўскую. Пскоўская мела пяць правінцый (Пскоўская, Вялікалуцкая, Дзвінская, Полацкая, Віцебская), Магілёўская — чатыры (Магілёўская, Аршанская, Мсціслаўская, Рагачоўская). Пскоўская губерня мела цэнтр у м. Апоч-

¹⁰ Ільяшэвіч М. Расійская палітыка ... С. 8.

¹¹ Солоневич Л. Краткий исторический очерк Гродненской губернии... С. 33–34.

ка (з 18 кастрычніка 1772 г. — у Полацку), а Магілёўская — у Магілёве. Абедзіве губерні ўваходзілі ў адно генерал-губернатарства на чале з З.Чарнышовым. Другі этап адміністрацыйнай палітыкі пачаўся пасля з'яўлення “Учреждения о губерниях” 1775 г., Даравальны граматы дваранству і Гарадскога палажэння. 24 жніўня (4 верасня) 1776 г. сенат зацвердзіў праект Чарнышова аб стварэнні дзвюх губерняў: Магілёўскай (з вышэй названымі паветамі) і Полацкай (замест Пскоўскай), ад якой аднялі Пскоўскі і Вялікалуцкі паветы. Вясной 1777 г. адбыўся новы падзел гэтых губерняў на паветы. Магілёўская падзялялася на 12 паветаў: Магілёўскі, Чавускі, Старабыхаўскі, Аршанскі, Бабінавіцкі, Рагачоўскі, Сенненскі, Мсціслаўскі, Чэрвякоўскі, Копыскі, Клімавіцкі, Беліцкі; Полацкая губерня мела 10 паветаў: Полацкі, Дрысенскі, Себежскі, Невельскі, Дынабургскі (Дзвінскі), Рэжыцкі, Люцынскі, Веліжскі, Гарадоцкі, Суражскі. Як бачна, мястэчкі Дрыса, Люцын, Сураж, Чавусы і Копысь, а таксама пасёлкі Бабінавічы, Клімавічы і Беліца былі падніяты да ўзроўню павятовых цэнтраў.

13 (24) красавіка 1793 г. рэалізаваўся праект Кацярыны II аб адміністрацыйным уладкаванні беларускіх зямель, далучаных пасля другога падзелу Рэчы Паспалітай: рэшта Полацкага ваяводства была ўключана ў Полацкую губернію, усе землі ад новай граніцы гэтай губерні да р.Бярэзіна — у Магілёўскую, Мазырская акруга — у Чарнігаўскую губернію. Рэшту зямель падзялялі на тры губерні: Міnsкую, Ізяславскую і Брацлаўскую¹². Міnskая падзялялася на 13 паветаў: Бабруйскі, Барысаўскі, Вілейскі, Давыд-Гарадоцкі, Дзісенскі, Докшыцкі, Ігуменскі, Мазырскі, Міnskі, Няспіжскі, Пастаўскі, Пінскі, Слуцкі¹³. Увесе абшар другога падзелу складаўся з 51 павета, і таму ўзнікла цяжкасць з вызначэннем павятовых цэнтраў. Кацярына II выдала нават асобны загад аб стварэнні новых гарадоў. 2 (13) кастрычніка 1795 г. створана Міnskое наместніцтва, падзеленае на 13 акруг: Міnskая, Вілейская, Пастаўская, Докшыцкая, Дзісенская, Барысаўская, Ігуменская, Бабруйская, Мазырская, Давыд-Гарадоцкая, Піnская, Няспіжская, Слуцкая¹⁴.

Указам Кацярыны II ад 30 кастрычніка (10 лістапада) 1794 г. у “Літве” былі вылучаны тры “вярхоўныя” гарады: Вільня, Коўна і Гродна. Віленская губерня падзялялася на шэсць паветаў: Віленскі, Завілейскі, Ашмянскі, Браслаўскі, Лідскі і Трокскі. Гродзенская — на пяць: Гродзенскі, Навагрудскі, Слонімскі, Ваўкавыскі, Брэсцкі¹⁵. Для ўсіх трох частак было створана “Верхнее Литовское Правление” ў Гродне¹⁶.

¹² Mościcki H. Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi. Wilno, 1913. T. I. S. 79.

¹³ Адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел Беларусі. Mn., 1985 г. С. 59. Дадзеных пра Ізяславскую і Брацлаўскую губерні тут няма.

¹⁴ Ільяшэвіч М. Расійская палітыка... С.8.

¹⁵ Орловский Е.Ф. Учебное описание Гродненской губернии. Гродно, 1910. С. 17.

¹⁶ Милютин Д.М. Гродно в 1794, 1795, 1796 годах. Гродно, 1905. С. 61.

14 (25) снежня 1795 г. пабачыў свет найвышэйшы ўказ і Маніфест аб далучэнні “на вечны час да імперыі нашай” новых зямель Беларусі і Літвы. На іх тэрыторыі былі створаны дзве губерні — Віленская і Слонімская. Першая падзялялася на 11 паветаў — пяць вышэйназваных (акрамя Лідскага) і шэсць новых. Другая — на восем: пяць вышэйназваных са складу Гродзенскай губерні плюс яшчэ Лідскі, Пружанскі і Кобрынскі паветы¹⁷.

Пры Паўле I 12 (23) снежня 1796 г. шляхам аб'яднання Магілёўскай і Полацкай губерняў была створана Беларуская губерня з цэнтрам у г. Віцебску. Яна падзялялася на 16 паветаў: Аршанскі, Беліцкі, Веліжскі, Віцебскі, Гарадоцкі, Дынабургскі, Люцынскі, Магілёўскі, Мсціслаўскі, Невельскі, Полацкі, Рагачоўскі, Себежскі, Сенненскі, Чавускі і Чэркаўскі. 12 (23) ліпеня 1797 г. Віленская і Слонімская губерні аб'ядналіся ў Літоўскую губерню з цэнтрам у Вільні, якая падзялялася на 19 паветаў. Як бачна, Павел I больш прытымліваўся этнографічных прынцыпаў.

Паводле ўказу Аляксандра I ад 9 (21) верасня 1801 г. Літоўская губерня была зноў падзелена на Віленскую і Гродзенскую губерні. Гродна, а не Слонім стала губернскім цэнтрам па эканамічных прычынах, а таксама таму, што тут было дзе размясціць адміністрацыйныя ўстановы. Падзел названых дзвюх губерняў быў tym самым, як і паводле ўказу 1795 г. 27 лютага (11 сакавіка) 1802 г. Беларуская губерня зноў падзялілася на Магілёўскую і Віцебскую; абедзве складаліся з ранейшых паветаў.

Кацярына II, Павел I і Аляксандр I праводзілі асцярожную палітыку ў адносінах да новых губерняў Расійскай імперыі. Для жорсткай палітыкі русіфікацыі ўрад не меў дастатковай сілы — адукаваных расійскіх чыноўнікаў, праваслаўных святароў, сеткі навучальных установ, развітай сістэмы мясцовага адміністрацыйнага кіравання. А таму расійская ўлада не змагла цалкам уніфікаваць адміністрацыйныя ўстановы і судаводства ў перыяд з 1772 г. да пачатку XIX ст. Губернскія і павятовыя ўстановы захавалі свае мясцовыя асаблівасці: засталіся земскі, гродскі і падкаморскі суды “па мясцовых правілах і звычаях”; захаваліся гарадская рада, магістраты (праўда, выбары на пасады ў пералічаныя ўстановы праводзіліся з людзей, лаяльных да рускага ўрада). Дзейнасць адміністрацыйных органаў засноўвалася на Літоўскім статуте, магдэбургскім праве, ільготах і прывілеях польскіх каралёў. Справаводства вялося на розных мовах. Але, нягледзячы на сказанае, “усё ж агульны расійскі характар улады, што ўзяла ў свае ўладанні новадалучаны край, яўна даваў сябе адчуваць і пры часовым аднаўленні польскіх павятовых судзебна-адміністрацыйных установ”¹⁸.

Адміністрацыйныя рэформы, якія праводзіліся тады ў Расійскай імперыі, мелі прагрэсіўныя характеристар, але для Беларусі яны былі не так істотнымі, бо

¹⁷ Мілютин Д.М. Гродно в 1794, 1795, 1796 годах. С. 63, 76, 82, 88.

¹⁸ Жукович П. Управление и суд в Западной России... С. 29.

тут у XVI–XVIII стст. існавалі стройная адміністрацыйная сістэма, магдэбургскае права і Літоўскі статут, на аснове якіх складаліся мясцовыя органы кіравання і суда.

Соф'я Кузняева (Мінск)

Праблемы беларуска-рускага культурнага ўзаемадзеяння першай паловы XIX ст.

Беларуска-рускага культурнае ўзаемадзеянне мае даўнюю і багатую гісторыю. У шэрагу этапаў яго развіцця асаблівая роля належыць першай палове XIX ст. як пачатковаму перыяду фармавання новых узаемаадносін паміж культурамі Беларусі і Расіі пасля далучэння беларускіх зямель да Расійскай імперыі. Адносіны гэтых складваліся няпроста, сутыкаліся з шматлікімі проблемамі, якія патрабуюць усебаковага і аб'ектыўнага даследавання.

Разгляд некаторых, найбольш агульных праблем неабходна пачаць з канстатациі таго факта, што культура Беларусі — паняцце шматаблічнае і шматслойнае і не атаясмліваецца з якой-небудзь адной культурнай плынню, у тым ліку і ўласна беларускай. Пасля далучэння беларускіх зямель да Расіі на першым флангу ўзаемадачыненняў з рускай культурай аказалася, перш за ёсё, такая даўно сфармаваная і моцная культурная плынь, як шляхецкая культура Беларусі. Менавіта на гэтым узроўні пачалі адбывацца першыя контакты, выяўляюцца ўзаемнае прыцягненне і супрацьстаяянне паміж культурамі.

Шмат у чым шляхецкая і руская імперская культуры былі роўнавялікія. Перш за ёсё па ўзроўні, ступені развіцця. Да XIX ст. яны прыйшлі значна абынёленымі бурнымі працэсамі єўрапеізацыі, якія яны перажылі на працягу папярэдняга стагоддзя, узбагачаныя ідэямі і ідэаламі эпохі Асветніцтва. Аднак мелі яны розныя традыцыі, вопыт, арыентацыі. Адну з іх, шляхецкую, умоўна можна лічыць больш заходній, другую, рускую, — больш усходній. Па-рознаму яны ўспрыніялі і імкнуліся рэалізаваць асветніцкія ўрокі. Прымусова злучаныя ў адзіную дзяржаўную прастору, апынуліся ў няроўным становішчы: як культура народа скоранага і народа пануючага.

Роўнавялікасць спараджала ўзаемапрыцягненне і ўзаемаразуменне. Руская культура ставілася да шляхецкай, што была традыцыйна польскамоўнай, як да роўнай і вельмі цікавай. Прыгадаем хатця б, што такія выдатныя прадстаўнікі рускай культуры, як А.Грыбаедаў і А.Бястужаў-Марлінскі, менавіта ў час побыту ў Беларусі пачалі ахвотна вывучаць польскую мову, цікавіцца польскай літаратурай¹. Беларуская шляхта, у сваю чаргу, адмоўна

¹ Гл.: Из архива Ф.В.Булгарина: Письма к нему разных лиц // Русская старина. 1901. № 2. С. 384–408; Букчин С.В. ... Народ, издревле нам родной: Русские писатели и Белоруссия. Мин., 1984. С. 47–62, 78–92.

ставячыся, што было абсалютна зразумела, да такіх рускіх рэалій, як “руская армія”, “ссылка”, “катарга”, “Сібір” і г.д., з ціавасцю прыглядалася да рускай культуры і наогул да праяў “культурнасці” з русага боку².

Рознасьць культурных вопытаў, традыцый і арыентацый спрыяла ўзнікненню непаразуменняў, якія ўзмацнялі супрацьстаянне культур. Да таго ж адносіны да рускай культуры ў Беларусі азмрочваліся шляхецкай крыўдай на Расію як агрэсара і віноўніка падзелаў Рэчы Паспалітай. У новых абставінах шляхта пачала ўспрымаць сваю традыцыйную культурную прастору як духоўную радзіму, на якую агрэсар можа пасяяць, але звяяваць яе не зможа. Адсюль — вельмі моцнае імкненне шляхты захоўваць сталыя звычкі і традыцыі, не здаваць культурныя пазіцыі. Гэта ўжо сама па сабе адыхрываала ролю своеасаблівага антыстрэсавага сродку, які дапамагаў выжываць пасля гістарычнай катастроfy.

Пераважная большасць шляхты беларускага краю ігнаравала рускія дзяржаўныя навучальныя ўстановы, якія прыпанаўваў ім урад у якасці альтэрнатывы традыцыйнаму выхаванню ў прыкляштарных калегіумах. Як і раней, прадстаўнікі прывілеяванага саслоўя працягвалі аддаваць сваіх дзяцей на вучобу ў школы пры каталіцкіх і юніяцкіх кляштарах і адчувалі сябе ў культурных адносінах, па вызначэнні А.Брукнера, “палякамі без Польшчы”³. Нават у Віцебскай і Магілёўскай губернях, якія мелі большы, чым іншыя рэгіёны краю, стаж знаходжання ў Расійскай імперыі і лічыліся “больш рускімі”, на працягу ўсёй першай трэці XIX ст., як сведцаць падлікі па матэрыялах генеральных рэвізій беларускіх навучальныx устаноў у 1803, 1826 і 1830 г., манаскім вучылішчам стабільна аддавалі перавагу каля 60 працэнтаў усёй вучнёўскай моладзі рэгіёна⁴. Відавочна, што тагачаснае сутыкненне шляхецкай культуры з рускай спрыяла замацаванню пазіцыі першай і стымулявала цагу беларускай шляхты да “пальшчызны”, якая ў грамадскай свядомасці краю атаясамлівалася з шляхецтвам.

Трэба адзначыць, што польская афарбоўка шляхецкай культуры прымушала рускі бок глядзець на яе прадстаўнікоў у Беларусі як на палякаў. “Так нас называюць тут і за такіх прымаюць”⁵, — сведчыў Я.Чачот у лісце да сяброў з уральскай ссылкі. Хаця сама шляхта беларускага краю этнічна адрознівалася

² Вельмі цікавыя з такога пункту гледжання сведчанні сустракаюцца ў мемуарнай літаратуры. Гл.: Puzyne z Güntherów G. W Wilnie i w dworach litewskich: Pamiętnik z lat 1815–1843. Wilno, 1928.

³ Brückner A. Dzieje kultury polskiej. Kraków, 1931. T.3. Czasy nowsze do roku 1831. S. 261.

⁴ Рукап. аддз. Навук. б-кі Вільнюскага ун-та, ф. 2, Кс-554; НАРБ, ф. 3157, воп. 1, спр. 13; Новоселов А. Ревизия профессором Сенковским белорусских училищ в 1826 году: Материалы для истории народного просвещения в Северо-Западном крае // Журнал Министерства народного просвещения. 1872. № 4. С. 159–207.

⁵ Чачот Я. — да Петрашкевіча А. і Завадскага Ю. 23 каstryчніка 1825 г. з Кізіла // Чачот Я. Наваградскі замак. Мн., 1989. С. 273.

сябе ад палякаў, лічыла сябе літвінамі (у цэнтральнай і заходній частках рэгіёна) ці беларусінамі (на ўсходзе Беларусі). Гэтая адрозненні, як і лакальныя асаблівасці шляхецкай культуры ў беларускім рэгіёне з рускага пункту гледжання не дужа заўважаліся, што знайшло адлюстраванне і ў рускай літаратуры, публіцыстыцы, і ў афіцыйных адносінах да беларускіх зямель як нібыта “исконно русских” — якімі толькі доўгі час валодала Польшча.

Культурная палітыка Расіі ў дачыненні да Беларусі ў кацярынінскія і ў аляксандраўскія часы вымушана была захоўваць вялікую асцярожнасць і хаця б вонкавую лаяльнасць да дауніх мясцовых культурных традыцый, бо кіравалася разуменнем таго, што культурная інкарпарацыя ці “культурнае далучэнне” беларускіх зямель — працэс доўгі, што ён патрабуе часу і цярпівасці. Аднак канфлікт паміж інтарэсамі імперыі, якая была зацікаўлена ў стабільнасці існавання і хацела мець добранадзейных грамадзян, і культурнай інерцыяй шляхты з цягам часу нарастаў.

У час царавання Мікалая I дзяржаўная палітыка пачала кіравацца тым меркаваннем, што культурная адасобленасць шляхты і яе палітычнае нядобра надзейнасць, якая так яскрава выявілася ў вайне 1812 г. і ў паўстанні 1830—1831 гг., самым цесным чынам звязаны паміж сабой. І тагачасны рашучыя наступы на пазіцыі шляхецкай культуры ў Беларусі мелі мэтай перш за ўсё палітычныя інтарэсы імперыі. Беларусь пачала трактавацца як спаланізаваная культурная прастора. Паланізацыі, з дзяржаўнага пункту гледжання, павінна была супрацьстаяць толькі русіфікацыя. Рэалізацыя русіфікаторскай палітыкі, даволі жорстка распачатай у мікалаеўскія часы, перш за ўсё закранула аснову культурнага быцця — асвету. Ліквідаваліся прыкляштарныя школы, гімназіі і вучылішчы пераводзіліся на рускую мову навучання, узмацніўся контроль над моўнай сітуацыяй у прыватных пансіёнах kraю. Руская мова і культура насаджаліся праз мясцовы друк, тэатр і г.д.

Русіфікаторскія наступы выклікалі хаця і не адкрытае, але ўсё ж вельмі моцнае супрацьдзеянне з боку шляхты. Яно выяўлялася ў самых разнастайных формах: ад адсутнасці “палкага жадання” адукаванага мясцовага грамадства падпісвацца на пасмяротнае выданне збору твораў А.Пушкіна⁶ да культивавання нянявісці да ўсяго рускага, што было ўласціва частцы апазіцыйна настроенай шляхты. Яскравы прыклад таму — погляды кірауніка тайнага віленскага таварыства, шляхецкага рэвалюцыянера і беларускага паэта Ф.Савіча і яго паплечніка⁷.

У полымі такай бескампраміснай культурнай барацьбы апынуліся і першыя парасткі маладой беларускай нацыянальнай культуры, якая зараджалася ва ўлонні культуры шляхецкай. Менавіта ў першай палове XIX ст. у свядомасці беларускай шляхты, той, што называла сябе “літвінскай”, і беларускай, пачалі

⁶ НАРБ, ф.1430, воп. 1. спр. 7084.

⁷ Гл.: Мошковский К. Рукопись в тюрьме // Русский архив. 1909. Кн. 4. С. 483—565.

адбывацца велізарныя па сваёй значнасці якасныя зрухі. Яны леглі ў аснову працэсу, які мы сёння называем пачаткам беларускага нацыянальнага адраджэння. Шляхта вывучала гісторыю роднага краю, знаёмілася з народнай культурай. Да народных традыцый, мовы, фальклору яна пачала ставіцца як да ўласных культурных каранёў і здабыткаў. Зараджалася новая беларуская літаратура, паўставалі нацыянальныя тэатр, музычнае мастацтва.

Цяжар гістарычных абставін і тагачасныя палітычныя ўмовы ўскладнялі і замаруджвалі працэсы выспявання нацыянальнай свядомасці і культурнага адраджэння. І тут важна прыгадаць, што вялікую дапамогу маладой культуры ў яе станаўленні тады аказалі многія прадстаўнікі рускай культуры. Дзейнасць такіх вучоных, як В. Севяргін, К. Калайдовіч, В. Бадзянскі, Л. Кавелін і інш., істотна спрыяла развіццю беларусазнаўства. Важкі ўклад у развіццё беларуска-рускіх культурных сувязей уносілі тыя рускія выдаўцы і рэдактары, якія друкавалі працы беларускіх фалькларыстаў і этнографаў, прадстаўлялі старонкі сваіх газет і часопісаў для беларускіх матэрыялаў, а таксама тыя рускія журналісты і крытыкі, якія добразычліва, з павагай ставіліся да першых кроўкаў нацыянальнай культуры беларусаў.

Голос маладой беларускай культуры быў яшчэ вельмі слабы, каб прымусіць звярнуць на сябе асаблівую ўвагу афіцыйнага Пецярбурга. Ёй проста не было месца ў расійскай афіцыёзнай сістэме поглядаў на Беларусь і беларусаў як частку народа рускага. Да таго ж апошнія атаясамліваліся толькі з сялянствам, у большасці сваёй (пасля скасавання уніі) праваслаўным, а гэта значыць, лічыліся, паводле канфесійнай прыкметы і тагачасных уяўленняў, безумоўна рускімі. Абвінавачванні па адрасу беларускай культуры ў сепаратызме на той час яшчэ не былі сформуляваны, але ўжо, можна сказаць, віселі ў паветры. Ад калыскі сваёй маладая культура зведала холад афіцыйнага неразумення і непрызнання. Яе падазравалі ў польскасці і празмернай дэмакратычнасці, за якой праглядалася неспакойная шляхецкая нядобразычлівасць.

Русіфікатарская наступы на пазіцыі шляхецкай культуры ў Беларусі не маглі не паўпльваць адмоўна і на развіццё культуры беларускай. Вынікі мікалаеўскай культурнай палітыкі ў дачыненні да беларускіх земель найбольш выразна праявіліся ў другой палове XIX ст. і падмацуюцца тады татальнай русіфікацыяй краю пасля 1863 г. Шляхецкая культура пачне саступаць, і на дзесяцігоддзі амаль прыпыніцца развіццё культуры беларускай, цесна з ёй звязанай.

З першай паловы XIX ст. бярэ пачатак таксама і распрацоўка, больш тонкая і дэталёвая, чым раней, афіцыйнай канцэпцыі рускага стаўлення да Беларусі. Менавіта тады пачынае фармавацца канцэпцыя заходнерусізму — сістэмы поглядаў і арыенціраў, якія павінны быті палегчыць пераход “літвінаў” і беларусаў да прыняцця рускай культуры — спачатку як бліzkай, а потым і роднай. Распачалацца і папулярызацыя гэтых ідэй. Піянерам такай справы па праву можна лічыць заўжды гатовага да выканання волі начальства “звышрускага” літаратара, якога ў Расіі называлі палякам — а быў ён беларускім

шляхціцам па паходжанні — Фадзея Булгарына, які актыўна спрыяў фармаванню грамадскай думкі ў адпаведным накірунку і заклаў трывалы падмурок для філософіі заходнерусізму і для дзейнасці будучых заходнерусістаў амаль на два стагоддзі наперад, а можа і яшчэ далей⁸.

Уладзімір Сосна (Мінск)

Пра некаторыя аспекты русіфікацыі Беларусі ў XIX ст.

“...І баоцы байкі баёны севера-западнага края...” Гэтыя радкі з верша “Пасеклі наш край папалам” рэпрэсаванага паэта Алеся Дудара ўсплылі ў памяці пры знаёмстве з “точкай зрения” выкладчыка Леаніда Крэйдзіка ў сувязі з вядомымі “100 пытаннямі і адказамі з гісторыі Беларусі”¹. І справа не толькі і нават не столькі ў адной гэтай публікацыі, колькі ў шэрагу, здаецца, бясконцых выступленняў, асабліва ў рускамоўным друку Беларусі, дзе ставіцца пад сумненне гістарычнае самабытнасць Беларусі і, тым самым, адкрыта ці завуяльвана, яе права на самастойнае дзяржаўнае існаванне.

Аўтарам такіх публікаций няма нікай справы да навуковых прац па проблемах этнагенезу беларусаў, іх мовы і культуры, да таго, што навуковы свет не ставіцца пад сумненне сам факт існавання беларускага народа і яго мовы. Ідзе спекуляцыя на ўсходнеславянскім паніці “рускі”, якое замацавалася ў XX ст. толькі за велікарусамі, на розніцы паміж сучасным і гістарычным паніццем “Літва”, на мове Францыска Скарыны, які ў беларускай Бібліі захаваў яе царкоўнаславянскую аснову, на блізкасці рускага, украінскага і беларускага народаў, але не дзеля ўсталявання раўнапраўнага братэрства, а для канчатковай асіміляцыі і знікнення беларусаў і украінцаў — на той быццам аснове, што рускія (велікарусы) з’яўляюцца прымымі праадаўжальнікамі “чыстых” усходнеславянскіх традыцый, а ўкраінцы і беларусы “сапсаваны” польскім уплывам. Калі б не “польскі ўплыў”, значыць, не было б цяпер украінскага і беларускага “пытанняў”.

Прыём знаёмы і даўні. Такой жа логікай блізкасці славянскіх народаў можна “даказваць”, што няма паліакаў, чэхаў і славакаў, а таксама балгараў, сербаў, харватаў, славенцаў.., і наогул аб’явіць адной нацыяй усіх славян. Бо панславізм — ідэя аб’яднання славянскіх народаў пад вяршэнствам рускага цара — актыўна праводзілася ў жыццё ў канцы XVIII – пачатку XX ст. Расійскай імперый.

Што нам, беларусам, дае рэанімацыя гэтай імперскай ідэі? Якую высвечвае перспектыву? Вяртанне ў Паўночна-заходні край, канчатковая згуба свай-

⁸ Гл.: Кузняева С.А. Фадзей Булгарын і заходнерусізм // Усебеларуская канферэнцыя гісторыкай. Мн., 1993. Ч. 2. С. 165–167.

¹ Сов. Беларуссия. 1994. 5 янв.

го нацыянальнага ablічча. З чым жа мы тады ўвойдзем у сусветную супольнасць, чым будзем для яе цікавымі? Зразумела, што ўнесці ўклад у сусветную культуру і максімальна самарэалізацца мы зможам толькі захоўваючы і развіваючы ўласныя традыцыі. Гэта даказана гісторычна і ніколькі не парушае славянскага братэрства. Наадварот, найменшае нераўнапраё, усялякі падзел на “старэйшых” і “малодшых”, “вялікіх” і “малых”, сапраўдныя народы і непаўнавартасныя плямёны, “языки и наречия” сея падазронасць, недавер і нават канфлікты паміж славянамі. Яны, не пытаючыся этнографаў, гісторыкаў, філогагаў, самі гісторычна вызначыліся, і цяпер, адраджаючы і ўмацоўваючы свае нацыянальныя дзяржавы, чакаюць ад даследчыкаў толькі вытлумачэння свайго феномена, вызначэння далейшага шляху, а не падрыву нацыянальных сіл “тэорыямі” пра іх нібыта гісторычную памылковасць.

Характэрна, што перыёдыка, якая ахвотна адводзіць свае старонкі пад таго роду опусы, любіць разважаць пра дружбу народаў, добрасуседства, збліжэнне з рускім народам… Але дружбу народаў не будуюць на грунце адмаяўлення ўласных каранёў, скажэння гісторычнага мінулага.

Існаванне апалаґетаў Паўночна-заходняга краю не здзіўляе. Гэта — заканамерны вынік шматгадовай апрацоўкі людзей адпаведнай ідэалогіі і практикай Расійскай і савецкай імперый. Адсюль жа ўзрастаюць і карані сучаснай моўнай праблемы. Вось што пісаў яшчэ ў 1833 г. цару Мікалаю I віленскі генерал-губернатар М.Далгарукаў у справаўдачы аб кіраванні Віленскай і Гродзенскай губернямі і Беластоцкай вобласцю: “Ва ўсе часы, ва ўсіх краінах свету мова заўжды была і будзе непасрэднай зброяй урадаў для дасягнення ўсемагчымых відаў і намераў. Усюды пануючая мова дзяржавы, як пануючае веравызнанне, як разум карэнных законапалажэнняў, павінна мець перавагу перад мясцовымі гаворкамі аддаленых, прыгранічных і новадалучаных краін. Агульнае ўжыванне пануючай мовы ў дзяржаве непрыкметна збліжае разнородныя яе плямёны, знішчае народныя перакананні, зацімняе самі паданні даўняй варожасці, згладжвае ўспаміны пра паходжанне і нарэшце злівае ўсе чужацкія плямёны ў адзін народ”². Як бачым, высокапастаўлены царскі намеснік, нават не абцяжарваючы сябе навукападобнай рыторыкай, абвяшчаў усе прылучаныя да імперыі народы плямёнамі з “наречиями”, якія павінны былі зліцца з усімі ўспамінамі пра гісторычнае мінулае. І пытанне пра мовы — у цэнтры гэтай палітыкі.

Тады, у 30-я гады XIX ст., па праектах Далгарукава і яму падобных, скарэктаваных і зацверджаных Камітэтам па справах заходніх губерняў, быў пакладзены пачатак інтэнсіўнай русіфікацыі Беларусі, вынікі якой мы пажынам і цяпер. Той жа князь Далгарукаў, усведаміўшы карэнныя

² Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских. 1864. Кн. 1. С. 180.

нацыянальна-культурныя, моўныя і рэлігійныя адрозненні беларускіх сялян, спрабаваў арганізація масавыя перасяленні ў Беларусь і Літву рускіх праваслаўных сялян, “якія прынясуць з сабою… нашу мову, нашы звычай і адданасць рускіх прастолу”³. Дзяржаўныя сяляне Калужскай, Курскай, Арлоўскай і Пскоўскай губерняў, сярод якіх быў аб’яўлены набор жадаючых перасяліцца, таксама не атаясамлівалі сябе з беларускім народам, паколькі мелі “самае нявыгаднае паняцце аб тамтэйшым краі” і звычайна адмаўляліся перасяляцца⁴. Замест мяркуемых дзесяці тысяч рэвізскіх душ набралася ўсяго некалькі соцені. Справа абмежавалася перасяленнем нямногім больш 150 душ і была прыпынена Заходнім камітэтам, паколькі раскіданыя дробнымі групамі па тэрыторыі Беларусі і Літвы рускія сяляне не маглі доўга захоўваць сваю “самабытнасць” і непазбежна растварапіліся ў масе мясцового насельніцтва.”Пры такім раздробленым у розных месцах пасяленні рускіх..., — падкрэслівалася ў дакументе, — не толькі нельга будзе распайсюдзіць у тым краі рускі дух, але лёгка можна страціць яго, а праз тое і мэта ўрада не будзе дасягнута.” Таму было прадпісаныя знаходзіць “магчымасці пасялення не менш, чым па 200 душ у селішчы з пабудовай грэка-расійскай царквы”⁵. Аднак ажыццяўленне такога задання аказалася не пад сілу мясцовым уладам — перш за ёсё па прычыне малазямелля беларускага і літоўскага сялянства. Практыкаваліся перасяленні з Беларусі сялян у паўднёвую губерні для вызвалення месцаў пад ваенныя пасяленні, высылкі шляхты, масавыя пераводы ў заходнія губерні духавенства, чыноўнікаў, настаўніцтва, насаджэнне рускага землеўладання і да т.п. меры па “пераўтварэнні духа народнасці”.

Важнае месца ў русіфікацыі Беларусі царызм адводзіў праваслаўнай царкве, імкнучыся пашырыць яе ўплыў на насельніцтва і выключаючы з яе ўсё мясцовае, беларускае. Так, у канцы XVIII ст., калі Беларусь інкарпаравалі ў Расійскую імперыю, адданы Кацярыне I уладыка Віктар Садкоўскі на слуцкім епархіяльным саборы пагражая мясцовым праваслаўным святарам: “Я вас скорэню, знішчу, што б і языка не было вашага проклятага літвінскага (г.зн. беларускага. — У.С.), і вас саміх; я вас у зсылкі парассылаю альбо ў салдаты пааддаю, а сваіх з-за кардону пановажу”⁶. У 1839 г. была ліквідавана уніяцкая царква, да якой у канцы XVIII ст. належала больш 60 працэнтаў насельніцтва і ў якой яшчэ захоўваліся ранейшыя беларускія праваслаўныя традыцыі, што не дазволіла ёй зліца з царквой каталіцкай.

Пра метады “ўз’яднання” уніятаў сведчаць успаміны віцебчаніна Максіміліяна Маркса, у будучым актыўнага ўдзельніка расійскага рэвалюцыйнага руху. У адной з вёсак пад Віцебскам ён назіраў, як тых сялян, што згаджаліся “пераўарочвацца”, заахвочвалі гарэлкай, а для тых, хто адмаўляўся, былі падрыхта-

³ Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі. Мн., 1940. Т. 2. С. 364.

⁴ Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў у С.-Пецярбургу, ф. 379, воп. 3, спр. 1942, арк. 2–5, 17–26, 47–52, 59–73.

⁵ Тамсама, ф. 384, воп. 1, спр. 193, арк. 320–322, 418.

⁶ Цыт. па кн.: Мальдзіс А.І. На скрыжаванні славянскіх традыцый. Мн., 1980. С. 224.

ваны розгі⁷. Падобную ж карціну адміністрацыйнага ўціску ўладаў на сялян яшчэ пры “частковым уз’яднанні” 1794 г. паказаў у сваіх успамінах сын праваслаўнага святара з Браншчыны магілёўскі чыноўнік Гаўрыл Дабрынін. Ён апісаў, як магілёўскі губернатар ездзіў з гарматай, каб прымушаць да праваслаўя казённых сялян Быхаўскага павета⁸. З гэтага часу на нашых землях усталівалася рускае праваслаўе, а мовай багаслужэння зацвердзіўся маскоўскі варыянт царкоўнаславянскай мовы, бо ў свой час выданні так званага літоўскага друку, уключаючы і скарынінскія, не прымаліся маскоўскай праваслаўнай царквой, а ліквідацыі ўніяцкай канфесіі спадарожнічала спаленне створанай ёй багаслужэбнай літаратуры. Гэта да пытання пра тое, ці адпавядае сучаснае праваслаўнае багаслужэнне беларускім царкоўным традыцыям і куды падзеліся гэтыя традыцыі. Мае рацыю святар Свята-Духава кафедральнага сабора г.Мінска айцец Дзімітрый Бажко, які на сумесным пасяджэнні пашыранай Рады Беларускага праваслаўнага брацтва трох віленскіх мучанікаў з праваслаўнай інтэлігенцыяй, кампетэнтна разважаючы аб трансфармацыі праваслаўя на беларускіх землях у XIX ст., у прыватнасці збліжэнні царкоўнаславянскай мовы з рускай, падагуліў наступнае: “...Калі сёння малады адукаваны чалавек прыходзіць у праваслаўны храм, то ён перш за ўсё ўспрымае праваслаўе ў канцэпце расійскай традыцыі. Традыцыя ж перадачы праваслаўя ў беларускім канцэпце амаль не захавалася. Я вельмі шаную праваслаўную традыцыю Расіі, але ўсёй душой жадаю, каб ...адраджалася нашая беларуская праваслаўная традыцыя”⁹.

Адпаведна задачам укаранення “праваслаўя, самадзяржаўя і рускай народнасці” (вядомы ўвараўскі лозунг) фармавалася “заходне-руская” школа гісторыкаў, галоўны тэарэтык-ідэолаг якой, прафесар Санкт-Пецярбургскай духоўнай акадэміі М.Каяловіч, пісаў наступнае: “...існуе вялікая патрэба ведаць заходнюю Расію па-руску, разумець па-руску [...] і ўводзіць у гэта веданне і разуменне мільёны [...] простых маларусаў, беларусаў і літвінаў [...] Называючы ўсю гэту краіну заходняй Расіяй, мы, відавочна, глядзім на яе з сярэдзіннай часткі рускай дзяржавы [...] а калі адтуль глядзець на захад, то [...] можна без вялікай пагрэшнасці назваць заходняй Расіяй не толькі Беларусь, але і Украіну, і Літву”¹⁰. Вось у чым заключалася “аб’ектыўнасць” дарэвалюцыйных рускіх гісторыкаў, на якую так любяць спасылацца іх сучасныя паслядоўнікі.

Як бачым, нават наша назва выкарыстоўвалася ў русіфікатарскіх мэтах. Захапіўшы Вялікае Княства Літоўскае шляхам падзелаў Рэчы Паспалітай,

⁷ Львоўская навуковая бібліятэка імя В.Стэфаніка, аддзел рукапісаў, ф. 5, воп. 1, спр. 3454/III, арк. 15–16.

⁸ Записки Гавриила Ивановича Добринина. СПб., 1872. С. 302.

⁹ Літ. і мастацтва. 1993. 16 крас.

¹⁰ Коялович М.О. Чтения по истории Западной России. СПб., 1884. 3-е изд. С. IV, 3.

расійская адміністрацыя сутыкнулася тут з дзвіома асноўнымі назвамі гэтых зямель: Белая Русь (усходнія) і Літва (захаднія і цэнтральныя). Адпаведна гэтаму былі створаны два генерал-губернатарствы: Беларускае (Віцебскае, Магілёўскае і Смаленскае) і Літоўскае (Віленскае, Гродзенскае і Мінскае). Але па ўсім відаць, што царскую адміністрацыю пры выборы ў далейшым адной назвы яўна задавальняла першая, як і для Украіны — Малая Русь. У гэтай сувязі цікава парадаўца наступныя звесткі афіцыйнай урадавай статыстыкі адносна нацыянальнага складу насельніцтва. Так, у сярэдзіне XIX ст., паводле звестак Міністэрства дзяржаўных маёмысцей па Х рэвізіі (1858), сярод падведамасных яму дзяржаўных сялян беларусамі значылася ўсяго 163 281 душа мужчынскага полу, якія пражывалі ў асноўным у губернях Мінскай, Віцебскай і Магілёўскай, а таксама часткова ў Херсонскай, Падольскай, Ковенскай і Курляндской. У той жа час 119 955 дзяржаўных сялян па Гродзенскай і 86 150 — па Віленскай губернях былі запісаны літоўцамі (літва ўласна, жмудзь)¹¹.

Не дзіва, што жыхар цэнтральнай Беларусі, па рацэ Свіслач, прыкладна ў той жа час склаў верш, у якім запытаў: “Хто я? — паляк, беларус ці ліцвін? Бог толькі ведае праўду адзін”¹². А вось, напрыклад, з матэрыялаў Усеагульнага перапісу насельніцтва Расійскай імперыі 1897 г. відаць, што жыхары не толькі ўсходніх, але і заходніх наших зямель прадстаўлены пераважна беларусамі (так, літоўцы ў Гродзенскай губерні склалі толькі 0,2 %, а па ўсёй Віленскай мелі большасць толькі ў Трокскім павеце)¹³. З гэтага вынікае, што царскі ўрад не столькі прычыніўся да забароны назвы “Белая Русь”, пра што часта сцвярджаецца ў літаратуры з спасылкай на вузаканцылярскі ўказ 1840 г., колькі садзейнічаў яе распаўсюджанню з усходу на захад, выцясненню не менш старожытнай назвы “Літва” і лакалізацыі апошняй на тэрыторыі Аўкштолі і Жамойці. Тады вельмі зручна было сцвярджаць: беларусы, маларусы і беларусы — трэх плямёны адзінага рускага народа. Гэта форма формула губляе ўсякі сэнс, калі маларусаў замяніць украінцамі, а беларусаў — літвінамі. Царызм дастатковая разбіраўся ў tym, якія назвы больш падыходзяць для ажыццяўлення яго мэтаў. У далейшым сталі паралельна ўжывацца чиста штучныя, затое беззблічныя, назвы: Заходні край, Паўночна- і Паўднёва-заходні краі.

Толькі апошняя назвы спачатку і прызнавалі бальшавікі: Паўночна-заходняя арганізацыя РСДРП(б), Заходняя вобласць, Аблывакамзах і да т.п. Не будзем спыняцца на больш вытанчанай і ідэалагізаванай практицы русіфікатарства ў былым Савецкім Саюзе. Думаю, калегам яна добра вядома нават на ўласным вопыце. Бяда тых з наших суічыннікаў, якія ў XIX—XX стст.

¹¹ Материалы для статистики России, собираемые по ведомству Министерства государственных имуществ. СПб., 1861. Вып. 3. С. 161—162, 180—183.

¹² Беларуская літаратура XIX стагоддзя: Хрэстаматыя. Мн., 1988. С. 442.

¹³ Гл.: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. СПб., 1904. IV. Виленская губерния. Тетр. 3. С. 110—153; XI. Гродненская губерния. С. 102—107, 202—203.

паддаліся масіраванаму націску дэнацыяналізатарскай палітыкі імперскіх уладаў і, грэбуючы каранямі і традыцыямі роднай зямлі, самі сталі запраграмаванымі “зомбі” гэтай палітыкі, адмаўлялі існаванне ўласнага народа, яго самабытнай культуры і мовы.

Глыбокую і разгорнутую ацэнку такой з’яве, як “захадне-русізм” (на матэрыялах XIX – пачатку XX ст.) даў Аляксандр Цвікевіч у забароненай савецкай цэнзурай у 1928 г. і перавыдадзенай у 1993 г. аднайменнай кнізе. Прывядзём доўгую, але змястоўную цытату з гэтай кнігі: “На працягу [...] гісторыі “западно-руссизм” вырас у vagromnістую палітычную сілу, якая затрымлівала развіццё беларускага культурнага адраджэння і якая гэтак цяжка падбівала развіццё беларускай вызваленчай ідэі нават на нашых вачох. У пэўным разуменні яна з’явілася антытэзай сіlam полёнізуючым, якія ішлі на Беларусь з заходу і якія намагаліся тэорыяй і практыкай давесці, што Беларусь ёсьць часць Польшчы і што беларуская народная культура ёсьць свая адменная польская культура.” “Западно-руссизм” ласыне і змагаўся супроць гэтай тэндэнцыі, але ў інтарэсах не Беларусі, а “Вялікае Pacii”¹⁴.

Зразумела, што працай А. Цвікевіча не можа вычэрпвацца харкторыстыка сучаснага “захадне-русізму”. Постсавецкі “захадне-русізм”, што яшчэ нядаўна афіцыйна не прызнаваўся, але на справе падмацоўваўся тэорыямі “адзінага савецкага народа”, чакае сваіх даследчыкаў, балазе матэрыялаў для яго аналізу ў прэсе, ды і ва ўсім сучасным жыцці дастатковая. Нягледзячы на відавочную навуковую няслушнасць “захадне-русаў”, не варта недаацэньваць іх небяспекі для суверэнітету Рэспублікі Беларусь. Іх выступленні знеслаўляюць саму ідэю існавання такой дзяржавы і, зробленыя ў масавым друку, здольны дэзарыентаваць значочную частку грамадзян, у свой час адлучаных ад беларускай гісторыі і мовы. “Захадне-русізм” сёння — гэта небяскрыўдныя практыкаванні ў плюралізме на ніве спасціжэння гістарычнага мінулага, бо ён падводзіць ідэалагічную базу пад дзеянасць усё яшчэ ўплывовых сіл, якія вядуць барацьбу за рэстаўрацыю ранейшых імперый. І хоць гісторыя паказала ўсю бесперспектывнасць імперскага ўладкавання грамадства, рэцыдывы яго яшчэ доўга будуць даваць знаць пра сябе.

Юрый Сураўцаў (Масква)

Знешнепалітычныя зносіны Беларусі і Pacii як прадмет культуралагічнай цікавасці

1. Галіна зацікаўленняў навуковай культуралогіі — гэта “культура, зразуметая шырокім”, г.зн. не толькі “літаратура, мастацтва, філософія, права, рэлігія і г.д.”, але і наогул “фундаментальная каштоўнасці” — эпох, грамадстваў,

¹⁴ Цвікевіч А. “Западно-руссизм”. Мн., 1993. С. 16.

рэгіёнаў, этнасаў, дзяржаў, сацыяльных груп¹. Калі вывучэнне ахоплівае да-статкова вялікія адрезкі гісторычнага часу, яно здатнае выявіць пэўныя каштоўнасна-культурныя “сэнсарыенціры”, “спрэсаваныя культурныя коды”² — эпох, грамадстваў, рэгіёнаў, краін і народаў і г.д. Не улічваць іх не мае права ніводзін палітык, які хоча весці сапраўды эфектыўную палітыку. У тым ліку — зневажнюю палітыку, тую, у якой ажыццяўляюцца міждзяржаўныя зносіны.

У такім кантэксле мы і разгледзім — зразумела, тэзісна, — нашу тэму.

2. У зневажнай палітыцы шмат азначае сам вобраз краіны-контрагента, той, з якой звязваецца “твая” краіна. Вобразы гэтых могуць размяшчацца на палюсах (ад “заклятага ворага”, ням. *Erbfeind*, да “братнай дзяржавы”), паміж якімі ёсць месца і, скажам, для “натуранальнага саюзніка”, і для “выгаднага партнёра”, і для “нейтрана”, таварыскага або не дужа каб добразычлівага, і г.д. Для краін, размешчаных па суседстве, такія вобразы-сімвалы, вобразы-інтэрgrатары атрымліваюць асаблівую значнасць.

3. Расія ніколі не ўспрымала Беларусь негатыўна. Гэтак жа і Беларусь Расію. Калі весці гісторыю іх дзяржаўных адносін з часоў Вялікага Княства Літоўскага і Маскоўскага княства і царства, можна ўбачыць, вядома, і сутыкненні, барацьбу (паводле матываў дынастычных; палітычна-арыентальных, звязаных з удзелам у розных “блоках”; была і канфесійная і, з боку беларусаў, нацыянальна-вызваленчая барацьба...). Але выяўна пераважаў “культурны код” фундаментальных каштоўнасцей, якія ўключаюць асаблівую блізкія адносіны, сапраўдане добрасуседства, сяброўства як імператыву, з чым не маглі не лічыцца палітыкі розных (мінус — шавіністы, “імперцы”) напрамкаў. Зразумела, што сваю ролю іграва і памяць пра агульнае “кіеўска-рускіе” мінулае, пра той корань, з якога выраслі тры самастойныя этнасы, нацыі. Даводзіцца пагадзіцца з тым, што савецкі час прынёс развіццю этнакультурнай самасвядомасці Беларусі, самаідэнтыфікацыі беларускага этнасу, развіццю беларускай культуры страту не менш істотную, чым за часы “паланізацыі” і “Паўночна-Захадняга краю” Расійскай імперыі. Пры ўсім гэтым і беларуская нацыя-этнас, беларусская культура не “паланізаваліся”, не “русіфіковаліся”, а ідэя дзяржаўнасці беларускай не растварылася ні ў якой іншай і цяпер адрадзілася (адраджаеца, скажам больш асцярожна).

4. Вельмі часта выкарыстоўваюць у паліталогіі, культуралогіі, яшчэ частацей у цяперашній публіцыстыцы вобраз “краіны-моста”. Гавораць пра Расію як пра мост, што звязвае Усход і Захад, Еўропу і Азію, пра Эстонію як пра мост паміж Еўропай і Расіяй... і Грузія мост, і Казахстан мост, і Польшча

¹ Гл.: Культура и реформа // Поліс. 1993. № 2. С. 166–167. (Гэта калектыўная распрацоўка групы расійскіх аўтарытэтных вучоных-культуролагаў.)

² Гэтыя паняцці метадалагічна пераканальна, на мой погляд, аргументаваны і ўжыты ў працы: Капустин Г.Б. Россия и Запад на путях к миру миров // Кентавр. 1993. № 1. С. 48 і наст.

мост (паміж рознымі цывілізацыямі, канфесіямі) ... А яшчэ — і Іспанія, і Венгрыя, і Фінляндыя, і інш. І, можа быць, больш іншых падстаў мае для такога вобраза-сімвала Беларусь.

Усялякае парапунанне кульгае. І мае мяжу трываласці. Часамі тлумачаць вобраз механічна. Быццам “прахадны двор” перад намі. Але ўжо Беларусь зусім не “прахадны двор”, і не проста стаяк на вялікім “еўразійскім” мосце, і не “карыдор для сувязі Расіі з Еўропай”. Беларусь — удзельніца, сустваральніца руху па “еўразійскім” мосце і з заходу на ўсход (у эпоху Вялікага Княства — больш інтэнсіўнага) і з усходу на заход (яно стала больш інтэнсіўным пасля таго, як Беларусь пачала развівацца ў агульнарасійскім речышчы, а потым і агульнасаюзна-савецкім: таксама тады не адны мінусы дэнацыяналізацыі былі). Вобраз “краіны-моста” прадуктыўны і для палітыкаў, і для культуролагаў у tym выпадку, калі яго разумеюць як процілеглы да іншага вобраза — “平淡нага катла” (ад гэтага вобраза, “melting pot”, у цяперашніх Злучаных Штатах таксама ўстрымліваюцца, этнічнае самаідэнтыфікацыя складнікаў “нацыі грамадзянства” ЗША цяпер моцна заяўляе пра сябе).

5. Асаблівую блізкасць паміж РБ і РФ,магчымую і неабходную з прычын эканамічнага, ваенна-стратэгічнага, этнапсіхалагічнага, уласна-культурнага характару, можна б выказаць, па-моіму, ужыўшы ўжо добра забыты і дыскрэдытаўаны палітычнай своекарыслівасцю вобраз-вызначэнне “Entente cordiale”, “сардэчная згода”. Гэта — і агульная нашая *традицыя*, і, хацелася б лічыць, *канстанта* цяперашніх дачыненняў, і ўзаемна карысная *перспектыва*. Што не супярэчыць ні расійскаму, ні беларускаму знешнепалітычным курсам арыентациі “паводле ўсіх азімутаў”, ні абвешчанай РБ палітыцы нейтралітэту. Прыйрытэтнасць зносін і нейтралітэт спа-
лучаюцца. Дагавор аб добрасуседстве, дружбе і супрацоўніцтве, падпісаны ў лютым 1995 г. у Мінску, адпавядзе канстытуцыям дзвюх сувэрэнных дзяржаў. Прэзідэнт Расіі быў шчыры і, трэба меркаваць, будзе паслядоўны, вы-
конваючы тое, пра што ён тады сказаў³.

Прагназаваць *канкрэтнае* развіццё супрацоўніцтва ў межах лютайскага Да-
гавора, ва ўмовах больш прыйрытэтных зносін паміж РБ і РФ — задача не
мая і закранаць, нават закранаць, яе тут не да месца. Але сказаць пра тое, што
перашкаджае і ў далейшым будзе перашкаджаць ажыццяўленню вызначаных
Дагаворам зносін — гэта знаходзіцца ў межах маёй тэмы, таму што небяспе-
ка, пра якую я скажу далей, палягае ў сферы нацыянальна-дзяржаўных
менталітэтаў, каштоўнасна-культурных “кодаў” абодвух бакоў, якія дамовіліся.

6. Адзін з асноўных, а сёння, мабыць, асноўны “сэнсаарыенцір” у Беларусі — гэта комплексная, шматпланавая ідэя нацыянальнага (і ў сэнсе “нацыі-эт-

³ Барыс Ельцын сказаў так: “З усіх адносін з замежнымі краінамі прыйрытэтныя нашыя адносіны з краінамі СНД. А расійска-беларускія сярод іх — прыйрытэт з пры-
ярытэтам”. І дададзена было: “Беларусь першая сярод рэспублік СНД, што мусілі б
мець такія адносіны з Расіяй” (цит. па газ. The Moskow Times. 1995. Febr. 22).

насуз” і ў сэнсе “нацыі-дзяржавы”) *адраджэння*. Яна ўзята з арсенала не толькі нацыянал-дэмакратай з БНФ, уласціва не толькі духоўнай структуры беларускай гуманітарнай інтэлігэнцыі, што б там ні казалі непрыяцелі і нацыянальнага, і (яны ж) непрыяцелі дэмакратычнага “пачаткаў” у нацыянальна-дэмакратычным руху, натхнёным “беларускай ідэяй”. Расія павінна гэта зразумець, адчуць, поўнасцю паважаць права на нацыянальна-дэмакратычную самастойнасць Беларусі. І Расія афіцыйная, тая, што вядзе справы з РБ на дзяржаўным узроўні, і Расія дзелавая, і Расія антыкансерватыўных грамадскіх рухаў і партый, — Расія *культуры* ў шырокім сэнсе гэтага слова.

У мінульым годзе на міжнародным кангрэсе ў абарону дэмакратыі і культуры, праведзеным па ініцыятыве беларускага ПЭН-цэнтра, я казаў пра “беларусізацыю” як шырокое паняцце, “у якім інтэгруюцца і сапраўдная нацыянальна-дэмакратычная суверэннасць, і яе гаспадарчая, знешнепалітычная і культурная самабытнасць … і сама беларуская нацыянальная самасвядомасць”, а сярод фактараў, якія перашкаджаюць разгарнуцца “беларусізацыі”, назваў і “намаганні пэўных неаімперскіх сіл з “братніяй” Расіі па вяртанні Беларусі ў шэраг “частак адзінага цэлага”⁴. За мінулы год гэтыя “намаганні”, на жаль, паширыліся і паглыбліся, чаму я і дазволіў сабе аўтацитаванне.

Гаворка тут ідзе не пра сп. Жырыноўскага, не пра арганізацыі і рухі, наштатл Расійскага нацыянальнага сабора, Расійскага нацыянальнага адзінства або новастворанай “Дзяржавы” пад кіраўніцтвам Руцкога, — тут, з такім “неаімперцамі”-патрыётамі, усё, як кажуць, ясна. І наўрад ці каго здзівіць пазіцыя зюганайскай КПРФ, што ідзе цяпер зусім не пад сацыял-дэмакратычным, а хутчэй пад сцягам “праваслаўя, самадзяржаўя” … пардон, моцнай расійскай дзяржаўнасці … і народнасці ў ахоўна-“дзяржаўніцкім” духу — пазіцыя, у якой адна з бліжэйшых мэтаў партыі вызначана як “дзяржаўнае адзінства Расіі ў аброўленым Саюзе савецкіх народаў” (нават не рэспублік, а народаў, пра думку якіх “камуністы”-дзяржаўнікі не спыталіся)⁵. Непакоіць тое, што радыкальна-нацыяналістычныя выпраменяванні ідуць з усё больш шырокага ўчастка цяперашняга расійскага палітычнага спектра, з розных яго сектароў, у тым ліку і тых, што прэтэндуюць лічыцца і цэнтрам, і нават ліберальным ці дэмакратычным сектарамі. Гэтыя выпраменяванні захопліваюць і прымушаюць у сваю чаргу “фасфарасцыяваць” афіцыйныя колы Расіі — не толькі сілавыя міністэрствы, але частковая і МЗС, і Камітэт Дзярждумы РФ па сувязях з суайчыннікамі і па справах СНД, які даволі моцна ўзначаль-

⁴ Посттаталітарнае грамадства: Асоба і нацыя. Мн., 1994. С. 61.

⁵ Са Звароту III з'езда Кампартыі Расійскай Федэрацыі “К гражданам России”. Фармулёўка ўзята з даклада Г. Зюганава на гэтым з'ездзе. Варта заўважыць і думку даклада пра “вялікія спадзяванні на саюз кампартый, утвораных на тэрыторыі СССР (не ў дзяржавах суверэнных, а “на тэрыторыі СССР”! — Ю.С.), з многімі з якіх нас звязвае асабістая дружба” (Правда. 1995. 24 янв.).

вае К.Затулін. У дачыненні да краін СНД — Беларусі і Украіны ці Казахстана перш за ёсё — глава Камітэта настойліва і двухсэнсоўна імкнецца “нарошчваць інтэграцыю”⁶.

Апошнім часам справа дайшла да таго, што “дзяржаўна-патрыятычны” публіцысты сталі адраджаць манархічна-імперскі пункт гледжання, згодна з якім беларусы, як і украінцы, ёсць — няхай і этнографічна своеасаблівые — часткі адзінага рускага этнасу (трэцяя частка: велікарусы). Вядома, што ў афіцыйнай статыстыцы Расійскай імперыі і беларусы, і украінцы ўлічваліся як расійцы, а беларуская і украінская мовы — як гаворкі расійскай⁷. Цяпер мы зноў чытаем, што велікарусы, маларосы і беларусы ўласбялоць сабой нейкае магутнае монанацыянальнае ядро, якое, маўляў, засноўваецца “на жыццездольнасці Расіі” — не СССР нават, а, заўважце, Расіі (Г.Зюганав)⁸. Або, без выкрутаў, пра тое, што беларусы і ёсць расійцы, частка расійцаў і, уявіце сабе, цяперашні ўрад Расіі цягнуў валынку з падпісаннем інтэграцыйных дакументаў таму, што жадаў “пакрыўдзіць беларусаў, пакараць за тое, што яны ўсё яшчэ засталіся расійцамі” (А.Цыпко)⁹. Здавалася б, заічваючы беларусаў у расійцы, мы ў Расіі робім проста-такі антыпатрыятычную справу, але аслепленасць неімперствам занадта, відаць, вялікая, каб зразумець, што такімі эскападамі “русафобію” ў суседніх краінах узмацняюць, а вось глядзі ж ты... Глядзі ж ты, галоўрэда “Независимой газеты” У.Траццякова не спыняе і тое, каб усе дзяржавы СНД, акрамя Расіі, аб’яўвіць “тэртыярыяльна-этнічнымі ўтварэннямі”, што не з’яўляюцца пакуль дзяржавамі ні ў якім сэнсе, апрача наяўнасці элементарнай дзяржаўнай атрыбутыкі і дыпламатычнага признання сусветнай супольнасцю”. Якая ж там дробязь для рэдактара, што лічыцца (-ыўся) лібералам і схільны, “трокі агрубляючы”, выказвацца такім чынам!¹⁰ Ці то эпатаўным, ці то правакацыйным, ці то тым і іншым разам...

7. А якія небяспекі пагражаютъ прыярытэтным, у духу “сардэчнай згоды” зносінам Расіі і Беларусі, так бы мовіць, з беларускага боку, калі тримацца “культуралагічнага” рэчышча гэтай тэм?

Што б там ні казалі знаўцы паліталогіі З.Бжэзінскі і Г.Кісіндэр, Расія не толькі была, але і застаецца, і застанеца вялікай дзяржавай. Адчуванне натуральнасці сусветнай, макрарэгіянальной, рэгіянальной ролі Расіі ў міжнароднай палітыцы, г.зн. адчуванне Русі як вялікай і магутнай, а не ўбогай і бяссельнай, выкарыстоўваючы крылатыя слова Някрасава, — ёсць неад-

⁶ Выраз узяты з артыкула: Затулин К. Памяти единства и согласия. НГ. 1994. 10 нояб.

⁷ Гл.: Энциклопедический словарь “РОССИЯ” / Изд. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. СПб., 1898. С. 86, 142.

⁸ Зюганов Г. Сценарии // Сов.Россия. 1994. 24 сент.

⁹ Цыпко А. Безумие Беловежья: Три года спустя // НГ. 1994. 9 дек.

¹⁰ Третьяков В. Квазигосударства в борьбе за выживание // НГ. 1995. 22 апр.

менны складнік расійскага нацыянальна-дзяржаўнага менталітэту, з якім нельга не лічыцца. Пад крыло *па-імперску* зразуметага вялікадзяржаўніцтва імкнуща ў Беларусі сілы, партыі і рухі не столькі дэнацыяналізаваныя, колькі дэнацыяналізатары. З імі, як кажуць, усё зразумела, і ніякія яны не саюзнікі па лютайскім Дагаворы. Гэта саюзнікі Зюганава і Жырыноўскага. Сумна тое, што нацыянал-дэмакраты, тыя беларускія “нацыяналы”, у якіх Васіль Быкаў бачыць “адзіную сілу, якая процістаіць камунікам”, прычым “гэта не тыя нацыяналісты, што ў нас у Расіі, і нават не тыя, што на Украіне. Па сутнасці, гэта дэмакраты, якія абмяжоўваюць сваю дэмакратыю межамі Беларусі”,¹¹ — што яны даюць разыграць “прарасійскую” карту сваім палітычным і культурным апанентам; сумнае непараразуменне (або проста палітычны пралік!) — тое, што для іх афіцыйнае паніцце нейтральнасці Рэспублікі Беларусь нібы выключае прыярытэтныя зносіны з вялікім, без перабольшання, партнёрам і *саюзнікам* на ўсходзе. Пры гэтым яны атаясамліваюць (што крываўна і для дэмакратычнай Расіі, і для расійскіх этнакультурных “сэнсаарыенціраў”) шавіністичную і “дзяржаўніцка-патрыятычную” частку Расіі з Расіяй у цэльым¹². Гэта *агульны* грэх і *агульная* страта для дэмакратычных сіл абедзюх нашых краін, абедзюх сучасных культур, што разумеюць як сапраўды фундаментальная каштоўнасці, — тое, што нацыянал-дэмакраты ў РБ і ліберальна-дэмакратычная частка палітычнага, культурнага спектра ў РФ не знайшли адзін аднаго ды і, бадай, не былі зацікаўлены ў тым, каб знайсці. Пакуль? Не ведаю, час пакажа...

(Пераклада з расійскай мовы Святланы Сачанка)

Вера Ляшук (Брэст)

Роля рускай педагогічнай думкі ў станаўлении методыкі выкладання беларускай літаратуры

Пад націскам рэвалюцыі 1905–1907 гг. царскі ўрад вымушаны быў даць дазвол і беларусам на адкрыццё прыватных школ на роднай мове. Яны пачалі адчыняцца на ўсёй этнічнай беларускай тэрыторыі. Актыўізізаўся і легалізуваўся гэты працэс у час нямецкай акупацыі. У першае дзесяцігоддзе праца школ на роднай мове ў БССР стала дзяржаўнай палітыкай. Згодна з пастановай другой сесіі ЦВК БССР “Аб практычных мерапрыемствах па правядзенні нацыянальнай палітыкі” ад 15 ліпеня 1924 г. ва ўсіх тыпах школ рэспублікі

¹¹ “Вопросы литературы” ў выдатнай публікацыі — перапісцы з сябрамі-пісьменнікамі Вячаслава Кандрацьеўа — апубліковалі шэраг лістоў да расійскага франтавіка-пісьменніка Васіля Быкава. Цытаванне — з ліста ад 12 ліпеня 1993 г. Гл.: Вопросы литературы. 1995. Вып. 1. С. 303.

¹² Гл. заяву БНФ, зробленую ў 1992 г. (Выбар. 1992. 8 ліп.).

пачала выкладацца беларуская літаратура як навучальны предмет. Гэта выклікала неабходнасць тэарэтычнага забеспечэння яго выкладання. Пачалося станаўленне новай педагогічнай навуки — методыкі выкладання беларускай літаратуры ў школе.

У першыя два дзесяцігоддзі XX ст. гэты працэс ішоў досыць інтэнсіўна. На тое былі свае прычыны і прадумовы. Гэтаму спрыялі энтузіазм нацыянальна свядомай інтэлігенцыі як найхутчэй адрадзіць асвету і культуру свайго народа, а таксама палітыка ўрада БССР 20-х гадоў.

Маладая навука творча ўбірала традыцыі нацыянальнай асветы ў старожытнасці, выкарыстоўвала вопыт народнай педагогікі і здабыткі народа ў суседзяў, дзе на той час дасягненні ў гэтай галіне былі больш значныя.

Адразу зазначым, што на пачатковым этапе станаўлення методыкі выкладання літаратуры беларускія педагогі не кіравалі ўсяпую чужыя набыткі, а выкарыстоўвалі іх творча, у многім ішлі сваім шляхам, узбагачаючы сусветную педагогічную думку. Прайлюструем гэтую выснову на прыкладзе беларускіх чытанак для пачатковай школы 1906—1920 гг. Паказальна, што ў працу па іх напісанні ўключыліся відныя пісьменнікі і навукоўцы. Сярод іх — Цётка, Якуб Колас, Вацлаў Ластоўскі, Язэп Лёсік, Сцяпан Некрашэвіч, Леаніла Чарняўская і Максім Гарэцкі.

Калі Цётка ў стварэнні “Першага чытання для дзетак беларусаў” зыходзіла з уласнага вопыту і народнай педагогікі, то Якуб Колас як выхаванец настаўніцкай семінарыі пры напісанні “Другога чытання для дзяцей беларусаў” узяў за ўзор кнігі для пачатковай школы К. Ушынскага, выдатнага рускага педагога. Праўда, Якуб Колас усё-такі не пагадзіўся з сваім настаўнікам і ўключыў у “Другое чытанне” творы сацыяльнай накіраванасці.

Цётка і Якуб Колас былі не толькі складальнікамі, але і аўтарамі падручнікаў для I—IV класаў пачатковай школы. У чытанкі яны ўключылі толькі ўласна напісаныя, ды яшчэ і фальклорныя творы. Усе, хто ішоў следам за імі, выкарыстоўвалі здабыткі Цёткі і Якуба Коласа, хоць і не спыняліся на дасягнутым сваімі папярэднікамі: уносілі карэктывы ў адбор твораў і іх кампаноўку ў падручніку.

Пасля Цёткі і Якуба Коласа чытанкі для пачатковай школы стварае Вацлаў Ластоўскі. У гэтыя кнігі для дзіцячага чытання ён уключае творы розных беларускіх пісьменнікаў, у тым ліку і тыя, што былі ў “Першым” і “Другім чытанні”. Прынцыпова новым, што не было ўласціва ні беларускім яго папярэднікам, ні рускім аўтарам для пачатковай школы, было тое, што Ластоўскі ўводзіць гістарычны матэрыял пазнавальнага характару, піша і ўключае ў падручнік свае творы на гістарычную тэматыку, пра выдатных сыноў свайго народа. У нацыянальным адраджэнні, у стварэнні беларусамі сваёй дзяржавы Вацлаў Ластоўскі прыдаваў вялікае значэнне веданню гісторыі. Ён пісаў: “Гісторыя — гэта фундамент, на каторым будуеца

наша жыццё. І нам, каб будаваць сваё жыццё, трэба пачаць з фундамента, каб будынак быў моцны”¹.

Такое наватарства Вацлава Ластоўскага пазней выкарыстоўваюць Л.Чарняўская і Я.Лёсік.

Новае слова ў стварэнні падручнікаў для пачатковай школы сказала Л.Чарняўская. Вядома, што ў працы над імі аўтарцы дапамагаў Максім Гарэцкі. У яе падручніках “Родны край” побач з творамі беларускай літаратуры значыліся пераклады з рускай, польскай, французскай, нямецкай і інш. Паказальна, што многія творы Л.Чарняўская брала з чытанак іншых народаў, найперш рускіх аўтараў: К.Ушынскага, Л.Талстога, а таксама з польскіх хрэстаматый. На жаль, аўтарства апошніх чытанак Л.Чарняўской не названа. Так натуральна педагогічныя здабыткі іншых народаў уваходзілі ў метадычную спадчыну беларусаў.

Гэтая добрая традыцыя існавала ў 20-я гады ў БССР. Асноўны педагагічны часопіс той пары “Асвета” з нумара ў нумар вёў рубрыку “Кнігапіс”, дзе змяшчаліся анатацыі не толькі на беларускія выданні, але і на рускія. Папулярызаваліся таксама працы педагогаў Германіі, Англіі, Францыі і інш. Паказальна, што лабараторны метад прыйшоў у Беларусь з ЗША, прыйшоў, трэба думаць, праз Расію.

Уплыў рускай метадычнай думкі той пары на станаўленне гэтай навукі ў БССР быў асабліва значны. Гэта тлумачыцца шэрагам акалічнасцей. БССР уваходзіла ў склад СССР. Москва ажыццяўляла агульную палітыку ў галіне ўсёй савецкай асветы і адукцыі. Менавіта там распрацоўваліся канцептуальныя падыходы да развіцця школы ў СССР. Да гонару кіраўнікоў Наркамата асветы БССР, метадысту 20-х гадоў яны крытычна ставіліся да педагагічных ідэй, якія ішлі з Москвы. Многае не прымалі зусім ці ўносілі адпаведныя карэктывы. У БССР не было суцэльнага захаплення комплекснымі праграмамі. Па іх працевалі пачатковая школа і V–VI класы. У VII класе заставалася прадметнае выкладанне. У V–VI класах таксама захоўвалася прадметнасць, хоць матэрыял групаваўся па тэмах. І.Самковіч настойліва праводзіў думку, што “характар комплекснасці ў другім канцэнтры (V–VI класы. — В.Л.) ніколік не супярэчыць прадметнасці”. Займацца па комплекснай сістэме — гэта зусім не значыць адмовіцца ад прадметнасці². У Беларусі ў гэтыя гады ўдалося захаваць літаратуру як прадмет эстэтычнага цыкла. Метадысты 20-х гадоў усё зрабілі для таго, каб літаратура не згубіла сваёй самастойнасці, каб не была ператворана ў ілюстратарку грамадазнаўства, як гэта мела месца ў РСФСР. Не тэматычная адпаведнасць таму ці іншаму комплексу, а мастацкая

¹ Цыт. па : Кісялёў Г. Ластоўскі Вацлаў // Беларускія пісьменнікі: Біябіліографічны слоўнік. Мн., 1994. Т. 4. С. 16.

² Самковіч І.К. Беларуская літаратура ў комплекснай сістэме выкладання // Асвета. 1928. № 1. С. 40.

адметнасць і значнасць былі асноўнымі крытэрыямі для ўключэння твораў у школьнае вывучэнне. Таму ёсьць усе падставы сцвярджаць, што літаратура ў школах БССР не панесла такіх вялікіх выдаткаў, якія мелі месца ў выкладанні гэтага навучальнага прадмета ў школах Расіі³.

Перадавыя ідэі рускай класічнай метадычнай думкі ў 20-я гады ўкараняліся ў беларускую методыку выкладання літаратуры праз педагогічную і науковую працу І.Замоціна, выдатнага рускага вучонага, запрошанага выкладчыкам у Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт. І.Замоцін закончыў Пецярбургскі педагогічны інстытут і добра ведаў метадычную спадчыну выдатных рускіх педагогаў Ф.Буслаева, В.Вадавозава, У.Стаюніна, В.Астрагорскага, Ц.Балталаона і інш. У Беларускім дзяржаўным універсітэце І.Замоцін чытаў методыку выкладання літаратуры, сістэматычна выступаў перад настаўнікамі з лекцыямі, публіковаў артыкулы ў часопісе “Асвета”. У 1927–1928 гг. гэтыя матэрыялы будуць пакладзены ў аснову яго працы “Мастацкая літаратура ў школьнім выкладанні” (1 і 2 выпускі). Публікацыі выдатнага рускага вучонага, выступленні ў друку беларускіх метадыстаў І.Самковіча, У.Дзяржынскага, М.Каспяровіча фактычна і акрэслівалі магістральны напрамак у развіцці методыкі выкладання роднай літаратуры.

Першыя публікацыі І.Замоціна ў педагогічным друку былі прысвечаны праблеме літаратурнай адукцыі (1924). Яны з’явіліся ў той час, калі ў БССР акрэсліваліся змест і структура адукцыі па беларускай літаратуры, расправоўваліся першыя дзяржаўныя праграмы па выкладанні нацыянальнага прыгожага пісьменства ў школе. Праблема літаратурнай адукцыі вучняў у Беларусі набывала не толькі тэарэтычнае, але і практычнае значэнне.

Знаўца рускай класічнай методыкі выкладання літаратуры ў школе І.Замоцін, зыходзячы з гістарычнага вопыту школ Расіі, засцерагаў стваральніцкай праграм па беларускай літаратуры ад метадычнага пражэкцёру, якое мела месца ў яго на радзіме. Ён лічыў, што пачынаць акрэсліваць змест і структуру літаратурнай адукцыі ў Беларусі патрэбна на той тэарэтычны аснове, якую распрацавалі выдатныя рускія метадысты В.Вадавозаў, У.Стаюнін, В.Астрагорскі і інш. і ў якую яны ўключалі развіццё культуры мовы вучняў, літаратурную начытанасць, умение ацэньваць твор з боку зместу і формы, літаратурна-творчую самадзейнасць. Усё гэта немагчыма без ведання асноў тэорыі і гісторыі літаратуры.

І.Замоцін пераканальна паказваў, што комплекснае размеркаванне літаратурнага матэрыялу не можа ахапіць усе класы. Яно мэтазгодна ў пачатковай школе і ў V–VI класах, бо адпавядзе ўзроставым асаблівасцям дзяцей. Разам з тым выдатны рускі вучоны яскрава бачыў недахопы ў такім тэматычным адборы твораў, які зводзіўся толькі да грамадскай праблематыкі. Ён настой-

³ Раткович Я.А. История преподавания литературы в средней школе. М., 1976; Никольский В.А. Методика преподавания литературы в средней школе. М., 1971.

ліва праводзіў думку пра неабходнасць уключэння ў школьнія праграмы твораў рознай тэматыкі і праблематыкі, пераконваў, што вучні павінны знаёміца з яркімі аўтарскімі індыўідуальнасцямі. Пачынаючы з VII класа, на думку І.Замоціна, у школе трэба вывучаць сістэматычны курс літаратуры бягучага і папярэдняга стагоддзя.

Аўтары першых праграм па беларускай літаратуре выкарысталі толькі некаторыя высновы вучонага, а менавіта тыя з іх, што датычацца структуры літаратурнай адукацыі ў сямігадовай школе. На жаль, думка І.Замоціна пра неабходнасць шырокага азнямлення вучняў V–VI класаў з жанравай, тэматычнай разнастайнасцю твораў у беларускіх праграмах не была рэалізавана не толькі ў 20-я гады, але і ў наступныя дзесяцігоддзі аж да 90-х гадоў. Толькі ў апошнія гады беларуская метадысты пачалі актыўна выкарыстоўваць навуковую спадчыну выдатнага рускага вучонага.

І.Замоцін прапагандаваў на беларускай глебе агульнадыдактычныя прынцыпы выкладання літаратуры. Шмат увагі ён надаваў прынцыпу навуковасці. У канкрэтнай гісторычнай сітуацыі той пары, калі многія чыноўнікі ад асветы былі захоплены ідэямі Пралеткульта, калі ставіліся пад сумненне навуковыя ацэнкі папярэднікаў, арыентацыя метадыстаў і настаўнікаў на навуковасць у выкладанні мела выключнае значэнне. Паказальна, што прынцып навуковасці быў цудоўна рэалізаваны У.Дзяржынскім у яго падручніку “Выпісы з беларускай літаратуры XIX–XX стагоддзяў (з далучэннем уводных і крытычных артыкулаў, літаратурных тэм, пытанняў і заданняў)”. У загалоўку акрэслены метадычны апарат падручніка, які даваў вучню і настаўніку мажлівасць стварыць выразнае навуковае ўяўленне пра вывучаемага пісьменніка. Кожны раздзел, які прысвечаны мастаку слова, у “Выпісах” адкрываецца невялікай біяграфічнай даведкай ці аўтабіографіяй, затым змешчана біяграфія асноўных твораў вывучаемага аўтара, далей ідзе крытычны артыкул пра яго творчасць. Некаторыя артыкулы пісаў У.Дзяржынскі, большасць жа — урыўкі з прац даследчыкаў творчасці пісьменніка. У канцы змешчаны тэмы для дакладаў і літаратура, якую пры гэтым пажадана выкарыстаць.

І.Замоцін прапагандаваў розныя метады навучання, якія шырока выкарыстоўваліся ў рускай дарэвалюцыйнай школе, раіў разумна спалучаць у навучанні рэпрадуктыўныя і эўрыстычныя спосабы дзейнасці вучняў. Вучоны здолеў сказаць сваё ражучае “не” многім навацыям той пары, якія вялі да выдаткаў у літаратурнай адукацыі вучняў. Не страціла актуальнасці яго ацэнка літаратурных прысудаў, якімі ў апошнія гады пачалі захапляцца некаторыя настаўнікі беларускай літаратурэ: “Калі разглядаць літаратурныя суды з пункту гледжання іх пастаноўкі, г.зн. галоўным чынам той інсцэніроўкі, якая ўваходзіць у арганізацыю літаратурнага суда, дык іх трэба прызнаць цікавым і небескарысным сродкам школьнай забавы. А для мэтаў літаратурнай асветы яны мала падыходзяць, таму што растлу-

мачваючы адны літаратурныя з’явы, яны ў той самы час уносяць блытаніну ў разуменне іншых”⁴.

І.Замоцін не толькі распрацоўваў тэарэтычныя асновы методыкі выкладання літаратуры ў школе, не толькі папулярызаваў сярод беларускіх педагогаў рускую класічную метадычную спадчыну, але пакінуў ўзоры метадычнай інтэрпрэтацыі мастацкіх твораў нацыянальнага прыгожага пісьменства. Ён быў адным з першых, хто паказаў настаўнікам, як трэба вивучаць у школе паэму Якуба Коласа “Новая зямля”. Працы І.Замоціна па вивучэнні твораў беларускай літаратуры ў школе былі стымулам і ўзорам для беларускіх педагогаў у гэтым кірунку.

Папулярызатарамі ідэй класічной рускай метадычнай спадчыны выступалі і некаторыя настаўнікі. Заслугоўваюць увагі публікацыі ў друку канца 20-х – пачатку 30-х гадоў настаўніка У.Раманінава. Яму належыць цыкл артыкулаў у часопісах “Асвета” і “Камуністычнае выхаванне”, прысвечаных проблемам пазакласнай працы па беларускай літаратуры. У.Раманінаў распрацоўваў і праводзіў, а пазней апісваў у друку літаратурныя вечарыны, гурткі, гульні, святкаванне юбілеяў пісьменнікаў у школе.

На жаль, перыйяд плённага ўплыву рускай думкі на развіццё методыкі выкладання беларускай літаратуры быў кароткі. Ён гвалтоўна быў спынены ў 30-я гады, калі пачаліся масавыя рэпрэсіі супраць нацыянальна свядомых беларусаў, якія шчыравалі на ніве народнай асветы і адукацыі, а таксама і тых выдатных рускіх вучоных, хто прыехаў да нас са шчырым намерам служыць беларускай культуре. Пачынаючы з 30-х гадоў, беларуская метадычная думка была пазбаўлена самастойнасці. Метадысты нашай рэспублікі, каб быць надрукаванымі, маглі ісці толькі ў фарватэры рускіх даследчыкаў, а часам проста паўтараць сказанае імі.

Вольга Шынкарэнка (Гомель)

Аб некаторых асаблівасцях паэтыкі гістарычнага жанру ў беларускай і рускай літаратурах

Паэтыка як навука аб законах унутранай сувязі і судадносінах розных узоруяй мастацкага цэлага, як параўнальная новая аналітычна-сінтэтычная галіна філалагічных ведаў, дзе характар і функцыі ўзаемадачыненняў разглядаюцца ў адпаведнасці з агульнай ідэяй, што яднае, арганізуе ўсю складаную пабудову твора, — пакуль недастатковая часта трапляе ў кола самастойных літаратуразнаўчых даследаванняў. “Аналізу паэтыкі … — аналізу жанравага, аналізу зрухаў стылістичных і моўных — практична ў нас у крытыцы няма, і

⁴ Замоцін І.І. Мастацкая літаратура ў школьнім выкладанні: Метадычныя нарысы. Мн., 1928. Вып. 2. С. 70–71.

гэта звязана яшчэ і з крызісам, які наогул перажывае сёння літаратурная крытыха. Яна толькі пераходзіць са стадыі шаманства (ці “публіцыстычнай” стадыі) у стадыю прафесійнага разбору эстэтычнай сітуацыі”, — з палемічным запалам і наўмысным перабольшшаннем сцвярджае Н.Іванова¹. Але ў цэлым можна пагадзіцца з прыведзеным выказваннем.

У літаратуры апошніх дзесяцігоддзяў назіраецца прыкметная тэнденцыя да разнастайнасці жанровых пошукаў. Асаблівую цікавасць тут уяўляюць празаічныя формы з іх рухомасцю структуры, жанравай эвалюцыяй, новаўтварэннямі, з аднаго боку, і з крышталізацыяй, вяртаннем да традыцыйных форм, з другога. А, як вядома, праблема жанру, які разумеецца намі як змястоўная форма, як цэласная сістэма структурна і функцыональна звязаных паміж сабой сэнсавых элементаў, носьбітаў адпаведнага задуманай форме жыщёвага матэрыялу, стаіць у цэнтры паэтыкі². Тым больш аргументавана выглядае наша цікавасць да гэтага актуальнага і надзвычай складанага літаратуразнаўчага пытання.

Гістарычны празаічны жанр у беларускай літаратуре ў адрозненне ад суседній рускай толькі-толькі пачынае сваё развіццё. Доўгі час у нашай прозе пасля першых і незавершаных спроб рэпрэсаваных Б.Мікуліча (“Адвочнае”) і Я.Дылы (“На шляху з варагаў у грэкі”) аж да шчаслівага і наканаванага з’яўлення “па-беларуску шчырых і па-караткевічайську рамантычна-незамутнёных”³ твораў аршанская аўтара гістарычны жанр як самастойная мастацкая з’ява амаль не развіваўся. Суцяшэнне ад такога незайдроснага факта можна знайсці толькі ў тым, што айчыннай прозе не спатрэбіцца прыкладаць шматлікія намаганні, каб пазбавіцца ці пераадолець тыя сацыялагізаторскія стэрэатыпы ў распрацоўцы гістарычнай тэматыкі, якія шмат у чым нашкодзілі рускай савецкай літаратуры.

Але трэба сумленна прызнацца, што прыведзены аргумент не асабліва радуе. Бо стрымліванне натуральнага ходу літаратурнага развіцця, хай і з памылкамі, з хваробамі росту, адсутнасць таго ж колыкаснага фактара ні ў якой ступені не спрыялі якасным зрухам. Тому, здаецца, няма чым аспрэчыць горкую і небеспадстаўную заўвагу К.Тарасава пра тое, што “... у нас ёсць паасонныя творы, але мы ніколі не мелі (і сёння не маем) пэўнай школы гістарычнай мастацкай літаратуры”. І ўжо зусім бязлітасна пісьменнік дадае: “Тое ж можна сказаць і пра гістарычную навуковую літаратуру”⁴.

Нягледзячы на сур’ёзнасць выказанай заўвагі, нельга не ўлічваць тое, што ўжо стала мастацкай з’явай, трывала ўвайшло ў духоўнае жыццё сучасніка, напісаная У.Караткевічам, Л.Дайнекам, В.Іпатавай, самім К.Тарасавым і

¹ Иванова Н. Пути современной поэзии // Вопросы литературы. 1994. Вып. 1. С. 20.

² Михайлов А.В. Проблемы исторической поэтики в истории немецкой культуры. М., 1989. С. 5.

³ Барадулін Р. Быў. Ёсць. Будзеш! // Літ. і мастацтва. 1984. 27 ліп.

⁴ Тарасаў К. Падзеі гісторыі і версіі літаратуры // Полымя. 1988. № 2. С. 197.

іншымі. Надзвычай абнадзеявае ўпэўненасць у карысці ад распачатай спраўы маладзейшых аўтараў — У.Арлова, В.Чаропкі.

У агульным плане задачы гістарычнага жанру, вызначаныя яшчэ Лукіянам, гучыць так: “...навучыць, захапіць, прынесці асалоду з перавагай то адной з іх, то другой у залежнасці ад зместу і характару сачынення”⁵. Дасягнуць паставленыя задачы магчыма толькі пры ўмове, калі пісьменнік будзе прытрымлівацца прынцыпа дакладнай адпаведнасці прайдзе жыцця, разумных сутадносін рэальнаага факта і мастацкай выдумкі.

Бо адным мы вінны, пакуль жывы,
Перад нашаю вялікай нівай:
Праўдай абавязаны мы ёй,
Ісцінай.
Адзінаю.
Адной.⁶

Гэтые слова У.Караткевіча цалкам адпавядаюць творчай канцэпцыі Д.Балашова, рускага фалькларыста, гісторыка, аўтара цыкла раманаў “Гасудары маскоўскія”. Іх аўтар заўёды гранічна ўважлівы да фактавай, да самых маленъкіх дробязей эпохі, што надзвычай дапамагае яму ў паказе вядомых дзяржаўных асоб рускай гісторыі XIII–XIV стст. Падкрэслім: мастака непакоіць не толькі прайдзівасць той ці іншай падзеі, канфлікту, псіхалагічная выверанасць учынкаў і паводзін герояў, але і іх мова. “Павінен сказаць пры гэтым, — дзеліцца сваімі думкамі раманіст, — што сама пабудова фразы часам больш дае адчування старажытнасці, чым асобныя выказванні”⁷.

Такія ашчадныя адносіны пісьменніка да моўнай спадчыны, да гістарычнага матэрыялу сведчаць пра яго жаданне аднавіць загубленыя часам ці ўпрадаваць адкінутыя некуды ўбок цаглінкі з падмурка свайго этнасу, дакладна перадаць цяжкасці станаўлення маладой дзяржавы, фармавання яе з асобных княстваў. Можна прымаць або не прымаць аўтарскую канцэпцыю гісторыі, яго разуменне асобы, яе ролі ў гістарычным працэсе, але нельга не пагадзіцца з яго думкай пра тое, што “лёсы людзей існуюць у гісторыі, і гісторыяй, дадзенымі спрадвеку законамі вызначаюцца беды і радасці, поспехі і скрухі кожнага з нас, кожнага тленнага і часовага чалавечага жыцця”⁸.

Ад падзейнай эпічнасці твораў Д.Балашова, яго цалкам аб'ектывізаванай манеры пісьма істотна адрозніваюцца аповесці і раманы Ю.Давыдава, хоць ён таксама абапіраецца ў асноўным на документальную аснову, пераканаўчы псіхалагізм, натуральныя размоўныя інтанацыі. Найперш вылучае творы гэтага празаіка форма падачы матэрыялаў. У яго “Дзвюх звязках пісем” няма

⁵ Цыт. па кн.: Аверинцев С. Поэтика древнеримской литературы. М., 1989. С. 224.

⁶ Караткевіч У. Зб. тв.: У 8 т. Мн., 1987. Т. 1. С. 267.

⁷ Балашов Д.М. Всегда в окружении фактов // Лит.газ. 1987. 7 окт.

⁸ Балашов Д. Бремя власти // Роман-газета. 1983. № 7. С. 3.

пасрэднікаў, размова вядзеца ад імя першай асобы. Жывым аповядам сведкі, які павінен быць данесены да іншых, успрымаеца твор “Завяшчаю вам, браты...” А “Лёс Усольца” паўстае як прыклад удала імітаваных мемуараў. Часта да сапраўды існуючых гістарычных матэрыялаў пісьменнік дадае сфальсіфікаваныя дакументы, запісы сказанага выдуманымі героямі, дазваляе сабе вызначыць жанр рамана як пісьмы і пры гэтым настойліва сцвярджаць, што “гісторыя не прадмет самазадавленасці, а прадмет самапазнання”⁹.

Яшчэ больш яскравы прыклад свабоды выяўлення аўтарскага “я” ўяўляе сабой творчасць У.Караткевіча, які ўвесь час імкнуўся да стварэння універсальнага гістарычна-рамантычнага жанру, дзе на роўных уладараць канкрэтны факт і мастицкая выдумка, звесткі летапісаў і этнографічны матэрыял, дакладная падзея і неверагодныя сюжэтныя хады, дзе назіраеца дыфузія розных паэтычных формаў і шматстыльавое ўзаемадапаўненне, а герой жыве высокай нацыянальнай ідэяй. Яшчэ Ф.Шылер пісаў: “Прывучаючы чалавека разглядаць сябе ў сувязі з усім мінулым і падрыхтоўваючы яго да вывадаў у адносінах да самай далёкай будучыні, вывучэнне гісторыі здымае межы паміж нараджэннем і смерцю, якія заключаюць у такія цесныя і такія прыгнітаючыя рамкі індывідуальнае чалавечасці жыццё і сваёй аптычнай ілюзіі падаўжаюць яго кароткае існаванне да бясконцасці, робячы непрыкметным пераход ад індывидуума да роду”¹⁰.

Як вядома, кожная эпоха нараджает сваіх герояў. Асoba прайяўляеца ў канкрэтных гістарычных абставінах, яна нібы адгукаеца на запатрабаванні часу. Трэба гаварыць пра ўплыў абставін на фармаванне асобы і, наадварот, ролю асобы і яе ўплыў на развіццё абставін, гэтаксама як і пра спецыфіку героя гістарычнага жанру, сацыяльна-гістарычную дэтэрмінаванасць яго характару. І не мае значэння, рэальная, канкрэтна існуючая гэта асoba ці плён мастицкай выдумкі, творчай фантазіі пісьменніка. У Караткевіча ідуць побач Андрэй Беларэцкі і Раман Ракута, медыкус і Гервасій Выліваха, Юрась Братчык і Іуда, Загорскі і Каліноўскі ... У В.Іпатавай — Алекса і Прадслава, Чорная княгіня і князь Наваградскі. Л.Дайнека выбірае князёў Вячку, Уладзіміра, Усяслава Чарадзея і Міндоўга. (Пералік можа быць працягнуты.)

Вельмі істотную ролю адыгрывае духоўная сутнасць названых герояў, адстойванне імі гуманістычных ідэалаў, заваёў розуму і культуры, а пра гэта ні дакументы, ні летапісы не паведамляюць. І тады на дапамогу пісьменніку-гісторыку прыходзіць уяўленне, “... настрой, той стан душы, асаблівы, напяты, гатовы на ўсё, той настрой, калі здаецца, што няма немагчымага, той настрой адпаведнасці сябе — свету, які бацькі крыху велікапышна, але ўвогуле правільна звалі натхненнем”¹¹. Б.Акуджава, аўтар “Глытка свабоды”, “Пада-

⁹ Давыдов Ю. Он рыдал, убивая Портоса // Літ.газ. 1987. 23 дек.

¹⁰ Цыт. па кн.: Вейман Р. История литературы и мифология. М., 1975. С. 28.

¹¹ Караткевіч У. Зб. тв. Т. 8. Кн. 2. С. 358.

режжа дыледантаў”, “Спакання з Банапартам”, гэты ўнутраны стан, як і ўласную далучанасць да зместу, падзеянасці твора, перадаў у вершы “Я пішу гісторычны раман” наступным чынам:

Были дали голубы,
Было вымысла в избытке,
и из собственной судьбы
я выдергивал по нитке.

...

Вымысел — не есть обман.
Замысел — еще не точка.
Дайте дописать роман
до последнего листочка.¹²

Варта будзе сказаць, што менавіта Б.Акуджаву (ды яшчэ хіба В.Пікуля) найбольш дакараюць за адвольнае абыходжанне з гісторычным матэрыялам, крытыкуюць за некананічнасць жанраў, “рэтраспектыўнасць” прозы. Тым не менш, няма перабольшання ў вершаваным прызнанні творцы. Лёсы герояў заўсёды ў той ці іншай ступені пераплютаюцца, судакранаюцца з лёсам аўтара праз мноства рэалій, асацыяцый, аналогій. Нельга адмовіць пісьменніку і ва ўменні разгарнуць захапляючae дзеянне, пабудаваць адметную шматгаліновую апавядальную структуру з элементамі сюжэта ў сюжэце, прыватнымі і ананімнымі пісьмамі, дзённікамі запісамі, аформленнымі па законах драматургіі дыялогамі, неаднаразовымі пасляслоўямі, як, скажам, у “Падарожы дыледантаў”; або выбраць нетрадыцыйны, часцей за ўсё — перыферыйны, а не непасрэдна з самога цэнтра гісторычнай падзеі, пункт асвятлення яе (да прыкладу, вайны 1812 г. у “Спаканні з Банапартам”). Гэта не павінна здзіўляць, бо раманіста найперш цікавяць не ваенныя баталіі, а маральны, духоўны аспект гісторычнай з’явы. І гэта яго права.

Вядома, пісьменнік-гісторык павінен шмат ведаць, але не ў меншай ступені інтуітыўна здагадвацца, не трymаючы скутай фантазію, будаваць і выкладаць версіі. І тады змest і форма яго твора разам з аналітызмам, дакладнасцю фактаў і дэталей, документальнасцю ўзбагацяцца ўласнымі гіпотэзамі, схільнасцю да значных адкрыццяў праз “маленькага” чалавека, асобныя дэталі. Развіццё гісторычнай белетрыстыкі ў акрэсленым кірунку абяцае даць плённыя вынікі, асабліва ў беларускай літаратуры, дзе пісьменніку часта даводзіцца адштурхоўвацца ад легенды, падання і дзе гісторычны жанр сінтэтычна ўвабраў у сябе адзнакі філософскага, інтэлектуальнага (да прыкладу “Хрыстос прыязмліўся ў Гародні”, “Чорны

¹² Окуджава Б. Стихотворения. М., 1984. С. 221.

замак Альшанскі” У.Караткевіча). С.Дангулаў, якому належаць раманы “Дыпламаты”, “Кузнецкі мост”, “Ютрань у Рапала”, настойваючы на гарманічнай суднесенасці кампанентаў гістарычнага твора, асабліва падкрэслівае неабходнасць у ім сутнасных абагульненняў пададзенага матэрыялу, бо “гэта … раман думкі”¹³.

Увогуле ж цяжка гаварыць пра жанравую чысціню сучаснай гістарычнай прозы. Аповесць А.Мальдзіса “Восень пасярод вясны”, паводле ўласнага вызначэння пісьменніка, “сатканая з гістарычных матэрыялаў і мясцовых паданняў”¹⁴. Цікавыя формы падачы гістарычнага матэрыялу назіраюцца ў В.Іпатавай. Скажам, элементы жанру хаджэння ў аповесці “За морам Хвалынскім”, прыгодніцкія матывы ў гэтым і іншых творах. Арыгінальна вырашае праблему апавядальніка У.Арлоў у апавяданнях “Пішу вам у Масковію”, “Маналог святога Пётры”. Ён актыўна нагружаем сюжэт снамі-мроямі, выключнымі здарэннямі. З другога боку, гэты ж аўтар надзвычай плённа працуе ў жанры гістарычнага трактата, навукова-публіцыстычнай эсэістыкі, якая на сёняня вельмі гучна заяўляе пра сваю прысутнасць. Маюцца на ўвазе даследаванні “Еўфрасіння Полацкая”, “Таямніцы старажытнага Полацка” У.Арлова, “Імя ў летапісе” В.Чаропкі, кніга Ф.Несцерава “Сувязь часоў”, работы Я.Гордзіна і многіх іншых аўтараў. Нельга змяншаць значэнне такога тыпу літаратуры ў параўнанні з гістарычнай мастацкай прозай, бо вельмі часта менавіта гэтая высокамастацкая публіцыстыка выконвае функцыі падручнікаў, своеасаблівых даведнікаў, а значыць, вельмі спрыяе папулярызацыі гістарычных ведаў.

Памятаючы пра тое, што ўзаемадачыненні, узаемаўпłyвы культур розных этнасаў уяўляюць сабой вельмі складаны працэс, які пры ўмове асабліва значных запазычанняў пагражает небяспекай, можа закончыцца трагічным паглынніем, растварэннем пасіўных, менш дзеяйсных культур больш моцнай з іх або стварэннем нейкай хімернай квазіэтнакультуры, што ніколікі не лепей, беларускія пісьменнікі павінны дбаць пра ўласныя шляхі развіцця гістарычнай прозы, стварэнне дасканалых у эстэтычных адносінах твораў — тым больш, што “наша неагляднае эпічнае поле гісторыі працягвае чакаць сваіх руппліўцаў”¹⁵.

¹³ Дангулов С. Рыцари Совести // Літ. обозрение. 1981. № 6. С. 20.

¹⁴ Мальдзіс А. Восень пасярод вясны: Аповесць, сатканая з гістарычных матэрыялаў і мясцовых паданняў. Мн., 1984.

¹⁵ Лойка А. Эпічнае поле гісторыі // Літ. і мастацтва. 1989. 17 сак.

Аляксей Мусорын (Новасібірск)

Лексічныя беларусізмы ў рускіх гаворках Новасібірскай вобласці

Наш артыкул напісаны па матэрыялах выдадзенага ў 1979 г. “Слоўніка рускіх гаворак Новасібірскай вобласці”¹. Спіс беларусізмаў, атрыманы ў выніку паслоўнага прагляду названага слоўніка, уключае пяцьдзесят чатыры лексімы, дзвеяць з якіх, зрэшты, з’яўляюцца толькі беларускімі варыянтамі (фанетычнымі або словаўтваральна-марфалагічнымі) слоў, агульных для беларускай і рускай моваў: *грыбница* (бел. *грыбніца*), *дочка* (бел. *дачка*), *казатъ* (бел. *казацъ*), *куды* (бел. *куды*), *морква* (бел. *морква*), *абодвое* (бел. *абодва*), *огурки* (бел. *агуркі*), *отвесюль* (бел. *адусюль*), *откуль* (бел. *адкуль*), *орать* (бел. *арацъ*). З прыведзеных тут слоў трэба звярнуць увагу на дзеясловы *казатъ* і *орать*. Так, беспрыставачны дзеяслой *казатъ* можа быць у роўнай ступені як беларусізмам, так і ўкраінізмам (укр. *казаті*). Што да дзеяслова *орать*, то ён можа быць не толькі запазычаннем з беларускай або ўкраінскай мовы, але і велікарускім архаізмам, які захаваўся ў дыялектах.

Паколькі нашчадкі ўкраінскіх перасяленцаў складаюць даволі значную частку насельніцтва Новасібірскай вобласці, ёсьць сэнс звярнуць увагу на лексіку, якая можа мець дваістае, беларуска-ўкраінскае паходжанне. Сюды адносяцца наступныя слова: *бульба* (бел. *бульба*, укр. *бульба*), *цыбуля* (бел. *цибуля*, укр. *цибуля*), *лава* (бел. *лава*, укр. *лава*), *хмара* (бел. *хмара*, укр. *хмара*), *ховать* (бел. *хавацъ*, укр. *ховати*), *сховать* (бел. *схавацъ*, укр. *сховати*), *або* (бел. *або*, укр. *або*), *гай* (бел. *гай*, укр. *гай*), *нехай* (бел. *няхай*, укр. *некай*), *жартаваць* (бел. *жартавацъ*, укр. *жартувати*), а таксама ўжо названыя вышэй *казатъ* і *орать*. Трэба сказаць і некалькі слоў наконт прыведзенага тут дзеяслова *жартаваць*. Калі беларускае *жартавацъ* і ўкраінскае *жартувати* азначае ‘гаварыць жарты, казаць нешта дасцілнае’, то новасібірскае дыялектнае *жартаваць* ужываеца ў значэнні ‘весяліцца, гуляць (пра моладзь)’: *Избу откупят и там жартуют, ну, были такие игры, это гуляют*².

Дзеяслой *жартаваць* даволі яскравы, аднак не адзіны выпадак змянення першапачатковага лексічнага значэння слова ў новых сібірскіх умовах. У якасці іншых прыкладаў можна прывесці назоўнік *звон*, які ў новасібірскіх гаворках ужываеца ў значэнні ‘званочак на дузэ конскай вупражы’, дзеяслой *хилитъся*, які, адпаведна “Слоўніку рускіх гаворак Новасібірскай вобласці”, мае значэнне ‘прытварацца, прыкідвацца’, і назоўнік *бульбоник* (бел. *бульбоўнік*), які змяніў сваё зыходнае значэнне на значэнне цалкам тоеснае значэнню слова *бульба*. Сінанімія вытворнага і ўтваральнага слоў — з’ява даволі рэдкая,

¹ Словарь русских говоров Новосибирской области / Под ред. А.И.Фёдорова. Новосибирск, 1979.

² Таксама. С. 149.

аднак, нельга сказаць, што зусім не даследаваная. Пра яе піша, напрыклад, казанскі даследчык гісторыі рускай мовы Г. Нікалаеў, які бачыць прычыну паходжання такіх сінанімічных пар, як *бульба/бульбоник*, у збліжэнні і наступным супадзенні значэнняў вытворнага і ўтваральнага слоў³.

Словы, запазычаныя з беларускай мовы, могуць змяніць не толькі сваё лексічнае значэнне, але таксама фанетычнае і граматычнае афармленне. Так, дзеяслоў *грэбаваць* у гаворках Барабінскага раёна страчае суфікс *-ава-* і выглядае як *гребать*. Словы *кій і раздарожжа*, наадварот, набываюць памяншальныя суфіксы: *кіёк, раздорожца*. Пры гэтым слова *раздарожжа* мняе яшчэ свой граматычны род з ніякага на жаночы. Мняе свой граматычны род і назоўнік *лайба*, які ў новасібірскіх гаворках выглядае як *лайб*.

Чыста фанетычныя змены мы бачым толькі ў назоўніку *комін*, які ў гаворках Новасібірскай вобласці мае два варыяяты: *комен* і *комень*. Першы варыянт сустракаецца на тэрыторыі Паўночнага раёна, а другі — на тэрыторыі Карасукскага. Інфармацыі наконт ужывання лексемы *комін* у астатніх раёнах Новасібірскай вобласці мы, на жаль, не маєм.

З розныхмі раёнамі звязана і ужыванне варыянтаў *хуста/хустка*. Першы варыянт распаўсяджены ў Кыштоўскім раёне, другі — у Чулымскім. У двух тэрытарыяльных варыяятах сустракаецца ў Новасібірскай вобласці назва старожытнага жаночага адзення — *андарак/андрак*. Ужыванне варыянта *андарак* звязана з Машкоўскім, Багоцінскім і Тагучынскім раёнамі. Адзіны прыклад ужывання варыянта *андарак* паходзіць з вёскі Круціха Кыштоўскага раёна.

Чым жа тлумачыцца існаванне варыянтасці ў гэтай групе лексікі? Мы лічым, што для кожнай прыведзенай тут пары варыянтаў патрэбна сваё, асобнае тлумачэнне. Напрыклад, пара *хуста/хустка* існуе і ў беларускай літаратурнай мове, хаця тут, у адрозненне ад новасібірскіх гаворак, гэтыя слова маюць крыху розныя лексічныя значэнні. Можа, менавіта страта розніцы паміж словамі *хуста* і *хустка* прывяла да іх размеркавання па розных раёнах Новасібірскай вобласці, зрабіла іх тэрытарыяльнымі варыянтамі. Нязяжка растлумачыць і ўзікненне пары *андарак/андрак*. Несумненна, першапачатковая існаваў толькі варыянт *андарак*. Варыянт *андрак* узнік у выніку рэдукцыі і наступнага выпадзення ненаціскнога галоснага [a]. Мы не ведаем, у які час і дзе адбылося гэтае выпадзенне: у беларускім прастамоўі або ўжо ў сібірскіх гаворках, але схіляемся да апошняга. Справа ў тым, што ў рускай мове, а асабліва ў некаторых дыялектах Сібіры, колькасная рэдукцыя ненаціскнога галоснага мацней, чым у беларускай мове. Можна дапусціць, што выпадзенне ненаціскнога [a] мела месца не непасрэдна ў мове першых перасяленцаў з Беларусі або іх бліжэйшых нашчадкаў, а ў мове рускага насельніцтва Сібіры, якое запазычыла гэтае беларускіе слова. Наконт пары *комен/комень*, якая ў абодвух сваіх членах адрозніваецца ад беларускага літаратурнага *комін*, мы, на жаль, нічога сказаць не можам.

³ Николаев Г. А. Русское историческое словообразование. Казань, 1987. С. 90.

Значная частка слоў кожнай мовы знаходзіцца ў некаторых словаўтаральных адносінах з іншымі словамі. Не з'яўляеца выключэннем і група слоў, што даследуеца намі. Тут мы маєм пяць словаўтаральных пар і тры словаўтаральныя рады. Першыя чатыры словаўтаральныя пары, цалкам запазычаныя з беларускай, нічога асабліва цікавага для нас не ўяўляюць: *прас/пра-соватъ, хмара/хмарно, бачить/побачить*. У словаўтаральнай пары *андарак/андарашница* толькі першы член ужываеца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Слова ж *андарашница* — ‘жанчына, якая носіць андара’ — не мае адпаведніка нават у пяцітомным “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы”⁴, што дае нам падставу лічыць, што лексема *андарашница* ўзнікла ўжо ў новасібірскіх гаворках рускай мовы на базе беларускага *андара*.

Такі словаўтаральны рад, як *ховать/сховать/заховатъ/заховатъся*, цалкам запазычаны з беларускай мовы, а вось у наступным радзе апошні член, хутчэй за ўсё, узняк ужо ў Сібіры: *бульба/бульбовник/бульбоветки*. Слова *бульбоветки*, прыведзенае ў слоўніку толькі ў множным ліку, азначае ‘парастак прарослай бульбы’. На сібірскай, рускамоўнае паходжанне гэтай лексемы паказвае яе другі кампанент — *ветки*. У словаўтаральным радзе *хилиться/прихилиться/хилілка* апошні член таксама мае мясцове сібірскае паходжанне. Слова *хилілка* мае значэнне ‘прытворства’, і яго ўзнікненне звязана са змяненнем лексічнага значэння дзеяслова *хилиться*, пра што ўжо гаварылася вышэй.

І некалькі слоў наконт сінаніміі і аманіміі. У сінанімічных адносінах даследуемай намі групы ўступаеца амаль выключна са словамі агульнарусакага ўжывання, якімі карыстаюцца таксама і носьбіты дыялектаў: *бачить — видеть, прас — утюг, хмара — туча, лазня — баня* і інш. Узнікненню такіх сінанімічных пар спрыяе ўплыў на дыялекты з боку літаратурнай мовы, які пастаянна ўзмацняеца ў наш час. Адзіная сінанімічная пара, абодва члены якой належыць дыялекту, — гэта ўжо названыя вышэй *бульба — бульбовник*.

Што да аманіміі, то тут мы маєм зусім іншую карціну: усе слова, з якімі беларусізмы ўступаеца ў аманімічныя адносіны, — сібірскія дыялектызымы, невядомыя рускай літаратурнай мове. Так, назоўнік *ручник* мае амонім *ручник* — ‘свойская жывёла’, а назоўнік *лава* мае нават два амонімы: 1) *лава* — ‘натоўп, вялікая колькасць людзей’; 2) *лава* — ‘удушлівы газ’.

Разгледжаны матэрыйял сведчыць пра тое, што слова, запазычаныя з беларускай мовы, арганічна ўліліся ў склад лексікі рускіх гаворак Новасібірскай вобласці, увайшлі ў сінанімічныя, антанімічныя, словаўтаральныя адносіны з іншымі словамі гэтых гаворак, далі пачатак узнякненню новых слоў, якія не існавалі дагэтуль ні ў рускай, ні ў беларускай мове: *андарашница, бульбоветки, хилілка*. Разам з tym выявіліся некаторыя цяжкасці ў аддзяленні беларускай лексікі ад украінскай і старарускай, цяжкасці ў выяўленні шляху ўзнякнення варыянтаў некаторых слоў. Напрыклад, нам не ўдалося рас-

⁴ Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. Мн., 1977–1984.

тлумачыць узнікненне варыянтаў *комен/комень*. Гэтыя праблемы яшчэ ча-
каюць сваіх даследчыкаў.

Закончым наш артыкул спісам выяўленых намі беларусізмаў: *або, бачить, крыху, шпак, бульба, цыбуля, трус, трусик, комен, комень, весёлка, лава, гре-бать, грыбница, шибочка, дочка, ежса, жартовать, хуста, хустка, казать, кіёк, криница, куды, лазня, хмара, ёвня, мобыть, могілкі, морква, нехай, нуда, ободвое, оброть (бел. *аброць*), огурки, оратъ, побачить, отвесюль, откупль, жменя, поречка, гай, прас, прасовать, раздорожица, ручник, звон, скрыня, суница, сустрекатъ, ховать, сховатъ, лайб, андарак, жлукто.*

БЕЛАРУСКА-ЎКРАЇНСКІЯ ГІСТАРЫЧНА-КУЛЬТУРНЫЯ ЎЗАЕМАДАЧЫНЕННІ

Рыгор Піўтарак (Кіеў)

Вытокі беларускай мовы: Новая канцэпцыя.
Да проблемы “Беларусь паміж Украінай і Расіяй”

Праблемы паходжання ўсходнеславянскіх моваў, у тым ліку і беларускай, хвалявалі не адно пакаленне вучоных, пачынаючы яшчэ з сярэдзіны мінулага стагоддзя. Як вядома, гэтыя праблемы вырашаліся ў розны час па-рознаму ў залежнасці ад аб'ёму наяўнага фактычнага матэрыялу, дасканаласці спосабу яго інтэрпрэтацыі, а часта — і палітычнай арыентацыі саміх даследчыкаў. Адзначаныя фактары часам упłyвалі на навуковую пазіцыю нават высокаадукаваных і аўтарытэтных спецыялістаў, працы якіх не страцілі навуковага значэння і ў наш час. І, мусіць, не віна, а бяда многіх вучоных была ў тым, што яны не змаглі вызначыць сапраўднае месца беларускай мовы сярод іншых усходнеславянскіх моваў, памылкова лічачы яе варыянтам то ўкраінскай, то рускай, то польскай, а прагрэсіўныя погляды на сапраўдную гісторыю беларускай мовы Я. Карскага, як і А. Шахматава, А. Крымскага і іншых выдатных філолагаў, цяжка прабівалі сабе дарогу і вельмі марудна ўсталёўваліся як агульныя навуковыя ісціны.

Бяспрэчнай ісцінай у апошній інстанцыі, узведзенай у ранг дзяржаўнай дактрыны, стаў пастулат савецкага мовазнаўства пра паходжанне ўсходнеславянскіх моваў ад агульнага кораня — старажытнарускай мовы. Яшчэ зусім нядаўна існавала афіцыйная ўстаноўленая дата ўзнікнення беларусаў і ўкраінцаў, адзіная і непарушная, — XIV ст. (пра рускую мову дазвалялася гаварыць практычна з X ст.). Аднак нават павярхоўны, але непрадувязты аналіз тэзісаў пра Кіеўскую Русь як агульную калыску брацкіх усходнеславянскіх народаў, пра старажытнарускую народнасць як этнічнью аснову рускіх, украінцаў і беларусаў і пра старажытнарускую мову як агульную крыніцу кожнай з усходнеславянскіх моваў паказвае міфічнасць усіх гэтих афіцыяльных дормаў, створаных не на навуковым, а на ідэалагічным падмурку.

Праблематычнасць старажытнарускай народнасці ўзнікае ўжо з таго, што мы дагэтуль фактычна не маєм навуковых азначэнняў народнасці і нацыі, якія адлюстроўвалі б глыбінную сутнасць гэтых грамадскіх з'яў. Адносна разумення народнасці, у прыватнасці старажытнарускай, нашы вучоныя ўвесь час паслядоўна кіраваліся тэзісам пра тое, што народнасці ўласцівы тыя самыя рысы, што і нацыі, але ў пачатковым, неразвітым выглядзе. А наконт нацыі мы, як ні дзіўна, да гэтага часу карыстаємся, па сутнасці, сталінскім азначэннем, змешчаным у “Кароткім курсе гісторыі ВКП(б)”, згодна з якім нацыя — гэта гістарычна супольнасць людзей, якая характарызуецца агульнасцю тэртыорыі, мовы, эканамічных сувязей, асаблівасцямі псіхічнага складу, што выяўляеца ў спецыфічных рысах культуры. І зусім нічога не сказана пра ментальнасць, народныя звычайі і г.д.

Але калі нават кіравацца гэтым застарэлым азначэннем народнасці і нацыі, давесці, што старажытнаруская народнасць мела ўсе неабходныя для яе адзнакі — агульную тэртыорыю, мову і агульны псіхалагічны склад (гэта значыць — агульную культуру), практична немагчыма. Даследуючы гэтую праблему ўжо працяглы тэрмін, я прыйшоў да супрацьлеглай думкі: што старажытнарускай народнасці, а значыць, і старажытнарускай народна-гутарковай мовы ніколі не было; гэта — выдумка кампартыйных ідэолагаў, якія падмянілі паняцці, што датычыцца народнасці, паняццямі, звязанымі з дзяржаўнасцю.

Рэальная гістарычныя факты даюць падставу ўспрымаць старажытнарускую грамадства не як адзіную старажытнарускую народнасць, а як адносную супольнасць шматлікіх усходнеславянскіх этнамоўных груп у адной дзяржаўве з адзінай афіцыйнай ідэалогіяй і рэлігіяй. Тое адзінства Русі, пра якое мы ведаем з старажытнаруской літаратуры (адзінства прапагандавалі, да адзінства заклікалі), гэта, хутчэй, з'ява, пашыраная ў дзяржаўным жыцці шматэтнічных і шматнацыянальных палітычных утварэнняў, калі кіруючыя колы імкнуцца зліць гэту разнастайнасць у адну безаблічную шэрую масу паводле прынцыпу “ў адной дзяржаве — адзін народ”, а афіцыйныя ідэолагі выдаюць жаданае за рэчаиснае. Так было ў Кіеўскай Русі, так было на працягу ўсёй гісторыі Расійскай імперыі з яе пастванні актуальнай праблемай “обрушения инородцев”, тое самае працягвалася і ў Савецкім Саюзе (прыгадаем паствулат пра “новую гістарычную супольнасць людзей — савецкі народ”, хоць сёння ўжо наўрад ці хто сумніваецца, што гэта быў чысты міф). Тэрмін “старажытнаруская мова” мае права на існаванне, але ўжываньць яго правамерна толькі адносна пісьмова-літаратурнай мовы, якая поруч з царкоўнаславянскай (мовай праваслаўнай царквы) абслугоўвала ўсе сферы дзяржаўнага жыцця і была сапраўды агульной (хоць і з некаторымі рэгіянальнымі моўнымі асаблівасцямі) для ўсёй тэртыорыі Кіеўскай Русі.

Узнікненне ж асобных усходнеславянскіх народнасцей у XI–XIII стст. адбывалася не шляхам падзелу так званай старажытнарускай народнасці на трох часткі, а спосабам кансалідацыі некалькіх сумежных і блізкароднасных груп

усходнеславянскіх тэрытарыяльна-племянных аўяднанняў у кампактныя культурна-этнаграфічныя масівы, якія ў выніку іх далейшай кансалідацыі перараслі ва ўкраінскую, беларускую і рускую народнасці. Гэты працэс быў аб'ектыўны і не спараджаўся феадальной раздробленасцю, а толькі стымуляваўся ёй; такім чынам, ён пачаўся значна раней — з VI–VII стст. н.э. Вось чаму традыцыйнае сцверджанне пра Кіеўскую Русь як калыску трох усходнеславянскіх народаў не мае пад сабой рэальнай навуковай глебы, і большасць сучасных украінскіх гісторыкаў яго адкінулі як ідэалагічную выдумку.

Фармаванне ўсходнеславянскіх дыялектаў, у прыватнасці, і раннебеларускіх было цесна звязана з гісторыяй адпаведных племянных саюзаў. Цяпер амаль усе гісторыкі сыходзяцца ў тым, што ўсходнеславянская “племянная княжання”, гэта значыць, саюзы плямён напярэдадні аўяднання іх у межах Кіеўскай Русі, з’яўляліся тэрытарыяльнымі, палітычнымі саюзамі дзяржаўнага тыпу, унутры якіх адбываўся гістарычны працэс кансалідацыі розных этнічных элементаў. Па сутнасці, гэта было фармаванне першабытных народнасцей. У розных частках усходнеславянскага арэала гэтыя саюзы характарыздаваліся пэўнымі этнічнымі і дыялектнымі асаблівасцямі, якіх яны не страцілі і ў складзе Кіеўскай Русі, паколькі поўнага і канчатковага зліцця племянных саюзаў у так званую старажытнарускую народнасць не адбылося. На аснове найбольш роднасных груп усходнеславянскіх плямён паступова фармаваліся кампактныя этнаграфічна-дыялектныя арэалы, якія паслужылі асновай трох усходнеславянскіх народнасцей — украінскай, беларускай і рускай. З гэтага пункту гледжання на тэрыторыі сучаснай Беларусі ў VIII – пачатку IX ст. выдзяляліся адметныя па паходжанні дзве вялікія этнічна-племянныя групы ўсходніх славян. Адна з іх, паўднёва-заходняя, цягнулася да Палесся і была цесна звязана з склавінамі (нашчадкі дрыгавічоў, радзімічаў, паўночнай часткі валынян і драўлян); другая група — паўночна-ўсходняя, якая ахоплівала саюз плямён крывічоў (іхнія продкі прыйшли на поўнач Усходняй Еўропы з Паўднёвай Балтыкі).

Важнае значэнне для ўсходнеславянскага этнагенезу наогул і для фармавання беларускай народнасці і яе мовы меў і той факт, што славяне рассяяліся ва Усходняй Еўропе не на бязлюдных прасторах, а сярод мясцовых абарыгенаў. На большай частцы сучаснай беларускай этнамоўнай тэрыторыі гэта, як вядома, былі балты, а ўсю сучасную паўночную і цэнтральную Еўрапейскую Расію ў той час засялялі фіна-угорскія плямёны. Роля гэтых субстратаў у фармаванні далейших мясцовых этнічных і дыялектных своеасаблівасцей усходніх славян была настолькі істотнай, што сярод крывічоў, якія з паўночнага ўсходу рассяяліся на колішніх землях старажытных балтаў, пад упłyvом мясцовага субстрату вылучыліся яшчэ дзве групы — полацкія і смаленскія крывічы, нашчадкі якіх з часам сталі часткай беларускай народнасці.

У наш час беларускія гісторыкі надаюць Полацкай зямлі выключна важную ролю ў гісторыі свайго народа, лічачы яе сацыякультурнай прасторай

узнікнення і розвітця беларускага этнасу і нацыянальной дзяржаўнасці. Калі ж гаварыць пра ўзнікненне беларускіх дыялектаў, шукаць на Полацкай зямлі цэнтр іх фармавання нельга, таму што палітычныя рэаліі часцей за ўсё фармуюцца па зусім іншых законах, чым моўныя асаблівасці.

Я прытрымліваюся таго пункту гледжання, што ў данацыянальны перыяд і нават у перыяд да інтэнсіўнага фармавання народнасцей набор дыялектных рыс якіх-небудзь груп плямён і складаў асноўную сутнасць іх мовы. Вось чаму тэрыторыі моваў у той час супадалі з тэрыторыям дыялектаў. Пры адсутнасці пісьменнасці ніякага кансалідуючага фактару, які аказаўся б мацнейшы за дыялектныя асаблівасці і аб'ядноўваў бы шырэйшыя этнічныя масівы, нівелюючы дыялектныя адрозненні, не было. Таму і ў дакіеўскі перыяд, і ў эпоху Кіеўскай Русі на яе тэрыторыі існавалі такія асноўныя дыялекты, якія па сутнасці з'яўляліся асобнымі мовамі, як галіцкі, карпацкі, палескі, крывіцкі, славенскі, і дыялектны кангламерат Верхнія Волгі і Сярэднія Акі. Ніводная з дзвюх існуючых літаратурных моваў у Кіеўскай Русі не стала кансалідуючай, бо абедзве (і старажытнарусская, і царкоўнаславянская) былі далёкімі ад народна-гутарковай мовы ва ўсіх дыялектных арэалах. А горш за ўсё, як падкрэсліваюць некаторыя даследчыкі, было тое, што ўся старажытнарусская адукцыя будавалася на царкоўнай (хрысціянскай) аснове, а хрысціянства ў Старожытнай Русі так і не стала масавай рэлігіяй сельскага насельніцтва, якое тады пераважала. Хрысціянства не было і не магло быць фактарам кансалідацыі, бо яно не прыжывалася ў вёсках аж да манголатацкай няволі.

У такої ситуації на території пізнішых беларускіх земель у старожытна-
рusskі першяд виразна вydзяляліся два дыялектныя масівы (=дзве мовы) — па-
лескі і крывіцкі. Узнавіць сёня ўсе рысы, якімі адроніваліся гэтыя мовы-ды-
ялекты, вельмі цяжка, але некаторыя з іх мы ведаем. У прыватнасці, няма
сумнення ў тым, што для палескага дыялектнага масіву (“палескай мовы”) былі
характэрны: 1) дыфтонгі; 2) змяненне ненаціскных *a > e* (*памець, тысечা, ме-*
сей); 3) рэфлексацыя *ѣ > e*; 4) пераход *e > o* пасля шыпачых і ј перад цвёрдымі
зычнымі і ў канцы слова; 5) наяўнасць фрыкатыўнага *v*; 6) білабіяльны *w*;
7) дыспалаталізаваны *p*; 8) цвёрдая шыпачыя *ж, ч, ш* і свісцячы *ц*. Дыялекты ж
крывічоў (“крывіцкая мова”) мелі наступныя найбольш характэрныя рысы: 1) пе-
раход націскнога *e > o* перад цвёрдым зычным; 2) выбухны *g*; 3) лабія-дэнталы-
ны *v*; 4) збліжэнне і супадзенне свісцячых *ж, ч, ш > з, ц, с* (чоканне і цоканне);
5) цвёрдая шыпачыя *ж, ч, ш* і свісцячы *ц*; 6) супадзенне *з' — ж', с' — ш'*;
7) спалучэнні *gl, kl* на месцы пра-славянскіх *dl, tl*; 8) адсутнасць эффекту другой
палаталізацыі заднезычных (захаванне спалучэнняў *гв, кв* замест чаканых *зв,*
иւ). Адметныя з’явы былі таксама і ў граматыцы, і ў лексіцы.

Хаця ўказанымі дзвюма мовамі-дыялектамі карысталіся генетычна адметныя групы ўсходніх славян, іх няўхільна і паслядоўна збліжалі дыялектныя рысы, якія ўзнікалі пад упрыгожваннем агульнага для абоўдву этнамоўных арэалаў

балтыйскага субстрату. Сучасны ўзровень навуковых ведаў не пакідае сумнення ў tym, што значэнне балтыйскага этнічнага кампанента ў фармаванні славянскага насельніцтва на поўнач ад Прыпяці, у Верхнім Падняпроўі і Падзвінні не толькі бяспрэчнае, але і вельмі істотнае, пра што сведчаць тапанімічныя, археалагічныя, антропалагічныя, этнографічныя і іншыя матэрыялы. Балтыйскі субстрат у ранніх беларускіх пляменён стаўся больш устойлівым у парадунні з племяннымі і дзяржаўнымі ўтварэннямі. Ён вытрымаў усе этнічныя і палітычныя катаклізмы і з часам зрабіў прыкметны ўплыв на фармаванне беларускай народнасці і беларускай мовы. Як паказваюць даследаванні, менавіта ўплывам гэтага субстрату найбольш верагодна тлумачацца такія спецыфічныя рысы беларускай фанетыкі, як поўнае (недысімілятыўнае) аканне, якое ўзнікла, верагодна, у VII–VIII стст. на землях дрыгавічоў, радзімічаў і ў заходнім арэале крывічоў і вяцічаў, дзеканне і цеканне (мажліва, раней за ёсё ў дыялектах радзімічаў яшчэ ў складзе дулебскага племяннога саюза), а таксама зауважаныя яшчэ Я. Карскім агульныя беларуска-балтыйскі слоўнікавы фонд і слова з агульнымі каранямі — асабліва ў сельскагаспадарчай, рыбалавецкай і бортніцкай лексіцы, якая адносіцца да сферы старажытнай чалавечай дзейнасці.

Зусім іншыя тэндэнцыі пачалі намячацца ў перыяд станаўлення народнасцей, якія поўнасцю рэалізаваліся ў эпоху фармавання нацый. У гэтыя, значна пазнейшыя, гістарычныя перыяды кансалідуючым элементам пачалі выступаць літаратурна-пісьмовыя (з часам — літаратурныя) мовы. У нацыянальны перыяд самога толькі набору дыялектных рысаў было ўжо занадта мала, каб лічыць яго мовай. Тут ужо на першы план выступае менталітэт як новы і вышэйшы тып духоўнасці, нацыянальная ідэя, якія аказваюцца больш моцнымі за дыялектныя асаблівасці.

Указаныя акаличнасці прывялі да таго, што ў адзіны нацыянальны моўны комплекс маглі ўключачацца адметныя, а часам і генетычна розныя і структурна досыць далёкія гаворкі (напрыклад, паўночныя і паўднёвыя рускія гаворкі). Таксама адзіным беларускім нацыянальным этнамоўным комплексам сталі і колішнія палеская і крывіцкая мовы, набыўшы статус дыялектаў (паводле сучаснай класіфікацыі — паўднёва-захадні і паўночна-ўсходні дыялекты). Асабліва ўражвае тое, што ў час фармавання нацый і нацыянальных моваў некаторыя вялікія і кампактныя дыялектныя масівы з працяглай агульнай гісторыяй і стойкай генетычнай памяццю былі раздзелены, быццам разрэзаны па жывым целе, і размеркаваны паміж рознымі нацыянальнымі мовамі (палескі дыялектны масіў — між беларускай і ўкраінскай, крывіцкія гаворкі — між беларускай і рускай мовамі). Але гэта здарылася даволі позна — пасля XIV–XV стст.

Мы разумеем, што не ўсіх даследчыкаў і зацікаўленых асоб наогул задаволіць запрапанаванае тут разуменне крыніц і ранняга этапа фармавання беларускай мовы. Прыйхільнікі традыцыйных поглядаў на пачатак самастойнага

існавання ўсходнеславянскіх моваў, відаць, і далей будуць успрымаць дату адліку самастойнай гісторыі беларускай мовы ад XIV ст. як аб'ектыўную і навукова аргументаваную, а сярод радыкальна настроеных аматараў старажытнасцей пашыраеца тэндэнцыя шукаць яе карані задоўгага да нашай эры. У гэтай вельмі складанай праблеме патрэбны далейшыя навуковыя пошуки сумеснымі намаганнямі мовазнаўцаў, гісторыкаў, археолагаў, фалькларыстаў, этнографаў і даследчыкаў іншых профіляў. Але такія навуковыя пошуки павінны стаць вышэй усіх ідеалагічных догмаў, каб аб'ектыўнасць вучонага і яго служэнне ісціне ніколі не падмяняліся ні кан'юнктурным прыстасавальніцтвам, ні нацыянальнымі амбіцыямі.

Павел Ахрыменка (Сумы)

Беларуска-ўкраінскія фальклорныя ўзаемасувязі, іх вынікі і значэнне

Беларуска-ўкраінскія фальклорныя ўзаемасувязі вызначаюцца асаблівай інтэнсіўнасцю і вельмі адчуvalынмі вынікамі, што абумоўлена гістарычнымі прычынамі, роднасцю і духоўнай блізкасцю беларусаў і ўкраінцаў. Пачаткі гісторыі іх цесных адносін і шматгранных сувязей хаваюцца ў сівой дауніне, калі з'явіліся ўкраінскі і беларускі этнасы. Яны ўжо мелі высокаразвітую вуснапаэтычную творчасць, атрыманую ў спадчыну ад індаeўрапейскай і асабліва праславянскай эпох супольнага жыцця.

Да сярэдзіны першага тысячагоддзя н.э. распалася працяглая праславянская агульнасць, і з гэтага часу пачалі фармавацца асобныя ўсходнеславянскія народнасці і іх мовы — украінцаў, беларусаў і рускіх (велікаросаў). Пасля рассялення славян, якое пачалося з IV ст.¹, продкі сучасных украінцаў і беларусаў засталіся ў асноўным на сваёй спрадвечнай зямлі. Неабходна заўважыць, улічваючы звесткі сучасных мовазнаўцаў, што ўкраінскія і беларускія плямёны ў моўных адносінах былі вельмі блізкія на працягу многіх стагоддзяў: у іх мовах “не было істотнай розніцы... было больш агульнага, чым адметнага”². Калі ўлічыць яшчэ і тое, што беларусы і ўкраінцы працяглы час знаходзіліся пад уладай супольных дзяржаў (Вялікае Княства Літоўскае, Рэч Паспалітая, Расійская імперыя, а затым Савецкі Саюз), то гістарычная абумоўленасць іх яднання стане зразумелай.

Цесныя культурныя ўзаемасувязі беларусаў і ўкраінцаў выявіліся перш за ўсё ў іх вуснай паэзіі, якая развівалася на аснове папярэдніх традыцый. Ужо ў перыяд Кіеўскай Русі ў фальклоры ўкраінцаў і беларусаў далейшае развіццё атрымалі, усё больш набываючы нацыянальна-моўныя формы, такія спрадвечныя яго віды, як замовы, абрадавая паэзія, загадкі, прыказкі і прымаўкі,

¹ Кроп'якевич І.П. Исторія Украіны. Львів, 1990. С.28.

² Бурячок А.А. Насправді было так... // Літ. Україна. 1994. 13 жовт.

фантастычныя казкі, народная драма, а з новых — рэалістычныя казкі, быліны, лірычныя і, відаць, гістарычныя песні. Яны і надалей захоўвалі шмат агульных рысаў як у змесце, так і ў мастацкіх прыёмах. Гэтым у многім абумоўлена яскрава выражанае падабенства вуснай паэзіі ўсходніх славян, з часам падмацаванае ўзаемасувязямі, што датычыцца перш за ўсё ўкраінцаў і беларусаў³.

Да найбольш старажытных відаў фальклору адносяцца замовы і абрадавая паэзія. У беларусаў і ўкраінцаў сярод названых вуснапаэтычных твораў многа падобных, што часта з'яўляецца вынікам іх узаемаўплыву. Так, асобная беларускія калядкі і шчадроўкі, дзе гаворыцца пра казакоў (напрыклад, “У пана Лявона вумная жана”), пра Кіеў або Львоў (“У Кіеве на перавозе”) ці пра міжусобіцы ўкраінскіх князёў (“Прыехаў князь із Кіева”), нярэдка звязаны з адпаведнымі ўкраінскімі фальклорнымі творамі. З другога боку, матывы беларускіх валачобных песняў сустракаюцца ў некаторых украінскіх калядках і шчадроўках, што глумачыцца не толькі іх агульнасцю і тыпалагічнай блізкасцю, але і ўздзейннем беларускай абрадавай паэзіі на ўкраінскую⁴.

Да старажытных фальклорных відаў належыць таксама загадкі, прыказкі і прымаўкі. Тэкстуальная блізкасць многіх беларускіх і ўкраінскіх твораў гэтых відаў сведчыць пра іх актыўнае распаўсядджванне, пераход ад аднаго народа да другога. Найбольш плённыя вынікі беларуска-ўкраінскіх фальклорных узаемасувязей адчуваюцца ў такіх папулярных вуснапаэтычных відах, як казкі і асабліва лірычныя песні. Яны яскрава адлюстравалі плённасць культурнага яднання беларусаў і ўкраінцаў.

Казкі ўсходніх славян часта ўзаемапранікалі. Напрыклад, нельга не пагадзіцца з тым, што казка пра Івася і ведзьму, добра вядомая на Украіне, распаўсяджана там больш, чым у Расіі і Беларусі, і што яе рускія варыянты “іншы раз носяць на сабе яўнія сляды маларускай рэдакцыі”⁵. У сваю чаргу некаторыя ўкраінскія варыянты казкі пра Івася і ведзьму вельмі блізкія да беларускіх “рэдакций” гэтага твора. Яны запазычаны з беларускага фальклору або трапілі пад яго моцны ўплыв. В.Міларадавіч небеспадстаўна лічыць, што тыя варыянты беларускай казкі пра Івася і ведзьму, дзе гаворыцца пра незвычайнае паходжанне героя, перайшлі з беларускай вуснапаэтычнай творчасці⁶.

³ Падрабязней гл.: Охріменко П.П. Украино-белорусские фольклорные взаимосвязи // Учен. зап. Гомельского пед. ин-та. Мн., 1958. Вып. 7. С. 93-109; Ён жа. Фольклорна-літаратурныя сувязі ўкраінскага і беларускага народаў. Мн., 1959; Ён жа. Летапіс братэрства: Аб беларуска-ўкраінскіх фольклорных, літаратурных і тэатральных сувязях. Мн., 1973. С. 7-27, 211-222. Ён жа. Русско-украинско-белорусские фольклорные взаимосвязи. Сумы, 1982.

⁴ Гл.: Милорадович В. К вопросу о колонизации Посулья в XVI и XVII веках // Киевская старина. 1899. Т. 7. С. 86, 89.

⁵ Тамсама. С.83.

⁶ Тамсама. С. 82– 84, 89.

Па багацці фантастыкі, мастацкай выразнасці і яскравасці, “жывасці і прыгажосці апояду беларускія казкі не маюць сабе роўных”⁷. Не выпадкова яны актыўна ўзлічнічалі на фальклор суседніх народаў, галоўным чынам на народна-пазытычную творчасць украінцаў.

Нямала казак узнікла ў класавым грамадстве. Гэта перш за ўсё рэалістычныя сацыяльна-бытавыя казкі і анекдоты. У іх своеасабліва адлюстраваны рэальный ўзаемадносіны людзей феадальнай і капиталістычнай эпох, прычым часта ў сатырычным або гумарыстычным плане. Такія творы актыўна пранікалі ў фальклор суседніх народаў, у той ці іншай меры ўзлічнічаючы на іх казачны рэпертуар. Для пацвярджэння гэтага можна прывесці відавочныя факты ўплыву беларускіх рэалістычных казак і анекдотаў на ўкраінскі фальклор. Ва ўкраінскім фальклоры ёсьць казачныя творы пра “литву” і “литвинів”, гэта значыць пра беларусаў (у мінулым іх на Украіне часта называлі “літвінамі”). Такія творы, як правіла, вызначаюцца добразычлівымі адносінамі да народа-суседа. Для прыкладу можна назваць цыкл казак і анекдотаў “про литву”, змешчаны ў зборніку І.Рудчанкі “Народные южнорусские сказки”. У першым творы анекдатычнага хараектару гэтага цыкла спачатку нібы высмеиваюцца наўняныя “літвіны”. Каб не плаціць чумакам за соль, яны рашылі вырасціць яе на полі. Але “на тій ниві, де сіль посіяли, вовкі яму вирили да й жилюць собі”, і гэта нібыта стала прычынай таго, што “сіль не сходзіт”. Каб пазбавіцца ад “нечистоі сили”, “громада й присудила... лізти у яму і подивітись, што там таке”, мясцоваму папу, якому ваўкі галаву “геть чисто одкусілі!”⁸. Такім чынам, атрымалася, што ў гэтым народным творы высмеиваюцца не “літвіны”, а не дужа кемліўы поп.

У зборніку “Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края” П.Шэйна апублікованы два беларускія анекдоты — “Ці была ў Грыгора галава, ці не?” і “Ці была ў папа галава, ці не?”, якія сваім зместам і матывамі вельмі нагадваюць згаданую вышэй украінскую казку-анекдот “про литву”. У іх больш падрабязна распрацавана сітуацыя, калі “героі” (у першым анекдоце мужык Грыгор, а ў другім — поп) засталіся “без галавы” (у прымым і пераносным сэнсах)⁹. Не толькі змест, але і асобныя дэталі, выразы, а таксама некаторыя беларусізмы ва ўкраінскай казцы-анекдоте “про литву” сведчаць пра яе залежнасць ад такіх ці падобных беларускіх вуснапаэтычных твораў.

Украінскія казкі і анекдоты ў сваю чаргу аказвалі некаторае ўзлічненне на беларускі фальклор. Напрыклад, П.Шэйн сцвярджае, што ўкраінскі анекдот

⁷ Савченко С.В. Русская народная сказка: История собирания и изучения. К., 1914. С. 246.

⁸ Рудченко И. Народные южнорусские сказки. К., 1870. Вып. 2. С. 194–196.

⁹ Гл.: Шейн П.В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края. СПб., 1893. Т. 2. С. 310–312.

“Тепер мені не до солі” “зайшоў у Мінскую губернию”, прычым ён не толькі асіміляваўся, але спарадзіў і адпаведную беларускую прыказку: “Не да солі, калі граюць на басолі”¹⁰.

Такім чынам, старажытныя фальклорныя віды, у прыватнасці казкі, якія атрымалі далейша развіццё ў класавым грамадстве, з’яўляюцца вельмі каштоўным матэрыялам для высвялення не толькі тыпалагічнай блізкасці, але і цесных узаемасувязей беларускай і украінскай вуснапаэтычнай творчасці. Найбольш выразна выяўляюцца беларуска-украінскія фальклорныя узаемасувязі ў песенных жанрах. І гэта натуральна, бо ў беларусаў і украінцаў амаль палова песняў вельмі блізкія па змесце і форме. Такая акалічнасць аблягчала і абліягчае іх пераход ад аднаго народа да іншага.

Украінскі і беларускі народы на працягу стагоддзяў вялі сумесную барацьбу супраць розных захопнікаў. Таму вуснапаэтычныя творы, якія адлюстравалі гэтую барацьбу, нярэдка пранікалі ў фальклор суседзяў. Адным з іх з’яўляецца “Пісня про Бондарівну”. Яна ўзнікла на Правабярэжнай Украіне ў перыяд антышляхецкага супрацьстаяння і з часам стала вядомай і ў Беларусі. Беларускія варыянты гэтай песні блізкія да украінскіх, пра што сведчыць іх супастаўленне. Сказаное мае дачыненне і да такіх украінскіх песняў, як “Про Кармелюка” і “За горою за крутою”. Яны таксама перайшлі ў беларускі фальклор. Узаемапранікненне песняў мела важнае грамадскае значэнне, садзейнічала распаўсяцоджванню сярод братніх народаў вопыту вызваленчай барацьбы.

Агульнасць, тыпалагічнае падабенства і моцная узаемасувязі беларусаў і украінцаў вельмі выразна выяўляюцца і ў лірычных песнях — самым любімым жанрам народнай творчасці. Многія беларускія і украінскія лірычныя песні з’яўляюцца бліzkімі варыянтамі. Такія варыянты часта ідуць ад адзінага больш старажытнага ўзору або паралельных распрацовак адной і той жа тэмы.

Шматлікія украінскія народныя песні дзякуючы суседству перайшлі да беларусаў, дзе “атрымалі шырокую распаўсяцоджанасць і праз тое асіміляваліся з песнямі несумненна беларускай творчасці”¹¹. Гэты практэс лягчэй за ўсё пра сачыць на песенным матэрыяле паўднёвых раёнаў былых Гродзенскай, Мінскай і Магілёўскай губерніяў (ципер Брэсцкай і Гомельскай абласцей).

З украінскай песеннай творчасці ў беларускі фальклор пранікла нямала казацкіх і чумацкіх песняў. Магчыма, што некаторыя казацкія песні былі занесены ў Беларусь яшчэ ў сярэдзіне XVII ст. тымі атрадамі, якія Багдан Хмяльніцкі пасылаў у дапамогу беларускаму народу. Трэба памятаць таксама, што сярод запарожскіх казакоў былі і беларусы. Гэтыя запарожцы з беларусаў заносілі на сваю радзіму украінскія песні, перш за ўсё казацкія. Тоэ ж рабілі і чумакі, якія прыязджалі ў Беларусь гандляваць рыбай і соллю, а таксама плытагоны, што сплаўлялі лес па Дняпры, кабзары і лернікі.

¹⁰ Шейн П.В. Материалы для изучения... С. 478, 698.

¹¹ Романов Е. Белорусский сборник. К., 1886. Вып. 1 и 2. С. 9.

Пачынаючы з XVII–XVIII стст. у беларускі фальклор сталі пранікаць некаторыя ўкраінскія песні літаратуранага паходжання. У XIX ст. гэты працэс прыкметна ўзмасціўся, а з сярэдзіны XX ст. стаў амаль вызначальным у беларуска-ўкраінскіх фальклорных узаемасувязях.

З украінскіх песняў літаратуранага паходжання найбольш папулярнымі ў Беларусі сталі песні Тараса Шаўчэнкі — “Реве та стогне Дніпра широкі”, “Заповіт”, “Од села до села”, “Ой одна я, одна”, “Утоптала стежечку через яр”, “Нащо мені чорні брові” і інш.¹² Песні Кабзара началі распаўсюджвацца сярод беларусаў яшчэ з сярэдзіны XIX ст., прычым як на ўкраінскай, так і на мяшанай беларуска-ўкраінскай, а таксама беларускай мовах, а сярод часткі інтэлігэнцыі — і на рускай мове. Хутка яны сталі з’яўляцца ў зборніках беларускіх песняў, асабліва рукапісных. Песні на слова Шаўчэнкі добра вядомыя ў Беларусі і ў наш час.

З украінскіх песняў літаратуранага паходжання ў Беларусі значным поспехам карыстаючыся “За Немань іду” Сцяпана Пісарэўскага, “Віють вітри, віють буйні”, “Дід рудий”, “Вітер віе горою” з “Наталкі Палтаўкі” Івана Катлярэўскага і інш.¹³ Да беларускага народа яны пранікалі рознымі шляхамі. Гэтае пранікненне было даволі інтэнсіўнае, пра што сведчыць, напрыклад, тое, што ў “Белорусскій сборнік” Я. Раманава (1886) уключаныя як народныя беларускія песні (у адпаведнай апрацоўцы) трэх названыя песні з “Наталкі Палтаўкі”.

Украінскія песні, уздзейнічаючы на народную творчасць беларусаў, не толькі ўзбагачалі яе новымі творамі і матывамі (пра жыццё і барацьбу казакоў, побыт чумакоў), новымі вобразамі (напрыклад, Бандароўны, Кармалюка), але аказвалі таксама прыкметны ўплыў на мастацкую форму беларускіх песняў, у прыватнасці, на ўмацаванне паслядоўнай рыфмоўкі, якая ў многіх карэнных беларускіх песнях адсутнічае.

Матэрыйял украінскага (як і польскага ці рускага) песеннага рэпертуару, уваходзячы ў беларускую народную творчасць, арганічна зліваўся з ёй. Яна не толькі многае ўспрыняла з песеннага багацця ўкраінцаў, але ў большасці выпадкаў “па-свойму перапрацавала тэмы, якія прыйшли ў яе як упływy суседніх славянскіх нароўдаў, і гэта зусім нармальная, бо творчасць кожнага народа адчувае ўплыў суседніх культур і ў сваю чаргу ўпłyвае на іх”¹⁴.

І сапраўды, беларуская народнапесенная творчасць, побач з казкамі, аказала прыкметнае ўздзеянне на фальклор украінскага (а таксама рускага і польскага) народа.

¹² Гл.: Охріменко П.П. Т.Г. Шевченко і беларуська народна пісенна творчість // Народна творчість та этнографія. 1961. № 2. С. 49–55; Тарас Шаўчэнка і Беларусь. Мн., 1969. С. 34–41, 85–89.

¹³ Гл.: Ахрыменка П.П. Летапіс братэрства. С. 23–24, 55–57.

¹⁴ Шырма Р. Беларуская народныя песні, загадкі і прыказкі. Мн., 1947. С. 10.

Як у суседніх з Українай беларускіх раёнах даволі часта сустракающа ўкраїнська песні, так і на суседніх з Беларуссю юраїнських землях даволі шырока бытующая українська варыяントы беларускіх песняў. Так, на Чарнігайшчыне цешыцца папулярнасцю “Лягоніха”, якая і на Украіне бытуете ў многіх варыянтах. Яны вельмі блізкі да беларускіх: Ой Левоніху Левон полюбив, / Левонісі черевички купив. / Левоніха — душа ласкавая / Черевичкамі поляскувала.¹⁵ / А Лягоніху Лягон палюбіў, / Лягонісе чаравічкі купіў. / Лягоніха — душа ласкавая — / Чаравічкамі палясківала.¹⁶ / Ой, Левоніха, Левоніха моя, / Несолоная капуста твоя! / Лиха мачуха на пасинка була, / Несолоную капусту дала. / А пасинка так и чорт не бере — / Несолоную капусту жере.¹⁷ / Ай, Лягоніха, Лягоніха мая, / Нісалённая капуста твая! / Лиха мачуха на пасинка была, / Нісалённую капусту дала. / А пасынка дык і чорт не бярэ, / Нісалённую капусту жарэ¹⁸.

Вялікую ролю ў распаўсяджванні беларускай вуснай пазіі сярод українскага народа адыгралі перасяленцы. Ніяма беларускіх песняў занесена імі, напрыклад, на Лубеншчыну¹⁹.

У савецкі перыяд беларуска-українскія фальклорныя сувязі развіваліся даўней, прычым вядучая месца ў іх, як і раней (але яшчэ больш выразна), заняла песьенная творчасць. Акрамя традыцыйных народных песняў, з’явілася многа песняў літаратурнага паходжання, лепшыя ўзоры якіх па-ранейшаму пераходзілі ад аднаго народа да другога. Тыповым прыкладам гэтага можа быць вельмі папулярная песьня Адама Русака “Бывайце здаровы”, якая нарадзіла юраїнскую варыяントы, вядомыя ў записах пад называй “Ми славно гуляли”, або “Колгоспніцька”²⁰. У перыяд Вялікай Айчыннай вайны яна выклікала цэлы шэраг пародый і перафразаў, у тым ліку на юраїнскай мове.

У апошнія гады савецкай улады ў Беларусі вельмі папулярнай была песьня Веры Вярбы “Ручнікі”. Яна пранікла і на Украіну, перш за ўсё ў суседнія з Беларуссю раёны Чарнігайшчыны, а таксама на Сумшчыну. Мова юраїнскіх варыяントаў гэтай песьні мяшаная, з многімі беларусізмамі і русізмамі. Гэта сведчыць, што дадзеная песьня яшчэ поўнасцю не злілася з юраїнскім фальклорам, не набыла канчатковай іншанациональной народнай “рэдакцыі”, знаходзіцца ў стане “шліфоўкі”. Гэта ж датычыцца і песьні Ніла Гілевіча “Вы шуміце, бярозы”, якая карыстаецца вялікім поспехам як у Беларусі, так і на Украіне.

Як бачым, вынікі беларуска-українскіх фальклорных узаемасувязей вельмі адчувальныя. Без узаемапранікнення і ўзаемаўплыву вуснапаэтычная творчасць і беларусаў і юраїнцаў не мела б многіх тэм, вобразаў, матываў,

¹⁵ З записаў аўтара.

¹⁶ Васіленак С.І. Народная творчасць. Мн., 1940. С. 128.

¹⁷ З записаў аўтара.

¹⁸ Чуркін М. Беларускія народныя песні і танцы. Мн., 1949. С. 171.

¹⁹ Милорадович В. К вопросу о колонизации Посулья... С. 85–89.

²⁰ Русский фольклор. 1963. Т.8. С. 237–239.

мастацкіх прыёмаў, а значыць, не дасягнула б такога высокага ідэйна-мастакага ўзору ю і багацця, якім яна вызначаецца. Братня народы заўсёды шчыра дзялітіся лепшымі здабыткамі, асабліва ў галіне найбольш развітых і актыўных жанраў сваёй творчасці, якімі ва ўкраінскім фальклоры з'яўляюцца, перш за ёсё, лірычныя і гістарычныя песні, а ў беларускім — казкі і лірычныя песні.

Лідзія Карней (Кіеў)

Беларускія ноталінейныя Ірмалоі канца XVI – першай паловы XVII ст. у бібліятэках Украіны: Да праблемы беларуска-ўкраінскіх сувязей у галіне духоўнай музыки

Генетычная роднаснасць беларускага і украінскага народаў, іх прабыванне ў адных дзяржавах спрыялі ўзнікненню асабліва цесных сувязей паміж іх культурамі. Сувязі паміж беларускай і украінскай культурамі перыяду XVI–XVII стст. ужо даўно сталі аб'ектам даследавання вучоных. Аднак яны засяродзілі сваю ўвагу ў асноўным на сувязях у галіне філалогіі, фальклору, і амаль не вывучаюцца сувязі ў сферы царкоўнай музыкі. Тут я падзялюся некаторымі меркаваннямі адносна асаблівасцей украінска-беларускіх сувязей, што выявіліся ў царкоўнай манодыі, г.зн. аднагалосым спеве, які зафіксаваны ў ноталінейных зборніках — Ірмалоях.

З распаўсюджаннем хрысціянства ў Кіеўскай Русі, яго афіцыйным прыніццем звязана ўсталяванне ў цэрквах Кіева, а потым — і ў іншых гарадах дзяржавы манадычнага царкоўнага спеву. У даследчыкаў ужо не выклікае сумненняў, што Кіеўская метраполія, трансплантуючы з Візантыі неабходную для пашырэння хрысціянства літаратуру, пераняла адтуль і царкоўны спеў. Істотную ролю тут адыграла балгарскае пасрэдніцтва.

Кіеўская метраполія запазычыла з Візантыі ўвесі кананічны рытуал царкоўных спеваў, гімнаграфічныя тэксты спеваў, якія былі перакладзены на стараславянскую мову, розныя царкоўныя жанры і пеўчыя кнігі. Была перанята і нязменная безлінейная сістэма запісу — ідэаграфічнага тыпу натацыя, якую даследчыкі называюць палеавізантыйскай.

Кіеўская багаслужбовая практыка правяляла пэўны адбор палеавізантыйскіх знакаў, а некаторыя з іх мелі іншую графіку. Такім чынам, у Кіеве не дакладна капіявалі палеавізантыйскую натацыю, а, абапіраючыся на яе, стваралі сваю натацыю, якую даследчыкі называюць знаменнай (ад стараславянскага слова *значіти*, якое абазначае “знак”).

Як палеавізантыйскую, так і знаменную натацыю даўняга перыяду (да XVII ст.) даследчыкам расшыфраваць не ўдаецца, бо яна не давала дакладнай

фіксацыі кожнага гуку, а толькі дапамагала ўзнавіць па памяці ўжо вядомыя спевакам царкоўныя напевы. Кожны знак абазначаў цэлы меладычны зварот.

Да ўзнікнення праваслаўнай музыки ў Кіеве колішня ўкраінцы і беларусы ўжо мелі вялікі набытак абрадавага фальклору, і царкоўная музыка існавала ў акружэнні народнай музыкі. Гэта не магло не паўплываць на музычны змест царкоўных спеваў. Такому працэсу спрыяла тая акалічнасць, што знаменная натацыя была разлічана на запамінанне спеваў, іх вусную перадачу, якая дапускала элементы імправізацыі ў межах канона. Усё гэта стварала перадумовы для паступовага ўзнікнення стараславянскага спеву на традыцыйныя гімнаграфічныя тэксты як адгалінавання праваслаўнай грэка-славянскай царкоўнай музыкі.

Разам з хрысціянствам старакіеўскі знаменны спеў пашыраўся ў розных рэгіёнах Кіеўскай дзяржавы, у прыватнасці, на беларускай зямлі. Пра гэта сведчаць розныя даўнія крыніцы. Так, Аляксандр Мезенец, што пераехаў з Украіны ў Москву і ўдасканальваў там знаменную натацыю, у сваёй працы “Извещение о согласнейших пометах” у сярэдзіне XVII ст. адзначаў: “Першыя творцы гэтага знамені (знаменная натацыя. — Л.К.) і царкоўная прыхільнікі спеву былі ў столычным горадзе рускай дзяржавы — богаберажонным Кіеве. Праз некалькі гадоў з Кіева гэты спеў і знамя (знаменная натацыя. — Л.К.) нейкімі прыхільнікамі былі перанесены ў Вялікі Ноўгарад. З Вялікага Ноўгарада ён пашырыўся і памножыўся па ўсіх гарадах і манастырах рускай епархii і ва ўсе яе межы”¹.

На працягу X–XVI стст. культавая манодыя ў розных блізкаславянскіх рэгіёнах не заставалася дагматычна нязменнай. Узбагацілася колькасць гімнаграфічных тэкстаў, якія мелі музычнае ўвасабленне, узікале розныя меладычныя напевы на адзін і той жа тэкст, выпрацоўваліся рэгіянальныя традыцыі гэтага спеву на Украіне і ў Беларусі.

Кульмінацыйны этап развіцця культавай манодыі на Украіне і ў Беларусі прыпадае на канец XVI – першую палову XVII ст. У гэты час яна дасягнула высокага мастацкага ўзроўню і яскравай эмацыйнальной выразнасці. Меладычнае ўзбагачэнне культавай манодыі вымагала змены запісу музыкі. Неабходна было або ўдасканальваць знаменную натацыю, каб яна фіксавала кожны гук, што ажыццяўлялася ў Москві ў XVII ст., або пераходзіць на новую пяцілінейную натацыю, якая была вядома ў Заходній Еўропе з XIV ст. Беларуская і ўкраінская царкоўная практикі не пазней за другую палову XVI ст. перайшлі на новую пяцілінейную сістэму запісу культавай манодыі. Гэтая натацыя атрымала назыву “кіеўскай квадратнай натацыі”, што сведчыць пра яе ўкраінскае паходжанне. Яна многае запазычыла ад пяцілінейнай натацыі, створанай у Заходній Еўропе, але вызначалася і арыгінальнасцю. Яна не ўяўляе ніякай складанасці для музычнага ўзнаўлення.

¹ Музыкальная эстетика России XI–XVIII веков. М., 1973. С. 101.

У Беларусі і на Украіне ў канцы XVI–XVIII стст. культаўая манодыя запісвалася ў спецыяльных ноталінейных зборніках, што мелі назыву “Ірмалой”. Найранейшыя з іх зберагліся з канца XVI ст. Да нашага часу дайшло да тысячы рукапісных ноталінейных Ірмалояў украінскага паходжання. У бібліятэках Беларусі і Украіны ёсьць ноталінейныя Ірмалоі беларускага паходжання. У Інстытуце рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя У.Вяннадскага Нацыянальнай Акадэміі навук Украіны знаходзяцца два вельмі каштоўныя Ірмалоі беларускага паходжання. Гэта — так званы Супрасльскі Ірмалой канца XVI – пачатку XVII ст. (ф. I, № 5391) і Ірмалой 40-х гадоў XVII ст., што быў падараваны Жыровіцкаму манастыру (ф. I, № 3367).

Параўнанне двух указаных беларускіх Ірмалояў з Ірмалоямі ўкраінскага паходжання канца XVI – першай паловы XVII ст. сведчыць, што зборнік “Ірмалой” як на Украіне, так і ў Беларусі ўключаў не толькі ірмосы, а ўвесь гадавы рэпертуар царкоўных напеваў розных жанраў. Гэта значыць, Ірмалой быў адзінай пэўнай кнігай манадычнага спеву ў праваслаўнай багаслужбовай практицы як на ўкраінскіх, так і на беларускіх землях. Рукапісы беларускага і ўкраінскага паходжання маюць падобную структуру і манадычны змест.

Як і ў Ірмалоях украінскага паходжання, у рукапісе з Жыровіцкага манастыра ёсьць напевы з назвамі “кіеўскі”, “астразскі”, “балгарскі”, “сербскі” і інш. У Жыровіцкім Ірмалоі ёсьць два меладычныя напевы з атрыбуцыямі “беларускі” і “ўкраінскі” на гімнографічны тэкст “Да исполнятся уста наша”.

Параўнанне рукапісаў беларускага і ўкраінскага паходжання сведчыць пра тое, што манадычны спеў перыяду яго росквіту (канец XVI – першая палова XVII ст.) у Беларусі і на Украіне быў звязаны з супольнай традыцыяй украінска-беларускага царкоўнага спеву. У гэтым рэгіёне ў другой палове XVI ст. адбылася рэформа музычнага запісу, прайшла пэўная уніфікацыя царкоўных спеваў, якія запісваліся ў Ірмалоях з адпаведнай структурай. Але пры гэтым у іх фіксаваліся і мясцовыя меладычныя напевы, што ўзнікалі ў Беларусі і на Украіне.

У наш час складана вызначыць архетып зборніка ноталінейнага Ірмалоя, з якога пачалі стварацца спісы, а таксама цяжка вызначыць асяродак ці рэгіён, дзе такія першыя ноталінейныя зборнікі ўзніклі.

Узнікненне супольнай беларуска-ўкраінскай праваслаўнай традыцыі манадычнага спеву абумоўлена шэрагам прычын: існаваннем супольнай праваслаўнай царквы ў межах Вялікага Княства Літоўскага, а таксама Рэчы Паспалітай, у якія ўваходзілі ўкраінскія і беларускія землі; цеснымі контактамі паміж беларускім і ўкраінскім брацтвамі, іх школамі (узніклі ў канцы XVI ст.), якія асабліва дбалі пра харавы царкоўны спеў і былі асяродкамі, дзе ён развіваўся.

З другой паловы XVII ст. беларускія і ўкраінскія царкоўныя музыканты, якія запрашаліся і перавозіліся ў Расію, прывозілі з сабой ноталінейныя

Ірмалоі, і гэты манадычны спеў украінска-беларускай супольнай традыцыі паширыўся ў расійскіх цэрквях.

Пад уплывам ноталінейных Ірмалояў беларускага і ўкраінскага паходжання з другой паловы XVII ст. у Расіі пачаў адбывацца пераход са знаменай на пяцілінейную натацыю. Украінскія і беларускія музыканты (пеўцыя, рэгенты, кампазітары) на запрашэнне царскай улады з другой паловы XVII ст. пераносілі ў Расію і шматгалосны, так званы партэсны царкоўны спеў, які ў украінска-беларускім рэгіёне ўзнік у канцы XVI ст. Усё гэта сведчыць пра значную ролю ўкраінска-беларускай пеўчай традыцыі канца XVI–XVII ст. у развіцці царкоўнага спеву ў Расіі.

Беларуска-ўкраінская традыцыя манадычнага спеву яшчэ мала вывучана, перш за ёсё, з музычнага пункту гледжання. Неабходны парайонні музычнага зместу рукапісаў, якія паходзяць з розных месцаў і належаць да рознага часу. Гэта дасць магчымасць выявіць не толькі агульныя рысы, але і некаторыя лакальныя асаблівасці манадычнага царкоўнага спеву ў гэтым рэгіёне. Дзеля плённасці такога вывучэння неабходны кантакты паміж украінскімі і беларускімі вучонымі, скардынаваныя даследаванні, магчыма, і сумесныя выданні.

Толькі супольнымі намаганнямі можна спасцігнуць увеселіе багатыя духоўны набытак украінскай і беларускай музычных культур, даследаваць адзін з дауніх і асабліва значных перыядоў украінска-беларускіх узаемаадносін XVI–XVII стст. у галіне духоўнай музыкі.

(Пераклада з украінскай мовы **Святлана Сачанка**)

Аляксандра Кавалёва (Харкаў)

Пераклады беларускіх аўтараў у Харкаве

Пераклад з братніх моваў — асаблівая галіна культурнага жыцця, якая патрабуе сур'ёзной увагі і падтрымкі. Гэта галіна ніколі не была камерцыйнай, а сёння яе “некамерцыйнасць” абарочваецца проста фатальным чынам. Перакладчык, які працуе прафесійна, адначасова ў нейкай меры прадстаўляе тую культуру, творы якой перакладае. На ім ляжыць нялёгкая адказнасць за права інтэрпрэтацый, права выбару. Професійных перакладчыкаў з братніх моваў на сёння катастрофічна мала, і ў той культурнай сітуацыі, якая склалася ў посттаталітарных грамадствах колішніх саюзных рэспублік, іх не пабольшае.

Дык павінны ж набіраць сілы грамадскія арганізацыі гуманітарнага напрамку, што забяспечвалі б па меншай меры маральную падтрымку мастацкаму перакладу, як аднаму з найважнейшых спосабаў міжнацыянальных культурных стасункаў.

Пераклад з беларускай мовы ў Харкаве мае свае багатыя традыцыі. З беларускай перакладалі класікі ўкраінскай паэзіі I.Вірган, I.Муратаў. Свой плён-

ны вопыт культурных міжнацыянальных зносін маюць харкаўскі часопіс “Березіль” (колішні “Прапор”) і харкаўскае выдавецтва “Прапор”. У іх творчым здабытку — абменная публікацыі, выданні на дзвюх мовах.

У 60-я гады, у агульной атмасферы грамадской адлігі, асаблівую ролю адыграла захапленне харкаўскіх паэтаў геніем беларускай літаратуры М.Багдановічам. Яго перакладалі У.Баравы, Ю.Стаднічэнка, М.Львовіч. З друкаваннем гэтым перакладам не пашанцавала. У.Баравы паспей выдаць да брэжнеўскіх ганенняў некалькі сваіх перакладаў¹. Але асноўная частка перакладаў паэзіі М.Багдановіча так і засталася ў сталах перакладчыкаў. Яны выкананы ўмелай рукой і, безумоўна, заслугоўваюць увагі даследчыкам.

Цікавы поchyрк Баравога-перакладчыка, калі ён узнаўляе пейзажную лірыку Багдановіча, пазначаную высокай музычнай віртуознасцю, складанай сістэмай гукавых паўтораў, разнастайнай палітрай гукапісу. Узнаўленне гукавой своеасаблівасці такіх вершаў М.Багдановіча, як, напрыклад, “Сярэбраны змей”, не было лёгкім заданнем. На лексічным узроўні неперакладных адзінак у вершы няма, няма праблем і на ўзроўні марфалогіі і сінтаксісу. Затое складаную музычную інструментоўку, пабудаваную на чаргаванні зычных (*дз-с-з*), паяднаным з адначасовым чаргаваннем галосных (*е-о-у*), узнавіць адэкватна ва ўкраінскай мове без парушэння зместу было не праста. У творах такога тыпу гукі істотна працуяць на агульны вобраз, любая штучнасць, прыўнесеная перакладчыкам, была б вельмі прыкметнай. Цікавы фанічныя рашэнні, да якіх звяртаецца перакладчык; акрамя таго, У.Баравы адшуквае ва ўкраінскай мове лексічныя адзінкі, здольныя выконваць падвойнае заданне. Яны канкрэтныя залежнасці, звязаныя ў агульным настрою канататыўнага складніка вобраза і адначасова ўзбагачаюць гукавы малюнак.

Мая Львовіч прысвяціла перакладам вершаў М.Багдановіча шмат гадоў творчых пошукаў; аналіз яе працы — удзячны матэрыял для перакладазнаўцаў. Тут звяртае на сябе ўвагу адна цікавая дэталь псіхалогіі творчасці: перакладаючы любімага аўтара, паэтса-перакладчыца арганічна ўплятае матывы яго творчасці ва ўласныя цыклы. Так узнік эмаксыянальна-заглыблены цыкл трагічнага гучання “Страцім-лебедзь”. Так было ў час працы над перакладамі вершаў А.Пысіна. Кола перакладчыцкіх зацікаўленняў Mai Львовіч дужа шырокое: ад Янкі Купалы да маладых сучаснікаў. З многімі беларускімі аўтарамі яе звязваюць сяброўскія адносіны. У перакладчыцкім даробку М.Львовіч пераважае паэзія. Сярод перакладаў прозы трэба перш за ўсё называць пераклады твораў І.Мележа і Я.Брыля, дзе па-майстэрску ўзноўлены жывая гутарковая мова, дыялектная стыхія з яе непаўторнымі інтанацыямі, ідышматыкай. Бачна ўмение перакладчыка зыходзіць з аўтарскай задумы, адчуваць аўтарскую эмаксыянальную ацэнку. Якраз дзякуючы гэтаму М.Львовіч удаецца пазблігаць літаралізму. У моўных адзінках, у тым, як яны адабраны і

¹ У тым ліку ў кн.: Богданович М. Лірика. Київ, 1967.

ўжыты, адбіаецца стаўленне аўтара да з’яў рэчаіннасці, яго эстэтычна і этычна пазіцыя. Без разумення вобраза аўтара і ўзнаўлення яго на ўзоруні слова не можа быць удалага перакладу.

Немалая цяжкасці павінен пераадолець перакладчык пры ўзнаўленні лічбавых ідыматычных выразаў. Зыходзячы з самога дэнататыўнага значэння слова, іх перакласці проста немагчыма. Напрыклад, “Распеліся тут пад акном, каб вы пелі на хлеб!” (Я.Брыль) — “Регочете тут, бодай ви на кутні реготаўі”. Шукаючы адекватны варыянт, перакладчык зыходзіць якраз з характару эмаянальнай ацэнкі аўтара. У выразе “пелі на хлеб” заключана пэўная амбівалентнасць. Аб’ектыўна-мажорнае значэнне слова “пелі” ў дадзеным кантэксле абарочваецца сваёй проціглагасцю. Бо співаць дзеля хлеба — гэта значыць жабраваць. Такая ж амбівалентнасць заключана і ва ўкраінскім выразе “на кутні реготаті”.

Ідыматычна насычаная проза І.Мележа і Я.Брыля знайшла ва ўкраінскім перакладзе М.Львовіч майстэрскае ўзнаўленне. З гэтым звязана і ўменне ўзнавіць усю паўнату багатай, гнуткай інтанацыі арыгінала. Непазбежныя пры гэтым страты кампенсуецца здабыткамі. Напрыклад, у Я.Брыля: “Рэчка наша спакойная, з тарфяністым дном, шмат крутых (у нас кажуць “прыткіх”, а то і “спрытных”) берагоў”, — у перакладзе: “Річка наша спокійна, з торфяністым дном, багато крутих (у нас кажуць “прикрих”) берегів.” Двум беларускім прыметнікам (“прыткіх” і “спрытных”) адпавядае адзін украінскі — “прикрих”. Прыметнік “прикрий”, ужыты як сінонім да прыметніка “крутый”, дзякуючы сваім багатым асацыятыўным магчымасцям цалкам узнаўляе сэнс беларускіх слоў “прыткіх” і “спрытных”. Затое далей для беларускага назоўніка “падрэзаў” знайдзены два ўкраінскіх: “печер” ды “підмоін”, бо ва ўкраінскай мове няма слова, якое адпаведна ўзнаўляла б этымалогію беларускага слова “падрэзаў”. Такім чынам, пэўная апісальнасць у дадзеным выпадку цалкам апраўдана.

Намаганне перакладчыка зыходзіць перш за ўсё з творчай задумы аўтара вядзе да арыгінальных, непаўторных у сваёй канкрэтнасці рашэнняў. Цікавыя для даследчыка назіранні даюць у гэтым плане пераклады вершаў на гістарычную тэматыку. Бо тут узікаюць цяжкасці, звязаныя з узнаўленнем агульнага гістарычнага каларыту. Перакладчык павінен нанова распрацоўваць сваю методыку перакладу слоў з “рознахарактарнай” этымалогіяй, узнаўленне арэола культурных, моўных асацыяцый.

Разгледзім з гэтага пункту гледжання пераклад “Балады пра Гаркушу” М.Танка, што выкананы М.Львовіч. Балада напісана класічным рыфмаваным вершам, мае дакладна выражаны знешні сюжэт, як гэта найчасцей бывае ў творы ліра-эпічнага жанру. Украінскі пераклад М.Львовіч адекватна ўзнаўляе рытм, характеристыкі, інтанацыю арыгінала. Адхіленні назіраючца ў перакладзе асобных слоў, а менавіта звязанных з узнаўленнем гістарычнага ка-

ларыту. Такім канцэптуальна важкім словам у баладзе М.Танка з'яўляецца слова “булаг”. У вершы адлюстраваны падзеі часоў Багдана Хмяльніцкага, калі ў шэррагах запарожскіх казакаў супраць польскага прыгнёту змагалася нямала беларусаў. Гаркуша — адзін з народных герояў таго часу. Дарэчы, ён адноўлька папулярны як у Беларусі, так і на Украіне. (Згадаем, напрыклад, “Переказ про Гаркушу” Г.Ф.Квіткі-Аснаўяненкі.) У казакаў галоўнай зброяй была шабля. Ва ўкраінскую, беларускую мовы таго часу праз польскую мову ўвайшло слова “дамаска” (“адамашка”, “домаха”). Запазычанае з персідской мовы слова “булат” прыйшло ва ўкраінскую мову (прэ расійскую) пазней. Для казака XVII ст. назва зброі “шабля-дамаха” была звыклай, натуральнай, магчымы нават адзінамагчымай. Дзякуючы таму, што М.Львовіч ужывае менавіта гэтае слова, у перакладзе ўзнікае вобраз, які ўключаеца ў шырокі культурна-гістарычны кантэкст.

Цікава прааналізацца пераклад слоў, якія маюць рознахарактарную этымалогію, як, напрыклад, беларускае слова “навальніца” і ўкраінскае “гроза”. У тэксле арыгінала ў адной паэтычнай прасторы размешчаны “навальніца” і “панская навала” (г.зн. народная пераможная моц і ворагі, якія адступаюць перад ёй). Узнікае багацце асацыяцый, якое цяжка ўзнавіць у перакладзе. “Навальніца грэзная ўставала / Грому каціўся па шляхах, далінах, / Адступала панская навала, / Дым клубіўся з гнёзд яе асіных.” Па-ўкраінску гэтыя радкі гучыць так: “Хмары ўшла, така грэза вставала, / Грим такій котився по долинах, / Відступала панская навала, / Клубочывся дым із гнізда осініх.” Гістарычны каларыт балады ў перакладзе М.Львовіч узмацняецца дзякуючы ўжыванию выразу “став кошем” замест стылістычна нейтральнага “затрымаўся”. Перакладчык па-майстэрску выкарыстоўвае вобразнае багацце ўкраінскага фальклору, дум з гістарычнай тэматыкай. Таму “вароны” перакладаюцца як “гайворонія”, “збожжа” — як “жито”.

Аўтарская пазіцыя — асноўны крытэрый выбару слова перакладчыкам. Якраз таму ў інтэрпрэтацыі знакамітай “Пагоні” М.Багдановіча М.Львовіч двойчы свядома ўжывае слова “вітчизна” (у арыгінале “краіна радзімая”, “радзімая старонка”). Бліжэй да літары арыгінала пераклад Рамана Лубкіўскага (“коханий край”, “матуся-крайна”). Мая Львовіч зыходзіць з агульнага пафасу верша — патрыятычнага, узнёслага, герайчнага. Губляючы ў дакладнасці, яе пераклад выйграе ў выразнасці, значнасці створанага вобраза.

Кожнае канкрэтнае рашэнне перакладчыка непаўторнае; для таго, каб яно было ўдалае, патрэбна вельмі многа складнікаў. І таму перакладчыцкі даробак харкаўчанкі М.Львовіч, прадстаўлены творамі некалькіх дзесяткаў беларускіх аўтараў, належыць да з'яў самабытных, цэласных, тых, якія, безумоўна, заслугоўваюць даследчыцкай увагі.

(Пераклада з украінскай мовы Святланы Сачанка)

КАРОТКІЯ ЗВЕСТКІ
ПРА АЎТАРАЎ
(НА ЧАС КАНГРЭСА)

- Алейнік Галіна** — дырэктар Нацыянальной бібліятэкі РБ.
- Амельянчук Міхail** — кандыдат геаграфічных навук, дацэнт Брэсцкага пединститута імя Аляксандра Пушкіна.
- Анічэнка Уладзімір** — доктар філалагічных навук, прафесар Гомельскага дзяржаўнага універсітэта імя Францыска Скарыны.
- Апіня Ілга** — доктар філасофскіх навук, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута філасофіі і сацыялогіі АН Латвіі.
- Ахрыменка Павел** — доктар філалагічных навук, прафесар Сумскага дзяржаўнага пединститута (Украіна).
- Банькоўскі-Цюліг Моніка** — загадчык славянскага аддзела Цэнтральнай бібліятэкі г. Цюрыха, выкладчыца Цюрыхскага універсітэта (Швейцарыя).
- Баршчэўская Ніна** — доктар філалогіі, выкладчыца Варшаўскага універсітэта (Польшча).
- Баршчэўскі Алесь** — доктар габілітаваны, прафесар, загадчык кафедры Варшаўскага універсітэта, презідэнт Польскай асацыяцыі беларусістаў, ганаровы доктар Беларускага дзяржаўнага універсітэта.
- Басько Вольга** — навуковы супрацоўнік Беларускага інстытута праblems культуры.
- Белы Сымон** — настаўнік (г.п.Радашковічы).
- Бідар Герман** — доктар філалогіі, прафесар Зальцбургскага універсітэта (Аўстрыя).
- Біч Міхал** — доктар гістарычных навук, намеснік дырэктара Інстытута гісторыі Акадэміі навук Беларусі.
- Брэдэрлоў Ніна** — доктар філалогіі, выкладчык Патсдамскага універсітэта (Германія).
- Верашчагіна Аляксандра** — кандыдат гістарычных навук, вядучы навуковы супрацоўнік Беларускага музея гісторыі рэлігіі (Гродна).
- Вылчаў Найдан** — паэт, перакладчык (Балгарыя).

- Ганчарук Ігар** — загадчык аддзела Беларускага музея гісторыі рэлігіі (Гродна).
- Гапоненка Вольга** — кандыдат фізіка-матэматычных навук, вучоны сакратар Нацыянальнага навукова-асветнага цэнтра імя Францыска Скарыны.
- Гарэцкі Радзім** — віцэ-прэзідэнт Акадэміі навук Беларусі, старшыня Згуртавання беларусаў свету “Бацькаўшчына”.
- Гілевіч Ніл** — народны паэт Беларусі, старшыня камісіі па адукацыі і культуры Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь.
- Голуб Тэрэза** — намеснік дырэктара Літаратурнага музея Беларусі.
- Голубева Ірына** — праэрэктар Беларускага інстытута проблем культуры.
- Грыцкевіч Анатоль** — доктар гісторычных навук, прафесар, загадчык кафедры Беларускага ўніверсітэта культуры.
- Грыцкевіч Валянцін** — кандыдат гісторычных навук, дацэнт Санкт-Пецярбургскай Акадэміі культуры.
- Гурко Аляксандар** — навуковы супрацоўнік Беларускага музея гісторыі рэлігіі (Гродна).
- Дадзіёманава Вольга** — кандыдат мастацтвазнаўства, дацэнт Беларускай акадэміі музыки.
- Дамніянкова Людміла** — кандыдат мастацтвазнаўства, дацэнт Віцебскага дзяржаўнага педінстытута.
- Дрвескі Бруна** — доктар гісторыі, прэзідэнт нацыянальнай асацыяцыі “Францыя-Беларусь” (Парыж).
- Дубянецкі Эдуард** — навуковы супрацоўнік ННАЦ імя Францыска Скарыны.
- Жук-Грышкевіч Раіса** — доктар філософіі, старшыня Каардынацыйнага Камітэта беларусаў Канады (Таронта, Канада).
- Завідзка Анна** — праўнучка беларускага пісьменніка Аляксандра Ельскага (Варшава).
- Званарова Лола** — кандыдат філалагічных навук, рэдактар англо-расійскага часопіса “Вместе”, член Саюза пісьменнікаў Расіі (Масква).
- Іваноў Мікола** — доктар габілітаваны, рэдактар Беларускай рэдакцыі радыё “Свабода” (Прага), прафесар Апольскага ўніверсітэта (Польшча).
- Кавалёва Аляксандра** — філолаг, перакладчыца (Харкаў, Украіна).
- Калядзінскі Лявон** — кандыдат гісторычных навук, дацэнт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

- Канапацкі Ібрагім** — кандыдат гістарычных навук, дацэнт Мінскага дзяржаўнага педагогічнага універсітэта.
- Карней Лідзія** — доктар мастацтвазнаўства, прафесар Кіеўскай дзяржаўнай кансерваторыі (Украіна).
- Карнілава Людміла** — дырэктар Беларускага музея гісторыі рэлігіі (Гродна).
- Карпюк Іна** — кандыдат гістарычных навук, дацэнт Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Янкі Купалы.
- Катлярчук Андрэй** — аспірант МАЭ РАН (Кунсткамера) імя Пятра Вялікага (Санкт-Пецярбург), выкладчык Бранскай школы міліцыі (Расія).
- Каўка Аляксей** — доктар філалагічных навук, вядучы навуковы супрацоўнік Інстытута сусветнай літаратуры Расійскай акадэміі навук (Масква).
- Кен'ка Міхась** — кандыдат філалагічных навук, дацэнт Беларускага дзяржаўнага універсітэта.
- Кіпель Вітаўт** — доктар геалогіі, акадэмік Міжнароднай Акадэміі навук Еўразіі, дырэктар Беларускага інстытута навук і мастацтва (Нью-Йорк, ЗША), ганаровы доктор Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Янкі Купалы.
- Кіпель Зора** — рэдактар газеты “Беларус” (Нью-Йорк, ЗША).
- Кіт Барыс** — доктар філасофіі, акадэмік Міжнароднай Акадэміі астранаўтыкі, віцэ-прэзідэнт Міжнароднай Акадэміі навук Еўразіі, прафесар філіі Мэрылендскага універсітэта ў Франкфурце-на-Майне (ФРГ).
- Клімчук Фёдар** — кандыдат філалагічных навук, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа АН Беларусі.
- Ключановіч Інга** — кандыдат філалагічных навук, дацэнт Беларускага дзяржаўнага універсітэта.
- Конан Уладзімір** — доктар філософскіх навук, загадчык аддзела Нацыянальнага навукова-асветнага цэнтра імя Францыска Скарыны, член Саюза пісьменнікаў Беларусі.
- Корсак Анатоль** — загадчык аддзела Смаленскага абласнога дзяржаўнага архіва (Расія).
- Крамко Іван** — кандыдат філалагічных навук, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа АН Беларусі.

Кузняева Соф'я	— кандыдат філалагічных навук, старши навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі Акадэміі навук Беларусі.
Курода Руносукуэ	— філолаг, журналіст (Японія).
Лабачэўская Вольга	— кандыдат мастацтвазнаўства, вядучы навуковы супрацоўнік Беларускага інстытута праблем культуры.
Лабынцаў Юрый	— доктар філалагічных навук, дырэктар Цэнтра беларускіх даследаванняў Інстытута славяназнаўства і балканістыкі Расійскай Акадэміі навук (Масква).
Лазука Барыс	— кандыдат мастацтвазнаўства, дацэнт Віцебскага дзяржаўнага педінстытута.
Лакотка Аляксандр	— доктар гістарычных навук, намеснік дырэктара Дзяржаўнага ландшафтна-этнографічнага запаведніка “Менка”.
Лапінскене Альма	— доктар філалогіі, вучоны сакратар Інстытута літаратуры і фальклору Акадэміі навук Літвы.
Лінднер Райнер	— супрацоўнік Інстытута міжнародных спраў (Франкфурт-на-Майне, Германія).
Ліс Марына	— навуковы супрацоўнік Цэнтральнай навуковай бібліятэцы імя Якуба Коласа Акадэміі навук Беларусі.
Лыч Леанід	— доктар гістарычных навук, прафесар, вядучы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі Акадэміі науک Беларусі.
Ляднёва Анфіса	— кандыдат гістарычных навук, старши навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі Акадэміі наукаў Беларусі.
Ляшук (Зарэцкая) Вера	— кандыдат філалагічных навук, прафесар Брэсцкага педагогічнага ўніверсітэта імя Аляксандра Пушкіна.
Мажэйка Зінаіда	— доктар мастацтвазнаўства, вядучы навуковы супрацоўнік Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы Акадэміі наукаў Беларусі.
Майсейчык Аляксей	— кандыдат філалагічных навук, прафесар Брэсцкага дзяржаўнага педагогічнага ўніверсітэта імя Аляксандра Пушкіна.
Маленка Людміла	— кандыдат гістарычных навук, навуковы супрацоўнік Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы Акадэміі наукаў Беларусі.
Мальцаў Уладзімір	— кандыдат мастацтвазнаўства, навуковы супрацоўнік Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы Акадэміі наукаў Беларусі.

- Маслава Валянціна** — доктар філалагічных навук, прафесар Віцебскага дзяржаўнага педінстытута.
- Маслюкоў Тэльман** — дырэктар філіі Беларускага гуманітарнага адкуацый-на-культурнага цэнтра (Светлагорск).
- Мезенка Ганна** — доктар філалагічных навук, прафесар, загадчыца кафедры Віцебскага дзяржаўнага педінстытута.
- Мікніс Рымантас** — доктар гісторыі, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі Акадэміі науку Літвы.
- Мірачыцкі Леў** — кандыдат гістарычных навук, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі Акадэміі науку Беларусі.
- Місявічэнне Ванда** — доктар філалогіі, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута літаратуры Акадэміі науку Літвы.
- Мусорын Аляксей** — старшы выкладчык Новасібірскага педагогічнага універсітэта (Расія).
- Мяшэчка Яўген** — кандыдат геаграфічных навук, прафесар Брэсцкага дзяржаўнага педінстытута імя Аляксандра Пушкіна.
- Нарбут Андрэй** — доктар тэхнічных навук, прафесар Маскоўскага аўтамабільна-дарожнага інстытута.
- Нікалаева Ала** — выкладчыца Беларускага дзяржаўнага гуманітарнага ліцэя (Светлагорск).
- Ніякоўская Алена** — кандыдат філалагічных навук, дацэнт Полацкага дзяржаўнага універсітэта.
- Палуцкая-Марозава Святлана** — кандыдат гістарычных навук, дактарант Інстытута гісторыі Акадэміі науку Беларусі (Гродна).
- Паўлавец Зміцер** — кандыдат філалагічных навук, загадчык кафедры Гомельскага дзяржаўнага універсітэта імя Францыска Скарыны.
- Піліпенка Міхась** — доктар гістарычных навук, член-карэспандэнт Акадэміі науку Беларусі, дырэктар Інстытута мастацтвазнаўства, этнографіі і фальклору імя Кандрата Крапіўны Акадэміі науку Беларусі.
- Пісарэк Ларыса** — доктар габілітаваны, загадчыца кафедры Вроцлаўскага універсітэта (Польшча).
- Піўтарак Рыгор** — доктар філалагічных навук, прафесар, вядучы навуковы супрацоўнік Інстытута мовазнаўства імя А.Пашабні Нацыянальнай Акадэміі науку Украіны.
- Праневіч Генадзь** — кандыдат філалагічных навук, дацэнт Брэсцкага дзяржаўнага педагогічнага інстытута.

- Пяткевіч Аляксей** — кандыдат філалагічных навук, прафесар Гродзенска- га дзяржаўнага універсітэта імя Янкі Купалы.
- Рагуля Аляксей** — доктар філалагічных навук, прафесар, загадчык ка- федры Беларускага дзяржаўнага педагогічнага уні- версітэта імя Максіма Танка.
- Радзік Рышард** — доктар гісторыі, выкладчык Люблінскага універсі- тэта імя М. Складоўскай-Кюры (Польшча).
- Раманюк Міхась** — кандыдат мастацтвазнаўства, прафесар, загадчык ка- федры Беларускай акадэміі мастацтваў.
- Рыч Вера** — паэтэса, перакладчыца (Англія).
- Сагановіч Генадзь** — кандыдат гісторычных навук, старшы навуковы су- працоўнік Інстытута гісторыі Акадэміі навук Бела- русі.
- Сакалоўскі Уладзімір** — кандыдат філалагічных навук (Мінск).
- Салееў Вадзім** — доктар філасофскіх навук, прафесар, загадчык ад- дзела Нацыянальнага інстытута адукацыі.
- Свяжынскі Уладзімір** — кандыдат філалагічных навук, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі Акадэміі навук Беларусі.
- Семянчук Генадзь** — кандыдат гісторычных навук, дацэнт Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Янкі Купалы.
- Сеньковец Уладзімір** — кандыдат філалагічных навук, дацэнт Брэсцкага дзяржаўнага педагогічнага інстытута імя Аляксандра Пушкіна.
- Сібінавіч Міадраг** — доктар філалогіі, прафесар Бялградскага універсі- тэта (Югаславія).
- Сіманаў Рэм** — доктар гісторычных навук, прафесар Маскоўскай дзяржаўнай акадэміі друку.
- Смалянчук Алесь** — кандыдат гісторычных навук, выкладчык Гродзен- скага абласнога інстытута ўдасканалення настаўнікаў.
- Смулкова Эльжбета** — доктар габілітаваны, прафесар Варшаўскага універ- сітэта, пасол Рэспублікі Польшча ў Рэспубліцы Бе- ларусь, сябра Міжнароднай асацыяцыі беларусістай.
- Смыховіч Мікола** — кандыдат гісторычных навук, старшы выкладчык Бе- ларускага дзяржаўнага педагогічнага універсітэта імя Максіма Танка.
- Снапкоўскі Уладзімір** — доктар гісторычных навук, прафесар Беларускага дзяржаўнага універсітэта.

- Сосна Уладзімір** — кандыдат гістарычных навук, дацэнт Беларускага дзяржаўнага універсітэта.
- Станкевіч Аляксандра** — кандыдат філалагічных навук, дацэнт, загадчыца кафедры Гомельскага дзяржаўнага універсітэта імя Францыска Скарыны.
- Супа Ванда** — доктар філалогіі, прафесар Беластоцкай філіі Варшаўскага універсітэта.
- Сураўцаў Юры** — пісьменнік, супрацоўнік Інстытута міжнародных эканамічных і палітычных даследаванняў Расійскай Акадэміі навук (Масква).
- Сяльверстава** — кандыдат гістарычных навук, дацэнт Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Янкі Купалы.
- Святлана**
- Сянько Уладзімір** — міністр замежных спраў Рэспублікі Беларусь.
- Сяргеева Галіна** — кандыдат гістарычных навук, загадчыца аддзела Інстытута гісторыі Акадэміі навук Беларусі.
- Тарасюк Любa** — кандыдат філалагічных навук, дацэнт Беларускага дзяржаўнага універсітэта.
- Ткачэнка Арэст** — член-карэспандэнт Нацыянальнай Акадэміі навук Украіны, загадчык аддзела Інстытута мовазнаўства Нацыянальнай АН Украіны.
- Ткачэнка Марыя** — вядучы бібліятэкар Расійскай нацыянальнай бібліятэкі (Санкт-Пецярбург).
- Хадубскі Анджэй** — доктар габілітаваны, прафесар Гданьскага універсітэта (Польшча).
- Хайль Соня** — доктар філалогіі, супрацоўніца Інстытута славістыкі Берлінскага універсітэта, перакладчыца.
- Хінгамірэ Буданна** — доктар філасофіі і філалогіі ў галіне рускай мовы, перакладчык, лаурэат прэмii імя Дж.Нэру (Дхарвад, Індия).
- Хмяльніцкая Людміла** — старшы навуковы супрацоўнік Віцебскага мастацкага музея.
- Целеш Вячка** — мастак, грамадскі дзеяч (Рыга, Латвія).
- Церашковіч Павел** — кандыдат гістарычных навук, дацэнт Беларускага дзяржаўнага універсітэта.
- Цехацінска Марыя** — прафесар Вышэйшай сельскагаспадарчай педагогічнай школы (Седльцэ, Польшча).
- Цітоў Віктар** — доктар гістарычных навук, прафесар Беларускага універсітэта культуры.

- Ціхаміраў Але́сь** — кандыдат гістарычных навук, навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі Акадэміі навук Беларусі.
- Ціханаў Леанід** — акадэмік Беларускай акаадэміі адукацыі, доктар гістарычных навук, рэктар Беларускага дзяржаўнага педагогічнага універсітэта імя Максіма Танка.
- Чаквін Ігар** — кандыдат гістарычных навук, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута мастацтвазнаўства, этнографіі і фальклору імя Кандрата Крапівы Акадэміі навук Беларусі.
- Чыквін Ян** — доктар габілітаваны, прафесар Белаціцкай філіі Варшаўскага ўніверсітэта (Польшча).
- Шаблоўская Ірына** — доктар філалагічных навук, прафесар, загадчыца кафедры Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.
- Шакун Леў** — доктар філалагічных навук, прафесар Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.
- Швед Вячаслаў** — кандыдат гістарычных навук, дацэнт Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы.
- Шматоў Віктар** — доктар мастацтвазнаўства, загадчык музея старожынабеларускага мастацтва Інстытута мастацтвазнаўства, этнографіі і фальклору імя Кандрата Крапівы Акадэміі навук Беларусі.
- Шыбека Захар** — кандыдат гістарычных навук, намеснік дырэктара Нацыянальнага навукова-асветнага цэнтра імя Францыска Скарыны.
- Шынкарэнка Вольга** — кандыдат філалагічных навук, дактарант Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы Акадэміі навук Беларусі.
- Шыраеў Яўген** — доктар тэхнічных навук, прафесар, прэзідэнт Міжнароднай Акадэміі навук Еўразіі (Масква).
- Юхно Яэсп** — доктар юрыдычных навук, прафесар Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.
- Языковіч Ларыса** — кандыдат гістарычных навук, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі Акадэміі навук Беларусі.
- Яцкевіч Мечыслаў** — перакладчык, доктар габілітаваны, прафесар Вышэйшай педагогічнай школы ў Ольштыне (Польшча).

3MECT

ГІСТАРЫЧНА-КУЛЬТУРНЫЯ ЎЗАЕМАДАЧЫНЕННІ

Міхась Піліпенка (<i>Мінск</i>). Беларуская традыцыйная культура як феномен еўрапейскай цывілізацыі	4
Валянцін Грыцкевіч (<i>Санкт-Пецярбург</i>). Сферы і формы гісторычнай культуры	7
Генадзь Семянчук (<i>Гродна</i>). Полацкая зямля ў сістэме палітычных адносін Усходній Еўропы IX–XI стст.	10
Генадзь Сагановіч (<i>Мінск</i>). Полацк і інфлянцкія немцы ў XIII ст.	15
Язэп Юхно (<i>Мінск</i>). Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 г. і еўрапейскае заканадаўства	21
Лявон Калядзінскі (<i>Мінск</i>). Усходнеславянскія традыцыі і заходненеўрапейскія навацыі ў матэрыяльнай культуры гарадоў Беларусі X–XVII стст.	24
Уладзімір Свяжынскі (<i>Мінск</i>). Мемуары XVII стагоддзя: Проблема супольнай культурнай належнасці	30
Людміла Хмяльніцкая (<i>Віцебск</i>). Культурна-мецэнацкая дзеянасць князёў Агінскіх на Віцебшчыне	34
Мікола Смяховіч (<i>Мінск</i>). Палітычныя ўзаемадносіны Усходу і Захаду ў Беларусі ў час паўстання 1830–1831 гг.	44
Юрый Лабынцаў (<i>Масква</i>). Нямецкая духоўная культура на сумежжы Цэнтральнай і Усходній Еўропы: Падляшская зямля і Супрасль да пачатку XX ст.	47
Анджэй Хадубскі (<i>Гданьск</i>). Цывілізацыйная роля беларусаў на Каўказе ў XIX – першай палове XX ст.	52
Уладзімір Сакалоўскі (<i>Мінск</i>). Беларускае адраджэнне і далучэнне нямецкіх вучоных да даследавання беларускай культуры	57

Андрэй Нарбут (<i>Масква</i>). Генеалогія Беларусі: Станаўленне, перспектывы, першыя вынікі	66
Аляксандр Лакотка (<i>Мінск</i>). Дзяржаўны ландшафтна-этнаграфічны запаведнік “Менка” ў сям’і скансенаў свету	68

ПЫТАННІ АДУКАЦЫІ

Леанід Ціханаў (<i>Мінск</i>). Канцэпцыя сучаснай нацыянальнай адукацыі ў кантэксле ўзаемадносін Усходу і Захаду	76
Моніка Банькоўскі-Цюліг (<i>Цюрых</i>). Студэнты і студэнткі з Беларусі ў швейцарскіх універсітэтах (XVI – пачатак XX ст.)	83
Вольга Гапоненка (<i>Мінск</i>). Ураджэнцы Беларусі ва ўніверсітэтах Усходняй і Заходняй Еўропы	91
Рэм Сіманаў (<i>Масква</i>). “Арыфметыка” Я.Накцыяновіча (1759 г.) як крыніца па гісторыі матэматыкі Беларусі, Літвы і Расіі	97
Анфіса Ляднёва (<i>Мінск</i>). Беларуская нацыянальная школа на эміграцыі	103

МОЎНЫЯ І ЛІТАРАТУРНЫЯ КАНТАКТЫ

Герман Бідэр (<i>Зальцбург</i>). Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў кантэксле славянскага адраджэння	112
Леў Шакун (<i>Мінск</i>). Моўныя арыенціры і словаўтваральны працэс	118
Ларыса Пісарэк (<i>Вроцлаў</i>). Беларускі моўны этикет на фоне рускага і польскага	123
Фёдар Клімчук (<i>Мінск</i>). Да глотагенезу беларусаў	126
Уладзімір Анічэнка (<i>Гомель</i>). Роля народнага моўнага багацця ў развіцці беларускай літаратурнай мовы	133
Ганна Мезенка (<i>Віцебск</i>). Сацыякультурныя праблемы намінацыі ва урбанізмі	138
Іван Крамко (<i>Мінск</i>). З гісторыі беларускага іменавання асобы	144
Ала Нікалаева (<i>Светлагорск</i>). Некаторыя пытанні транслітарацыі замежных найменняў у беларускай мове і магчымыя шляхі іх вырашэння (На прыкладзе іспанскай, італьянскай і партугальскай моваў)	149
Аляксандра Станкевіч (<i>Гомель</i>). Германізмы ў беларускіх гаворках	152

Соня Хайль (<i>Берлін</i>). Беларускія дзеепрыслоўныя канструкцыі ў нямецкім перакладзе	158
Валянціна Маслава (<i>Віцебск</i>). Адбіткі міфаў розных народаў у мове беларусаў	161
Зміцер Паўлавец (<i>Гомель</i>). Грэка-лацінскія традыцыі ў лінгвістычнай літаратуры Беларусі канца XVI – пачатку XVII ст.	166
Тэльман Маслюкоў (<i>Светлагорск</i>). Беларускія мікратапонімы ў польскамоўных дакументах XVII ст.	170
Вера Рыч (<i>Лондан</i>). Звесткі пра Беларусь у ісландскіх сагах	171
Зора Кіпель (<i>Нью Ёрк</i>). Беларуская перакладная літаратура XV–XVI стст. як мост паміж Усходам і Захадам	175
Люба Тарасюк (<i>Мінск</i>). Беларуская паэзія пачатку XX ст. у кантэксле єўрапейскіх мастацкіх плыняў: Да пастаноўкі праблемы	181
Аляксей Каўка (<i>Масква</i>). “Усход” і “Захад” у мастацкім светабачанні Янкі Купалы	184
Алена Ніякоўская (<i>Наваполацк</i>). Вытокі мадэрнісцкай танальнасці ў творчасці Максіма Багдановіча	191
Міхась Кен’ка (<i>Мінск</i>). Творчасць Максіма Гарэцкага ў кантэксле єўрапейскай літаратуры XX ст.	198
Лола Званарова (<i>Масква</i>). Узаемадзеянне ўсходніх і заходніх традыцый у беларускай прозе 80–90-х гадоў	203
Ванда Супа (<i>Беласток</i>). Тэма ўзаемасувязі Беларусі і Усходу ў гістарычнай прозе Вольгі Іпатавай	213
Тэрэза Голуб (<i>Мінск</i>). Літаратурная экспазіцыя як чыннік узаемасувязей і ўзаемаўзагачэння культур	218
Буданна Хінгамірэ (<i>Дхарвад</i>). Заўвагі пра беларускую паэзію на мове канада	221
Ірина Шаблоўская (<i>Мінск</i>). Беларуска-чэшскі літаратурны дыялог	222

ПАСЯДЖЭННІ МІЖНАРОДНЫХ КРУГЛЫХ СТАЛОЎ
БЕЛАРУСКА-ЛАТЫШСКІЯ
ГІСТАРЫЧНА-КУЛЬТУРНЫЯ ЎЗАЕМАДАЧЫНЕННІ

Ілга Апіня (<i>Рыга</i>). На берагах Даўгавы–Дзвіны: Латышска-беларускія ўзаемасувязі	231
--	-----

Інга Ключановіч (<i>Мінск</i>). Райніс і Купала: Адзінства тэм і матываў	234
Людміла Маленка (<i>Мінск</i>). Быт і культура беларусаў Латвіі як праблема этнаграфічнага даследавання	240
Вячка Целеш (<i>Рыга</i>). Нацыянальная школа як фактар захавання беларускай дыяспары ў Латвіі	244

БЕЛАРУСКА-ЛІТОЎСКІЯ ГІСТАРЫЧНА-КУЛЬТУРНЫЯ ЎЗАЕМАДАЧЫНЕННІ

Рымантас Мікніс (<i>Вільнюс</i>). Літва і Беларусь: Перыпетіі дзяржаўнасці ў пачатку XX ст.	249
Мечыслаў Яцкевіч (<i>Ольштын</i>). Вільня як асяродак беларускай культуры і літаратуры пачатку XX ст. на фоне польскай і літоўскай культур	256
Альма Лапінскене (<i>Вільнюс</i>). Беларусістыка ў Літве	261
Ванда Місявічэнэ (<i>Вільнюс</i>). Вячэрня жніўныя песні літоўцаў і беларусаў	264

БЕЛАРУСКА-ПОЛЬСКІЯ ГІСТАРЫЧНА-КУЛЬТУРНЫЯ ЎЗАЕМАДАЧЫНЕННІ

Алесь Смалянчук (<i>Гродна</i>). Польскі нацыянальны рух у Беларусі і Літве напярэдадні і ў перыяд рэвалюцыі 1905–1907 гг.	270
Аляксей Майсейчык (<i>Брэст</i>). Культурна-этнічная самабытнасць брэсцка-пінскага Палесся і асяродкі польскай літаратуры	274
Уладзімір Сенькавец (<i>Брэст</i>). Уплыў польскай літаратуры на становленне жанру санета ў беларускай паэзіі	281
Вольга Лабачэўская (<i>Мінск</i>). Польскае адкрыццё беларускага народнага мастацтва ў 1920–1930-я гады	285
Ніна Баршчэўская (<i>Варшава</i>). Удзел Беларускай рэдакцыі Польскага радыё ў працэсе будавання новых польска-беларускіх адносінаў	291

БЕЛАРУСКА-РУСКІЯ ГІСТАРЫЧНА-КУЛЬТУРНЫЯ ЎЗАЕМАДАЧЫНЕННІ

Вячаслаў Швед (<i>Гродна</i>). Расійская палітыка ў галіне адміністрацыйнага ўладкаван- ня далучаных тэрыторый Беларусі пасля падзелаў Рэчы Паспалітай	295
Соф'я Кузняева (<i>Мінск</i>). Праблемы беларуска-рускага культурнага ўзаемадзеяння першай паловы XIX ст.	300

Уладзімір Сосна (<i>Мінск</i>). Пра некаторыя аспекты русіфікацыі Беларусі ў XIX ст.	304
Юрый Сураўцаў (<i>Масква</i>). Знешнепалітычныя зносіны Беларусі і Расіі як прадмет культуралагічнай цікавасці	309
Вера Ляшук (<i>Брэст</i>). Роля рускай педагогічнай думкі ў станаўленні методыкі выкладання беларускай літаратуры	314
Вольга Шынкарэнка (<i>Гомель</i>). Аб некаторых асаблівасцях паэтыкі гістарычнага жанру ў беларускай і рускай літаратурах	319
Аляксей Мусорын (<i>Новасібірск</i>). Лексічныя беларусізмы ў рускіх гаворках Новасібірскай вобласці	325

БЕЛАРУСКА-ЎКРАЇНСКІЯ ГІСТАРЫЧНА-КУЛЬТУРНЫЯ ЎЗАЕМАДАЧЫНЕННІ

Рыгор Піўтарак (<i>Кіеў</i>). Вытокі беларускай мовы: Новая канцэпцыя. Да праблемы “Беларусь паміж Украінай і Расіяй”	329
Павел Ахрыменка (<i>Сумы</i>). Беларуска-ўкраінскія фальклорныя ўзаесувязі, іх вынікі і значэнне	334
Лідзія Карней (<i>Кіеў</i>). Беларускія ноталінейныя Ірмaloі канца XVI – першай паловы XVII ст. у бібліятэках Украіны: Да праблемы беларуска-ўкраінскіх сувязей у галіне духоўнай музыкі	340
Аляксандра Кавалёва (<i>Харкаў</i>). Пераклады беларускіх аўтараў у Харкаве	343
КАРОТКІЯ ЗВЕСТКІ ПРА АЎТАРАЎ (на час кангрэса)	347

Навуковае выданне

**Серыя
БЕЛАРУСІКА
ALBARUTHENICA
Кніга 6, частка 2**

**БЕЛАРУСЬ ПАМІЖ УСХОДАМ І ЗАХАДАМ:
ПРАБЛЕМЫ МІЖНАЦЫЯНАЛЬНАГА, МІЖРЭЛГІЙНАГА І
МІЖКУЛЬТУРНАГА ЎЗАЕМАДЗЕЯННЯ, ДЫЯЛОГУ І СІНТЭЗУ**

Набор, рэдагаванне і вёрстка зроблены ў
Нацыянальным навукова-асветным цэнтры імя Ф.Скарыны
пры **Міністэрстве адукацыі РБ**
(220050, Мінск, вул. Рэвалюцыйная, 15)

Выдавецкая ліцэнзія ЛВ 1247 ад 24.11.95 г.

Набор:	Таццяна Вашкевіч, Наталля Голуб, Наталля Марцінкевіч
Выдавецкае рэдагаванне:	Наталля Дашкевіч
Карэктура:	Валянціна Грышкевіч, Браніслава Котава
Камп'ютарная вёрстка:	Яраслаў Мальдзіс

Падпісана ў набор **20.09.1995**. Падпісана ў друк **20.06.1997**.
Папера **афсетная**. Друк **афсетны**. Фармат **60x90 1/16**.
Умоўна-друк. арк. **22,625**. Умоўна-выд. арк. **23**.
Тыраж **500** экз. Заказ **100**.

Надрукавана з дыяпазітываў рэдакцыі **ТАА “Юніпол”**.
Рэспубліка Беларусь, 220039, Мінск, вул. Карапкевіча, 6.
Ліцэнзія ЛП 340 ад 20.12.96 г.